

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

KADİR KON

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA

ALMANYA'NIN

İSLAM

STRATEJİSİ

Kadir Kon BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA ALMANYA'NIN İSLAM STRATEJİSİ

KUR

**Türkiye'nin zor zamanlarının şanssız nesline
mensup Annem ve Babam (Güllü ve Mustafa Kon)
ile ferah ve umutlu geleceğine aday
oğlum Mustafa Bilal'e**

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA ALMANYA'NIN İSLAM STRATEJİSİ

Kadir Kon

KÜRE YAYINLARI / 123. Kitap

Tarih 9

**Birinci Dünya Savaşı'nda
Almanya'nın İslam Stratejisi
Kadir Kon**

© Küre Yayınları

ISBN 978-605-5383-35-0

TC Kültür ve Turizm Bakanlığı

Sertifika no: 15813

Birinci Basım Haziran 2013

Yayına Hazırlık **Özgür Oral**

Tasarım/Kapak **Salih Pulcu**

Baskı/Cilt Elma Basım

Halkalı Cad. No. 164 B-4 Blok Sefaköy-İstanbul

Tel: [212] 697 30 30

Sertifika No: 12027

KÜRE YAYINLARI

Vefa Cad. No: 48 Kat: 3

Vefa/İstanbul

Tel 0212. 520 66 41-42

Faks 0212. 520 74 00

www.kureyayinlari.com

kure@kureyayinlari.com

facebook.com/kureyayinlari

twitter.com/kureyayinlari

Kadir Kon (Fatsa, 1977) 1998'de Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. Eğitim amacıyla 2000-2005 yılları arasında Almanya'da bulundu. Yüksek lisansını Marmara Üniversitesi'nde Yakınçağ Tarihi alanında tamamlayan Kon, 2009 yılından bu yana Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde araştırma görevlisi olarak çalışmaktadır. Almanya'nın Bochum şehrindeki Ruhr Üniversitesi'nde doktora programını halen sürdürmekte olan Kon, araştırmalarını ağırlıklı olarak Birinci Dünya Savaşı, İslamcılık, Propaganda, Basın, Türk Kurtuluş Savaşı, Erken Dönem Cumhuriyet Türkiye'si gibi konularda yoğunlaştırmıştır. Kon'un sözkonusu alanlarda yayınlanmış çeşitli makale ve tercüme-leri mevcuttur.

Anlaşılması güç bir şekilde bugüne kadar Türk tarihçiliğince ihmal edilmiş ve büyük ölçüde basmakalıp birtakım kabuller etrafında ele alınmış Birinci Dünya Savaşı'ndaki Türk-Alman müttefikliğinin Türkiye'de az bilinen bir yönünü ortaya koymayı hedefleyen bu çalışma, 1914-1918 yılları arasında süren savaşta Almanya'nın uyguladığı İslam stratejisinin sivil yönünü ve bunun Türk-Alman ittifakı içindeki uygulamalarını ele almaktadır. Burada esas itibarıyla Alman Dışişleri bakanlığı adına uzun yıllar İslam dünyasına yönelik gözlemlerde bulunan ve raporlar hazırlayan Max von Oppeneheim'in Ekim 1914'de Almanya için kaleme aldığı, İslam dünyasında Panislamizm faktörünün yardımıyla İtilaf Devletleri aleyhinde meydana getirilecek hareketlerin (ihtilaller, isyanlar gibi) ana hatlarını çizen, 136 sayfalık memorandumunu ve bu memorandum dahilinde uygulanması öngörülen iki proje incelenmiştir. Söz konusu iki proje yanında, bu projenin mimarı kabul edilen Max von Oppenheim'in sıradışı hayatı da genel hatlarıyla ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ele alınan projelerden birincisi, Sark İstihbarat Birimi (Nachrichtenstelle für den Orient (NfO)) adlı Berlin merkezli propaganda mekanizmasıdır. Kısaca NfO olarak adlandırılan bu propaganda mekanizmasının işleyişinde Müslüman görevliler de vazife almışlardır. Bu kasamda Osmanlı Devleti tarafından gönderilen Mehmed Akif, Sey Salih Tunusi, Abdürresid İbrahim, Halim Sabit gibi önemli şahsiyetlerden oluşan görevliler Almanya'da çok yönlü bir propaganda çalışması içinde bulunmuşlardır. Merkezi Berlin olan bu propaganda teşkilatının bir de İstanbul merkezli Osmanlı yapılanması oluşturulmuştur. Oppenheim'in bizzat kurduğu bu teşkilatın hem Berlin'deki merkezinin hem de İstanbul'daki şubesinin çalışmaları burada orijinal belgeler ışığında ele alınmıştır. Oppenheim'in memorandumunda öngörülen ikinci proje ise, İtilaf Devletleri safında savaşırken Almanlara esir düşen veya gönüllü olarak saf değiştiren Arap, Hindli ve Tatar Müslüman askerlerin Türk-Alman müttefikliği bağlamında *kullanılmaları* meselesidir. Türk kamuoyunca çok az bilinen bu proje çerçevesinde Almanya'da ve Avusturya'da oluşturulan Müslüman esirlere mahsus kamplar ile buradaki esirlerin cihad gönüllüsü ve yerleşimci olarak Türkiye'ye

gönderilmeleri konuları Türk ve Alman arşivlerinin kullanılmasıyla detaylı bir incelemeye tabi tutulmuştur.

Güncel tabirle, yüz yıl önce uygulamaya sokulmaya çalışılan 'İslam Baharı' stratejisini ele alan bu çalışma 2011 yılı Ocak ayında Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'ne sunulan "Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'daki Müslüman Esir Kampları (1914-1918)" adlı yüksek lisans tezinin gözden geçirilmiş ve yeni belge ve kaynaklarla genişletilmiş hali olup çalışmamızın Türk-Alman ittifakı konusundaki araştırmalara farklı pencereler açmasını ve İslam dünyasındaki yeni gelişmelerin anlaşılmasına tarihi zeminde katkı sağlamasını ümid ediyoruz.

Kuşkusuz ilk başta tez olarak, sonradan da kitap olarak kaleme alınan bu çalışmanın meydana gelmesinde bir çok kişinin katkıları ve yardımları oldu. Kronolojik sırayla gidilecek olursa; bu konuyu araştırmama dolaylı yoldan vesile olarak (zira o zamanki asıl araştırma konum İslamcılık kapsamında Mehmed Akif'in faaliyetleri idi) Berlin'deki arşive gitmemi teşvik eden tarihçi M. Ertuğrul Düzdağ Hocam'a; daha 2007 yılında editörlüğünü yaptığı derginin Birinci Dünya Savaşı özel sayısında Müslüman esirler konusunda bir makale yazmamı ısrarla talep eden ve bu sayede kitabın ilk çekirdeğinin kafamda oluşmasına vesile olan tarihçi dostum Fatih Güldal'a; konuyu ilk araştırmaya başladığım 2007 yılında Berlin'e yaptığım seyahatte havaalanından beni alma nezaketini gösteren ve Berlin'deki çalışmalarım sırasında hiç bir konuda yardımını esirgemeyen tarihçi Dr. Naci Yorulmaz'a; yine Berlin'de bulunduğum dönemde *Zentrum Moderner Orient* Enstitüsü'nün kütüphanesinden ve müteveffa tarihçi Gerhard Höpp'ün burada bulunan terekesinden bana sınırsız yararlanma imkânını veren Merkez'in yetkililerine ve çalışanlarına; 2010 yılındaki Almanya seyahatimin Köln ve Bonn kısımlarında bana her türlü yardımı ve desteği sağlayan, kütüphanelerdeki çalışmalarımda kıymetli vaktini benim için harcayan değerli dostum Ahmet Aslan'a; aynı şekilde Bochum'dan akademisyen dostum Ahmet İnam'a; Köln'deki "*Hausarchiv des Bankhauses Sal. Oppenheim jr.&Cie.*" bünyesinde yaptığım çalışmalarda şahsıma gösterilen yakın ilgiden dolayı *Salomon Oppenheim* özel arşivi görevlilerine; İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivi ile Ankara'daki ATASE Arşivi ve 2011 yılında gittiğim Berlin'deki Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi yetkililerine ve çalışanlarına ayrı ayrı teşekkürü borç biliyorum. Ayrıca, konunun tez olarak çalışılması konusundaki desteğinden dolayı

lisans ve yüksek lisans hocalarımdan Prof. Dr. Ali Akyıldız'a ve yine cesitli vesilelerle katkıları bulunan Prof. Dr. Mustafa Gencer'e, Yar. Doç. Dr. İ. Hakkı Kadı'ya, Leysen Sahin'e, Önder Culhacı'ya, Fatih Ardic'a, Mustafa Yeni'ye, Yüksel Bayrak'a, Arife Bayrak'a, Cengiz Kon'a, Gültane Elmas'a ve Atilla Elmas'a bu çalışma esnasındaki yardımlarından dolayı teşekkür ederim. Bu esere (tez olarak yazılması aşamasında) sağlanan maddi desteklerinden dolayı Dr. İsrail Kışla Bey'in şahsında İlim Yayma Cemiyeti'ne ve ilme değer veren isadami Altan Elmas Bey'e ayrıca teşekkürlerimi bildiriyorum.

Yukarıda saydığım isimlere ilaveten bu çalışmanın meydana çıkmasında doğrudan katkısı olanlardan ayrıca bahsetmem gerekmektedir. Bunların başında ise, kendi şahsî işlerini erteleme pahasına değerli vaktini harcayıp, bu kitabı gerek tez aşamasında ve gerekse de kitaplaşma aşamasında iken baştan sona okuyan ve elinizdeki metnin daha derli toplu ve okunur bir hal almasını sağlayan, iyi bir tarihçi ve entellektüel olması yanında kıymetli bir dost da olan İstanbul Üniversitesi'nden Doç. Dr. Gültekin Yıldız'a şükranlarımı sunuyorum. Kitabın tez aşamasında danışmanlığımı üstlenen ve o dönemde son derece demokratik ve özgür çalışma imkanını sağlayan değerli insan Prof. Dr. Ufuk Gülsoy Hocam'a; Marmara Üniversitesi'ndeki tez jürimde yer alan hocalarım Prof. Dr. Vahdettin Engin'e ve Prof. Dr. Acar Sevim'e değerli eleştirileri ve katkılarından dolayı çok teşekkür ederim. Bu çalışmanın kitaplaşmasına ve okuyucuya en düzgün şekilde ulaşmasına vesile olan Küre Yayınları'na, kitabın editörlüğünü üstlenen Özgür Oral'ın şahsında teşekkür ediyorum.

Ve tabii ki kıymetli eşim Zeliha Kon'a, bu çalışmanın her aşamasında gösterdiği sabırdan ve yapıcı eleştirileriyle eksilmeyen teşviklerinden dolayı şükranlarımı sunuyorum.

Kadir Kon
Ümraniye, Ağustos 2012

KISALTMALAR

A.g.e.: Adı geçen eser

A.g.D: Adı geçen Denkschrift (memorandum)

A.g.m. Adı geçen makale

ATASE: Askeri Tarih ve Stratejik Etüdler Başkanlığı

BAarch: Bundes Archiv

Bkz.: Bakınız

BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Bpb: Bundeszentrale für politische Bildung

D: Dosya

DH: Dahiliye

DH EUM ECB: Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Ecanib

DH EUM: Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye

DH EUM SSB: Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Seyr-ü Sefer
Müdüriyeti

DH KMS: Dahiliye Kısım-ı Mahsus

DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi

DTV: Die Deutsch-Türkische Vereinigung

DÜİT: Dosya Usulü İradeler Tasnifi

F: Fihrist

GNW: Griff nach der Weltmacht

Hgr: Herausgeber

HBO: Hausarchiv des Bankhauses Sal. Oppenheim jr.&Cie.

HR SYS: Hariciye Siyasi

K: Klasör

K.K.: Kadir Kon

LKSK: Lahey Kara Savaşları Kararları
MAA: Militärische Abteilung des Auswärtiges Amtes
MV: Meclis-i Vükela
NfO: Nachrichtenstelle für den Orient
NL MvO: Nachlass Max von Oppenheims
PA AA: Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes
s.: Sayfa
SFR: Sifre
TM: Teşkilat-ı Mahsusa
TTK: Türk Tarih Kurumu
ZfA: Zentralstelle für den Auslandsdienst
ZDMG: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft
ZMO: Zentrum Moderner Orient

TABLÖLAR

Tablo 2.1. NfO Bünyesinde Çalışanlar

Tablo 3.1. Talat Paşa'nın Defterinde Kayıtlı Yerleşimcilerin
Vilayetlere Göre Dağılımı

Tablo 3.2. Üserâ-yı İslâmiye Hesapları Ve Harcamaları

Tablo 3.3. Sarfiyat Beyanı

Tablo 3.4. İrsâlâtın Beyanı

İÇİNDEKİLER

Giriş	13
I. Bölüm: Savaşa Giden Süreçte Almanya ve Osmanlı Devleti	
Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Almanya ve Avrupa	23
Almanya'nın Şark Politikası ve İslam Dünyasında Almanya Efsanesi	29
Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Osmanlı Devleti'nde İslamcılık Düşüncesinin Seyri	32
Dünya Savaşı'nın Hemen Öncesinde Türk-Alman İlişkileri	36
II. Bölüm: Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya ve İslam	
Bir Savaş Stratejisi Olarak "Heiliger Krieg"	47
İslam Stratejisinin Mimarlarından Max von Oppenheim	52
Zamanının Çocuğu Olarak Max von Oppenheim	54
Oppenheim ve İslam Dünyası'nın Ayaklandırılması Meselesi	60
Ekim 1914 Büyük Memorandumu: " <i>Denkschrift betreffend die Revolutionierung der islamischen Gebiete unserer Feinde</i> "	62
Almanya'da Sistematiik Propaganda ve Şark İstihbarat Birimi	75
Şark İstihbarat Birimi	77
NfO'nun Faaliyet Alanları	83
NfO İstanbul Şubesi: Nachrichtensaal Organizasyonu	86
NfO'nun İsviçre Şubesi	91
NfO'nun Niteliği	92
III. Bölüm: Müslüman Savaş Esirleri	
Birinci Dünya Savaşı'nda Esirlik ve Esirlere Yönelik Özel Uygulamalar	113
Ekim 1914 Memorandumu'nda "Müslüman Savaş Esirleri" Meselesi	115
İtilâf Devletleri Safında Savaşan Müslüman Askerler	121
İlk Müslüman Esirler ve Cephelelerde Propaganda Faaliyetleri	122
Cephe Propagandası ve Etkileri	124
Osmanlı Devleti'nin Gönderdiği İlk Propagandacılar: Şeyh Salih Tunusî ve Mehmet Akif (Ersoy)	127
Müslümanlara Mahsus Esir Kampları Fikrinin Uygulanışı	137
Halbmondlager (Hilal) ve Weinberglager Kampları	141

Rakamlarla Esirler	143
Kamplarda Gündelik Hayat	146
Kamplarda Sağlık Konusu	148
Zorunlu Çalışma	149
Kamplarda Eğitim ve Sosyal Faaliyetler	152
Esirlerin Bilimsel Araştırmalar İçin Kullanılması	156
Kamplarda Esirlerin Dışarıyla İletişimi ve Propaganda	159
Propagandacılar ve Propagandanın İçeriği	161
Tatarların Almanya'da İskân Edilmeleri Konusu	169
Kamp Gazetesi <i>El-Cihad</i>	170
Almanya'da İnşa Edilen İlk Cami: Halbmondlager Kampı Camii	178
Müslüman Esirler Nezinde Osmanlı Devleti'nin Katkıları	182
Kamp Ziyaretçileri	185
Avusturya'da Eger Esir Kampı ve Alimcan İdris	189
IV. Bölüm: Müslüman Esirlerin Osmanlı Devleti'ne Sevkleri ve İskânları	
Osmanlı Devleti'ne Cihad İçin Gelen Müslüman Esirler	219
İlk Esir Kafilesinin Osmanlı Devleti'ne Gelişi ve Hukukî Zeminini	220
Cihad Gönüllüleri ve İlk Kafiye	225
İkinci ve Üçüncü Kafiler	236
Cihad Gönüllüsü Son Kafiye ve Diğerleri	238
Osmanlı Devleti'ne Gelen Cihad Gönüllülerinin Durumları ve Faaliyetleri	239
Bir İskân Politikası: Müslüman Esirlerin Anadolu'ya Yeleştirilmeleri	244
Avusturya'dan Esir Nakli	253
Getirilen Müslüman Esirlerin Anadolu'ya Yerleştirilmesi Çalışmaları	256
Esirlerin Uyum Sorunları	257
Müslüman Esirler İçin Yapılan Harcamalar	261
Esirlerin Osmanlı Vatandaşlığına Geçişleri	264
Müslüman Arap Esirler	268
Mütareke'ye Kadarki Gelişmeler	270
Mütareke Dönemi	274
Sonuç	295
Ekler	305
Kaynakça	319
Dizin	329

Gerek Türkiye’de gerekse de yurtdışında Birinci Dünya Savaşı’ndaki Türk-Alman İttifakını konu alan çalışmalarda Osmanlı sultanının halife sıfatıyla ilan ettiği *cihad-ı ekber* ve bunun sonucunda uygulanan İslamcılık politikalarıyla ilgili değerlendirmeler ve çıkarımlar genelde şu argümanları içerir:

Osmanlı Devleti’nin başındaki sultan-halifenin bütün dünya Müslümanlarının lideri olarak ilan ettiği cihad, dolayısıyla İslamcılık veya ittihad-ı İslam 1914-1918 yıllarındaki tecrübeden sonra kesin olarak başarısızlığa uğramış ve Müslümanların birliği efsanesi de böylece yerle bir olmuştur. Müslümanlar arasında varolduğuna inanılan birlik ve beraberlik algısı halifenin çağrısına rağmen somut bir hale dönüşmemiş ve bu çağrının Müslümanlar nezdinde hiç bir karşılığının olmadığı anlaşılmıştır. Bunun en açık delili olaraksa Osmanlı Devleti’nin savaşı kaybetmesi, İslam dünyasında (özellikle Mısır ve Hindistan’da) sömürgeci devletlere karşı beklenen ayaklanmaların gerçekleşmemesi ve de üstelik Arabistan’da, savaşın ikinci yılından itibaren halifeye karşı bir isyan çıkması gösterilmiştir (“Arapların ihaneti”). Sonuç itibarıyla bu savaş ve akabindeki yenilgi Türklerin İslam dünyasının lideri oldukları, Türk sultanının bütün Müslümanların halifesi olduğu ve de bütün Müslümanların ortak bir irade ortaya koyup topyekün hareket etme gibi bir kabiliyetlerinin olmadığı ispatlanmıştır.”

Sözkonusu bu çıkarımlar ve iddialar Birinci Dünya Savaşı sonrası oluşan konjunktürün etkisiyle bütün dünyada kabul görmüş ve kamuoyuna da “hakikat” olarak sunulmuştur. Kuşkusuz bunun savaş sonrası yeniden dizayn edilen dünya siyaseti ve devletler sistemiyle doğrudan bir ilgisi vardı. Avrupa’da hanedanların yerlerini cumhuriyetler alırken, İslam dünyasında seküler bir an-

layışla milliyetçilik ve ulus devletler kurma ateşi herkesi sarmıştı. Siyasetteki bu trendin tarihe bakışta yansımalarının olmaması mümkün değildi. Nitekim tarih çalışmalarında Birinci Dünya Savaşı ve İslamcılık konusu ele alınırken hep bu bakış açısı gözönünde bulunduruldu ve hükümler de genelde buna göre verildi.

Birinci Dünya Savaşı fiilen sona ereli doksan yılı aşan bir süre oldu. Geçen bu zaman zarfında yeni bir dünya savaşı çıktı ve ardından 1990'lara kadar devam eden "soğuk savaş" dönemi yaşandı. Doğu Bloku'nun dağılmasından sonraki süreçte dünya-daki dengeler değişmeye ve uluslararası sistem yeniden dizayn edilmeye başlandı. Bu süreçte Batı merkezli güç oluşumlarına yeni ortaklar (Brezilya, Hindistan ve Çin gibi) katılırken soğuk savaş dönemi algıları gibi *modern dönemin* önkabüllerinin sorgulanması da gündeme geliyordu. Bu sorgulamadan diğer sosyal bilimler gibi Tarih de nasibini almış ve geçmişe bakışımızda bazı revizyonları gerekli kılmıştır. Örneğin Osmanlı İmparatorluğu tarihi artık "yükselme, gerileme, çöküş" veya "ilerleme-gerileme" paradigmasından ele alınmadığı gibi sadece Milliyetçilik perspektifinden bir "uluslaşma" süreci olarak da ele alınmamaktadır. Tarihe bakışla birlikte tarihe konu olan alanlar çeşitlenmiştir. Sosyoloji'de Şerif Mardin'in 1960'larda ortaya koyduğu Türkiye'nin Müslüman toplum yapısını anlamaya yönelik çalışmalarını İsmail Kara'nın 1980'lerin ikinci yarısından itibaren İslamcılık üzerine yaptığı ufuk açıcı araştırmalar takip etmiş ve son dönem Osmanlı tarihine bakışta yeni pencereler açılmıştır. Böylece, daha ziyade politik bir tercihle ötekileştirilen ve marjinalleştirilen İslam etkeni Osmanlı Devleti'ni ve ondan neşet eden Türkiye Cumhuriyeti'ni anlamada ve anlamlandırmada artık daha dikkate alınır olmuştur. Bugüne kadar, her ne kadar temelinde derin ayrışmalar olsa da, suni gündemler ve güncel politik tartışmalar yakın tarihe bakışı ve onu doğru okuyup anlamayı güçleştiren bir etken, hatta "tarihselleşmesini" engelleyen bir durum olmuştur. Yakın geçmişle bugün arasındaki sıcak münasebet soğuduğu ve "tarihselleştiği" oranda geçmişe bakışımız ve onu anlamamız daha sağlıklı ve gerçekçi bir hal alır olmuştur. Aynı şekilde Birinci Dünya Savaşı'ndaki İslamcılık uygulamalarına bakış da geçmişle aramızdaki harareti azalttığımız nispette daha anlaşılır bir hal

alacaktır. Türkiye henüz Birinci Dünya Savaşı sonrası dünyada oluşan yapının bir parçası olmaktan tam olarak çıkmadığı için sözkonusu savaşa ve öncesine yönelik bakışta hala bazı arazlar yaşanmaktadır. Aslında Birinci Dünya Savaşı'nın devamı sayılan Türk İstiklal Savaşı'nın *ideolojisi* bile İslam faktörünün Birinci Dünya Savaşı'ndaki etkinliğinden yararlanmak üzerine kurulmuştur. Ancak sonrasında bu etkinlik neredeyse tamamen yok sayılmıştır. Bu yok sayılma konjunktürün de etkisiyle bilinçli bir şekilde sadece Türkiye'ye has bir durum kalmayarak, neredeyse bütün İslam dünyasına hakim olmuştur. Dolayısıyla Türkiye ve diğer Ortadoğu devletleri Birinci Dünya Savaşı sonrası kararlaştırılan yapının ve sistemin bir parçası olmaya devam ettiklerinden, oluşturulan anlayışta büyük değişimler meydana gelmemiştir. Avrupa'nın doksan yıl içinde, İkinci Dünya Savaşı sonrası ve soğuk savaş sonrası olmak üzere iki kez revize ettiği yapı Osmanlı İmparatorluğu sonrası dizayn edilmiş İslam dünyasında bir şekilde devam etmiştir.

İşte yukarıda ifade edilmeye çalışılan ve Birinci Dünya Savaşı sonrasında revaç bularak günümüze kadar gelen yaklaşımlardan farklı olarak İslam, İslamcılık ve hilafet gibi kavramların başrolde olduğu tarihi hadiselerden birisi olarak "Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın İslam Stratejisi ve Müslüman Esirler Meselesi" ele alınırken bu önkabullerin tam da böyle olmadığı veya olamayabileceği ortaya çıkmaktadır. Daha açık bir ifadeyle, Birinci Dünya Savaşı'ndaki İslamcılık stratejisi her bakımdan başarısız olmuş bir program değildir ve bazı bakımlardan başarılı olduğu yerler de vardır. Bu başarılı noktalar insan ve materyal bağlamında çok yönlü bir hazırlık, direnç ve altyapı gerektiren *dünya savaşı* gibi inanılmaz boyutlardaki küresel bir hadisenin kaderini değiştirecek ölçüde olmamış olabilir. Dolayısıyla totaldeki bir başarısızlık, dört yıllık süreçte ortaya konulan bütün eylemlerin mutlak başarısızlığı anlamına gelmez, gelmemelidir. Velhasıl rasyonel bir sonucu irrasyonel argümanlarla açıklamaya çalışmak gibi bir yanılgıya da düşmemek gerekir. Bu yanılgıyla geçmişe bakmak ise kuşkusuz geçmişi anlamaya yardımcı olmayacağı gibi yanlışlardan kurtulma konusundaki çabaları da sabote edecektir. Bu bakımdan gerek Almanların İslam stratejisi kapsamında

meydana getirilen Şark İstihbarat Birimi (Nachrichtenstelle für den Orient), gerekse de İtilaf Devletleri safında savaşan Müslüman askerlere yönelik uygulamaya konulan propaganda ve Müslüman esir kampları projeleri, hedeflenen başarıyı tam olarak yakalayamamış da olsa, bütün olumsuz şartlara rağmen, sonuç alınmış projelerdir. Bu her iki projede alınan sonuç aynı zamanda Birinci Dünya Savaşı'nda Alman-Türk ortaklığıyla uygulanan İslamcılık programının bir başarısı olarak görülmelidir.

Birinci Dünya Savaşı'ndaki Türk-Alman (hatta Türk-Avusturya-Macaristan) ittifakının en önemli dayanaklarından olan İslam/Panislamizm konusu Türkçe çalışmalarda bugüne kadar kendine yer bulmuşsa da, hep genel geçer kabuller, bilgiler üzerinden ele alınmış ve daha çok İngilizce çalışmalardaki bilgilerin ve kabullerin tekrarından öteye gidememiştir.¹ Bunun yanında sadece Osmanlı arşivlerine ve savaş sonrası şartlarda kaleme alınan bazı hatıralara ve bilgilere dayanan çalışmalar da konunun boyutlarını ortaya koymaktan uzak, birbirinden kopuk bazı bilgi adacıkları şeklinde ortaya çıkmış olduğundan, *büyük resim* içinde bir yere tam oturtulamamıştır. Kuşkusuz böyle bir sonucun ortaya çıkmasında, Almanca literatür ve arşiv kaynaklarının çok fazla dikkate alınmamış olması ve Türkçe ve Almanca kaynaklardaki bilgilerin aynı zeminde değerlendirmeye tabi tutulmamış olması önemli rol oynamıştır. Böyle olunca da İslamcılıkla ilgili pek çok detayın gözden kaçması yanında meselenin gerçekçi bir zeminde ve soğukkanlı şekilde ortaya konulması mümkün olamayabilmiştir. Gözden kaçan “detaylardan” en önemlisi Max von Oppenheim ve onun Alman devleti için savaşın henüz başlarında (Ekim 1914) kaleme aldığı Birinci Dünya Savaşı'nın İslam stratejisi belgesi niteliğindeki memorandumudur. Oppenheim, yine İngilizce çalışmalardan hareketle, çok gizli saklı işler çeviren ve Lawrence benzeri bir ajan olarak gösterilirken, kaleme aldığı memorandumdan bahseden neredeyse hiç yok gibidir.² Almanya'da ve Avusturya'da savaş döneminde oluşturulan Müslüman esir kampları konusu da aynı şekilde konuyla ilgili çalışmalardan çok az nasibini almıştır. Burada bu kamplara görevli olarak giden Mehmed Akif, Abdürreşid İbrahim ve Halim Sabit gibi şahsiyetlerin hayat hikayelerine ilişkin bir takım çalışmalar bağlamında

bir-iki cümle ile geçirilen veya olduğundan çok fazla anlamlar yüklenen misyonlarla gerek Müslüman esir kamplarının fonksiyonu ve boyutları gerekse de sözkonusu şahısların oradaki faaliyetleri bir bilinmezliğe ve hayali faaliyetlere terkedilmiştir. Öte yandan bu konuyu yalnızca Osmanlı belgelerine yansıyan yönüyle ele alan çalışmalar da aynı şekilde Almanca literatürün kullanılmamasının getirdiği sıkıntılar nedeniyle tatmin edici bilgiler vermekten uzak kalmıştır.³ Türkçe’de Max von Oppenheim’la ilgili en geniş kapsamlı bilgiler bu kitabın yazarı tarafından (Kadir Kon) 2012 yılında yayınlanan “Almanya’nın İslam Stratejisi Mimarlarından Max von Oppenheim ve Bu Konudaki Üç Memorandumu” başlıklı makale içinde verilmiştir. Söz konusu makalede Oppenheim’in Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki faaliyetleri 1946 yılındaki ölümüne kadar ele alınmıştır.⁴

Savaş sonrası konjunktürün etkisiyle Almanca’da yapılan çalışmalarda da uzun süre Birinci Dünya Savaşı’nda İslam’ın oynadığı rol, hatta Osmanlı Devleti’nin Almanya’nın müttefiki olduğu bile görmezden gelinmiş veya hak ettiği değer verilmemiştir. Ta ki İkinci Dünya Savaşı sonrasında, 1960’ların başında, Alman tarihçi Fritz Fischer’in kaleme aldığı ve bir çok yabancı dile de çevrilen *Griff nach der Weltmacht* adlı eserine kadar.⁵ Almanya’nın Birinci Dünya Savaşı’na giriş nedenlerini ve savaş hedeflerini ele alan bu eserinde Fischer, Almanya’nın ihtilaller çıkartma stratejisi kapsamında Max von Oppenheim’i ve onun İslam dünyasında ihtilaller çıkartmaya yönelik programını ilk defa olarak ele almıştır.⁶

Almanca’da bu konuda Fischer’den sonra en kapsamlı çalışma 1975 yılında yayınlanan *Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte* adlı iki ciltlik çalışmasıyla Wolf Dieter Bihl tarafından (özellikle birinci cildinde) gerçekleştirilmiştir. Bihl, eserinde Almanya’nın Birinci Dünya Savaşı’ndaki İslam politikalarına ve hasseten Müslüman savaş esirlerine yönelik uygulamalara detaylı şekilde yer vermiştir.⁷

Martin Kröger’in 1994 yılında kaleme aldığı *Revolution als Programm. Ziele und Realität der deutschen Orientpolitik im Ersten Weltkrieg* başlıklı makalesi Oppenheim’in Birinci Dünya Savaşı’nda Alman Şark politikasındaki rolüne doğrudan dikkat çeken bir çalışma olması bakımından önemlidir.⁸ Almanya’daki

Müslüman savaş esirleri kamplarına ilişkin en özgün ve kapsamlı bir monografi çalışması olarak Gerhard Höpp'ün 1997 yılında yayınlanan *Muslimen in der Mark. Als Kriegsgefangene und Internierte in Wünsdorf und Zossen* adlı eseri zikredilebilir.⁹ Daha ziyade Almanya'daki yabancı varlığı ve kültürler arası etkileşim bağlamında ele aldığı bu çalışmasında Höpp, Alman arşivlerinde yaptığı titiz araştırmasıyla Müslüman esir kamplarını neredeyse bütün yönleriyle ortaya koymuştur.

Max von Oppenheim'in hayatını bütün yönleriyle ve yayınlanmamış hatıraları da kullanılarak ele alan çalışma 2001 yılından Gabriele Teichmann ve Gisela Vögler'in editörlüğünde meydana getirilen *Faszination Orient. Max von Oppenheim: Forscher, Sammler, Diplomat* başlıklı eserdir. Bu çalışma Oppenheim'in en iyi biyografisi olma özelliğindedir.¹⁰ Bütün bu çalışmalar yanında Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti toprakları üzerindeki istihbarat ve propaganda faaliyetlerini ele alan daha bir çok monografik çalışmadan da bu kapsamda faydalanılabilir.¹¹

Bu çalışma kapsamında mevcut literatür yanında arşiv kaynaklarından da en iyi şekilde faydalanılmaya çalışılmıştır. Özellikle İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivi, çalışmanın dördüncü bölümünün ana malzemesini oluşturması bakımından önemlidir. Osmanlı Arşivi'nin Birinci Dünya Savaşı'na ait (*Harb-i Umumi*) belgeleri, başta Hariciye Nezareti fonları olmak üzere, taranmış ve ilgili belgeler kullanılmıştır. Osmanlı Arşivi yanında Ankara'da Genelkurmay Başkanlığı bünyesinde yer alan ATASE Arşivi'ndeki belgeler, ağırlıklı olarak üçüncü ve dördüncü bölümlerde olmak üzere, kullanılmıştır. Şunu da belirtmek gerekir ki, ATASE Arşivi'nde Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu'nda yer alan yalnızca bir klasördeki belgelerden yararlanılabilmektedir. ATASE'nin kendine mahsus şartları nedeniyle konuyla alakalı çok daha fazla belge olmasına rağmen, maalesef görülebilenlerle yetinilmek durumunda kalınmıştır.

Türkiye'deki bu arşivler yanında Almanya'daki resmi ve özel arşivler de bu çalışma kapsamında istifade edilen yerler arasında yer almaktadır. Berlin'deki Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi (*Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes*) konumuz açısından, özellikle de NfO konusunda, zengin malzeme sunması baki-

mından önemlidir. Bu arşivden, daha ziyade meselenin Türkiye kısmını ilgilendiren ve Almanca literatürde az değinilen konular ve kişiler hakkında yararlanılmıştır.

Dışişleri Bakanlığı Arşivi gibi resmi kurumlar dışında Almanya'da bazı vakıf ve üniversite arşiv ve kütüphanelerinden de çalışma kapsamında fayalanılmıştır. Bu anlamda bilhassa ikinci bölümde ele alınan Max von Oppenheim'in büyük memorandumu ve NfO'nun faaliyetlerine ilişkin kısımlar büyük ölçüde Almanca orijinal belgelere dayanılarak oluşturulmuştur. Bu anlamda Köln'de *Hausarchiv des Bankhauses Sal. Oppenheim jr.&Cie.* adlı özel arşivde tutulan Max von Oppenheim terekesinden istifade edilmiştir. Bu arşivde aynı zamanda Oppenheim'in yayınlanmayan hatıraları da yer almaktadır. Ancak ne yazık ki Oppenheim, Birinci Dünya Savaşı'na ilişkin hatıralarının yalnızca başlıklarını yazabilmiş ve içeriklerini dolduramadan 1946'da ölmüş olduğundan, bir çok önemli hatıra ve bilgi kayda geçirilememiştir. Almanya'da istifade edilen diğer kurumlardan Berlin'deki *Zentrum Moderner Orient* enstitüsü¹² ile Köln Üniversitesi Şarkiyat Semineri Bölümü (*Orientalisches Seminar*) bünyesindeki *Max Freiherr von Oppenheim Stiftung Kütüphanesi*'ni ve Bochum Ruhr Üniversitesi kütüphanelerini burada zikretmek gerekir. Türkiye'de ise İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nın nadir eserler koleksiyonu ile İSAM Kütüphanesi çalışma kapsamında kullanılmıştır.

Arşiv belgeleri yanında dönemin gazeteleri ve dergileri de kullanılan kaynaklar arasındadır. Bunlardan özellikle o dönem iktidarda bulunan İttihat ve Terakki'nin yarı resmi yayın organı olan *Tanin* gazetesinin dört yıllık sayıları baştan sona taranmıştır. *Tanin* dışında *Sabah* ve *İkdam* gibi gazetelerle *Harb Mecmuası* dergisi de kullanılan yayınlar arasındadır. Osmanlıca gazete ve dergilerden hariç olarak Almanca *Kölnische Volkszeitung* ve *Norddeutsche Allgemeine Zeitung* gazeteleri ile NfO'nun haber bülteni *Korrespondenzblatt* ve bunun dergiye dönüşen hali *Der Neue Orient* bu araştırmada yararlanılan kaynaklar arasındadır.

Ağırlıklı olarak Almanca ve Türkçe kaynaklardan yararlanılarak kaleme alınmış bu çalışma giriş ve sonuç kısımları dışında dört ana bölümden oluşmaktadır. Buna göre çalışmanın "Savaşa Giden

Süreçte Almanya ve Osmanlı Devleti" başlıklı birinci bölümünde Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan süreçte Almanya'nın yükselişi, Türk-Alman ilişkileri ve bunun Avrupa güçler dengesindeki yeri gibi konularla İslamcılığın Osmanlı Devleti içindeki yeri ve Almanya'nın savaş öncesinde İslam konusuna yaklaşımını genel hatlarıyla ele alınmıştır. "Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya ve İslam" başlıklı ikinci bölümde Birinci Dünya Savaşı'ndaki Türk-Alman İttifakı'nın Panislamist merkezli stratejisinin arka planının nasıl oluşturulduğu ve bu stratejiyi kaleme alan Max von Oppenheim'in hayatı ele alınırken Max von Oppenheim tarafından yazılan ve Alman Dışişleri Bakanlığı'na sunulan Ekim 1914 tarihli Büyük Memorandum'da ("*Düşmanlarımızın İslam Bölgelerinde İhtilaller Çıkartılmasına İlişkin Memorandum*") ifade edilen İslam stratejisinin geniş özeti verilmiştir. Bu bölümde ayrıca "Oppenheim'in Büyük Memorandumu'nda Panislamist propaganda için kurulması öngörülmüş olan ve sonradan ismi *Nachrichtenstelle für den Orient* (NfO) (Şark İstihbarat Birimi) olarak kararlaştırılan kurumun yapısı, faaliyetleri ve şubeleri incelenmiştir.

"Müslüman Savaş Esirleri" başlıklı üçüncü bölümde "Oppenheim'in İslam stratejisi kapsamında oluşturulan Almanya ve Avusturya'daki Müslüman esir kamplarının kuruluş amaçları, işleyişi ve buradaki propaganda faaliyetlerinin nelerden oluştuğu gibi konulara değinilmiştir. Bunun yanında Osmanlı Devleti'nin bu kamplar ve esirlerle münasebeti belgeler ışığında ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu bölümde yine "Şark İstihbarat Birimi bünyesinde Teşkilat-ı Mahsusa kanalıyla gönderilen (Şeyh Salih Tunusi, Mehmed Akif, Abdülaziz Çavuş ve Abdürreşid İbrahim gibi) Müslüman görevlilerin Almanya'da hangi vazifeleri gördükleri?" konusuna değinilmiştir.

Çalışmanın dördüncü ve son bölümü "Müslüman Esirlerin Osmanlı Devleti'ne Sevkleri ve İskânları" başlığı taşıyor olup başlıktan da anlaşılacağı üzere bu bölümde Almanya ve Avusturya'daki kamplarda bulunan binlerce Müslüman esirin Osmanlı ülkesine asker ve yerleşimci olarak nakledilmeleri konusuna değinilmiştir. Bu kapsamda "Ermeni Tehciri"nin Müslüman esirler meselesiyle kesişen yanlarına da açıklık getirilmeye çalışılmış ve mesele mütareke dönemine kadar takip edilerek sonlandırmıştır.

Notlar

- 1 Sözkonusu İngilizce kaynaklardan en çok kullanılan ikisi için bkz. Jacop M. Landau, *The Politics of Pan-Islam. Ideology and Organization*, Oxford University Press, New York, 1990; Donald M. McKale, *War by Revolution. Germany and Great Britain in the Middle East in the Era of World War I*, The Kent State University Press, Kent-Ohio, 1998.
- 2 Oppenheim'in hayatından ve kaleme aldığı memorandumdan bahseden Türkçe bir çalışma için bkz. Mustafa Çolak, *Almanya İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, TTK, Ankara 2004.
- 3 Türkçe'deki çalışmaların eksik yönlerine rağmen bu konuya ilk değinenlerden Nedim İpek'in "Rus Ordusundaki Türk Askerlerinin Osmanlı Tâbiyetine Geçmesi (1911-1917)" başlıklı makalesi Osmanlı Arşivi kaynaklarını kullanarak Almanya ve Avusturya'dan getirilen Müslüman savaş esirlerinin Osmanlı tabiiyetine alınması olayını istatistikî bazı bilgilerle ele alması bakımından önemlidir. Nadir Devlet'in Tatarca hatıralardan yararlanarak kaleme aldığı "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlılar Safında Savaşan Tatar Taburu" başlıklı makalesi Tatar cihad gönüllüleri hakkında bir takım detay bilgileri içermektedir. Bunun yanında Vahdet Keleşylmaz'ın 1998'de yayınladığı "Teşkilat-ı Mahsusa ve Cermen Esir Kamplarındaki Tatarlar" başlıklı makalesi, özellikle ATASE kaynaklarını kullanması ve esir kamplarında görevli Teşkilât-ı Mahsusa elemanlarının raporlarını ihtiva etmesi bakımından değerli bilgiler vermektedir. Müslüman esirler meselesine değinen bir diğer çalışma ise Fuat Dünder'in 2001'de yayınladığı master tezidir. *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)* adıyla yayınladığı kitabında Dünder, İttihat ve Terakki iktidarı dönemindeki iskân politikalarına değinirken Almanya'dan ve Avusturya'dan gelen esirler konusuna da kısaca yer vermiştir. Osmanlı Arşivi ve Cumhuriyet Arşivi'nden bazı belgelerin kullanıldığı bu bölümde Dünder, farklı konuları birbiriyle karıştırmış ve bazı bilgi yanlışlarına düşmüştür. Bu konudaki çalışmalar için bkz. Nedim İpek, "Rus Ordusundaki Türk Askerlerinin Osmanlı Tâbiyetine Geçmesi (1911-1917)", *Tarih ve Toplum*, sayı 145 (Ocak 1996), s. 14-19; Vahdet Keleşylmaz, "Teşkilat-ı Mahsusa ve Cermen Esir Kamplarındaki Tatarlar," *Ankara Üniversitesi Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt 6, Sayı 21 (1998), s. 65-80; Nadir Devlet, "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlılar Safında Savaşan Tatar Taburu," *Osmanlı*, c. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 575-577; Vahdet Keleşylmaz, "I. Dünya Savaşı'nda Esir Askerler Üzerinde Panislamizm Propagandası Teşebbüsü," *Kebikeç*, 10 (2000); Fuat Dünder, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- 4 Bkz. Kadir Kon, "Almanya'nın İslam Stratejisi Mimarlarından Max von Oppenheim ve Bu Konudaki Üç Memorandumu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 53/2011, İstanbul 2012, s. 211-252.
- 5 Bkz. Fritz Fischer, *Griff nach der Weltmacht: Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18*, Droste Verlag, Düsseldorf 1964 (Dritte verbesserte Auflage).
- 6 Fischer'in bu çalışmasından sonra 1973 yılında İngilizce olarak kaleme alınan ve Max von Oppenheim'in Ortadoğu siyasetindeki yerine yer veren bir çalışma R. L. Melka tarafından ortaya konulmuştur. Melka bu makalesinde daha ziyade Oppenheim'in Birinci Dünya Savaşı sonrasında Nazi Almanya'sındaki faaliyetleri ile, İkinci Dünya Savaşı'nda Arapların İngilizler aleyhine kazanılmasına yönelik Almanya'nın yapabileceği çalışmaları içeren 1940 tarihli memorandumunu ele al-

- mıştır. Bkz. R. L. Melka, "Max Freiherr von Oppenheim: Sixty Years of Scholarship and Political Intrigue in the Middle East", *Middle Eastern Studies* (9) 1973, s. 81-93.
- 7 Çalışmanın en önemli yanlarından birisi de Alman ve Avusturya arşivlerinin geniş şekilde kullanılmış olması ve meselenin müttefikler arası ilişkiler boyutuna da dikkat çekilmiş olmasıdır. Bkz. Wolfdieter Bihl, *Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte, Teil I, Ihre Basis in der Orient-Politik und Ihre Aktionen 1914-1917*, Hermann Böhlhaus Nachf. Wien-Köln-Graz, Wien 1975.
- 8 Martin Kröger, "Revolution als Programm. Ziele und Realitaet der deutschen Orientpolitik im Ersten Weltkrieg", *Der Erste Weltkrieg: Wirkung, Wahrnehmung, Analyse*. Im Auftrag des Militaergeschichtlichen Forschungsamtes, herausgegeben von Wolfgang Michalka içinde, Piper, München, 1994, s. 366-411.
- 9 Gerhard Höpp, *Muslime in der Mark. Als Kriegsgefangene und Internierte in Wünsdorf und Zossen, 1914-1924*, Verlag das Arabische Buch, Zentrum Moderner Orient, Berlin 1997.
- 10 Gabriele Teichmann, Gisela Vögler, (Hgg), *Faszination Orient. Max von Oppenheim: Forscher, Sammler, Diplomat*, Köln 2001.
- 11 *Jihad made in Germany. Ottoman and German Propaganda and Intelligence Operations in the First World War* başlıklı çalışmasında NfO'yu klasik anlamda bir istihbarat örgütü gibi ele alan Tilman Lüdtker çalışmasında Birinci Dünya Savaşı'nda İslam coğrafyasında İngilizlerle Almanların istihbarat ve casusluk faaliyetlerini karşılaştırmıştır. Bkz. Tilman Lüdtker, *Jihad made in Germany. Ottoman and German Propaganda and Intelligence Operations in the First World War*, Lit Verlag, Münster 2005; yine Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın Mısır politikasını ele alan 2006 yılına ait kapsamlı doktora çalışmasıyla Salvador Oberhaus, Max von Oppenheim'a ve kurucusu olduğu NFO'nun faaliyetlerine eserinde geniş yer vermiştir. Bkz. Salvador Oberhaus, "Zum wilden Aufstande entflammen" *Die deutsche Ägyptenpolitik 1914 bis 1918. Ein Beitrag zur Propagandageschichte des Ersten Weltkrieges*, Doktora tezi, Die Philosophische Fakultät der Heinrich-Heine-Universität, Düsseldorf, 2006; S. Oberhaus'un bu çalışması 2007 yılında Saarbrücken'de Vam Verlag Dr. Müller yayınevi tarafından ve 2012 yılında Münih'te Akademiker Verlag yayınevi tarafından "Zum Vilden Aufstande entflammen": *Die deutsche Propagandastrategie für den Orient im Ersten Weltkrieg am Beispiel Ägypten* başlığı ile yayınlanmıştır. Bu arada NFO konusunda yapılan tek monografiden de bahsetmek gerekir. Berlin'de yapılan bir Master çalışmasının kitap olarak yayınlanmış hali olan bu çalışma, daha önce yapılmış başka çalışmalar içinde yer alan bilgilerden fazlasını içermemektedir. Bkz. Maren Bragulla, *Die Nachrichtenstelle für den Orient. Fallstudie einer Propagandainstitution im Ersten Weltkrieg*, Saarbrücken 2007; Konuyla ilgili olarak verilen Türkçe ve Almanca literatüre ilaveten, özellikle Almanca ve İngilizce başka eserlerde de bir takım bilgilere ulaşmak mümkündür. Sözkonusu bu eserlere çalışma içinde yer geldikçe değinilecektir.
- 12 Müteveffa Alman tarihçi Gerhard Höpp'ün terekisinin yer aldığı bu arşivde, Gerhard Höpp'ün Müslüman esirlerle ilgili araştırmaları sırasında kullandığı bir kısım Alman arşiv belgelerinin fotokopileri bulunmakta olup, bunlardan yararlanılmıştır.

1. Bölüm

Savaşa Giden Süreçte Almanya ve Osmanlı Devleti

Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Almanya ve Avrupa

Almanya'nın 1871'de Prusya liderliğinde birliğini sağlamasıyla kazandığı konum Orta Avrupa'da yüzyıllardır var olan güç boşluğunu hızla doldurmuştu. Ondokuzuncu yüzyıl sonunda Fransa, İngiltere ve Rusya arasındaki bölgede, Almanya Avrupa'nın ekonomik ve askeri bakımdan olduğu kadar nüfusca da en etkili gücü olarak sıvrılmıştı. Öte yandan 19. yüzyılın son çeyreğinde emperyalizmin zirve yapması 20. yüzyıla büyük devletler arasında bir çok sorunla girilmesine neden olmuştu. Fransa ilk olarak İtalya ve sonrasında İngiltere ile; Amerika, İspanya ve İngiltere ile; İngiltere ise Güney Afrika'daki Burlar'la sorun yaşarken, Japonya ile Rusya birbirleriyle savaşıyor ve İngiltere de bu savaşta Rusları destekliyordu.

Yine Almanya'nın 1871 yılında Fransızları yenilgiye uğratması sonrasında Alsas ve Loren (*Elsaß-Lothringen*) bölgesini kendine katması ve Fransa'yı ağır bir savaş tazminatı ödemeye zorlaması, bir bakıma Avrupa'da Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan süreçteki bütün dengelerin ve kamplaşmaların da başlangıcı olmuştu. Fransızlar yaşadıkları bu ağır yenilginin etkisiyle Ruslarla yakınlaşmaya başladılar. Fransa ile Almanya'nın karşı karşıya gelmelerinde ekonomik ve askeri yönden süratle gelişen Almanya'nın hızla artan genç nüfusunun da etkisi büyüktü; zira 1866'da, sonradan Alman İmparatorluğu sınırlarını kapsayacak bölgedeki nüfus 40 milyon iken aynı dönemde Fransa'nın nüfusu 38 milyondur. 1910'da ise Fransa'nın nüfusu ancak 39 milyon olurken, Almanya'nın sahip olduğu nüfus 65 milyona ulaşmıştı.¹

Fransa'nın Almanlar karşısında aldığı yenilgiden sonra kıta Avrupasında Almanya ve Fransa arasında dengeleyici güç olarak ortaya çıkan Rusya 1877'de Osmanlı Devleti'ne savaş açıp kazandığı halde, 1878 Berlin Kongresi'nden eli boş dönmüştü. Ruslar bu durumdan kongrede arabuluculuk vazifesi gören Bismarck'ın Almanya'sını sorumlu tuttuklarından bu tarihten sonra Almanya'ya karşı mesafeli durmaya başladılar ve Fransa'ya yakınlaşmayı tercih ettiler. Türklere karşı verdikleri savaşı başarıyla neticelendiren Rusya'nın elde ettiği bütün kazanımlar Berlin Kongresi kararları sonucu İngiltere ve Avusturya'nın lehine olacak şekilde neticelenmişti. Bu olay Ruslarla Fransızlar arasındaki yakınlaşmayı artırırken Almanya'yı da İtalya ve Avusturya tarafına yöneltti. Almanlar 1879'da Rusya'ya karşı Avusturya-Macaristan ile 1918 yılı sonuna kadar sürecek bir ittifak yaptılar. Bu ittifaka 20 Mayıs 1882'de İtalya'nın da katılmasıyla Birinci Dünya Savaşı'na kadar sürecek Üçlü İttifak meydana gelmiş oluyordu.² İngiltere ise bu dönemde, kıta Avrupası'ndaki kutuplaşmada tarafsız görünmekle beraber Fransızlarla Afrika'daki sömürgeleri ve etki alanları üzerindeki rekabetten dolayı Üçlü İttifak'a daha yakın duruyordu.

Bismarck idaresindeki Almanya Avrupa'daki kutuplaşmadan en iyi şekilde yararlanmasını bilerek gelişen Alman ekonomisinin alanını genişletmeye çalıştı. Almanya'nın ekonomisinin ulaştığı yüksek seviye Alman ağır sanayisinin ve ileri gelen çevrelerin kendilerine olan güvenlerinde patlamaya sebep olmuştu. Bu güven patlaması ise gözünü daha büyük hedeflere diken Almanya'yı yoğun şekilde silahlanmaya sevketti.³

Almanya'da 1888 yılında Kaiser I. Wilhelm'in ölümünün ardından tahta geçen III. Friedrich'in 99 günlük imparatorluk dönemi sonunda ölmesiyle yerine yeni kaiser olarak II. Wilhelm geçmişti.⁴ Saldırgan ve kendini aşmak isteyen yeni Alman ruhunun peşine takılacak bir karaktere sahip II. Wilhelm'le, eski "temkinli" anlayışın temsilcisi Bismarck'ın anlaşması mümkün olmadı ve 1890'da Bismarck şansölyelikten istifa etti.⁵ Bismarck'ın yerine geçen Caprivi eski politik anlayışı sürdürdü, fakat 1900 yılında şansölye olan Fürst Bülow ve aynı dönemde İmparatorluk Denizcilik Bakanlığı'na getirilen Tirpitz'le birlikte Alman dış politikası

bambaşka bir yönde ilerlemeye başladı. Bu yeni politikanın adı “*Weltpolitik*” (dünya siyaseti), hedefi de Almanya’yı “*Weltmacht*” (dünya gücü/süper güç) yapmaktı. Kautsky’nin deyiimiyle bu Almanya’nın dünyaya hakim olması politikasıydı.⁶

Almanya’nın “*Weltmacht*” olma yolundaki en büyük rakibi İngiltere idi ve İngiltere’nin esas büyüklüğü denizlere olan hakimiyetinden ileri geliyordu. Gerek gelişen Alman ekonomisine yeni pazarlar bulmak ve sanayinin ihtiyacı olan yeni hammadde kaynaklarını doğrudan temin etmek, gerekse de İngiltere ile her alanda rekabet edebilmek için Almanya milli bir proje olarak gemi yapımı hamlesi başlattı. Bunun için Alman Parlamentosu Reichstag’da, ilki 1897’de ve ikincisi 1900’de olmak üzere, iki kanun (*Flottengesetz*) çıkartıldı ve bütün Almanya bunun için seferber edildi.⁷ Almanya’nın bu politikası İngiltere tarafından kendine yönelmiş bir tehdit olarak algılanmaya başlanmıştı. Böylece “*Flottenpolitik*” programıyla Almanya, Rusya ve Fransa’dan sonra İngiltere’yi de karşısına almış oluyordu.

Gelişen ve kendine güveni artan Almanya bununla birlikte dünyada daha agresif bir politika izlemeye başladı. II. Wilhelm’in 1900’de Çin’de çıkan olaylara müdahale etmek üzere yola çıkan Alman birliklerine yaptığı konuşmada kendini gösteren⁸ bu güç gösterisinin bir diğer versiyonu ise Wilhelm’in İngilizlere karşı ayaklanan Burları daha 1896’da açıkça desteklemesiydi. II. Wilhelm’in bu yöndeki tutumu aynı şekilde kendini 1898 yılında Şam’da yaptığı meşhur konuşmasında da gösteriyordu. Bilindiği gibi bu konuşmasında Wilhelm kendini dünyadaki 300 milyon Müslüman’ın dostu ve koruyucusu olarak ilân etmişti.⁹

Dünyada yaşayan 300 milyon Müslüman’ın içinde Cezayir’de Fransız idaresinde yaşayan Müslümanlar olduğu gibi Rusya içindekilerle, Hindistan’da İngiliz yönetiminde bulunan on milyonlarca Müslüman da yer alıyordu. Bağdat Demiryolu yapımı projesi (1899’dan itibaren) İngiltere ile Rusya’nın Almanya ile ilgili şüphelerini güçlendirdi. Almanya’nın Hindistan deniz yolu üzerindeki Aden’de, Yemen’de ve Güney İran’da gemilere kömür sağlamak amacıyla ticari istasyonlar oluşturma talebiyle Mezopotamya’da petrol arama çalışmaları kapsamında kuyular açılması ve sulama kanalları yapılması gibi projeleri İngiliz

menfaatleriyle tamamen ters düşüyordu. Almanya'nın Şark'ta girdiği bu ticari faaliyetler yanında Türk ordusunun reorganizasyonu için gönderdiği askeri misyonlar da (von der Goltz'un 1886-1895 ve 1909-1913) durumu daha kritik bir hale getiriyordu. Hele 1913 yılı sonunda Liman von Sanders başkanlığındaki yeni bir askerî misyonun İstanbul'a gönderilmesi Almanya üzerindeki şüpheleri iyice tetikledi.¹⁰ Liman von Sanders'e, Osmanlı Birinci Ordusu'nun idaresinin verilmesi, Rusya tarafından kendine karşı bir komplo olarak algılanmış ve Almanya ve Rusya arasında ciddi bir diplomatik krizin çıkmasına sebep olmuştu. Kriz ancak Liman Paşa'nın görevinde yapılan bir değişiklikle çözülmüştü.¹¹

Alman İmparatoru II. Wilhelm'in meydan okuyan politikaları 1905 ve 1911'deki Fas krizlerinde de kendini gösterince Fransa ile Almanya yeniden karşı karşıya gelmişlerdi. Ancak gerçek bir savaş tehlikesi ortaya çıktığı anda Almanya'nın geri adım atmasıyla erken başlayacak bir dünya savaşının önüne geçilmiş oldu.¹²

Birinci Dünya Savaşı'na yaklaşıırken, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu dışında, büyük devletler arasında Almanya'nın dostu sayılabilecek kimse kalmamıştı. Her iki imparatorluksa (Avusturya-Macaristan ve Osmanlı) adeta hayat memmat mücadelesinde idiler. Özellikle çok milletlilikten kaynaklanan zayıflıkları bu mücadelelerini daha da zorlaştırıyordu. Rusya'nın geleneksel Akdeniz'e inme politikasının doğrudan hedefi olan Osmanlı Devleti'ne karşı Ruslar son dönemlerde yeni bir yöntem izliyorlardı. Osmanlı Devleti içindeki farklı etnik unsurların bağımsızlık çabalarının desteklenmesiyle Rusya, Osmanlı coğrafyasında ortaya çıkacak kendine bağımlı zayıf devletlerle hedefine ulaşmaya çalışıyordu.¹³

Öteyandan Almanya'nın en yakın müttefiki olan Avusturya'nın Balkanlar politikası Rusya'nın bu politikasıyla ters düştüğünden her iki ülke rekabet halindeydi. Avusturya Selanik'e kadar uzanan bölgeyi kendi ön bahçesi olarak görüyor ve bu bölgede Rusya destekçisi bir Slavlık hareketine karşı hareket etmeyi millî politikası olarak görüyordu. 1908 yılında Avusturya-Macaristan'ın hukuksuz şekilde Bosna-Hersek'i kendi yönetimine katması, o sırada II. Meşrutiyet'in ilanı sebebiyle Osmanlı Devleti'nde meydana gelen iç karışıklıklar ve Rusya'nın Japonya karşısında tattığı yenil-

giden istifade etme düşüncesinden kaynaklanıyordu. Avusturya-Macaristan'ın bu hareketi Balkanlar'daki dengeleri değiştirdi ve Rus etkisindeki Slav halklarında mevcut Avusturya karşıtlığını daha da körükledi.¹⁴

Rusya, Avusturya'nın bu hukuksuz davranışına karşı Balkan halkları arasında bir birlik kurma yoluna gitti. Ancak bu birlik Avusturya'ya değil Osmanlı Devleti'ne karşı yöneldi ve Türkleri Balkanlar'dan, dolayısıyla Avrupa'dan atmak üzere Birinci Balkan Savaşı'nın çıkmasına zemin hazırlamış oldu. Rusya destekli Sırbistan'ın stratejik toprak kazanımları Avusturya'nın müdahalesiyle diğer devletler lehine olacak şekilde geri alındı. Ardından Rusya ile Avusturya seferberlik ilan ederek bir savaşın eşiğine geldiler, ancak İngiltere'nin araya girmesiyle Rusya geri adım attı ve sorun donduruldu. Birinci Balkan Savaşı'nda Türkiye'ye karşı olan ortaklık bu sefer İkinci Balkan Savaşı'nda Sırbistan, Yunanistan ve Romanya tarafından Bulgaristan'a karşı oluşturuldu ve savaş sonunda Bulgaristan'ın toprak kazanımları küçültüldü. İkinci Balkan Savaşı 10 Ağustos 1913 Bükreş Anlaşması'yla neticelendi.¹⁵

Avusturya-Macaristan Balkanlar'da desteklediği Bulgaristan'ın son toprak paylaşımındaki kayıpları sebebiyle durumdan yine memnun değildi. Avusturya, Sırbistan'a karşı İtalya'nın onayıyla bir harekatta bulunmak istediye de İtalya'nın buna karşı çıkmasıyla bundan vazgeçip durumu kabullenmek zorunda kaldı.¹⁶

Balkanlar'da bu gelişmeler yaşanırken Almanya 1914 yılı ortalarında Rusya'dan savaşı başlatacak hareketi bekliyordu. Almanlar Fransa ve Rusya ile başedeceklerine inanıyorlardı, fakat İngiltere'nin tutumu konusunda hâlâ net bir fikre sahip değillerdi. Fakat yine de çıkacak bir savaşta İngiltere'nin tarafsız kalacağına ilişkin umutlarını koruyorlardı. Öyle ki Alman genelkurmay başkanı Moltke'nin şu sözleri bu umudu yansıtmaları bakımından önemlidir: *“Bei uns erwartet man unglücklicherweise von England immer eine Deklaration, dass es nicht mittun werde”* (Maalessif biz hâlâ İngiltere'den, birlikte hareket etmeyeceği yönünde bir açıklama bekliyoruz). Oysa İngiltere böyle bir deklarasyonu hiç bir zaman vermeyecekti.¹⁷ Almanların İngiltere'den umutlu olmasının bir sebebi de Bağdat Demiryolu Projesi konusunda 1913 yılı Şubatı'nda başlayan Alman-İngiliz müzakerelerinin,

savaşın hemen arefesinde, 1914 yılı Temmuzunda anlaşmayla neticelenmiş olması idi.¹⁸

Almanya, müttefiki Avusturya-Macaristan'ı her durumda destekleme politikası güdüyor ve bu tutumunu Avusturya'nın Sırbistan politikasında da sürdürüyordu. Sırbistan'a karşı mutlaka bir şeyler yapma gereğini hissedenden Avusturya'nın politikalarını Almanya, Rusya'ya karşı girişeceği bir savaşın fitili olarak kullanmaya karar vermişti. Nitekim Avusturya veliahtı Arşidük Franz Ferdinand, 1908'de Osmanlı Devleti'nden alınarak kendi ülkesine bağlanan Bosna-Hersek'e bir gezi düzenlemeye karar verdiğinde çıkacak savaşın olgunlaşması yolundaki son adım atılmış oluyordu.

Sırbistan'ın ve Bosna halkının Avusturya-Macaristan yönetiminden memnuniyetsizliği aşikârdı ve Bosna-Hersek'te Avusturyalılara karşı hiç de dostâne bir hava mevcut değildi. 28 Haziran 1914'te Saraybosna sokaklarında üstü açık bir arabayla dolaşmaya başlayan veliahta bir saldırı yapılması pek muhtemeldi. Zira gezi öncesinde bu yönde bazı gelişmeler olmuş ve duyumlar alınmıştı.¹⁹

Sözkonusu gezinin provakatif bir anlamı olduğu belliydi, şöyle ki Balkanlar'da zaten son derece gergin bir ortam mevcutken ve de Avusturyalılara olan düşmanlık aşikarken Avusturya veliahtı Saraybosna sokaklarında gezmek için Sırpların yüzyıllardır unutmadıkları Türk yenilgisinin (1389) yıldönümü olan 28 Haziran günü seçilmişti.²⁰ Nitekim beklenen oldu ve yeterli güvenlik tedbirlerinin alınmadığı gezide Sırp istihbarat biriminin bir elemanı Avusturya veliahtı ve eşini sokak ortasında öldürdü. Olay gündeme bomba gibi düşmüştü. Sırbistan'ı cezalandırmak için sabırsızlıkla bekleyen Avusturya-Macaristan devletine istediği fırsat böylece doğmuştu. Sonuçta Temmuz ayında Almanya ile Avusturya-Macaristan arasında geliştirilen strateji sonucunda Sırbistan'a, 23 Temmuz'da, egemen bir devlet tarafından kabul edilmesi mümkün olmayacak kadar ağır²¹ bir ultimatom verildi ve cevap için 48 saat süre tanındı. İngiltere'nin ve Rusya'nın savaşı önlemek için giriştikleri çabalar, Almanya'nın 5 Temmuz'da "açık çek" verdiği, Avusturya-Macaristan tarafından kabul edilmedi ve 28 Temmuz'da Avusturya-Macaristan Sırbistan'a savaş ilân etti.

Sırbistan'ı destekleyeceğini 25 Temmuz'da ilan eden Rusya'dan sonra, 1 Ağustos'ta Almanya hem seferberlik ilân etti hem de Rusya'ya savaş. Bu arada Üçlü İttifak'a mensup İtalya, tarafsızlığını ilân etti. 2 Ağustos'ta Almanya ile Türkiye arasında müttefiklik anlaşması imzalandı, ancak anlaşma ilân edilmedi ve gizli tutuldu. 3 Ağustos'ta ise Almanya Fransa'ya da savaş ilân etti ve askerlerini tarafsız Belçika üzerine sürdü. Bunun üzerine İngiltere 4 Ağustos'ta Almanya'ya savaş ilân etti. 6 Ağustos'ta Avusturya-Macaristan Rusya'ya, 11 Ağustos'ta ise Fransa Avusturya-Macaristan'a savaş ilân etti. Ve en son olarak 12 Ağustos'ta da İngiltere Avusturya-Macaristan'a savaş ilân ederek Avrupa'daki devletlerin savaş kombinasyonunun ilk aşaması tamamlanmış oldu.²²

Almanya'nın Şark Politikası ve İslam Dünyasında Almanya Efsanesi

Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasının görünürdeki sebebi Avusturya ile Sırbistan arasındaki "sunî" kriz ise de esas sebep, daha önce de ifade edildiği gibi, yılların getirdiği birikim ve sorunlardı. Almanya'nın Şark politikası da bunlar içinde önemli bir yere sahipti. Yakınoğu'daki rekabet emperyalist devletlerin menfaat çatışmalarının en yoğun yaşandığı alanlardan birini oluşturuyordu. Osmanlı Devleti üzerinde yaşanan, "ekonomik ayrıcalıklar kazanma rekabeti"ni kendi lehine kullanmak isteyen Osmanlı idaresi özellikle II. Abdülhamid döneminde İngilizlere, Fransızlara ve Ruslara karşı Almanları ustalıklı kullanmasını bildi. 1871'den sonra önce Avrupa'da, sonrasında da kısa zamanda dünya siyaset sahnesinde ağırlığını hissettiren Almanya'nın Yakınoğu'ya ve İslam dünyasına olan ilgisi daha Bismarck'ın şansöyeliğinde kendini gösteriyordu. Her ne kadar Bismarck'ın politikasının merkezini Avrupa'daki güçler dengesi ve bu dengiyi kendi lehine kullanmak oluşturuyorduysa da, Avrupa içinde yapacağı politik hamlelerde Avrupa dışındaki gelişmeleri kullanmaktan geri kalmıyordu. Bismarck Avrupalı devletlerin koloniler edinme politikasına ve rekabetine iştirak etmiyordu. Örneğin Alsas-Loren'in intikamını almak için fırsat kollayan Fransa'nın dikkatini Avrupa'dan uzaklaştırıp dışarıdaki meselelere yönlendirmek için rahatlıkla Fas'daki gelişmeleri kullanabiliyordu.²³

Yine Bismarck, Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ni bir denge unsuru olarak kullanmaktan geri durmuyor ve Türkiye'ye askerî dayanışmanlar göndererek Ruslara karşı Osmanlı Devleti'nin kendini toparlamasına yardımcı oluyordu.²⁴

Bismarck sonrası dönemde de Almanya'nın Şark politikası pek değişmedi. Kaiser II. Wilhelm'in 1898 yılında Şam'da yaptığı konuşmada ilân ettiği dünyadaki bütün "Müslümanların Korumucusu" rolünü Fransa'ya karşı bir gövde gösterisine dönüştürdüğü 1905 Fas gezisindeki konuşma takip etmişti. Bu konuşma İngiliz ve Fransız kamuoyunda Almanya'nın Şark veya İslam politikasının ileri bir versiyonu olarak algılandı. II. Wilhelm'in Osmanlı Sultanı ile olan samimi görüntüsü Abdülhamid'in dış politikasında önemli bir unsur kabul edilen Panislamizm'le çakışınca Avrupa'daki algı daha da güçleniyordu.²⁵ Buna rağmen Almanlar İslam dünyasında İngilizleri karşılarında alacak bir pozisyon almak da istemiyorlardı. Örneğin İngiltere'nin hassas noktası olan Mısır'la ilgili İngiliz politikalarını desteklediklerini ifade etmekten geri kalmıyorlardı.

Almanya'nın Şark'daki önceliği ilk başlarda ekonomik faaliyetlerdi. Buna karşın politik konularda tarafsız görünmeyi tercih ediyorlardı. Görünürdeki bu Alman politikası, Alman devlet adamlarının ve de *Kaiser*'in öngörülemez bir zamanda Avrupa'daki güçler dengesinde ortaya çıkacak kaçınılmaz bir çatışma durumunda İslam kartını kullanmayacakları anlamına gelmiyordu.²⁶ Buna rağmen Alman yöneticileri Osmanlı Devleti'ni eşit seviyede bir partner olarak görmeyi pek de kabullenemiyorlardı. Nitekim 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet'ten bir yıl sonra Osmanlı Devleti'nden gelen ittifak teklifini, Osmanlı'nın zayıflığından dolayı geri çevirdiler. İtalya'nın Libya'ya asker çıkartıp işgal etmesi sırasında Avusturya'yı İtalya'ya karşı harekete geçmekten alıkoyan da, Rusya'nın Boğazlarla ilgili taleplerine karşı reaksiyon göstermeyi İngiltere ile Fransa'ya bırakan da yine Almanya idi.²⁷ Ayrıca Balkan savaşlarında Osmanlı Devleti'nin tam bir hezimet yaşamaması karşısında aldığı tavır da pek dostane ve müttefikçe değildi.²⁸

Almanya'nın ve Alman İmparatoru'nun Müslümanlara ve Osmanlı Devleti'ne yönelik politikalarında görülen gelgitler ve za-

man zaman açıkça ortaya konulan iki yüzlülüklere rağmen İslam dünyasında Almanlar ve II. Wilhelm'in bir efsaneye dönüşmesinin de önüne geçilememişti. Öyle ki Fransız ve İngiliz sömürgesi altında yaşamaktan iyice bunalan halk Almanya'nın ve imparatorunun Müslümanlar lehine görülen bir takım eylemlerinden ve sözlerinden hareketle onları çoktan kendi dünyasında bambaşka bir kategoriye oturtmuştu. Daha 20. yüzyılın ortalarında bile Arap coğrafyasında, Almanların İslam'la olan "ünsiyet"lerine ilişkin efsanelerin canlılığını koruduğu görülmüyordu.²⁹

Bu efsanelerin 1900'lerdeki güncel versiyonunda, II. Wilhelm'in halk arasında "Hacı Wilhelm" (*Hağg Guillaume*) olarak adlandırılması yanında; Almanlarla Müslümanların bağlantısını Peygamber zamanına kadar götüren efsaneler dahi mevcuttu.³⁰ II. Wilhelm hakkında yayılan efsanelerin çıkış sebebi az çok anlaşılabilirdi, zira o, Müslümanların dostu olduğunu söylüyor, Peygamber'in arkadaşının (sahabe) İstanbul Eyüpsultan'daki kabrini ziyaret ederek orada kurbanlar kestiriyordu.³¹ II. Wilhelm'le ilgili bu efsanevî rivayetler daha ziyade toplumun sıradan üyeleri ve alt tabakasından kimseleri arasında yaygın olmakla birlikte, bunların okuma yazması olan kesimde de karşılığı bulunuyordu. Nitekim 1906 yılında Kahire'den iki kişi tarafından Berlin'e gönderilen "*Müslümanların Dostu Alman İmparatoru*" hitaplı bir mektupta Türkiye, Almanya ve Japonya arasında bir ittifak kurulmasından öte bir talepte bulunuluyordu. Buna göre mektupta Wilhelm'in Japon imparatoru Tenno'yu da Müslüman olmaya teşvik etmesi yönünde bir arzu söz konusuydu. Daha da ileri boyuttaki bir başka efsane ise, II. Wilhelm'in aslında Abdülhamid'in Berlin'deki Alman İmaratorluğu sarayına eğitim alması için çocukken gönderdiği oğlu olduğu yönündeydi. Öte yandan 20. yüzyıl başlarında Almanlarla ilgili uydurma bir hadis de dilden dile dolaşmaya başlamıştı. Söz konusu uydurma hadis: "Şu gerçek ki, kafirler arasındaki sıralamada Almanlar birinci, Ruslarsa sonuncudur" şeklindeydi. Böylelikle Müslümanlar nazarında Almanların diğer gayrimüslim milletlerden üstünlüğüne dinî bir dayanak da oluşturulmuş oluyordu.³²

Cezayirli Müslümanlar arasında Fransız idaresinden duyulan hoşnutsuzluk öyle bir noktaya ulaşmıştı ki, artık bir kurtarıcının

çıkıp da kendilerini bu zulümden kurtaracağı günün yakın olduğu düşünülüyordu. Öyle ki Cezayirli bir marangoz, yanında çalışan çıraklarını her gün Akdeniz sahillerine gönderiyor ve orada, kendilerini kurtarmaya gelecek Alman ve Türk gemilerini çıraklarının haber vermesini istiyordu. Gemilerin geldiğini ilk haber veren cennete gidecekti. Yine Cezayirli bir işçi kendilerinin dört ay sonra Fransız zulmünden kurtarılacağına dair iddiaya giriyordu. Gerekçesi ise Fas Sultanı ve II. Wilhelm'le gelecek olan Mehdi'nin birlikte hareket edeceklerine olan inancıydı. Bu adam bütün maddi birikimini ortaya koymuş ve inancının gerçekleşeceği konusunda bahse bile girmişti.³³

Fransızlara karşı Almanya'nın kurtarıcılığına ilişkin inancın halkın dilinde söylenen bir çok şarkılara ve türkülere yansıdığı da ifade edilmektedir. Özellikle Birinci Dünya Savaşı için Fransızların asker toplama teşebbüsleri esnasında halkın pasif direniş içine girdiği ve bunu da türkülerine, şiirlerine yansıttığı görülmüyordu.³⁴

Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Osmanlı Devleti'nde İslamcılık Düşüncesinin Seyri

Tartışmalı bir kavram olan “Panislamizm” veya Osmanlı tabiriyle “İttihad-ı İslam” 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, “Yeni Osmanlılar” olarak adlandırılan bir grup genç aydının gündeme getirdiği bir hareket tarzıydı.³⁵ Özellikle Tanzimat bürokratlarının Batılı güçlerle olan ilişkilerindeki “ölçsüzlüğe” karşı “Yeni Osmanlı” grubu ülkede yeni yeni yerleşen gazetecilik faaliyetleri üzerinden siyasi muhalefete girişmişler ve bu muhalefetlerinde İslamcılığı ve Panislamizm'i ana eksen olarak belirlemişlerdi.³⁶ Yeni Osmanlılar'ın yaydıkları bu fikirler zamanla Osmanlı kamuoyunda ve aydın kesiminde tartışılmaya ve kabul görmeye başlamış ve 1876 Kanûn-i Esâsisi'nin ilan edilmesinde ve Osmanlı Devleti'nin bu ilk anayasasının içeriğinde etkileri büyük olmuştu.

Alman şarkiyatçı C.H. Becker ise Panislamizm'i:

Bir İslam idealinin gerçekleştirilmesine, dünyadaki tüm Müslümanların dünya cemaatine (ümme) hükmeden bir önderin (imam) yönetimi altında birleşmesine

yönelik hareket tarzı olarak tanımlarken³⁷ Kemal Karpat İslamcılığı sınıfsal temellere oturtmaya çalıştığı kitabında,

Müslüman kitleler ve orta sınıflar, özellikle de entellektüeller İslamcılığı bir yeniden doğuş ve modernleşme hareketi olarak ve Müslümanları Batı sömürgeciliğine karşı sadece siyasi ve kültürel öz savunma için değil, aynı zamanda kendi kendini yenileme ve ilerleme için de seferber etmeye yönelik bir çaba olarak ...

değerlendirmektedir.³⁸ İsmail Kara da Karpat'ın tanımına benzer bir İslamcılık tanımını, içine daha çok madde başlığı ilave ederek yapmıştır.³⁹

1880'lere kadar Osmanlı Hilafeti'ni kendi menfaatleri doğrultusunda destekleyen İngiltere özellikle Orta Asya'daki Rus yayılmacılığını kendi Hindistan sömürgesi için bir tehdit olarak görüyor ve Rusların Afganistan'a kadar ilerlemelerinin önüne geçmeye çalışıyordu. Öte yandan Uzakdoğu'daki ve Hindistan sömürgelerindeki on milyonlarca Müslümanı uysal bir konumda tutmak için de Osmanlı Halifesi ile olan ilişkilerine dikkat ediyor ve Müslümanları Halife üzerinden kendi idaresine karşı oluşacak tepkilerin bertaraf edilmesinde kullanmak istiyordu.⁴⁰ İngiltere'nin bu politikaları 1880'lere kadar Osmanlı sultanlarıncada da desteklenmiş görünmektedir. Zira İngiltere zayıflayan ve iç reformlarla bunu gidermeye çalışan Osmanlı Devleti'nin kuzeydeki en büyük düşmanı ve korkulu rüyası olan Ruslara karşı garantörü konumundaydı.⁴¹

1880'lerden sonra İngiltere'nin bu politikasını değiştirmesi Osmanlı Devleti için büyük tehlike arz etmeye başlamıştı. Zira İngiltere Hindistan yolunu artık doğrudan kontrol etmeye başlamış ve bu amaçla önce Kıbrıs'a ardından da Mısır'a yerleşmişti. Buna mukabil Ruslar Hindistan üzerinden güneye ulaşma amacından vazgeçmişler ve hedeflerini yeniden Osmanlı Devleti'ne çevirmişlerdi. İngiltere'nin politikalarındaki bu değişim⁴² II. Abdülhamid idaresindeki Osmanlı Devleti'ni yeni manevra alanları açmak zorunda bırakmıştı. Askeri ve ekonomik anlamda son derece zayıf konumda bulunan Osmanlı Devleti Rusya, İngiltere gibi büyük güçlere karşı koyabilmenin tek yolu olarak İslam'ı, daha doğrusu Panislamizm'i devreye soktu.

Onaltıncı yüzyıl başından itibaren Osmanlı sultanlarının ünvanlarından biri olmaya başlayan halifelik Müslümanların birlik-

teliklerini sağlama konusunda onlara hukukî ve siyasî bir görev yüklüyordu. Ancak 19. yüzyıla kadar Osmanlı sultanlarının halife ünvanlarını kullanacakları ve dünya Müslümanlarını dış tehditlere karşı koruyacakları çok fazla bir durum olmamıştı. Uzak bölgelerdeki Müslüman devletlerle ve halklarla olan ilişkiler daha ziyade sembolik nitelikte kalmıştı.⁴³ Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hem dünya Müslümanları hem de Osmanlı Devleti ortak bir tehditle karşı karşıya kalmışlardı. Nitekim Sultan II. Abdülhamid de bu konumundan istifade etmesini çok iyi bildi ve kendi iktidarını tehdit etmeyecek şekilde bütün dünyadaki Müslümanlarla bir şekilde ilişki kurmanın yollarını aradı. Abdülhamid Müslümanların birliğini Avrupa'nın Osmanlı toprakları üzerindeki emperyalist ihtiraslarını dizginlemenin bir aracı olarak görüyordu.⁴⁴ Mamafih hem kendi gücünün hem de Müslümanların gücünün farkındaydı. Dolayısıyla Abdülhamid'in İslamcılığı, İslam'ı ve sultanın kuşanmış olduğu Hilafet makamının Müslümanlar nezdindeki itibarını Avrupalı düşmanlarına karşı hep potansiyel bir güç olarak elinde tutmak ve bu gücün yalnızca "caydırıcı" etkisinden yararlanmaya çalışmak olarak tanımlanabilir.⁴⁵ Bir başka yoruma göre ise bu siyaset, Müslümanlar arasında gelişen Avrupa karşıtlığının ve onlara karşı duyulan öfkenin militan ve yıkıcı bir istikamete yönelmesinin önüne geçmiştir.⁴⁶

Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar bir şekilde sürecek bu politikanın sebebini C.H. Becker 1915 yılında şöyle ifade ediyordu:

Hilafet düşüncesi Türkiye için sadece iç politik ihtiyaçlardan kaynaklanan bir gereklilik değil, bilakis bir dış politika gücü unsuru-
dur da. Panislamizm'de uluslararası bir iddia bulunmaktadır. Bütün müminlerin birlikteliğine ilişkin bir düşünce eski zamanlarda İslam'ın dünyayı fethettiği bir savaş parolasıydı. Panislamizm'in bu eski agresif karakteri yeni dönemde ortadan kayboldu. Eğer bugün Türkiye dış politikasında bilinçli olarak Panislamizm'i uyguluyorsa bu sadece kendini savunma amaçlıdır. İngiltere ve Rusya Türkiye'yi territorial bakımdan sıkıştırırlarken, Fransa finansal anlamda başına kahya kesilmektedir. Büyük güçlerin bu korkunç derecede büyük politik güç enstrümanlarına karşı Türkiye eşit materyal gücüyle karşı koyamamaktadır. İşte bu sebepten Türkiye, karşısındaki bu saygısız rakiplerine karşı manevi gücünü kullanıyor. Söz konusu güçlerin egemenlikleri altında milyonlarca Müslüman bulunmak-

tadır. Bu Müslümanların büyük kısmı kendilerini büyük güçler tarafından baskı altına alınmış hissediyorlar. Şayet Türkiye şimdi bütün bir İslam'ın birlikteliği hususunda ideal bir birlikteliği vurguluyorsa bu onun gerçek düşmanlarının hükümranlılığı altındaki insanlar arasında Türk dostu havanın başlamasına neden olacaktır. Bugün yaşayarak tecrübe ettiğimiz bu hava Müslüman nüfusa sahip büyük Avrupalı güçlerin Türkiye ile savaşta etkinliğini büyük ölçüde engelleyecektir."⁴⁷

İttihat ve Terakki Cemiyeti 1908 yılında ülkedeki Abdülhamid muhalifi bütün unsurların desteğini sağlayarak gerçekleştirdiği darbeyi 1909 yılında pekiştirdikten sonra Osmanlı Devleti'nin idaresinde yeni bir dönem başlamış oluyordu. Abdülhamid düşmanlığı ve Kanûn-ı Esâsi "sevgisi" üzerine kurulan muhalifler koalisyonu ortak düşmanın kenara çekilmesiyle tam bir kaotik döneme girmişti. Ermenilerden Türkçülere ve İslamcılardan Batıcılara kadar geniş bir yelpaze üzerinde karşılanması imkansız beklentiler doğuran İttihatçı hareket önceleri İngiltere yanlısı bir tutum içinde olmak istemişse de İngilizlerin buna soğuk durmalarıyla tekrar Almanlara yanaşmak durumunda kalmıştır. İlk başlarda uygulanmaya çalışılan Müslim ve gayrimüslim bütün unsurları toplama hedefli, liberal ve Osmanlıcı politik yaklaşım zamanla yerini daha despotik ve merkezi bir anlayışa terketti. Ermenilerle kurulan koalisyonun bozulması ve ardarda gelen savaşlar Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki varlığının neredeyse tamamını yitirmesine sebep olmuştu. Önce Bosna-Hersek, ardından Trablusgarp ve nihayet Balkanlar birkaç yıl içinde elden çıkmıştı. İttihatçılar bu durumda elde kalan ülke topraklarında Müslümanlık esaslı daha homojen bir yapıyla, yani Anadolu ve Arap yarımadasıyla başbaşa kalmışlardı. Bu durumda geride kalan Arap vilayetlerinin de elden çıkmasını önlemek için merkezileşme politikalarında gevşemeye ve İslamcı politikalar izlemeye başladılar.⁴⁸ Pragmatik, iktidar ve devlet merkezli bir politikayı esas alan İttihatçı liderler aynı anda Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük siyaseti izleyebiliyorlardı. Nitekim, onlar Müslümanları bir arada tutabilmek için Panislamizmi, ortak bir düşmana karşı imparatorluk içindeki farklı unsurları birbirine bağlamak için Osmanlıcılığı ve Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı mücadelesinde Orta Asya Türklerinin desteğini sağlamak için Pantürkizm'i

ön plana çıkarabilmekteydiler.⁴⁹ İttihatçıların İslamcı politikalarının bir başka pragmatik yönü de Abdülhamid'e karşı olan muhalefetlerinden dolayı yedikleri “dinsiz” damgasını üzerlerinden atmak ve de yapacakları iç reformlarda oluşacak “dinci” muhalefeti bertaraf etmek için İslamcı kimselerle ilişkilerin geliştirmesine büyük önem vermeleridir. Bu bakımdan, Cemiyet'in temel politikalarında belirleyici olmamakla birlikte birçok İslamcının İttihatçılarla işbirliği yaptığı bir gerçektir.⁵⁰

Ülke topraklarının adeta “yağmalanması” karşısında iç birlikteliği sağlamak yeterli değildi. Ülkenin her bakımdan yapılandırılması ve önemli reformların gerçekleştirilmesi gerekiyordu. İktisadî alandan bürokratik yapıya ve askeriye kadar bu ihtiyaç açıkça ortadaydı. Osmanlı Devleti'nin insan kaynakları ve maddî imkânları böyle bir dönüşümün altından kalkabilecek durumda olmadığından, mutlaka Avrupalı bir devletin güçlü desteğine ihtiyaç vardı. İttihatçıların gönlü aslında İngilizlerden yanaydı. Fakat Balkanlar'daki ve Kuzey Afrika'daki toprak kayıpları karşısında Fransa gibi İngiltere de kılını kıpırtıdatmamış, Osmanlı Devleti'nin haklı olduğu konularda bile ona destek çıkmamıştı.⁵¹

İttihatçılar elde kalan en büyük etnik unsur olarak Arapların ülke birliği içinde tutulması politikasıyla, dışarıda güçlü bir Avrupalı devletin desteğinin sağlanması politikasının birbirini tamamlayacağı bir çözümün arayışındaydılar. Bu durumda, son otuz yıldır Osmanlı Devleti içinde gittikçe artan ekonomik ve siyasi etkinliğine karşın Osmanlı Devleti toprakları üzerinde teritoryal hedefler gütmeyen, ayrıca sömürgeci yönü neredeyse hiç bulunmayan Almanya'ya yanaşmaktan başka bir çıkış yolu gözükmüyordu.⁵²

Dünya Savaşı'nın Hemen Öncesinde Türk-Alman İlişkileri

Yukarıda da değinildiği üzere Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasına çok az bir zaman kalıncaya kadar muhtemel savaşta Almanların Osmanlı Devleti'ne ilişkin politikalarında nasıl bir pozisyon alacakları belli değildi. Her ne kadar 1914'e gelinceye kadar İslam dünyasında Almanya'nın “Müslüman dostu” imajı sağlam görünüyorsa da durum kesinlikle net değildi. Çıkması muhtemel bir Avrupalı güçler savaşında Osmanlı Devleti'nin ve onun başında-

ki halifenin İslam dünyasındaki etkinliği sayesinde kazanılacak faydalar konusunda Almanlar arasında bir takım düşünceler ve planlar mevcutsa da, özellikle son Balkan Savaşları'ndan sonra Türkiye'nin müttefikliği konusu neredeyse imkansız gibi görünüyordu. Bu yüzden de Alman diplomatları bu yönde gelen taleplere hep kaçamak cevaplar vererek oyalama taktiği uyguluyor ve Osmanlı Devleti'ni yedekte tutmanın daha akıllıca olduğunu düşünüyorlardı.⁵³ Bunda Avrupa'daki büyük güçlerin savaş kombinasyonlarındaki belirsizlik, en azından İngiltere'nin tarafsız kalıp kalmayacağından Almanların emin olmaması ve Balkan devletlerinin alacakları tavırdaki belirsizliğin etkisi büyüktü.⁵⁴

Yakın bir gelecekteki savaşta Osmanlı Devleti'nin ortada kalarak diğer devletlerce paylaşılma tehlikesine maruz kalması ihtimaline karşı Avrupalı devletlerden biriyle veya birkaçıyla, kapsamı geniş müttefiklik ilişkileri kurmaya çalıştığı görülüyordu. Bu anlamda daha 1913 yılı başlarında Paris elçisi Münir Paşa'nın İstanbul'daki Alman elçisi Wangenheim'dan Osmanlı Devleti'nin bütün yapısının reorganizasyonu için Üçlü İttifak'ın desteğini istediğini görüyoruz. Buna göre askeriye Almanya, idari yapıyı, bürokrasiyi Avusturya-Macaristan ve jandarma teşkilatını da İtalya üzerine alacaktı. Ancak Almanlar bu teklife olumlu ya da olumsuz bir cevap vermekten kaçındıklarından teklif ortada kalmıştı.⁵⁵ Münir Paşa'nın Wangenheim'a yaptığı teklif her ne kadar İttihatçıların Birinci Dünya Savaşı'na Almanya tarafında savaşa girmek konusunda kesin kararlı oldukları şeklindeki intibayı destekler görünse de bunun tam da böyle olmadığı anlaşılıyor.

1913 yılı başlarında Almanya üzerinden Üçlü İttifak devletlerine yapılan geniş kapsamlı teklifin bir benzeri aynı dönemde İngiltere'ye de yapılmıştı. Osmanlı Devleti'nin Londra elçisi Tefik Paşa üzerinden sunulan teklife göre jandarma teşkilatından hukuk sistemine, tarımdan askeriye kadar hemen her alanda İngiliz memurların Osmanlı Devleti bünyesinde faaliyette bulunması teklif edilmişti. Ancak bu teklif İngilizler tarafından diğer büyük devletlerle İngiltere'yi karşı karşıya getireceği endişesiyle geri çevrildi.⁵⁶ Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye yaptığı bu teklif aslında bir bakıma, çıkacağına bütün taraflarca kesin gözüyle bakılan büyük savaş öncesinde Osmanlı Devleti idarecilerinin

büyük bir güce dayanma arayışından başka bir şey değildi. Aynı şekilde ittifak kurmak için Fransa⁵⁷ ve Rusya'nın da savaş öncesinde kapısının çalındığını görüyoruz.⁵⁸ Fakat hiç bir devlet Türkiye ile bir ittifakı göze alamıyordu. Rusya'nın Türkiye ile ilgili planlarındaki ciddiyeti bilen Fransızlar ve İngilizler Ruslara rağmen Türkiye gibi zayıf bir halkayı ittifaka dahil etmekten imtina ediyorlardı. Sonuçta galip gelinecek bir savaşın ardından "kılıç hakkı"nın en önemli ganimetlerinin biri Türkiye olacaktır.

1914 yılı yazı ortasına kadar Alman Askerî Misyonu'nun raporları kararsız ve umutsuzdu. İstanbul'daki Alman Askerî Misyonu'nun başındaki general Liman von Sanders 1914 yılı Nisan'ında Türk ordusunun durumuyla ilgili Berlin'e gönderdiği raporunda "*savaş benzeri bir karışıklıkta hızlı bir askeri çöküşün meydana geleceği mutlak*tır" diyordu. Alman genelkurmay başkanı Von Moltke ise 18 Mayıs 1914'de von Sanders'in raporunun etkisiyle olsa gerek, öngörülebilir bir zamanda Üçlü İttifak'ın veya Almanya'nın lehine Türkiye ile bir ittifak hesabının tam anlamıyla yersizliğine işaret ediyordu.⁵⁹ Temmuz ayı ortasına kadar bile Almanya'nın Türkiye politikasında herhangi bir kesinlik yoktu.⁶⁰

Almanya'nın İstanbul elçisi Wangenheim 18 Temmuz 1914'de,

"şüphesiz bugün için Türkiye müttefiklik konusunda tamamen yetersizdir, bu müttefiklik bize yükten başka bir şey getirmeyecektir. Dolayısıyla hiç bir avantajı yoktur."

görüştüyordu. Ancak Wangenheim, Türkiye ile olan bağların, yıllar sonra Türkiye'nin yeniden bir güç faktörü olması durumuna karşın, kopartılmaması gerektiğini vurgulamayı ihmal etmiyordu.⁶¹ Alman yetkililerinin bu görüşlerinde Balkan Savaşları'nda alınan ağır yenilginin çok büyük etkisi vardı. 1913 yılı sonunda İstanbul'a gönderilen Alman askerî misyonunun Türk ordusu hakkında verdiği ilk raporlar da bu olumsuz düşünceleri destekler nitelikte olunca, durum büsbütün Türkiye'nin aleyhine bir kanaate sebebiyet vermişti.⁶²

Almanların düşünceleri bu yöndeyken Harbiye Nazırı Enver Paşa 22 Temmuz 1914 tarihinde Osmanlı Devleti'nin Üçlü İttifak'a katılma isteğini İstanbul'daki Alman elçiliğine iletti.⁶³ Sadrazamın oluruyla yapılan bu tekliften muhtemelen Osmanlı kabinesindeki İtilaf yanlısı nazırların haberi yoktu. Enver

Paşa'nın bu ilk teşebbüsünde Almanya ile doğrudan bir ittifak meselesine değinilmemiş, sadece Türk-Bulgar İttifakı'nın Merkez Devletleri'nce desteklenmesi istenmişti. Bundan amaç da Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne olan ilgisine yönelik bir nabız yoklamaydı.⁶⁴ 28 Temmuz'da ise sadrazam Said Halim Paşa'nın Rusya'ya karşı Almanya ile gizli müttefiklik önerisi geldi. Bu öneriyi Alman başbakanı Bethmann Hollweg 1 Ağustos'ta kabul etti ve Türk-Alman gizli müttefiklik anlaşması 2 Ağustos'ta imzalandı. Anlaşmanın ertesi günü Osmanlı Devleti silahlı tarafsızlığını ilan etti.⁶⁵ Her ne kadar Almanya ile yapılan ittifak anlaşması Almanya'nın Rusya ile savaşa girmesiyle birlikte Türkiye'nin devreye girmesini gerektiriyorduydu da, Türkiye'nin savaşa girmesi 1914 yılı Kasım ayına kadar geciktirildi. Bu gecikmenin birkaç nedeninden birisi henüz yeni çıkmış Balkan savaşları sonrasında Osmanlı Devleti'nin büyük bir savaşı kaldıracak durumda olmamasıydı.⁶⁶ Ayrıca Boğazlar'da gerekli tahkimat yapılmamıştı. Üstelik seferberlik çalışmalarının tamamlanabilmesi için de en az birkaç aylık zamana ihtiyaç vardı.⁶⁷

Öte yandan Osmanlı kabinesi savaşa girip girmeme konusunda, girilse de kimin yanında girileceği konusunda tam bir fikir birliğine sahip değildi. Dolayısıyla, geçecek bu sürede tarafların birbirlerini ikna etmeleri için de zamana ihtiyaç vardı. Gerçi Enver Paşa ve Talat Bey Almanya'nın yanında savaşa girilmesi konusunda kararlıydılar, fakat kabinenin diğer üyeleri ve İttihat Terakki Komitesi'nin merkez teşkilatı üyelerinin bir kısmı aynı fikirde değildi.⁶⁸

Osmanlı Devleti yöneticileri yaklaşık üç ay kadar süreyle İttihat Devletleri'ne ve kamuoyuna karşı tarafsızlık rolünü oynadı. Bu arada Ağustos ayı içinde Alman Akdeniz Filosu gemilerinin İngiliz gemilerinden kaçarak Çanakkale Boğazı'na sığınmaları sonucu ortaya çıkan krizde bile söz konusu tarafsızlık bir şekilde korundu.⁶⁹ Kriz Alman gemileri Goeben (Yavuz) ve Breslau'nun (Midilli) yaklaşık 1600 kişilik personeliyle birlikte ve göstermelik bir törenle Osmanlı Devleti'ne katıldıklarının ilanıya tamamen bertaraf edilmiş görünüyordu.⁷⁰ Almanya, Osmanlı Devleti'nin bir an önce savaşa girmesini istiyordu, ancak Osmanlı tarafı buna direniyor ve gerekli hazırlıkların tamamlanmadığını gerekçe gös-

tererek zaman kazanmaya çalışıyordu. Alman Akdeniz Filosu komutanı Amiral Souchon 27 Ağustos'ta Akdeniz Filosu Savaş Günlüğü'ne “Çanakkale Boğazı'nın denizden az bir kuvvetle yapılacak saldırılara dayanamayacağını” yazıyordu.⁷¹ Nihayet 14 Eylül'de Enver Paşa, Amiral Souchon komutasındaki Osmanlı deniz filosunu Karadeniz'de dolaşmaya gönderdi. Bu arada verdiği yeni bir gizli emirle Rusya'ya karşı saldırı konusunda serbest olduğunu bildirdi. Ancak Osmanlı kabinesinden gelen tepki üzerine verilen emir geri alındı. Fakat 22 Ekim'de Amiral Souchon'a verdiği gizli yeni emirle Enver Paşa Osmanlı Devleti'nin savaşa giriş kararını da vermiş oluyordu: “*Türk donanması Karadeniz'deki deniz hakimiyetini sağlamalıdır. Rus donanmasını arayın ve nerede bulursanız savaş ilan etmeksizin saldırın!*” Bunun üzerine Karadeniz'deki filo 28 ve 29 Ekim'de Rus gemilerini ve şehirlerini bombaladı. Rusya ile Türkiye arasındaki diplomatik ilişkilerin kesilmesi ve savaş durumuyla neticelenen hareket ile Alman genelkurmayının ve Enver Paşa'nın 2 Ağustos'tan bu yana hedefledikleri şey gerçekleşmiş oluyordu: Osmanlı Devleti Almanya'nın yanında İtilaf Devletleri'ne karşı savaştaydı. 1914 yılı Kasım'ının 14'ünde ilân edilen “cihad-ı ekber”le birlikte Almanya şimdilik arzuladığı şeye ulaşmış oluyordu.⁷²

Notlar

- 1 Karl Kautsky, *Wie der Weltkrieg Entstand*, Berlin 1919, s. 15,16.
- 2 1881'de yenilenen anlaşmanın maddeleri için bkz., *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, I. Cilt, Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Giriş*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1970, s. 3, 4.
- 3 Kautsky, *a.g.e.*, s. 16.
- 4 Bismarck'ın doğum günü münasebetiyle veliaht prens olarak yaptığı konuşmada Wilhelm (sonradan II. Wilhelm oluyor) Almanya'yı bir ordu ile karşılaştırıyor ve hasta olan Kaiser III. Friedrich'i kastederek “onun başındaki birinci subay ağır yaralı” diyordu. Bkz. Peter Zolling, *Deutsche Geschichte von 1871 bis zur Gegenwart*, Bonn 2005, s. 49.
- 5 Zolling, *a.g.e.*, s. 51.
- 6 Kautsky, *a.g.e.*, s. 17.
- 7 Alman, Flottenpolitik” programıyla ilgili bkz., *Rüstung im Zeichen der wilhelmischen Weltpolitik. Grundlegende Dokumente 1890-1914*, Hrg. Vom Militärgeschichtlichen Forschungamt durch Volker R. Berghahn und Wilhelm Deist. Düsseldorf 1988; ayrıca bkz. Rudiger vom Bruch, Björn Hofmeister, *Kaiserreich und Erster Weltkrieg 1871-1918- Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung* Band 8, Reclam Verlag, Stuttgart 2010, s. 276-287; Kautsky, *a.g.e.*, s.19, 20; Fritz Fischer, *Griff nach*

- der Weltmacht: Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18*, Dritte verbesserte Auflage, Düsseldorf 1964, s. 17-26.
- 8 II. Wilhelm'in konuşması: "Özür Kabul edilmeyecek Esir alınmayacak Tıpkı bin yıl önce Hunluların kralları Etzel(Attila) idaresinde yaptıkları nam gibi Aynı şekilde artık Çin'de Alman ismi bin yıl boyunca bu şekilde anılacak ve hiç bir Çinli bir Alman'a bir daha yan bakmaya cesaret edemeyecek.", Kautsky, a.g.e., s. 22
- 9 Bkz. Salvador Oberhaus, "Zum wilden Aufstande entflammen" *Die deutsche Ägyptenpolitik 1914 bis 1918. Ein Beitrag zur Propagandageschichte des Ersten Weltkrieges*, Doktora tezi, Die Philosophische Fakultät der Heinrich-Heine-Universität, Düsseldorf, 2006, a.g.e., s. 106. Sözkonusu tezin yayınlanmış hali için bkz. "Zum wilden Aufstande entflammen". *Die deutsche Propagandastrategie für den Orient im Ersten Weltkrieg am Beispiel Ägypten*, VDM Verlag, Saarbrücken, 2007.
- 10 Fischer, a.g.e., s 28,29
- 11 Alman Askeri Misyonu'nun İstanbul'da görevlendirilmesiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Carl Mühlmann, *İmparatorluğun Sonu 1914*, Almancadan çeviren: Kadir Kon, 1. Baskı, İstanbul 2009, s. 13-55. Almancası: *Deutschland und die Türkei 1913-1914, das deutsch-türkische Bündnis 1914 und der Eintritt der Türkei in den Weltkrieg*, Hamburg 1929.
- 12 Kautsky, a.g.e., s. 22, 23.
- 13 Kautsky, s. 25. Berlin Anlaşması'ndan sonra Batılı büyük devletlerin Osmanlı Devleti'ni kendisine tek başına yedirmeyeceklerini anlayan Rusya hem Avusturya'nın Balkanlar'daki nüfuzunu kırmak hem de Osmanlı Devleti'ni yeni bir yöntemle zayıflatmak için Osmanlı Devleti içindeki halkların bağımsızlıklarını desteklemiştir. Bu politikası için en uygun enstrüman olarak Rusya, 1870'lerden itibaren Rus politikasında etkili olmaya başlayan, *Panslavizm* hareketini görmüştür. Bkz. Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, TTK, Ankara 1997, s. 391, 489-494; Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi. Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK, Ankara, 1993, s. 353-354.
- 14 Avusturya'nın Bosna'yı ilhakıyla ilgili bkz, Armaoğlu, a.g.e., s. 611-625.
- 15 Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, cilt I (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)*, TTK, Ankara, 1953, s. 450. Osmanlı Devleti bu anlaşmadan sonra Bulgaristan'la (29 eylül 1913) ve Yunanistan'la (14 Kasım 1913) ayrı anlaşmalar imzalamıştır. Bkz. *Aynı eser* s. 457-458
- 16 Kautsky, a.g.e., s. 27-30; Birinci ve İkinci Balkan savaşları ile ilgili gelişmeler için bkz. Armaoğlu, a.g.e., s. 667-694.
- 17 Fischer, a.g.e., s. 57.
- 18 Wolfgang J. Mommsen, *Das Zeitalter des Imperialismus, Fischer Weltgeschichte*, Band 28, Frankfurt am Main 1969, s. 266; Bağdat Demiryolu Hattı üzerindeki rakabet ve kavgalar hakkında bkz. İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Birinci Baskı, İstanbul 1998, s. 156-163.
- 19 Sırpların Osmanlılara 1389'da yenildikleri gün olan 28 Haziran'da gerçekleştirilen bu gezinin tam bir provakasyon olduğu ve veliahdın adeta kurban edildiği şeklindeki görüşler için bkz. Kautsky, a.g.e., s. 37-41.
- 20 Mommsen, a.g.e., s. 208, 209.
- 21 Ültimatomda özellikle suikast olayının kovuşturulması bağlamında çok şey isteniyordu. Bunlar arasında Sırbistan ordusunda bulunan Avusturya aleyhtarı subay ve memurların görevlerinden uzaklaştırılması ve suikastle ilgili kovuşturmanın Avusturya ile bitlikte yapılması vb. hususlar yer alıyordu. Bu isteklerin büyük

- çoğunluğu Sırbistan tarafından kabul edilmişti. Bkz. Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1990*, c. 1, 10. Baskı, Ankara 1994, s. 103.
- 22 Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 104.
- 23 Almanya'nın Şark politikalarındaki ilginç bir olay da Fas'la Osmanlı İmparatorluğu arasında kurulacak iyi ilişkiler sayesinde Almanya'nın kendi pozisyonunu Fas'ta sağlamlaştırma çabasıdır. Bkz. Herbert Landolin Müller, *İslam, Gihad ("Haeiliger Krieg") und Deutsches Reich. Ein Nachspiel zur wilhelminischen Welt-politik im Maghreb 1914-1918*, Frankfurt/Main 1991, s. 149,150.
- 24 Müller, *a.g.e.*, s. 151, 152. Osmanlı Devleti ile Fas arasında ilişkilerin geliştirilmesi için İstanbul'da uzun süre dragoman (tercüman) olarak görev yapan Testa devreye giriyordu.
- 25 Müller, *a.g.e.*, s. 154, 155; İstanbul'daki İngiliz büyükelçisinin 12 Şubat 1906'da Londra'ya gönderdiği bir yazıda Almanya'nın İslam ve Osmanlı Devleti'yle ilgili planlarından bahsedilmektedir: "Alman İmparatorluğu'nun inananların halifesi olarak Sultan'ın İslam dünyasında sahip olduğu nüfuzu kullanmaya hazırlandığı(nı) kaydetmek gerekir. Osmanlı tahtına geçenler arasında sadece o, halifeliği Rum Sultanlığı'nın sıfatlarından biri yapmayı başarmıştır *British Documents on the Oriental Origins of the War, (1898-1914)* (11 cilt; Londra, 1926-1938), III, 248.) adlı çalışmadan aktaran Phlip Hendrick Stoddard, *Teşkilat-ı Mahsusa. Osmanlı Hükümeti ve Araplar 1911-1918: Teşkilat-ı Mahsusa Üzerine Bir Ön Çalışma*, çeviren: Tansel Demirel, Birinci Baskı, İstanbul, Kasım 1993, dipnot 6, s. 149.
- 26 Müller, *a.g.e.*, s. 158.
- 27 Müller, *a.g.e.*, s. 158; Fritz Fischer, *Krieg der Illusionen, Die Deutsche Politik von 1911 bis 1914*, 2. Auflage, Düsseldorf 1982, s. 206.
- 28 H. Bayram Soy, *Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)*, Phoenix yayınları, Ankara, Ocak 2004, s. 126-127.
- 29 Bkz. Müller, *a.g.e.*, s. 162. Yazar, Alman gazeteci Peter Sholl-Latour'un Arap coğrafyasında uzun yıllar yaşadığı olaylarla ilgili izlenimlerini anlatan kitabından örnekler veriyor.
- 30 Bu efsaneye göre Hz. Peygamber'in zamanın devlet başkanlarını İslam'a çağıran mektuplarından birini Almanların o zamanki idarecisine de gönderdiği belirtilerek, diğer birçok devlet başkanının gönderilen mektupları yırtıp attıkları halde Almanların başındaki idarecinin bu mektubu kristal bir vazo içinde sakladığı ve senede bir gün bütün aile bireylerinin bir araya gelerek yaptıkları kutlama töreniyle bu mektubun açılıp okunduğu ve hükümdarın İslam'ın tek gerçek din olduğunu söyleyip, kendi halkının (Almanların) da Müslümanlığı kabul edeceği günü görmeyi umduğunu söylediği anlatılır. Bkz., *Gihad*, s. 164.
- 31 Müller, *a.g.e.*, s. 164, 165. Kudüs yolundaki II. Wilhelm'in 1898'deki İstanbul ziyaretinin İstanbul'daki yansımaları için bkz. Anna Grosser-Rilke, *Nie Verwehte Klänge*, Leipzig, 1937, s. 170-172.
- 32 Müller, *a.g.e.*, s. 165, 166, 167.
- 33 Müller, *a.g.e.*, s. 167.
- 34 Fransızlarsa buna karşılık, halka "sadakat ve dayanışma" yönünde propaganda yapmaktan geri durmuyordu. Bkz. Müller, *a.g.e.*, s. 168-170.
- 35 Roderic H. Davison, Yeni Osmanlıları şöyle tanımlıyor: "... Yeni Osmanlılar 1860'lı yılların ortalarında imparatorluğun içinde bulunduğu duruma yönelik bazı ortak tutumlara sahip tek tek entellektüellerden oluşan gevşek bir gruptu." Bkz., Rode-

ric H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1877*, Türkçesi: Osman Akınhay, İkinci Basım, İstanbul Kasım 2005, s. 183; Yeni Osmanlılar grubu üyelerinin (Namık Kemal, Ziya Paşa, Tunuslu Hayreddin, Şinasi, Mustafa Cemaleddin, Mustafa Fazıl) faaliyetleri ve düşünceleri ile ilgili olarak bkz. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 8. Baskı, İstanbul 2009; Roderich H. Davison, *a.g.eseri*, s. 213-246; Kemal H. Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, İkinci baskı, İstanbul Nisan 2005, s. 213-246; Mümtaz'er Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İkinci Baskı, İstanbul Ekim 1994. Mümtaz'er Türköne kitabında İslamcılığı bir ideoloji olarak tartışıyor ve Batılı yazarların aksine olarak orijininin Cemaleddin Afgani ve Abduh gibi İslamcı entellektüeller değil, Namık Kemal ve diğer Yeni Osmanlı grubu aydınları olduklarını öne sürüyor. Türköne, *"İslamcılığı geleneksel İslam'dan ayıran en önemli fark, Batı'dan gelen akültürasyon sürecinin ürünü olarak, dinin kendisini doğrulama-meşrulaştırma biçiminin değişmesidir"* diyor. Bkz. *a.g.e.*, s. 26.

36 Yeni Osmanlılar grubunun en parlak üyelerinden olan Namık Kemal çıkarttığı İbret Gazetesi'nde *"bizim tek gerçek anyasamız şeriattır"* *"Osmanlı Devleti dini ilkelere dayalıdır ve eğer bu ilkeler çiğnenirse devletin siyasal varlığı tehlikeye düşer"* diyerek İslamcı görüşlerini açıkça ifade ediyordu. Bkz. Davison, *a.g.e.*, s. 235.

37 Karpat, *a.g.e.*, s. 24.

38 Karpat, *a.g.e.*, s. 28.

39 İsmail Kara, İslamcılığı şu şekilde tanımlamaktadır: *"İslamcılık, XIX-XX. Yüzyılda, İslam'ı bir bütün olarak (inanç, ibadet, ahlâk, felsefe, siyaset, hukuk, eğitim ...) "yeniden" hayata hakim kılmak ve akılcı bir metotla müslümanları, İslam dünyasını batı sömürsünden, zâlim ve müstebid yöneticilerden, esaretten, taklitten, hurafelerden ... kurtarmak; medenileştirmek, birleştirmek ve kalkındırmak uğruna yapılan aktivist, modernist ve eklektik yönleri baskın siyasi, fikrî ve ilmi çalışmaların, arayışların, teklif ve çözümlerin bütününi ihtiva eden bir hareket"* bkz. İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1*, Metinler, Kişiler, ileveli üçüncü baskı, Kitabevi yayınları, İstanbul 1997; Bu konuda ayrıca bkz. Aynı yazar, *İslamcılarının Siyasi Görüşleri 1, Hülafet ve Meşrutiyet*, Dergah Yayınları, genişletilmiş ikinci baskı, İstanbul 2001; Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Akımı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Ekim 2007 (ikinci baskı); Jacob M. Landau, *The Politics of Pan-Islam: Ideology and Organization*, Oxford University Press, New York, 1990; Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Panislam politikaları için bkz. Metin Hülalü, *Pan-İslamizm- Osmanlı'nın Son Umudu*, Yitik Hazine Yayınları, İzmir 2006.

40 Karpat, *a.g.e.*, s. 147-160.

41 Ömer Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1978, s. 16.

42 Her ne kadar Osmanlı-İngiliz ilişkileri 1860'lardan itibaren bozulma alametleri göstermişse de esas kötüye gidiş 1877-78 Türk-Rus harbinden sonra başlamıştır. Rus işgaline karşı "güvence" olmak üzere İngilizlerin Kıbrıs'ı işgali, Kürkçüoğlu'nun tabiriyle, *"Osmanlı Devleti'nin parçalanma sürecinde kendi payını toplamaya başlaması"* idi. Bkz. Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 25-33.

43 II. Abdülhamid'e kadar Osmanlı padişahlarının diğer Müslüman devletler ve ülkelerle ilişkileri için bkz. Özcan, *a.g.e.*, s. 5-54.

44 Karpat, *a.g.e.*, s. 323, 324.

45 Benzer bir tanım için bkz. Stoddard, *a.g.e.*, s. 13-14.

- 46 Karpat, *a.g.e.*, s. 334.
- 47 C.H. Becker, "İslampolitik", *Die Welt des Islams*, III, 2 (1915), Berlin 25 März 1916, s. 106.
- 48 Bu politikaların örnekleri için bkz. Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar. Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve Arapçılık (1908-1918)*, çeviren: Türkan Yöney, İstanbul 1998, s. 16, 77 ve 127.
- 49 Stoddard, *a.g.e.*, s. 15.
- 50 İslamcılarla İttihat ve Terakki arasındaki münasebetler için, bkz. İsmail Kara, *İslamcılarının Siyasi Görüşleri 1. Hilâfet ve Meşrutiyet*, genişletilmiş ikinci baskı, İstanbul 2001, s. 60-78.
- 51 Her ne kadar Trablusgarp'ın ve Balkan Savaşı sonrası Balkanlar'ın Osmanlı Devleti'nden kopartılmasına İngiltere ve Fransa'nın takındığı tutum Osmanlı devlet adamlarında hayal kırıklığı yarattığı için İttihatçılar Almanya'ya yanaşmak durumunda kaldılar sonucu çıkarılsa da aslında Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın tutumları da diğerlerinden farklı değildi. Almanya Üçlü İttifak'ın üyesi olan İtalya'yı küstürmemek için İtalya'nın haksız işgaline göz yumduğu gibi durumdan istifade etmek isteyen Avusturya-Macaristan'ın İtalya'ya yapacağı bir müdahaleyi de önlemişti. Öte yandan II. Wilhelm'e göre Türkler sınırlarına hakim olup sakin kalabilirlerse, İtalyanlar Trablusgarp'daki direniş karşısında fazla dayanamayacak ve bir yıla kadar oradan çekilmek zorunda kalacaklardı. Bkz. Fischer, *Krieg der Illusionen*, s. 206.
- 52 Almanya'nın Osmanlı Devleti üzerinde artan ekonomik ve siyasi nüfuzu konusunda bkz. Rifat Önsoy, *Türk-Alman İktisadi Münasebetleri (1871-1914)*, Endurun Yayınları, İstanbul 1982; İlber Ortaylı, *a.g.eser*.
- 53 Özellikle Alman askeri çevrelerinin Türkiye ittifakıyla ilgili görüşleri için bkz. Mühlmann, *İmparatorluğun Sonu 1914*, s. 73-76.
- 54 Carl Mühlmann, *Deutschland und die Türkei 1913-1914. Die Berufung der deutschen Militäremission nach der Türkei, das deutsch-türkische Bündnis 1914 und der Eintritt der türkei in den Weltkrieg*, Berlin 1929, s. 34, 35.
- 55 Joseph Pomiankowski, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches. Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Weltkrieges*, Amalthea-Verlag, Zürich, Leipzig, Wien 1928, s. 36.
- 56 Rusların talebi üzerine doğuda Ermenilerin bulunduğu vilayetlerle ilgili reform görüşmeleri sırasında Türk tarafının İngilizlere yaptığı teklif bütün Osmanlı ülkesini kapsayacak şekilde genişletilerek uygulanmak istenmiş, ancak İngilizler buna yanaşmamışlardı. Tevfik Paşa'nın 1913 yılı Nisan'ında yaptığı ilk teklifle ilgili yazışmaların aynı yılın Temmuz'una kadar sürdüğünü görüyoruz. Bkz. *Die Britischen Amtlichen Dokumente über den Ursprung des Weltkrieges 1898-1914* (British Documents on the Origins of the War 1898-1914). Band X, Teil I: *Der Nahe und Mittlere Osten am Vorabend des Krieges*, Zweiter Halbband, hrg. Von G.P. Gooch und Harold Temperley unter Mithilfe von Lillian M. Peson, Almancasını Yayınlayan Hermann Lutz, Stuttgart, Berlin und Leipzig 1936 Belge No: 479-532, s. 688-752; Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı öncesinde Avrupalı devletlerle ittifak kurma denemeleri için bkz. H. Bayram Soy, "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Osmanlı Devleti'nin Büyük Güçlerle Yaptığı İttifak Görüşmeleri ve Savaşa Girmesi", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 18, s. 165-193.
- 57 Cemal Paşa'nın 14 Haziran 1914 yılında Fransa'nın İstanbul elçiliğini ziyareti sırasında gündeme gelen Fransa seyahati Temmuz ayı içinde gerçekleşir. Cemal

Paşa'nın Fransa'daki temasları sırasında gündeme gelen Fransız-Türk İttifakı Fransızlarca kibarca reddedilir. Bkz. Ahmed Djemal Pascha, *Erinnerungen eines türkischen Staatsmannes*, München 1922, s. 109-113.

58 Soy, a.g.m., s. 175-181.

59 Mühlman, *İmparatorluğun Sonu* 1914, s. 75.

60 Wolfdieter Bihl, *Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte, Teil I, Ihre Basis in der Orient-Politik und Ihre Aktionen 1914-1917*, Hermann Böhlhaus Nachf. Wien-Köln-Graz, Wien 1975, s. 47.

61 Bihl, W., *Kaukasus Politik*, s 47,48; Ayrıca bkz, *Die Deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch 1914. Erster Band, Vom Attentat in Sarejevo bis zum Eintreffen der serbischen Antwortnote in Berlin nebs einigen Dokumente aus den vorhergehenden Wochen*, Herausgegeben im Auftrage des Auswärtigen Amtes, Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte M.b.H. in Berlin W8, 1922, Nr 71, s. 98.

62 Balkan savaşlarındaki hezimete rağmen Türkiye'nin, daha doğrusu "31 Mart Hadisesi" sonrası orduda "gençleştirmeye" giden İttihatçıların, desteklenmesi konusunda düşüncelere sahip Almanların başında Von der Goltz geliyordu. Goltz, Balkan savaşlarının hemen sonrasında kaleme aldığı kitabında, Balkan savaşlarındaki yenilginin sebeplerinin "genç Türklerde" değil, Abdülhamid döneminin uygulamalarında aranması gerektiğini ifade ederken, ordudaki yeniden yapılanmanın başarılı olacağına olan inancını dile getiriyordu. Yenisiyle neticelen savaş sonrası kritik bir zamanda ve Liman von Sanders başkanlığındaki Alman Askerî Misyonu'nun Türkiye'ye gönderilmesi öncesinde kaleme alınan bu çalışmanın amacı kuşkusuz Alman kamuoyunda Türkiye ve İttihatçılar aleyhine dönen havayı dağıtmaya ve İttihatçı kadroyu desteklemeye yönelikti. Bkz. Freiherr von der Goltz, *Der jungen Türkei Niederlage und die Möglichkeit ihrer Wiedererhebung*, Verlag von Gebrüder Paetel (Dr. Georg Paedel), Berlin 1913.

63 Bihl, a.g.e., s 48; *Die Deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch ...* 1, Nr 117, s 136.

64 Mühlmann, a.g.e., s. 77, 78.

65 Bihl, a.g.e., s. 48

66 Balkan savaşları yenilgisinin nedenleri ve çözümleri konusundaki görüşler için bkz. Von der Goltz, a.g.e.

67 Mühlmann, a.g.e., s. 114,115.

68 Bu konudaki tartışmalar ve çekişmeler için bkz. Mühlmann, a.g.e., s. 100-113.

69 Gemilerin Çanakkale boğazından girişleri ve sonrasında çıkan krizle ilgili olarak bkz. Mühlmann, a.g.e., s. 116-122.

70 Carl Mühlmann, *Das Deutsch-Türkische Waffenbündnis im Weltkriege, Mit einem Geleitwort von W. Foerster*, Verlag Koehler&Amelang, Leipzig 1940, s. 18,19.

71 Mühlmann, *Das ... Waffenbündnis ...*, s. 21.

72 Mühlmann, *Das ... Waffenbündnis ...*, s. 22, 23.

2. Bölüm

Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya ve İslam

Bir Savaş Stratejisi Olarak “Heiliger Krieg” (Cihat)

Savaşa giren her devletin bir stratejisi ve planı vardı. Savaşı, bilinçli ve zamanlamasını ayarlayarak başlatan taraf olarak Almanya'nın savaş hedefleri gözönünde bulundurulmadan Osmanlı Devleti ile yapılan ittifak ve Almanya'nın İslam dünyasına yönelik uygulamaya çalıştığı planlar tam anlaşılamaz.¹ Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasından yıllar önce “*Weltmacht*” olma hedefindeki Almanya'nın bu konuda kendine rakip gördüğü devletlerle bir gün karşı karşıya geleceği, bir çok Alman devlet adamı ve ileri gelenlerince öngörülmüştü. Kuşkusuz bu karşı karşıya gelme olayının kendisi kadar, yıkılacak eski sistemin sonrasında oluşturulacak ekonomik ve siyasi yapı da Almanların tasavvurları arasında yer alıyordu. Savaşın başlaması beraberinde savaş sonrası durum ve hedeflerle ilgili Alman planlarının revize edilip güncellenmesini de zorunlu kılmıştı. Bu planlar devletin resmi organlarınca yapıldığı gibi toplumun diğer etkili menfaat gruplarının temsilcilerince de ortaya konuluyordu. Devlet dışındaki grupların veya kişilerin planları son belirleyici ve uygulayıcı olarak devletin karar verici kurumlarına ve kişilerine bir şekilde ulaştırılmaya çalışılıyor ve bu sayede her bir grup kendi menfaatleri açısından devletin planına bir şekilde etkide bulunmaya çalışıyordu.²

Alman devletinin resmî olarak belirlediği savaş hedefleri Batı Cephesi'nde Fransa'ya karşı galibiyetin yakın hissedildiği zamanlarda ortaya çıktı. “*Septemberprogramm 1914*” (Eylül 1914 Programı) olarak adlandırılan bu program Alman başbakanı Bethmann Hollweg tarafından hazırlanmıştı. Programın uygulamaya geçmesi Avrupa'daki ekonomik ve siyasi bütün dinamiklerin yeniden şekillenmesi demektir.³ Bu plana göre ilk olarak Fransa'nın büyük güç olma özelliği ortadan kaldırılacak, sonra-

sında İngiltere'nin kıta Avrupası üzerindeki ağırlığı giderilecek ve Rusya mümkün olduğunca Avrupa'dan uzağa püskürtülecekti. Böylece Almanya'nın Avrupa'daki egemenliği kesinleşecekti.⁴

Almanya'nın savaş hedeflerine ulaşması bu savaşta Fransa'ya karşı olduğu gibi, mücadele halinde olduğu İngiltere ve Rusya gibi büyük güçlere karşı da mutlak bir galibiyet sağlamasını gerektiriyordu. Bunun için Alman sivil idaresi Alman Genelkurmayı'yla birlikte çok geniş kapsamlı bir "*Revolutienierungsprogramm*" (İhtilaller Programı) oluşturdu.⁵ Savaş stratejisinin bir parçası olarak belirlenen bu ihtilal planları, cephede karşı karşıya geldikleri devletler ve ordularla mücadeleyi cephe gerisine ve çok geniş bir alana yayacak uygulamaları öngörüyordu. Çarlık Rusyası içinde çıkartılacak karışıklıklar, Doğu cephesindeki Rus ordusunun bir kısmını iç karışıklıklarla meşgul olmaya zorlayacak ve bu sayede Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın mücadele etmek zorunda olduğu Doğu cephesindeki Rus askerlerinin sayısında azalma meydana gelecekti. Aynı şekilde İngiltere, sömürgelerinde meydana gelecek karışıklıklar sonunda Hindistan ve Mısır gibi yerlerdeki ayaklanmalara müdahale etmek için filosunun ve askerinin bir kısmını o bölgelere göndermek durumunda kalacaktı. İhtilal programı çerçevesinde Fransa'nın da Kuzey Afrika'daki sömürgelerinden asker toplamasının önüne geçileceği gibi buralarda çok sayıda askerini tutması gerekecekti.⁶ İslam dünyasına yönelik bu planların gerçekleştirilebilmesi ise ancak Türkiye'nin inisiyatifi ve önplanda olmasıyla mümkündü.⁷ Sonradan "*Total War*" (topyekün harp) olarak nitelenecek bu tarz harp, savaşan tarafların askeri ve sivil bütün unsurlarını ihtiva ediyor ve cephedeki ve cephe gerisindeki her türlü kaynağı savaşın bir parçası yapıyordu. Bu, Birinci Dünya Savaşı'ndaki bütün tarafların sarıldığı bir yöntem olmuştu.⁸

Almanların ihtilal planları Rusya'dan Finlandiya'ya ve oradan Karadeniz'e kadar olan bölgeyi içine aldığı gibi, Fas'tan İran'a ve Hindistan'a kadar bütün bir İslam dünyasını kapsıyordu. Her iki hattın kesişme noktası Kafkaslar'dı. Yirmi yıllık bir zaman diliminde olgunlaşan Alman "dünya gücü olma politikası"nın ("*Weltmachtpolitik*") önündeki en büyük engellerden birisi ise İngiltere idi. Dünya gücü olma yolunda bir gün İngilizlerle karşı karşıya gelineceği bir gerçektir. O günün geldiğinin ve beklenen karşılaşmanın vukubulduğunun göstergesi ise Birinci Dünya

Savaşı'nın kendisiydi. İngilizlerin dünya gücü olarak konumlanmalarının temel taşlarından olan Mısır ve Hindistan'daki hakimiyetinin sonlandırılması Almanya'nın hedefleri için çok önemliydi. Hindistan ve Mısır'da meydana gelecek kargaşa ve ayaklanmalar bu iki ülkenin düşmesine hayatî katkılar sağlayacağından buralarla ilgili planlar üzerinde Alman makamları hassasiyetle duruyordu. Bunun için çeşitli kişiler ve kurumlar raporlar hazırlıyor ve Berlin'i ve Kaiser'i bilgilendiriyordu. İşte bu kişilerden birisi de Almanya'nın Mısır'daki Kahire temsilciliğinde 1896-1909 yılları arasında fiilen görev yapan Max von Oppenheim'di. Almanya'nın menfaatleri doğrultusunda İslam'ın siyasal bir güç ve "silah" olarak kullanılmasının en önemli savunucularından birisi olarak Oppenheim, Birinci Dünya Savaşı'nda uygulanan İslam stratejisini Almanya adına kaleme almıştır. Bu yüzden Oppenheim'in hayat hikayesi ile İslamcılık konusundaki görüşleri ve çalışmalarına daha yakından bakmak her bakımdan lüzumludur. Oppenheim'in hayatını ve kaleme aldığı memorandumlarını ele almadan önce Almanya'nın İslamcılık konusuna olan ilgisine tarihi perspektiften kısaca bakmakta fayda vardır.

Almanya'nın "*İslam silahı*"nı ilk ne zaman gündemine aldığı konusu tam net olmamakla birlikte II. Wilhem'in 1896 yılı Ocak ayında Rus elçisiyle yaptığı bir görüşmede İngiltere'ye karşı Almanya'nın bu "*silahı*" kullanabileceğini açıkça ifade ettiği bilinmektedir.⁹ 1896'da Kahire'de göreve başladıktan sonra gözlemlerini raporlar şeklinde Berlin'e gönderen Oppenheim da, Panislamist hareketlerin dünya çapındaki siyasal önemine ilişkin raporunu Kaiser II. Wilhelm'in 1898 de Şam'a yaptığı geziden hemen önce göndermiştir. Bilindiği üzere II. Wilhelm, Şam'da yaptığı ünlü konuşmasında kendisini 300 milyon Müslümanın koruyucusu olarak olarak ilân etmişti.¹⁰ Öte yandan uzun yıllar Türkiye'deki Alman askerî misyonunun başında görev yapan Colmar von der Goltz da, İngiltere'ye karşı muhtemel bir savaş durumunda potansiyel müttefiki olarak gördüğü Türkiye'nin Mısır ve Sudan'ı yeniden geri kazanmasının hiç de zor olmayacağını, zira 50 milyon Müslüman'ın Türkiye'yi desteklemeye hazır olacağını 1899'da dile getirmişti.¹¹

II. Wilhelm'in Oppenheim'in İslam dünyasına ilişkin 1898'de kaleme aldığı görüşlerinden etkilenip etkilenmediği, etkilendi-

se ne oranda etkilendiği tam olarak bilinmese de,¹² Almanya'nın ve de Avrupalı güçlerin 1906 ve 1908 yıllarında iki kez savaşın eşiğine geldikleri kriz durumlarında Alman İmparatoru'nun Oppenheim'in öne sürdüğü düşüncelere paralel kanaatleri paylaştığı anlaşıyor. II. Wilhelm'e göre, İngilizler Almanya ile bir savaşın onlar için Hindistan'ın kaybı demek olacağını, dolayısıyla da dünya savaşının yitirilmesi anlamına geleceğini bilmeliydiler.¹³

Friedrich Bernhardt de ilk baskısı 1912 yılında yapılan eserinde İngiltere'ye karşı bir savaş stratejisi olarak Mısır ve Hindistan'da çıkartılacak isyanların İngiliz kuvvetlerini uzun süre buralarda oyalayacağı tezini ileri sürmüştü. Panislamizm'den veya Türkiye ile bir ittifak durumundan söz etmeyen Bernhardt çalışmasında, Mısır'la Hindistan halkının Avrupa savaşına dolaylı şekilde dahil edilmesi ihtimalini gündeme getirmişti.¹⁴

29 Temmuz 1914'de, bu sefer gerçekten bir dünya savaşına yol açacak yeni bir kriz döneminde Kaiser'in İslam dünyasının ayaklandırılmasına ilişkin fikirlere yeniden sarıldığını görüyoruz. Nitekim İstanbul'daki askerî misyonun ve General Liman von Sanders'in bir savaş durumunda Almanya'ya dönme isteklerine ilişkin bir telgrafın kenarına Kaiser şu notu düşüyordu: *"Orada kalmalı ve İngiltere'ye karşı bir savaş ve ayaklanmayı körüklemelisiniz. Başkomutanlığı uhdesinde bulunduran kendisinin hedeflenen ittifaktan haberi yok mu ki?!"*¹⁵

Bir gün sonra Kaiser, 30 Temmuz 1914'de, Petersburg'daki Alman elçisi Poutales'den gelen telgrafın kenarına yazdığı hatışyede, İngiltere'ye karşı Şark'taki ihtilal planlarını daha da sert şekilde formüle ediyordu:

İngiltere'nin Hristiyan uysallığı maskesi açıkça yırtılmalıdır. Türkiye'deki ve Hindistan'daki konsoloslarımız, ajanlarımız ve diğer görevliler; bütün İslam dünyasını bu nefret edilen, yalancı, vicdansız ve hasis tüccar ruhlu halka karşı en şiddetli ayaklanmalar yapmaları konusunda çılgınca ateşlemelidir. Çünkü, biz öleceksek bile İngiltere de en azından Hindistan'ı kaybetmelidir.¹⁶

Kaiser'in İslam dünyasından beklentilerini açıkça gösteren bu heyecanlı üslubun bir sebebi de aynı günlerde Osmanlı Devleti ile yapılan ittifak görüşmelerinin yoğun şekilde sürüyor olmasıydı. II. Wilhelm'in İslam dünyasına ilişkin beklentileri sadece ken-

di şahsi görüşlerini ifade etmiyordu, bilakis bu düşüncenin arkasında Almanya'nın idarecilerinin büyük bir kesimi bulunuyordu ve bu 1890'lı yılların ortasından itibaren sürdürülen Alman Şark politikasının “*bir başka araçla (mit anderen Mitteln)*” devamı demektir. Bu anlamda İngiltere'ye karşı girişilecek büyük çaptaki ihtilalci savaştaki en stratejik görevi Türkiye üstlenecekti. Çünkü bütün İslam dünyası için olduğu gibi, Mısır ve Hindistan için de Osmanlı Devleti'nin ve başındaki sultan-halifenin desteği olmadan böyle bir teşebbüsün başarılı olma şansı imkansızdı.

Alman Dışişleri Bakanlığı'nın ve Alman Genelkurmayı'nın İngiltere'ye yönelik aksiyonları, savaşın çıkmasından itibaren İngiliz İmparatorluğu'nun iki anahtar pozisyonu olan Hindistan ve Mısır'ı hedef alıyordu. Nitekim daha 2 Ağustos 1914'de Genelkurmay Başkanı Moltke, Dışişleri'ne gönderdiği bir yazıda bu yöndeki düşüncelerini ifade etmişti. Moltke'nin İngiltere'nin savaş ilanından duyduğu hayal kırıklığıyla, 5 Ağustos'ta kaleme aldığı bir yazıda, görüşlerini çok sert şekilde tekrarladığı görülmektedir:

Hindistan'ın, Mısır'ın ve de Kafkasya'nın ayaklandırılması en önemli bir konudur. Bu fikirlerin gerçekleştirilmesini ve de İslam fanatizminin uyandırılmasını Dışişleri Bakanlığı Türkiye ile yapılan anlaşmayla gerçekleştirecek konumdadır¹⁷.

Max von Oppenheim Alman Dışişleri'nden 1909'da ayrıldığı görevine 2 Ağustos 1914 tarihinde yeniden başladığında, İslam dünyasının Osmanlı Devleti kanalıyla İngiltere'ye karşı bir savaşın içine çekilmesi isteği kesindi. Ancak bunun nasıl ve ne şekilde yapılacağı net değildi. İslam dünyasının ayaklandırılmasının ne şekilde ve hangi organizasyonlarla yapılacağı, Max von Oppenheim'in Ekim 1914 yılında Alman Dışişleri'ne sunduğu 136 sayfalık (büyük) memorandumuyla ortaya konulmuştur. Söz konusu memorandum Kasım ayı başında, Alman Dışişleri kanalıyla *Kaiser'e* sunulmak üzere Büyük Umumî Karargah'a (*Grosse Hauptquartier*) gönderilmiştir.¹⁸ Oppenheim'in bu memorandumunda Birinci Dünya Savaşı boyunca Osmanlı Devleti ile Almanya'nın, Müslümanları İngilizlere, Fransızlara ve Ruslara karşı harekete geçirme planları genel hatlarıyla ve de ayrıntılı sayılabilecek şekilde sıralanmıştır.

Almanya'nın Osmanlı Devleti ile yaptığı 2 Ağustos tarihli ittifaktan iki yönlü beklentisi vardı. Birincisi Mısır'da İngiltere ile ve

Kafkasya'da Rusya ile sınır komşusu olan Türk ordusunun bu ülkelere yapacağı gerçek veya görünüşteki saldırılarla İngiliz ve Rus kuvvetlerini oraya bağlı tutmaktı. Buna göre, Türk ordusunun esas gücü bir koluyla Karadeniz üzerinden hareket edecek, diğer koluyla da Balkan yarımadasını katederek Rusya'nın Avrupa'daki güney cephesine doğrudan saldırıya geçecek ve böylece Merkez Devletleri'nin savaştığı Rus cephesine katkıda bulunacaktı. İkincisi ise Halife-sultanın cihat ilanı ile Osmanlı Devleti'nin Panislamist unsurlarını harekete geçirmesiydi.¹⁹ Türkiye'nin savaşa girmesi için Almanya'nın gösterdiği büyük çabalar ve bunun karşılığında Türkiye'ye sunduğu bölgesel/toprak imtiyazları da bu şartlar altında anlaşılmalıdır.²⁰ İngiltere'nin savaşa gireceğinin kesinleşmesiyle girişilen Türkiye ile ittifak görüşmelerinin kısa sürede sonuçlanması durumu Almanya'nın İslam dünyasına ilişkin planlarını uygulamaya sokmasına yönelik bütün çekincelerini de ortadan kaldırmıştı.

Almanya'nın Birinci Dünya Savaşı sırasında uygulamaya koyduğu Şark ve İslam stratejisinin parametrelerini anlamak ve özellikle de Osmanlı Devleti'nin savaş sırasında İslam dünyasında giriştiği Panislamist bir takım faaliyetlerin arka planını kavramak için Alman Dışişleri'nde uzun yıllar düşük seviyeli bir memuriyetle yetinen Max von Oppenheim'in çalışmalarına bakmak ve faaliyetlerinden haberdar olmak gerekmektedir. Bu, Alman devletinin ve karar vericilerinin 1890'lardan itibaren giriştikleri yeni yolun anlaşılması için önemlidir. Nitekim Oppenheim'in 2 Ağustos 1914 tarihinde Alman Dışişleri Bakanlığı bünyesinde ikinci defa göreve getirilmesi ve Alman Şark politikasının genel hatlarını belirlemekle görevlendirilmesinin arkasında yatan neden, onun uzun yıllara yayılan İslam dünyasına yönelik tecrübesinden kaynaklanıyordu.

İslam Stratejisinin Mimarlarından Max von Oppenheim

Osmanlı Devleti ile Almanya İmparatorluğu arasında akdedilen ittifak anlaşmasıyla aynı güne denk gelecek şekilde görev başlayan (2 Ağustos 1914) Max von Oppenheim'in fikirleri, Almanya'da 1880'lerin ikinci yarısından itibaren yükselişe geçip Birinci Dünya Savaşı'nda zirveye ulaşan anlayış ve iklimin bir

ürünüdür. Bahsi geçen bu süreçteki zamanın ruhu (*Zeitgeist*) Almanya'nın "*Weltmacht*" olması yolunda her türlü imkândan yararlanmayı kendine mübah sayıyordu. Öyle ki Almanya Avrupa'yı saran emperyalizm çılgınlığının kendisinde yarattığı geç kalmışlık duygusunun esiri olmuş gibiydi. Böyle bir iklimde yaşamış bir insan olarak Oppenheim'i çağdaşı diğer diplomatlardan ve şarkiyatçılardan farklı kılan özelliği ise, gerek Alman Dışişleri'ndeki görevi nedeniyle ve gerekse de yaptığı uzun araştırma seyahatleri sebebiyle ömrünün önemli bir bölümünü Şark'ta geçirmiş olmasıdır.²¹ Ayrıca "*alaylı*" bir arkeolog olan Oppenheim, Tell-Halef harabelerini keşfi ve burada yaptığı kazılarla da tanınan birisidir.²²

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla uygulamaya sokulan Almanya'nın İslam politikası çerçevesinde Max von Oppenheim'dan yararlanılması gündeme geldiğinde, ondan öncelikle İslam stratejisinin genel hatlarını çizecek bir rapor sunması istenmişti. Daha sonra ise kendisinden sözkonusu raporunda (*Büyük Memorandum*) geçen propaganda amaçlı faaliyetlerin organizasyonu konusunda çalışma yapması istenmiştir. Bu organizasyonlardan en önemlisi, ilk başta basit bir tercüme bürosu olarak düşünülen, fakat kısa süre zarfında geniş bir propaganda faaliyetini içine alacak şekilde yapılandırılan "*Nachrichtenstelle für den Orient*" (NfO) (Şark İstihbarat Birimi) adındaki kurumdur. Oppenheim'in bir diğer faaliyeti ise yine NfO ile bağlantılı olarak Müslüman esirlere yönelik propaganda ve diğer planlamaları içeren uygulamalarıdır.²³

Oppenheim'in 1914 yılı Ekim ayında kaleme aldığı "*Denkschrift betreffend die Revolutinierung der islamischen Gebiete unserer Feinde/Düşmanlarımız İdaresindeki İslam Bölgelerinin Ayaklandırılması Hakkında Muhtıra*" başlıklı Büyük Memorandumu, hayatında önemli bir yer tutan diplomasi görevindeki politik etkinliğinin zirvesini oluşturur. Almanya'nın Birinci Dünya Savaşı için öngördüğü, ihtilaller ve ayaklandırmalar çıkararak düşmanlarını zayıflatma politikasının İslam dünyası bölümü Oppenheim'in eseridir. Genel çerçevesini çizdiği bu İslam stratejisinin uygulanması konusunda giriştiği faaliyetleri, özellikle savaşın birinci yarısında, başarılı olarak değerlendirilebilir. Buna

karşın Oppenheim'in bu ilk dönemdeki olaylara aktif katılımının savaşın ikinci yarısından itibaren bir azalmaya uğradığı da bir gerçektir. Oppenheim'in memorandumları ve faaliyetlerini tartışmadan önce bu sıradışı insanın Birinci Dünya Savaşı'na kadar ki hayat hikayesine bakmak gerekir.

Zamanının Çocuğu Olarak Max von Oppenheim

15 Temmuz 1860'da Könlü bir banker olan Albert von Oppenheim'in oğlu olarak dünyaya gelen Max Freiherrn von Oppenheim²⁴, Almanya'nın en önde gelen Yahudi kökenli zengin ailelerinden birine mensuptu ve babası Albert Oppenheim evlenmeden hemen önce (1858) Yahudilikten Katolikliğe geçmişti.²⁵ Seyahate ve Şark'a olan tutkusu ömrünün sonuna kadar devam edecek olan Oppenheim'in, İslam'a ve Şark'a olan ilgisi daha çocukluğundan itibaren başlamıştı.²⁶ Babasının arzusuyla 1879 yılında başladığı hukuk eğitimini, Alsas bölgesinde yer alan Strasburg'dan sonra Berlin, Köln ve Göttingen'de devam ettiren Oppenheim, 1883 yılında hukuk doktoru ünvanını aldı.²⁷

Meslek hayatına başladığı 1883 yılının kışında ise Oppenheim, hayalini kurduğu Şark seyahatine dayısı Alexander Engels ile çıkmış; Napoli, Atina ve İzmir üzerinden İstanbul'a gerçekleştiren seyahatte Şark'ı ilk defa kendi gözleriyle görmüştü. Ancak bu seyahatinde Oppenheim, hayal ettiği Şark'ı bulamamıştı.²⁸ Oppenheim'in Şark'a yaptığı ikinci seyahat üç yıl sonra, 1886'da Fas'a olmuştur. Aradığı Şark'ı bir ölçüde Fas'da bulan Oppenheim orada oldukça maceralı bir altı ay geçirmiş, hatta ciddi şekilde ölüm tehlikesi de atlatmıştır. Bu yolculuğundan sonra Berlin'e giden Oppenheim, Wiesbaden'de başladığı Arapça derslerine orada devam etmiştir. Berlin'deki hayatı ve girdiği çevreler Oppenheim'in Şark'a olan romantik ilgisinin politik bir yön kazanmasında etkili olmuştur.²⁹

Oppenheim'in üçüncü Şark seyahati 1892 yılında olacaktır. Bir arkadaşıyla birlikte çıktığı bu seyahatte önce İspanya'ya, ardından Mağrib'e gitmiştir. Mağrib'de arkadaşlarından ayrılan Oppenheim, tek başına Kahire'ye gider. Kahire'de ilk önce lüks bir otelde ve batılilar arasında vakit geçirirken, sonradan Arapçasını geliştirmek ve Şark'ı daha yakından tanımak üzere yerli halkın yaşadığı bir mahalleye yerleşir. Evdeki hizmetçilerinin Arapça'dan başka

Max von Oppenheim'in yerli halk ve bedevilerle ilişkisi hep iyi olmuştur. 1899'da İbrahim Paşa'nın cadırında beyaz ceketiyle ortada oturan Max von Oppenheim.

dil konuşmalarını istemeyen Oppenheim, burada halkın arasına karışır, pazarlarda dolaşır, çöle geziler yapar ve El-Ezher'deki tartışmaları takip ederek İslam'ın ruhunu anlamaya çalışır.³⁰

Bir süre sonra Oppenheim Akdeniz'den İran Körfezi'ne kadar bölgeyi içine alacak büyük bir ekspedisyona katılmaya karar verir. Bunun için Beyrut'ta ekibini oluşturur. Önce Şam'a gider ve esas seyahatine 24 Temmuz 1893'de oradan başlar. Zor Sancağı ve Fırat nehri boyunca Osmanlı mutasarrıfının korumasında yapılan seyahatinde Oppenheim, Bedevilerle de ilk kez karşılaşır. Bu ilk karşılaşmada Şammar kabilesi şeyhi Faris Paşa'nın misafiri olur ve onunla bir kardeşlik akdi yapar ve bundan sonra Bedeviler arasında onun referansı ile dolaşmaya başlar. Basra üzerinden Şattü'l Arab'a ulaşan Oppenheim, oradan gemiyle önce Hindistan'a, ardından dönüş yolunda Doğu Afrika'daki Alman kolonisine uğrar.³¹ 1894 yılında tamamladığı bu gezisinde Doğu Afrika'daki bakir ve verimli topraklarda tarım yapılması fikrinden çok etkilenen Oppenheim, Afrika'da plantasyon tarımı yapmak için bir şirket kurar ve 1916 yılında şirkete ve topraklarına İngilizler tarafından el konulana kadar burada kahve ve kauçuk gibi bazı ürünlerin tarımını yapar.³²

Afrika'nın paylaşılmasının son hızla sürdüğü o yıllarda Almanya'nın sömürgecilik politikası ve arzusu da tavan yapmıştır. Oppenheim da zamanının ruhundan fazlasıyla etkilendiğinden Almanya'ya yeni koloniler kazandırma düşüncesiyle bir takım faaliyetlerde bulunur. O sıralar Almanlar Batı Afrika'daki Alman sömürgesi Kamerun'a bir *hinterland* kazandırma düşüncesindedir. İşte Oppenheim da bu düşünceyle Çad Gölü bölgesine kuzeyden, Libya'dan, bir ekspedisyon yapmayı planlamıştır. Bundaki gayesi hem Almanya'ya Orta Afrika'da yeni sömürge alanları kazandırmak hem de şahsî merakı olan yeni vahalar ve bölgeler keşfetmeyi gerçekleştirmektir.³³ Ancak Oppenheim'in seyahat için Alman Dışişleri'nden izin alması gerekiyordu. Seyahatin masraflarının Oppenheim'in babası tarafından karşılanacağı taahhüdü üzerine talebi bakanlıkça kabul edilmesine rağmen yine de seyahat gerçekleşmez. Bunun üzerine Oppenheim yönünü İstanbul'a çevirir ve 1895 yılında geldiği İstanbul'da Sultan Abdülhamid'le görüşmeyi başarır. Yirmi dakika planlanan görüşme iki saati aşar. Sultanla yapılan görüşmenin ana konusu Panislamizm'dir. Bu görüşmede Abdülhamid'in panislamist düşüncelerinden emin olan Oppenheim, daha ziyade Sultan'ın bedevilerle ilgili sorularına muhatab olur ve Abdülhamid'e bu konudaki tecrübelerini aktarır. Normalde Batılılarla görüşmesi yasak olan bazı kimselerle görüşme talebi Abdülhamid tarafından geri çevrilmez ve o sırada İstanbul'da ikamet eden İzzet Paşa ve Şeyh Abdülhüda ile bir araya gelir.³⁴ Berlin'e dönüşünden sonra Osmanlı coğrafyasındaki seyahatlerinin bir ürünü olan ve kendisine Şarkiyatçılar arasında büyük ün kazandıracak eseri ("*Vom Mittelmeer zum Persischen Golf/Akdeniz'den İran Körfezi'ne*") kaleme almaya başlayan Oppenheim, bu eserinin birinci cildini 1899 yılında yayınlar.³⁵

Alman kültürüne ve sömürgecilik çabalarına, bilgisi ve servetiyle her türlü katkıyı vermekten geri durmayan bir kimse olarak Oppenheim'in esas hedefi Alman Dışişleri'ne girmektir. O dönemki Almanya'nın Şark ve Afrika planları çerçevesinde bir görevliden olması gereken bütün vasıfları fazlasıyla yerine getirmesine rağmen, Oppenheim'in Alman Dışişleri'nde bir kariyere başlaması hiç de kolay olmamıştır.³⁶ Daha önce iki kez (1887 ve 1891) başvuruda bulunduğu Dışişleri'nden ancak 1896 yılında olumlu bir

cevap alabilen Oppenheim, Kahire'deki Alman temsilciliği bünyesinde göreve başlatılır.³⁷ Oppenheim, sıradan bir elçilik görevlisi gibi değildi. Kendisine geniş bir serbestiyet tanınmıştı. Onun Kahire'deki Alman temsilciliğindeki asıl görevi, İslam dünyasını ve basınını gözlemek ve bu konularda raporlar hazırlamaktı.³⁸

Mısır'ın önemi Ortadoğu'nun ve Afrika'nın kapısı olmasından ileri geldiği kadar İslam dünyası ve Osmanlı Devleti ile ilgili politikaların artan öneminden de ileri geliyordu. İngiltere'nin Mısır'a yerleşmesinden sonra özellikle Bismarck, Fransa ile İngiltere arasındaki anlaşmazlıkları Avrupa güçler dengesinde kendi lehine kullanmak için Mısır meselesine de el atmış ve orada aktif bir diplomasi takip etmişti. Bismarck sonrası (1890 sonrası) dönemde de Alman dış politikasında Mısır'ın önemi azalmamış, bilakis Almanya'nın dünya gücü olma yolundaki hedefi doğrultusunda Ortadoğu'ya ve Afrika'ya ilişkin planlarında merkezî bir konuma yükselmiştir. Katolik ve hatta ateist olmasına karşın Yahudi kökenli birisinin Alman Dışişleri'ne girmesi hiç de kolay olmamıştı. İngiltere ile ilişkilerde Mısır'a ve İslam dünyasına ilişkin bilgilerin önem kazanması ve bu konuda Alman Dışişleri'ne gerekli enformasyonu sağlayacak eleman eksikliği, daha önceki iki başvurusu reddedilmiş olan Max von Oppenheim'in 1895 yılında Alman Dışişleri'ne kabul edilmesi sonucunu doğurmuştur.³⁹ Almanya'nın Londra Büyükelçisi Kont Paul von Hatzfeldt'in de etkili olduğu bu görevlendirmede, elçinin Londra'daki diplomatik faaliyetlerinde bölgeye ve oradaki gelişmelere ilişkin sağlam ve taze bilgiye duyduğu ihtiyaç etkili olmuştur. Oppenheim her ne kadar Kahire elçiliğinde görevli görünüyorsa da, aynı zamanda Mısır ve İslam dünyasına ilişkin gelişmeler konusunda Paris ve Londra elçiliklerine güncel enformasyon sağlama görevini de ifa ediyordu. Aslında Almanya'nın Londra Elçisi von Hatzfeldt'in Oppenheim'a desteği ilk defa olan bir durum değildi. Hatzfeldt, Oppenheim daha Dışişleri'ne girmeden önce Afrika'ya yapacağı bir gezi için Sultan II. Abdülhamid nezdinde yaptığı izin başvurusunda da referans olmuştur.⁴⁰

Max von Oppenheim'in 2 Haziran 1896'da başlayıp 1909 yılı ortasına kadar fiilen sürdüreceği, ancak resmi olarak 1910 yılında ayrılacağı Kahire temsilciliğindeki ataşelik görevi aynı zamanda

29 Kasım 1906 tarihinde çekilmiş bu fotoğrafta Kahire'deki Alman temsilciliği personeli ver alıyor. Max von Oppenheim, ön sırada soldan ikinci kişidir.

Alman Şark politikalarının en yoğun döneminin yaşandığı yıllara rastlamıştır.⁴¹ Hayatının en güzel yılları olarak tanımladığı bu süre zarfında Oppenheim, başta İstanbul olmak üzere Osmanlı coğrafyasında çıktığı bir çok araştırma seyahatinin yanı sıra Tunus ve Cezayir gibi Afrika'nın bazı bölgelerine de gezilerde bulunmuştur.⁴² 1902 yılının tamamını araştırma seyahati için Amerika'da geçiren⁴³ Oppenheim'in İstanbul'a geliş gidişleri de uzun süre devam eder. Yine 1905 yılında gerçekleştirdiği Tunus ve Cezayir seyahatleri bu gezilere dahildir.⁴⁴

Kahire'de bulunduğu dönemde birbirinden çok farklı ikili bir hayat süren Oppenheim'in Mısır'daki Avrupalılarla olduğu kadar yerli halkın ileri gelenleriyle kurduğu ilişkiler ağı onun günlük yaşantısının bir parçasıydı. Kahire günlerinde kurduğu dostluklar arasında gazeteci ve sonradan Osmanlı Mebusân Meclisi üyesi Şekip Arslan, Mısırlı Şeyh Sedat, Osmanlı Devleti'nin Mısır komiseri Muhtar Paşa ve hem İslamcı hem de Mısır milliyetçisi kişilikleriyle tanınan Muhammed Abduh ve Ali Yusuf gibi şahsiyetler yer almaktaydı.⁴⁵ Yine Mısır'da İngiliz idaresine karşı kurulan *Hizbü'l-Vatanî*'nin ikinci başkanı olan Muhammed Ferid de Oppenheim'in irtibatta olduğu kişilerdendi.⁴⁶

Kahire'de bulunduğu süre boyunca Oppenheim, Berlin için toplam 467 rapor kaleme almıştır. Birincisi 28 Haziran 1896 ve sonuncusu 8 Haziran 1909 tarihlerini taşıyan bu raporlar içinde, Kahire dışında dünyanın çeşitli yerlerinden gönderilen raporlar da mevcuttur. Raporlarındaki konuların ana temasını Mısır'daki politik gelişmeler oluştururken, ikinci sırayı Araplar arasındaki İslamî cereyanlar ve teşekküller oluşturuyordu. Oppenheim'in İslam dünyasına ve Mısır'a ilişkin verdiği bilgiler Berlin'in dışında başta İstanbul, Paris ve Londra olmak üzere Tahran, Kalküta ve Bombay gibi çeşitli Alman temsilciliklerine de aktarılıyordu.⁴⁷

Oppenheim'in Mısır'da bulunduğu sıradaki faaliyetleri zaman zaman İngilizleri ve Fransızları da rahatsız etmişti. İngiliz ve Fransız basınında çıkan iddialara göre Oppenheim, İngiliz ve Fransız düşmanlığını besleyen Panislamist hareketlere destek verdiğinden bazı bölgelere yapacağı ziyaretler aynı çevrelerce hiç de dostane karşılanmıyordu.⁴⁸ Hatta bir keresinde Oppenheim'in Mısır'ın yerli ileri gelenleriyle ve *turkophil* olan Panislamist çevrelerle olan ilişkilerinden İngilizlerin duyduğu rahatsızlık, 1906 yılında Almanya ve İngiltere devletleri arasındaki ilişkilerde krizin eşiğine gelmesine sebebiyet vermişti. Bu gelişme üzerine endişeye kapılan Almanlar Oppenheim'a, görevinin yalnızca gözlem yapmak ve Kahire temsilcisine bu gözlemlerle ilgili bilgi vermek olduğu hatırlatmasında bulunmak mecburiyetinde kalmışlardır.⁴⁹

1909 yılından 1910 yılı Kasımı'na kadar izinli sayılan Oppenheim, nihayet Alman Dışişleri hizmetinden ayrılır. Görevinden ayrılırken Alman İmparatoru Wilhelm tarafından kendisine diplomatik temsilcilikte üçüncü dereceye hitap eden *Ministerresident*'lik (Orta Elçilik) ünvanı verildi.⁵⁰ On yıldan fazla bir zaman diplomasi görevinde bulunan Oppenheim'in pozisyonundaki belirsizlik kendisi için bir rahatsızlık konusuydu. Bu rahatsızlığın farkında olması pek muhtemel olan Wilhelm, "Ministerresident"lik ünvanıyla onun gönlünü almak istemiş olduğu söylenebilir.⁵¹

1909 ile 1913 yılları arasındaki vaktinin tamamını varlığından ilk defa 1899 yılında haberdar olduğu⁵² Tell-Halef'deki⁵³ arkeolojik çalışmalarına hasreden Oppenheim'in Alman Dışişleri'nde ikinci kez göreve başlaması, Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve Türkiye ile Almanya arasında ittifak anlaşmasının yapılmasıyla gerçekleşmiştir.

Max von Oppenheim'in Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemlerinde çekilmiş bir fotoğrafı.

Oppenheim ve İslam Dünyası'nın Ayaklandırılması Meselesi

Bazılarına göre Oppenheim, İslam'ın ilk ortaya çıktığı dönemden itibaren var olan cihad anlayışını modern zamanlara uyarlayan ve cihad eylemine yeni bir anlam kazandıran kişi olarak da değerlendirilmiştir.⁵⁴ Oppenheim'in, Almanya'nın rakipleri olan sömürgeci Avrupalı büyük devletlere karşı halife-sultan liderliğindeki İslam dünyasının potansiyel bir güç olarak kullanılabilceği şeklindeki değerlendirmeleri, aslında daha 1914'de patlayan büyük savaşın 16 yıl öncesine kadar gitmektedir. Kahire'deki Alman diplomatik temsilciliğinde göreve başlamasından iki yıl sonra Berlin'e gönderdiği raporlardan birinde Oppenheim, bu konudaki görüşlerini açıkça dile getirmişti. Dolayısıyla 1914'de kaleme alınan kapsamlı İslam stratejisinin daha o zamanlardan Oppenheim'in kafasında şekillenmeye başladığı Panislamische

Bewegung (Panislamist Hareket) başlığını taşıyan 1898 yılına ait bu rapordan anlaşılmaktadır.

Oppenheim'in, daha taze bir diplomatken, bir güç olarak İslam'ın potansiyeline ilişkin kaleme aldığı bu ilk memorandum 1914'dekine göre oldukça kısa sayılır. Ancak onun daha o zamandan bir "İslam kozu"ndan ("*islamischen Trumpfkarte*") sözediyor olması ve bu konuda Berlin'dekilerin dikkatini çekmeye çalışıyor olması ilgi çekicidir.⁵⁵

Sözkonusu raporunda Oppenheim, Müslümanların dinlerine duydukları sarsılmaz inançtan bahisle bunun en alt kesimdekilerden en üsttekilerine kadar toplumun bütününe kapsadığını ve dünya genelindeki 260 milyon Müslüman'dan bahisle, İslam'ın Afrika ve Asya'da sürekli ilerleme halinde olduğunu ifade etmiş ve özellikle son yüzyılda Afrika'daki Avrupa sömürgeciliğine karşı gelişen tepkinin büyüklüğünün bu güçten kaynaklandığını vurgulamıştır. Cihad anlayışının zaman içindeki değişiminden de söz eden Oppenheim, Müslümanlar arasında cihadın eski "*agresif*" (*saldırgan*) karakterinin son dönemde "*savunmacı*" bir özelliğe dönüştüğünü ifade ederek, uygun tarzda bir ön hazırlık yapılması durumunda Müslümanlara yönelik bir cihad ilanının sonuçlarının hesap edilemez boyutlara ulaşabileceğini bildirmiştir. Nitekim Oppenheim'in bu raporuna ilham kaynağı olan 1897 yılındaki Yunanistan-Osmanlı Savaşı'nın Osmanlı Devleti'nce kazanılmasının bütün dünya Müslümanlarında nasıl sevince yol açtığı da raporda kendisine yer bulmuştur. Aynı şekilde son Osmanlı-Rus savaşı sırasında (1877-78 savaşı) kastediyor olması İslam dünyasından Osmanlı Devleti'ne yapılan para yardımları ve gelen gönüllüler konuları da raporda bahsi geçen meseleler arasında yer almıştır.

Uzun zamandır Müslümanların ortak bir devlete sahip olmalarına rağmen, bundan on yıllar önce Panislamist hareketin İstanbul'dan başladığını ve şimdiki sultanın da (II. Abdülhamid) bunu son derece becerikli şekilde kullandığını belirten Oppenheim, raporunda sultanın o sırada Müslüman dünyasının en güçlü hükümdarı ve kutsal şehirlerin hakimi durumunda olduğunu belirtmiş ve "*her ne kadar büyük bir güce karşı doğrudan, büyük bir tehlike arzemesi de emri altındaki sayısız Müslüman sayesinde*

böyle bir durumda çok değerli destekçiler bulabilir” şeklinde bir öngöründe bulunmuştur.

Openheim'in memorandumunda, İslam'daki cihad anlayışı-na ve bundaki (zorunlu) değişime değinilmiş, halifenin Müslümanlar arasındaki rolünden bahisle Avrupalı sömürgeci büyük güçlerle muhtemel bir karşılaşma durumunda Almanya'nın yanında yer alacak halife-sultanın liderliğindeki Müslümanların ne kadar değerli müttefikler olabilecekleri belirtilmiştir.

Ekim 1914 Büyük Memorandumu: “*Denkschrift betreffend die Revolutionierung der islamischen Gebiete unserer Feinde*”

2 Ağustos 1914'de Alman Dışişleri'nde yeniden göreve başlayan Max von Oppenheim, (büyük) memorandumunu 1914 yılı Ekim ayı sonlarında Alman Dışişleri'ne teslim etmiş ve sözkonusu memorandum hemen Kasım ayı başında *Kaiser*'e sunulmak üzere Alman Dışişleri kanalıyla Büyük Umumî Karargah'a (*Grosse Hauptquartier*) gönderilmiştir. Kahire'de göreve başladığı 1896 yılından, fiilen görevden ayrıldığı 1909 yılına kadar geçen on üç yılda Berlin'e yüzlerce rapor gönderen Oppenheim'in bu son memorandumu “*Denkschrift betreffend die Revolutionierung der islamischen Gebiete unserer Feinde*”⁵⁶ (Düşmanlarımızın elindeki İslam Bölgelerinde İhtilaller Çıkartılmasına İlişkin Memorandum) başlıklı olup, Panislamizm konusunu Osmanlı- Alman ittifakı bağlamında ayrıntılı şekilde ele almıştır.

Bilindiği gibi, Almanya'da Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki dönemlerde gerek entelektüel çevreler tarafından gerekse de devlet kadrolarında bulunan kimselerce “Osmanlı Devleti”, “Şark” ve “İslam” gibi kavramların politik ve askerî gelişmeler çerçevesinde ve de Almanya'nın menfaatleri doğrultusunda kullanılması konusunda farklı yaklaşımlar sözkonusu olabilmiştir. Denilebilir ki bu memorandumla Oppenheim, daha önceden ortaya konulan bu yaklaşımları kendi düşünceleri ve tecrübeleriyle birleştirip Almanya'nın savaş stratejisinin bir parçası olarak derli toplu bir program haline getirmiştir.⁵⁷

Oppenheim bu memorandumuyla, hem Almanya'nın Birinci Dünya Savaşı'nda izleyeceği Şark ve İslam politikalarının yol ha-

ritasını hem de bu konuda Alman devletinin “resmi görüşleri” niteliğindeki bir belgeyi ortaya koymuştur. Zira bu memorandumda yazılan hemen her husus savaş sırasında ya uygulanmış ya da en azından uygulanmaya çalışılmıştır. Aynı şekilde Oppenheim’in 1914 memorandumı, Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı-Alman ittifakının ve de her iki tarafca uygulamaya geçirilen Panislamist politikaların bir çıkış kaynağı olmuştur. Özellikle Almanların, memorandumun meydana getirilmesi aşamasında Oppenheim’in çalışmasına ve hazırladığı plana ne derece önem verdikleri, Dışişleri bakanlığı müşaviri Arthur Zimmerman’ın 14 Eylül 1914 tarihli genelgesinden anlaşılmaktadır. Sözkonusu genelgeye göre Şark’taki ihtilal programlarına ilişkin bütün telgrafların birer nüshası Oppenheim’in da önüne konulacaktı.⁵⁸

1914 yılı Ekim sonuna tarihlenen 136 sayfalık memorandum giriş ve sonuç bölümleri dışında 12 ana başlık ve 85 alt başlıktan oluşmaktadır. Öneme binaen memorandumun giriş kısmı aşağıya aynen alınırken, diğer kısımlarının da geniş bir özeti yapılmıştır.

Giriş

“Düşmanlarımızın hakimiyetindeki Müslüman topraklarında ihtilaller çıkartılmasının başlıca şartı, halife sultanın bayrağı altında Türklerle yoğun bir işbirliği yanında bilinçli hedefleri olan organizasyonlardır. Bu faaliyet, gerekli değişikliklerle hemen hemen bütün ülkelerde aşağıdaki gibi şekillenmelidir.

Birinci olarak Propaganda: Düşmanlarımızın sistematik bir şekilde savaştaki gelişmelere ilişkin yaydıkları yalan haberlere karşı mücadele etmek ve savaşın durumuna ilişkin doğru açıklamaları yapmak. Aynı şekilde düşmanlarımıza karşı doğrudan ayaklanma çağrısı ve bunların desteklenmesi.

İkincisi, Türkiye’nin Savaşması: Bu ikinci şart olmadan Mısır ve Rusya’nın Müslüman toprakları gibi belli başlı memleketlerde ciddi bir ihtilal olayı düşünülemez. Türkiye’nin hesaplanan etkisi ve bu konudaki gerekli organizasyonlar, yardımımız olmaksızın hedeflenen şekilde gerçekleşemez. Biz, Türkiye’ye insan, para ve materal sağlamalıyız, ki bunun tatmin edici sonucu doğurması ancak büyük meblağlarla olacaktır. Yarım tedbirler faydasız olacaktır. Umulan başarı ancak büyük bir çalışmanın sonunda olacaktır: Sadece, şayet Türkler Mısır’a girer ve Hindistan’da yakıcı ayaklanmaları tutuştururlarsa İngiltere yumuşayacaktır. Bu durumda “büyük İngiltere’nin” kamuoyu, Londra’daki idareyi ya deniz kuvvetleri-

nin büyük bir kısmını, belki de yarısını, orada yaşayan çok sayıda-ki İngilizli, milyarlar tutan sermaye yatırımlarını ve de İngilizlerin dünyadaki pozisyonlarını kurtarmak için Hindistan'a göndermeye zorlar, ya da, bu olay şu an İngiltere açısından mümkün gözükmediğinden, kamuoyu (İngiliz idaresini) bizim memnun olacağımız bir barışın yapılmasına zorlayacaktır. Ondan sonra ne türden bir barışı kabul edeceğimizi olayların gelişimi belirleyecektir. Bizim cesur kara birliklerimizin Fransa'yı yenecekleri aşıkardır. Ayrıca Avusturyalı müttefiklerimizle birlikte Rusya'yı kontrol altında tutmayı da başaracağımız muhakkaktır. Ancak bizim halihazırda üstün durumda olan ve diğer düşman gemileriyle de güçlenecek olan İngiliz ("des perfiden Albion"⁵⁹) deniz gücünü hesaba katmamız gerekmektedir, zira kıta Avrupası'ndaki galibiyetimize ve müttefiklerinin çökmesine rağmen (İngiltere) savaşı uzatmaktan, dolayısıyla da bizi iktisadî açıdan yok etme çabalarından vazgeçmeyecektir. İngiltere'nin en hassas yeri sömürgeleridir. İngiliz başbakanı daha savaşın hemen başlangıcında, bizim Müslüman kolonileri harekete geçirmeyi denediğimiz iddiasında bulunmuştu. Böyle bir faaliyetten önce (maalesef!) yeterli çaba ortaya konulmalıydı. Düşmanlarımızın bütün savaşma tarzları bizlere son hedefimize ulaşmak için böylesine önemli bir silahı kullanma hakkını vermektedir. Zira mecbur kaldığımız bu savaşta ayakta kalmak görevimizdir.

Mısır ve Hindistan'la ilgili uygulamalar en önemlisidir. Belki de bunlar belirleyici önemde olacaktır. Rusya'nın Karadeniz filosunun yok edilmesi de aynı anda hedeflenmelidir. Türkiye'nin Rusya'ya karşı Kafkasya'da başarılı bir kara savaşı vermesi Dünya Savaşı'nın sonuçlanması bakımından ikinci derecedir, ancak bu hiç de küçümsenecek bir şey değildir. Türk ordusunun Avrupa'da bir saldırıya geçmesi bu görüşlerin dışındadır. Tunus, Cezayir ve Fas gibi Fransız bölgelerinde ihtilalci hareketlerin gerçekleştirilmesi savaşın genel durumu içinde üçüncü dereceden görünmektedir.

Aşağıdaki bölümlerde, her ne kadar söz konusu alanlarda şimdiye kadar bazı şeyler yerine getirilmişse de, düşmanlarımızın elindeki Müslüman bölgelerinde ihtilaller çıkartılması konusunda İmparatorluğun yapması gereken hususları, âcizâne fikirlerimle saygıyla sunmak istiyorum. Şayet ifade edeceğim görüşler kendi alanım ve yeteneklerim dışında olarak, klasik uygulamalar dışına çıkarsa beni affetmenizi istirham ediyorum. Buna cesaret etmemin nedeni şu anki durumun ciddiyetindendir. Zira benim Şark'ta geçirdiğim uzun yıllara dayanan tecrübelerim ışığında bütün durumlara ilişkin öneriler getirmeyi kendime bir görev biliyorum"⁶⁰.

Memorandumun bundan sonraki kısımlarındaki konular ana hatlarıyla şu şekilde sıralanmıştır:

- Oppenheim, memorandumunun birinci bölümüne İslam dünyasına yönelik yapılacak faaliyetlerde olmazsa olmaz denilebilecek bir konuyla, yani “para” konusuyla girmiş ve “var olmak ya da yok olmak savaşı anlamına gelen bu savaşta harcanacak paranın önemi olmamalıdır” dedikten sonra şu hususları sıralamıştır: Türkiye’ye propaganda faaliyetleri ve savaş harcamaları için yüksek miktarda para sağlanmalıdır. Deniz kuvvetleri hariç olmak üzere, propaganda ve savaşta masrafları için Türkiye’ye verilecek 100 milyon Mark hiç de yüksek bir meblağ değildir. Bu para sadece Mısır için bile yeterli olmayabilir. Dolayısıyla bu rakam icabında iki-üç misline kadar çıkartılabilir. Paranın Türklere ne şekilde sağlanacağı uzmanların işi olmakla birlikte, harcamaların kontrolü için Almanların da içinde etkili olacakları kurumlar oluşturulmalıdır.⁶¹
- Memorandumun ikinci bölümü, İslam dünyasına *Türkiye* üzerinden yapılacak propaganda faaliyetlerine ayrılmış olup bu anlamda İstanbul merkezli yapılacak sözkonusu faaliyetlerin halife-sultan adına, onun şöhretinden yararlanılarak yapılması üzerinde durulmuştur. Cihad ilanı ile birlikte Türkiye’nin girişeceği hareket Müslümanlar üzerindeki yabancı egemenliğinin yıkılmasını sağlayacaktır, fakat cihad ilânının genel manada bütün “*kafir*”lere karşı yapılmamasına özen gösterilecek ve cihad yalnızca ilgili yabancı devletlere karşı sözkonusu olacaktır. Özellikle Hindistan’da Müslüman olmayan geniş halk kitlelerinin cihad ilânından zarar görmemeleri ve Müslümanlarla aralarında bir çatışma çıkmaması için bu ayrıma dikkat edilecektir. Halife’nin Karadeniz’de veya başka bir yerde savaşa girişmesi en etkili propaganda aracı olacaktır.⁶² Türklerin propaganda faaliyetlerinin merkezi İstanbul olacak, fakat bu faaliyetler sürekli olarak Almanlarca yönlendirilip desteklenecektir. Burada Türkler nezdinde Alman desteğinin yalnızca dostane tavsiyeler şeklinde gerçekleştirildiği inancı/izlenimi Türklerde hakim kılınacak ve böylece Türkler kendilerini olayın gerçek aktörü olarak göreceklerdir.⁶³ Almanya’nın İstanbul elçisi Wangenheim’in bildirdiğine göre, Türkiye’de Harbiye Nezareti bünyesinde merkezî bir propaganda birimi kurulmuştur.⁶⁴ Ayrıca Enver Paşa’nın da mutlaka bu yönde bazı düşünceleri vardır, fakat şimdiye kadar yapı-

lanların yetersiz olduğu ortadadır. Modern Jöntürk subaylarının kafaları bambaşka şeylerle dolu olduğundan Panislamizm'e yönelik unsurların kullanılmasına pek önem atfetmeyeceklerdir.⁶⁵ *Türkiye'de propaganda* konusundaki pratik öneriler: İstanbul'a propaganda konusunda uzman birkaç Alman'ın gitmesi ve bunların propaganda yapılacak İslam bölgelerine dağılmaları; Mekke, Medine ve Cidde gibi İslam dünyasının önemli yerlerinde organizasyonlar kurulması; Ayrıca (memorandumun yazıldığı Ekim ayı sonunda) (28-31 Ekim) hac mevsimi olduğuna dikkat çekilerek, başta Mekke olmak üzere adı geçen yerlerde faaliyete geçilmelidir. Buralardaki faaliyetlerde Şerif Hüseyin'in de katkısı sağlanabilir. Almanların da etkili olacakları propaganda faaliyetleri için Cidde uygun bir yerdir.⁶⁶

- *Almanya merkezli yapılacak propaganda* faaliyetlerini anlatan bölümde ise daha ziyade Almanya'dan sağlanacak telgraf, broşür vb. materyallerle sağlanacak taze enformasyonun İstanbul'daki elçilik kanalıyla kamuoyuna yansıtılması ve İstanbul basınının Alman dostluğu yönünde kazanılması vurgulanırken, propaganda için Berlin'de Alman şarkiyatçılardan ve İslam dünyasından şahsiyetlerin katılımıyla oluşacak *tercüme bürosunun* gerekli propaganda malzemesini temine yardımcı olması öngörülmüştür. İran'da da geniş çaplı bir propaganda faaliyetine girilmelidir. Almanya'nın başarılarına ilişkin haberlerin yayılması için sadece camiler yeterli olmayıp, gazetelerin her tarafa ulaşması sağlanmalı ve İngiltere'nin telgraf kablolarıyla yaydığı yalan haberlerin önüne geçilmelidir.⁶⁷ Bu amaçla, yeni kurulacak bir organizasyonla hali hazırda devam eden faaliyetler desteklenecektir. Bu yapı sadece savaş dönemine yönelik ve politik sebeplerle oluşturulmayacak olup, barış sonrasında ve uzun vadeli ekonomik hedeflerle ilgili de çalışacaktır. Böylece Şark'a dair bilgilerin sağlanması da uzun vadede sağlanmış olacaktır.⁶⁸ Oppenheim, *pratik öneriler* kısmında Berlin'de Dışişleri Bakanlığı bünyesinde ve Kültür Bakanlığı desteğiyle kendisinin idaresinde bir tercüme bürosu kurulduğunu ve Alman profesörlerle (İslam dünyasından) yerli okutmanların buraya katkıda bulunduklarını bildiriyor. Bu kişiler savaşla ilgili haberleri ilgili dillere tercüme edecekler ve bu tercümeler kısa bildiriler/el ilanları olarak telgraf kanalıyla konsolosluklara iletilecektir. Bü-

roda çalışacak kişiler düzenli olarak, en azından haftalık olarak toplanacaklardır. Bu tercüme bürosunda üretilecek haberler ve bildiriler sadece konsolosluklara değil, yerli ahaliyle oralarda yaşayan Almanlara da büyük miktarlarda gönderilmelidir. Öte yandan konsoloslar bulundukları yerlerdeki gazeteleri ellerine geçirmeli, gerekirse matbaalar satın almalıdırlar. Yine bu konsoloslar bulundukları yerlerle ilgili haberleri merkeze bildirmelidirdiler.⁶⁹ Oppenheim'in yapmayı planladığı bir diğer husus da, Türkiye'nin çevre bölgelerindeki konsolos ağının yetersizliğinden dolayı bu bölgelerde bağlantıyı ve haber akışını sağlayacak yeni haberleşme büroları kurulmasıydı. Oluşturulacak yeni bürolarda dil bilen Almanların istihdam edilmesi tavsiye edilir. Bu yeni büroların kurulacağı şehirler ve oralarda görev alabilecek şahısların isimleri zikredilirken, sözkonusu şehirler şu şekilde sıralanmıştır: *Ma'an, Cidde, Van, Şam, Basra ve Bağdat*. Bağdat'ın önemine özellikle vurgu yapılırken, buranın İslam tarikatlarının ve cereyanlarının merkezi olmasına dikkat çekiliyor. Bu arada Kerbela'da da İranlılara yönelik benzer bir büronun vasıflı elemanlarla oluşturulmasının önemi vurgulanmıştır.⁷⁰ Kurulacak bu bürolar ilk başta konsolosluk şeklinde değil de yalnızca enformasyon akışını ve propaganda faaliyetlerini yapacak tarzda olacaktır ve bürolar başta İstanbul'daki elçilik olmak üzere yakınlarındaki diplomatik temsilciliklere bağlı olarak faaliyet göstereceklerdir.⁷¹

- Oppenheim'in, *Mısır* başlığı altında uzun yıllar kaldığı ülke ile ilgili verdiği bilgiler yaklaşık 30 sayfa kadardır. Buna göre: Süveyş Kanalı üzerinden Osmanlı askerlerinin İngiliz idaresine karşı girişecekleri bir harekâta Mısır halkının desteğini sağlamaya yönelik her türlü propaganda ve provakasyon faaliyetleri yapılacaktır. Öte yandan Mısır'a yönelik etkileme çabalarının tarafsız ülkeler üzerinden sürdürülmesi konusunda uyarıda da bulunmaktadır. Ayrıca Hindistan'da ve diğer İslam topraklarında yapılacak isyan çağrıları ve buna ilişkin planların Alman basınında ayrıntılı haberler yapılmasının önüne geçilmelidir. Zira bu haberler, yapılacak faaliyetleri tehlikeye düşürebilir.⁷² Son derece ayrıntılı sayılabilecek bu bölümde Mısır'a ilişkin lojistik ve stratejik konular yanında, ülkenin etnik farklılıkları ve benzeri bir çok değişik faktörün hesaba katılmasıyla kapsamlı bir eylem planı hazırlanmış gözükmektedir.

- *Deniz kuvvetleri:* Alman deniz kuvvetlerinin önemine vurgu yapan Oppenheim, İmparatorluk gemilerinin açık denizlerde, Akdeniz'de ve Hindistan açıklarında olduğu gibi, Tunus ve Cezayir açıklarında da görünmelerinin İmparatorluğun gücünü göstermesi bakımından önemli olduğunu söylüyor. Ayrıca Hindistan ve Mısır'daki bütün aksiyonlar deniz kuvvetlerince desteklenmelidir.⁷³
- *Rusya Müslümanları:* Rusya'nın hakimiyeti altındaki topraklarda toplam 19 milyon Müslüman'ın yaşadığını belirten Oppenheim, Rusya'ya karşı ihtilalci hareketlerin çıkartılmasında en uygun bölgenin Kafkaslar olduğu görüşündedir. Kafkaslarda isyan ve ayaklanmaların çıkması için Rusya'ya kara sınırı olan Türkiye'nin Rusya üzerine yürümesi gerekmektedir. Bundan önce yapılması gerekense Karadeniz'deki Rus filosunun yok edilmesidir. Bu, hem Rusya Müslümanları hem de diğer Müslümanlar üzerinde müthiş bir psikolojik etki yapacaktır. Türk ordusu ancak bundan sonra Kafkaslar üzerine hareket etmelidir. Türkiye'deki göçmen Kafkasyalılarından bahisle bu kişilerden 20-30 bin kişilik özel bir birliğin oluşturulabileceği ve bunların Kafkasya'nın yeniden fethinde rol alabileceklerini ifade eden Oppenheim, doğudaki Türk ordusunun silah ve lojistik bakımından kötü durumda olduğunu belirtmeyi de ihmal etmemiştir. Rusya'daki Müslümanlarla irtibat kurma konusuna da değinen Oppenheim, burada Hacı Zeynel Abidin Tagiyev'i konu eder. Bu kişinin zengiliğinden ve etkinliğinden bahisle Tagiyev'in Rusya'da meydana getirilecek isyana destek ve bu konuda çalışma sözü verdiği ifade edilmektedir. Yapılacak eylemlerle ilgili bir takım ayrıntıların da belirtildiği bu kısımda, Tagiyev'le görüşmenin savaşın başında Berlin'e yaptığı ziyarette gerçekleştiği ifade edilmektedir.⁷⁴ Raporda dikkat çeken bir başka ayrıntı da Buhara ve Semerkand bölgesi halkının Kafkas halklarından farklı olarak *gevşek* ve *savaşçı özelliğe sahip olmadıkları* ve buna karşın sadece Fergana halkının bir ayaklanma için müsait olabileceği hususudur.⁷⁵ Avrupa Rusyası'ndaki Müslümanlarınsa (Kırım ve Volga bölgesi) eğitilmiş ve halifeye bağlı olmalarına rağmen şimdilik durumlarının zor olduğu ifade edilmiştir.⁷⁶ Bu arada İstanbul'da Harbiye Nezareti bünyesinde Binbaşı Süleyman Askeri uhdesinde Kafkasya için bir ihtilal faaliyetinin baş-

latıldığı, Hristiyan Gürcülere yönelik olarak da Almanya elçiliğince özel bir eylem planının uygulamaya sokulduğu raporda belirtilmiştir.⁷⁷ *Rusya Müslümanlarına yönelik pratik öneriler* kısmında, Avrupa Rusyası'ndaki Kazan, Orenburg ve Ufa'daki Müslüman okullarından yararlanılabileceği ifade edilmiştir. Amasya'da çiftlik sahibi olan Dr. Zimmer adındaki bir Alman'ın o bölgede yaşayan Çerkeslerden yararlanma taahhüdünde bulunduğu ve bu kişinin İstanbul üzerinden Kafkasya'ya silah nakline yardımcı olacağı da belirtilmiştir.⁷⁸ Pratik öneriler arasında Bakü'deki petrol tesislerine saldırıda bulunmaktan da söz edilmektedir. Oppenheim bu iş için Tagiyev'le bağlantı sağlanabileceğini ifade etmiştir.⁷⁹ Raporun Rusya kısmında, İranlılarla Türkiye'nin Rusya'ya karşı ortak hareket etmesi yönünde de birtakım önerilerde bulunmaktadır.⁸⁰

- Ermeniler ve diğer Hristiyan gruplar konusunda ise Oppenheim pek ümitli olmadığını belirterek bu grupların ancak Müslümanlar ayaklandıktan ve başarıya ulaştıktan sonra, başarıdan pay elde etmek için, isyana katılabileceklerini belirtmiştir.
- Memorandum'un *İran*'la ilgili kısmında; İran'daki Rus karşıtı ortamdan ve Almanya'nın galibiyeti için camilerde dua edildiğinden de bahseden Oppenheim, İran'ın harekete geçmesi için Türklerin desteğine olan ihtiyaca dikkat çekmiştir.⁸¹ Bu arada İran'ın Türkiye'ye karşı olan bazı şüphelerinden bahisle, İranlılara sınırlar konusunda garanti verilmesi gerektiğine de vurgu yapılmıştır. Öte yandan İran, Afganistan ve Türkiye arasında oluşacak bir ittifakın Rusya üzerinde olduğu kadar Hindistan üzerinde de çok etkili sonuçlar doğuracağına dikkat çekilerek, İran'la yapılacak müzakerelerin İstanbul üzerinden yapılmasının daha doğru olacağı uyarısında bulunulmuştur. Bunun sebebi ise Berlin'deki İran elçisinin Ermeni olması ve İngiliz yanlısı bir pozisyona sahip olmasıdır.⁸² İranla ilgili *pratik öneriler* kısmında en dikkat çekilen ve ayrıntılı şekilde ele alınan konu İran'daki İngiliz petrol şirketi *Anglo-Persian Oil Company*'ye karşı girişilecek sabotaj çalışması ve doğuracağı etkilerdir. Burada da Türkiye'nin desteğine ve öncesinde ekspedisyon gerçekleştirilmesine vurgu yapılmaktadır.⁸³
- Hindistan'daki ihtilal faaliyetleri bakımından özel önem atfedilen *Afganistan*'la ilgili bölümde Oppenheim, ülkenin ve başın-

daki hanedanın yakın tarihine değinerek nüfus yapısına ilişkin bilgiler vermiş ve ardından Afganistan'daki asker ve silah sayısı bunların özelliklerine yer vermiştir. Halkın neredeyse tamamının Sünnî ve Hanefî mezhebinden olması nedeniyle İstanbul'daki halifeye olan bağlılıklarına raporda atıfta bulunulmuştur.⁸⁴ Şimdiki Afgan emirinin İngiliz ve Rus düşmanlığına vurgu yapılırken mevcut savaşta ondan yararlanılabileceği anlatılıyor.⁸⁵ *Afganistan Ekspedisyonu* başlığı altında verilen bölümde Oppenheim, kendisinin öteden beri Almanya ile İngiltere arasında meydana gelecek bir savaş durumunda Afganistan'ın Hindistan üzerine yürümesini çok önemli bulduğunu, zira Hindistan'da genel bir ayaklanmanın ancak bu şekilde çıkabileceğini ifade etmiştir. Öte yandan Enver Paşa'nın savaşın başlamasından hemen sonra yaptığı bir teklifte, Afganistan'a gönderileceği Türk misyonuna 20 kişilik bir Alman subay heyetinin de eklenmesini önerdiğini belirten Oppenheim, Enver Paşa'nın bu teklifiyle Osmanlı sultanı ile Alman imparatoru ve Avusturya imparatorunun beraberliğini belgelemek istediğini belirtmiştir. Oppenheim, Enver Paşa'nın teklifini büyük bir şans (hediyesi) olarak nitelirmektedir.⁸⁶ Nitekim raporun sonraki sayfalarında da Afganistan ekspedisyonunun gerekliliğine ilişkin ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Bu kısımda Türkiye, İran ve Afganistan arasında kurulacak bir üçlü ittifaka yeniden dikkat çekilirken Afganistan'a gönderilecek heyetin bu yönde çalışmalar yapması konusunda talimat verilmesi önerilmiştir.⁸⁷

- *Hindistan bölümü:* Oppenheim, İhtilal hareketlerine girişilecek ülkeler içinde savaşın kesin başarıya ulaşması bakımından en önemli husus olarak Hindistan'ı görmüştür. Hindistan'daki nüfus istatistikleri (toplam nüfus 313,5 milyon olup bunun 66,6 milyonu Müslüman) ile yerli ve Avrupalı silahlı kuvvetlerin (toplam 337.500 kişi) oranları raporda ortaya konulmuştur.⁸⁷ Hindistan'daki genel havadan ve siyasî yapılanmalardan bahseden Oppenheim, İngilizlerin siyasal anlamda kendilerine karşı harekete geçebilecek bütün lider özellikli kişileri *Adamanen* adasına sürdüklerini ve orada hapiste tuttuklarını belirtmiştir.⁸⁹ Raporunda Hindistan Müslümanlarına özel bir parantez açan Oppenheim, son 40 yıldır İngilizler tarafından Müslümanlara iyi davranıldığını, bunun nedeninin de güçlenen Hindu ha-

reketine karşı bir denge oluşturmak olduğunu vurgulamıştır. Müslümanların sayıca azlığına rağmen eğitim durumlarının iyi sayıldığını, ancak İngiliz idaresinden onların da rahatsız olduklarının altını çizen Oppenheim, Abdülhamid zamanından beri Hindistan'da Osmanlı sultanına, dolayısıyla halifeye karşı olan bağlılık artmıştır. Bunun yanında Afganistan Emiri de Hindistanlı Müslümanlarca tabii liderleri gibi görülmektedir.⁹⁰ Oppenheim Hindistan'la ilgili bu kısımda Ağa Han'a da yer vermiştir. Ağa Han'ın Müslümanların temsilcisi olmasının söz konusu olamayacağından bahisle, onun aşırı radikal Şii grubunun bir fırkası olan İsmailiye tarikatının başı olduğunu ve tam bir Avrupalı gibi yetiştiğini, ayrıca İngiliz ordusuna da gönüllü olarak yazıldığını belirtmiştir.⁹¹ Hindistan'daki bir ayaklanmaya yönelik *yapılması gereken hususlar* konusunda Oppenheim, kendisinin Berlin'de ve İsviçre'de yaşayan Hindistanlılarla bir komite meydana getirdiğini bildirmektedir. 18 üyeli bu komitenin elemanlarının çoğunun yüksek eğitimli ve milliyetçi yapıda oldukları belirtilirken, içlerinde kimyagerlerin de bulunduğu ve bunların yıkıcı faaliyetlerde kullanılabileceği ifade edilmektedir. Komite üyelerinin hainleri öldüreceklerine dair kendi aralarında yeminleştiklerini de ilave eden Oppenheim, üyelerin son iki ay zarfında sırayla Hindistan'a gönderildiklerini ve bunlardan bir kısmının da *Afganistan Ekpedisyonu* grubuyla Kuzey Hindistan'a ulaştığı bilgisini vermektedir. Komite üyelerinin kendi aralarında çeşitli çalışma gruplarına ayırdıkları bilgisi de raporda yer almaktadır.⁹² Oppenheim, ayrıca Türk tarafının da Hindistanlı Müslümanlara yönelik olarak Mekke üzerinden propaganda yaptığını *Enver'in haber vermesine* dayanarak ifade etmektedir.⁹³

- Fas'la alakalı bölümde bu ülkede yapılacak faaliyetleri sıralayan Oppenheim, Fas'ta yapılacak propaganda ve bilgilendirme işlerinin önemine vurgu yaparken burada büyük ve toplu bir ayaklanmanın mümkün olamayacağı kanaatini ifade etmiştir. Öte yandan Fransızları huzursuz edecek lokal eylemlerin faydalı olacağını, dolayısıyla bu işleri yapacak kişilere para, silah ve cep hane gönderilmesinin lüzumuna da işaret etmiştir. Fas halkının diğer Müslüman ülkelerin halklarından farklı olarak Osmanlı Sultanı'nı halife olarak görmediğini belirten Oppenheim, ancak

yine de Mekke ve Medine gibi kutsal şehirlere hakim, mevcut en güçlü Müslüman devlet olduğu için Osmanlı Devleti'nin buralarda belli bir saygınlığının bulunduğunu belirtmiştir.⁹⁴

- *Cezayir, Tunus ve Afrika'nın geri kalan kısmına* yönelik olarak, Cezayir'deki seksen yıllık Fransız hakimiyetinin halk arasında büyük bir nefret yarattığını (aynı şekilde Tunus'ta da) ifade etmiştir. Öte yandan Fransızların, ileri gelen Müslüman din adamlarını ülkeden sürmüş olmalarına rağmen onların yerine tarikatların ülkede büyük bir etki kazanmış olduklarını belirten Oppenheim, bu grupları Kadiri(ye), Rahmaniye, Ticianiye ve Derkaviye olarak sayarken Senusîlerin de kurucusunun Batı Cezayirli olduğu bilgisini vermiştir. Yine çok sayıda (Kuzey Afrikalı) muhacirin ve göçmenin Osmanlı toprakları dahilinde, Suriye'de yer aldığını, bunlar arasında önemli bir şahsiyet olan Emir Abdulkadir'in de Suriye'nin Şam şehrinde yaşadığını bildiren Oppenheim, Mısır'da da aynı şekilde Cezayirli ve Tunuslu göçmenlerin yaşadığı ve bunlar arasında ateşli bir milliyetçi olan Abdülaziz Çaviş'in yer aldığına dikkat çekmiştir. Bütün bu grupların Osmanlı halife-sultanı ile aralarında çok kuvvetli bağlar mevcuttur. Oppenheim'a göre Cezayir ve Tunus'ta iki merkezden faaliyet yapılabilir. Bunlar Tripolis ve Fas'taki İspanyol bölgesidir. Cezayir ve Fas'da herhangi bir harekete girişmek için dinî grupların desteğinin sağlanması şarttır.⁹⁵
- Afrika'nın diğer bölgeleri için, *Çad Gölü ülkeleri, Somali, Cibuti* vs. Oppenheim'in öngördüğü eylem planında Türk temsilcilerin buralara gönderilmesi hususu yer alırken, Mekke'deki hac ibadetinden dönecek hacılara yönelik propaganda faaliyetleri ve tarikat kanallarının kullanılması gerektiği notu rapora düşülmüştür.⁹⁶
- Memorandumda 12. bölüm *Afrikalı ve Hindistanlı Savaş Esirleri* başlığı altında olup, Oppenheim'in savaş esirlerine ilişkin görüşlerini içermektedir. Burada Fransız Afrikasından gelerek veya Fransızlarca toplanarak Fransız ordusunda savaşırılan "Turkos"lardan bahsedilmiştir. Bu "Turkoslar" Almanlara esir düşen Fas, Cezayir ve Tunuslu Müslümanlar için kullanılan tabirdir.⁹⁷
- Memorandumun 11 sayfalık *sonuç* kısmında, İslam'ın ve Müslümanlarla müttefikliğin Almanya'ya, Osmanlı Devleti'ne ve

genel olarak Müslümanlara neler kazandıracağı hususu ele alınmıştır. Her şeyden önce İngiltere'ye karşı verilen bu ölüm kalım savaşında *İslam*'ın Almanya için en önemli *silah* olduğuna vurgu yapan Oppenheim, Şark'ın çeşitli bölgelerinde edindiği yirmi yıllık tecrübesine dayanarak İslam dünyasının Almanya ve Avusturya-Macaristan'la ittifaka psikolojik olarak da hazır olduğunu iddia etmiştir.

- Türklerin ve İslam dünyasının savaş için yeterince gücünün olup olmadığı konusunu bir kenara bırakıp Türklerin savaş gücünü artırma yoluna gidilmesi gerektiğini vurgulayan Oppenheim, İstanbul'da kazanılan pozisyondan yararlanılarak serbest hareket etme fırsatının iyi kullanılması gerektiğine işaret etmiştir. Kendilerinin, son savaşta da görüldüğü üzere (*Balkan savaşlarını kastediyor K.K.*) Türklerin en zayıf oldukları organizasyon konularına yoğunlaşarak bütün İslam dünyasına yönelik propaganda ve savaş hazırlıklarına katkıda bulunmaları gerektiği üzerinde durmuştur.
- Bu savaşta galibiyetin Türkler için ne kadar değerli, mağlubiye-
tin ise ne kadar tehlikeli olacağını belirttikten sonra, Mısır'dan Hindistan'a kadar olan bölgede oluşturulacak organizasyonun önemine vurgu yapan Oppenheim, para konusuna tekrar değinerek "*paranın kesinlikle bir sorun oluşturmaması gerektiğinin*" altını çizmiştir. Şark'a mümkün olduğunca materyal ve silah gönderilmesi üzerinde duran⁹⁸ Oppenheim, enformasyon ve istihbarat konularında yapılması gereken çalışmanın ne kadar önemli olduğunu tekrarlamış ve bütün birimlerin işbirliği içinde çalışması gerektiğinin altını çizmiştir.⁹⁹ Türkiye, İran ve Afganistan arasındaki birleşmenin önemine bir kez daha değinirken, buna Bulgaristan'la Romanya'nın katılmasının faydası üzerinde durmuştur.¹⁰⁰
- Savaşın ekonomik sonuçları üzerinde de duran Oppenheim, Türkiye'ye verilecek savaş tazminatının yanında Almanya'ya Şark'ta açılacak yeni pazarların ve hammadde kaynaklarının çok daha önemli olacağının altını çizmiştir. *Türkiye'nin ve Şark'ın gelişmesi menfaatlerimiz doğrultusunda desteklenmelidir* diyen Oppenheim, Müslümanların gelecekteki siyasal durumlarının ne olacağının ise şimdiden kestirilmesinin zor olduğunu vur-

gulamıştır. Ayrıca İslam dünyasının ayakta kalıp kalamayacağı-
nın biraz da kendi yeterlilikleriyle alakalı bir durum olduğunu
belirtmekten geri durmamıştır. *Almanya için şu anda öncelikli
konunun, kendi menfaa-leri için İslam'ı kullanmak ve de onu
güçlendirmek* olduğunu söyleyen Oppenheim, düşmanlarının
faaliyetlerini öne sürerek, her türlü araçla düşman bölgelerinde
ihtilaller çıkartmanın lüzumuna vurgu yapmıştır.¹⁰¹

- Oppenheim, Almanya'nın savaşı kaybetmesi durumunda Müs-
lümanların her şeylerini kaybedeceklerini, buna karşın kendi-
lerinin galibiyeti durumunda kazançlı çıkacaklarını belirtmiş-
tir.¹⁰² Türkiye'nin savaştan kazancının Kafkasya bölgesinin
yeniden geri alınması, Ege adalarıyla Mısır'ın Osmanlı ülkesi-
ne katılması olduğunu ifade eden Oppenheim, bir galibiyetle
İslam dünyasının lideri olarak yerlerini sağlamlaştıracak olan
Türkler, böylece *Mekke'nin ve halifeliğin elde tutulmasını da
garanti altına alacaklardır* demiştir.¹⁰³
- Mısır'a bağımsızlık vaatetmeyen Oppenheim, İran'ın öz-
gür kalacağını ve Afganistan'ın parlayacağını ifade ederken,
Hindistan'da da kendi kendini idare edecek bir düzenin oluş-
turulmasına değinir. Son olarak, İslam'ın halihazırdaki savaşa
girmesinin İngiltere için korkunç bir darbe olacağını ve kendi-
lerinin de bu darbenin ölümcül olması için bütün imkanlarla
ellerinden geleni yapmaları gerektiğini vurgulayarak raporunu
noktalar.¹⁰⁴

Oppenheim'in büyük memorandumunda dikkati çeken bazı
hususları belirtmekte fayda vardır. Öncelikle, Ekim ayı sonlarına
tarihlenen bu raporun kaleme alındığı sıradaki çok taze bir takım
gelişmeler (Müslüman esirlerin seçilip Türkiye'ye gönderilmesi
gibi) rapora yansıtılmıştır. Dolayısıyla memoranduma son şekli
verilirken en güncel gelişmeler dikkate alınmıştır. Türklerin “pro-
paganda ve organizasyon faaliyetlerinde başarılı olamayacakları
ve onlar yönlendirilmeye muhtaçtır” şeklindeki ifadeler dışında
Türkiye ve Türklerle ilgili kullanılan dil genel itibarıyla saygılıdır.

Memorandumda en dikkat çekici hususlardan birisi de En-
ver Paşa'ya ve onun verdiği bilgilere bazı yerlerde yapılan atıflar-
dır.¹⁰⁵ Bu durum iki şekilde yorumlanabilir: Birincisi, Enver Paşa
ile Oppenheim arasında memorandumun oluşturulma sürecinde

doğrudan bir ilişki vardı ve Oppenheim ondan aldığı güncel bilgileri raporunda kullandı; ikincisi ise, Enver Paşa'nın Alman Genelkurmayı ile yaptığı yazışmaların, Zimmermann'ın 14 Eylül 1914 tarihli talimatı gereğince, doğrudan Oppenheim'in önüne de geldiği ve raporunu yazma aşamasında bu bilgilerden istifade ettiği şeklindedir. Bu ihtimallerden ikincisi daha mantıklı görünmektedir, zira Oppenheim'la Enver Paşa'nın, memorandumun yazıldığı tarihten önce veya en azından Osmanlı-Alman ittifakı gündeme geldikten sonra, doğrudan temaslarının olduğuyla ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Enver Paşa'ya yapılan atıflarla ilgili bir başka yoruma göre ise, Oppenheim'in kullandığı bilgiler (Alman kurumlarınca) daha önceden üzerinde çalışılmış bilgiler olup ancak bir değerlendirmeden geçtikten sonra onun önüne gelmiştir.¹⁰⁶

Oppenheim'in memorandumundaki fikirlerin ne kadarının kendisinden kaynaklandığı da tartışılan konulardandır. Ancak bu konuda en azından memorandumda bahsi geçen iki husus Oppenheim'in hesabına yazılabilir. Bunlardan birincisi, tercüme bürosu şeklinde basitçe formüle ettiği *Şark İstihbarat Birimi*'nin yapısı ve işleyiş tarzı; ikincisi de, bu birimin Osmanlı Devleti içindeki uzantısı şeklinde oluşturulacak "*Nachrichtensal Organizasyonu*"dur. Kitap içinde ayrıntılı olarak anlatılacak bu organizasyon İstanbul merkezli olarak İstanbul'daki Alman elçiliği bünyesinde 1915'den itibaren faaliyet göstermiştir.

Almanya'da Sistematik Propaganda ve Şark İstihbarat Birimi (NfO)

Şark İstihbarat Birimi'nin (NfO) yapısı ve faaliyetlerine girmeden önce Almanya'da Birinci Dünya Savaşı sırasında propaganda çalışmalarında bulunan kurumlar hakkında genel bir bilgi vermek faydalı olacaktır.

Almanya'nın sivil ve askeri çevreleri propaganda¹⁰⁷ faaliyetlerine geç sayılabilecek bir zamanda, yani 1914 yılı sonbaharından itibaren ağırlık verdiler. Bu geç kalma, savaşın fazla uzun sürmeyeceği hesaplarına dayandığı gibi, propaganda faaliyetlerinin, özellikle tarafsız ülkeler üzerindeki etkisinin hesap edilememesinden de kaynaklanıyordu.¹⁰⁸ Propaganda konusundaki bu hesap ha-

tasına, kısa sürede pes edeceği hesap edilen Fransa'nın dirençli çıkması ve İngiltere'nin savaşa girmesi de eklenince, propaganda konusuna daha ciddi şekilde eğilme ihtiyacı duyuldu. Özellikle tarafsız bir ülke olan Belçika'nın, Almanlarca Fransa'ya karşı harekatta işgal edilmesi, uluslararası kamuoyunda tepkilere, dolaşısıyla da henüz hiç bir gruba temayül göstermemiş, ortada olan, devletlerin ve milletlerin de Almanya karşısında yer almalarına sebebiyet vermişti. Öte yandan Ekim 1914 yılı itibariyle her biri farklı kurumlar içinde yirmiyedi propaganda bürosu birbirinden bağımsız olarak faaliyet gösterir durumdaydı. Gazetecilik geçmişine sahip Merkez Parti (*Zentrum*) milletvekili olan Erzberger'in göreve başlamasıyla kurumlar arası işbirliğine gidilmeye çalışıldı ve propaganda faaliyetleri Dışişleri bünyesindeki *Zentralstelle für den Auslandsdienst* (ZfA) (Yurtdışı Hizmetleri Merkez Birimi) yürütülmeye başlandı.¹⁰⁹ Böylece Almanya'nın propaganda faaliyetleri savaş sonuna kadar sürecek bir modernleşme ve merkezileşme sürecine girmiş oldu. Başlangıçta sivil makamların kontrolünde başlayan faaliyetlerde zamanla¹¹⁰ askerlerin ağırlığı arttı. Propaganda işleri ise zamanla resmî, yarı resmî ve hususî olmak üzere başlıca üç kategoride yürütülür oldu.¹¹¹

Almanya'nın propaganda faaliyeti yürüten kurumlarından yurtdışına yönelik çalışanları esas itibariyle Dışişleri Bakanlığı bünyesinde bulunuyordu. Bu kurumlar *Nachrichtenabteilung des Auswärtigen Amtes* (Dışişleri Bakanlığı İstihbarat Kurumu) ve *Zentralstelle für den Auslandsdienst* (ZfA) idi. Dışişleri İstihbarat Kurumu'na bağlı bir birim olan basın bürosu Alman Genelkurmayı'nın baskısıyla 1917 yılından itibaren bağımsız bir bölüm haline getirildi ve başına da bir asker atandı.¹¹² 5 Ekim 1914'de Erzberger'in başkanlığında oluşturulan ZfA yurtdışı propaganda faaliyetlerini tek elde toplayarak gazete, kitap, broşür, fotoğraf ve filmlerden oluşan propaganda materyalleri üretiyor ve bunları yurtdışındaki adreslere ulaştırıyordu. Yurtdışındaki adresler arasında 286 adresle Türkiye dikkat çekiyordu. Başarısız olduğu gerekçesiyle 1917 yılında faaliyetlerine son verilen ZfA, Dışişleri Bakanlığı İstihbarat Birimi'nin içine dahil edildi.¹¹³

Askeriye bünyesindeki propaganda faaliyetlerinin mahiyeti daha ziyade Almanya içindeki basın organlarına yönelikti ve ay-

rica sansür konusuyla da ilgileniyorlardı. Alman ordusu içinde propaganda ve basınla ilgili olan birim Genelkurmay bünyesindeki Abteilung III b (Kısım III b) idi. Burası da kendi içinde dört bölüme ayrılıyordu: Basın, propaganda, savunma ve istihbarat.¹¹⁴

Öte yandan Almanya'nın Şark propagandasında, Genelkurmay bünyesindeki İstihbarat Bölümü'nde yer alan *Sektion Politik*'in (Siyasi Kısım) yeri çok önemliydi. Gizli operasyonların yapılmasından ve koordinasyonundan sorumlu olan Siyasi Kısım'ın başına diplomat kökenli Rudolf Nadolny¹¹⁵ getirilmişti. NfO ile Alman Genelkurmay'ının *Sektion Politik* birimi Şark'taki ihtilal ve ayaklandırma faaliyetlerinin organize edilmesi ve bunların uygulamalarında ortak hareket etmişlerdir.¹¹⁶ Propagandayla ilgili bir başka kurum ise 1916 yılında General Falkenhayn'ın baskısıyla Dışişleri bünyesinde oluşturulan *Militärische Abteilung des Auswärtiges Amtes* (MAA) (Dışişleri Askeri Bölümü) idi. Propaganda faaliyetleri Dışişleri üzerinden yürütüldüğü için buranın içinde olan birimin etkinlik alanı yabancı basın ve askeri propaganda çalışmalarıydı.¹¹⁷ Resmî makamlardan hariç olarak özel bir takım kurumların propaganda faaliyetleri ise şu birimlerden meydana geliyordu: Bunlar *Die Deutsche Überseedienst Transocean GmbH*,¹¹⁸ *Die Balkan Film GmbH*¹¹⁹ ve *Die Deutsch-Türkische Vereinigung*¹²⁰ (DTV) gibi oluşumlardı.

Şark İstihbarat Birimi (*Nachrichtenstelle für den Orient*)

Yukarıda özetle verilmeye çalışıldığı gibi Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Almanlar istihbarat ve propaganda faaliyetleri konusundaki hazırlıksızlıklarını gidermeye yönelik faaliyetlere girişmişler ve ancak Ekim 1914'den itibaren düzenli ve koordineli çalışmaya başlayabilmişlerdi. Oppenheim'in Ekim ayına kadar Dışişleri bünyesinde gösterdiği faaliyetler de bu genel çerçeve içinde değerlendirilmelidir. Nitekim sonradan Şark İstihbarat Birimi (*Nachrichtenstelle für den Orient/NfO*) adını alacak birimin ismi ve organizasyon şekli Oppenheim'in Ekim ayında Alman Dışişleri Bakanlığı'na sunduğu Şark ve İslam stratejisini içeren büyük memorandumunda yer almıyordu. Oppenheim memorandumunda bu konuda sadece, kendi yönetiminde bir *tercüme bürosunun* Dışişleri Bakanlığı bünyesinde ve Kültür

Bakanlığı ile işbirliği içinde Berlin'de faaliyete geçmiş olduğu bilgisini vermekle yetiniyordu.

NfO'nun ilk nüvesi olan *tercüme bürosunun* faaliyetlerine ve amaçlarına ilişkin olarak Oppenheim ilk olarak 18 Ağustos 1914 tarihinde Almanya başbakanına bir rapor sunmuştur. Raporda "İngilizlerin yalan propagandalarına" karşı Şark'ta bir istihbarat/enformasyon organizasyonu kurulması ve savaşa ilişkin haberlerin Arapça, Türkçe, Farsça, Hintçe yanında Doğu Afrika sahilleri boyunca kullanılan Swahili/Kisuaheli ve Rus Müslümanlarının kullandıkları dillere çevrilmesi gereğinden bahsetmiştir. Bu iş için de Berlin'deki Şarkiyat Semineri, Hamburg'daki Kolonyal Enstitüsü ve Alman üniversitelerindeki hocaların kullanılması'nı tavsiye etmiştir. Burada üretilecek farklı dillerdeki haberler, broşürler vb. materyaller yurtdışındaki Alman resmi temsilcileri, tüccarları ve banka çalışanları vasıtasıyla bulundukları yerlerde dağıtılacaktı. Aynı şekilde bu iş için Avusturya devlet görevlileri, organizasyonları ve vatandaşları da kullanılacaktı. Bunların yanında İslamî tarikatlar, Hristiyan misyonerleri, Alman okulları ve oralarındaki Alman Yahudi kolonileri bütün bu propaganda faaliyetlerini destekleyeceklerdi. Bunun için Türk devletinin desteği bir zorunluluk olduğundan, İstanbul'da yaşayan farklı İslam coğrafyalarından gelen Müslümanların çıkardıkları gazeteler de bu işler için kullanılacaktı. Oppenheim'in bu teklifi Dışişleri müşaviri Zimmermann tarafından kabul edildi ve 12 Eylül'de Alman Kültür Bakanlığı'na Oppenheim'in Şark dilleri için bir tercüme bürosu kurması konusunda yetkili olduğunu bildiren bir yazı gönderildi. İmparatorluk Posta Kurumu'nun matbaasının kurulan bu organizasyonun kullanımına açılmasıyla sonradan ismi Şark İstihbarat Birimi (NfO) olacak yapılanma faaliyetlerine Oppenheim'in başkanlığında başladı.¹²¹

Alman Dışişleri Bakanlığı bünyesinde¹²² oluşturulan NfO'nun 1914 sonbaharında (1 Kasım 1914) faaliyete geçtiğini görüyoruz. NfO yer olarak ilk önce İmparatorluk Sömürge Bakanlığı (*Reichskolonialamt*) binası içinde (Mauerstr. 45/46) faaliyet göstermiş, ancak Nisan 1915'den itibaren¹²³ Tauentzienstrasse 19a III adresinde kendine ait bir binada çalışmıştır.¹²⁴ Dışişleri'nin Siyasî İşler Bölümü'ndeki Şark Bürosu'na¹²⁵ bağlı olan NfO aynı zamanda Alman Genelkurmayı'nın Siyasî İşler Bölümü (*Sektion Politik*) ile

de işbirliği içindeydi. Kuralları belli, katı bir hiyerarşik sistemden uzak yapıdaki NfO, 1915-1916 yılları arasında bu kurumda başkanlık yapan Schabinger'in ifadesiyle, "*Kollegial*" bir kurum havasındaydı, yani eşitler arası çalışmaya dayalı bir organizasyondur. Dolayısıyla NfO'da bürokratik, resmî bir kurumdan¹²⁶ ziyade fakülte hocalarının çalışma ortamına benzeyen bir yapı vardı.¹²⁷

Kuruluşundan itibaren bir çok sorunlarla uğraşmak durumunda kalan NfO'nun birinci derecedeki problemi aşırı iş yüküydü. Bu, Oppenheim'in memorandumunda bahsettiği tercüme bürosu işini çok aşan bir faaliyetti. Öte yandan kurum içi çalışanların hiyerarşik bir düzende bulunmuyor oluşları da beraberinde NfO'nun işleyişinde bir takım sorunlar getirmişti. Bunlara ilaveten ciddi manada maddi sorunlar da yaşanıyordu. Öyle ki NfO'ya tahsis edilen bütçeyle, bu kurumdan beklenen işin boyutları arasında büyük farklar vardı. Hatta ortaya çıkan parasal sorunların halledilmesi çoğu kez banker ailesine mensup Oppenheim'in şahsî fedakârlıklarıyla giderilmeye çalışılmıştı.¹²⁸

NfO'ya kuruluşunda ve sonraki ilk aylarda Max von Oppenheim başkanlık ederken, 1915 yılı Mart ayından itibaren onun yerine Karl E. Schabinger von Schowingen getirildi.¹²⁹ Schabinger'in idaresindeki dönem bir yıl kadar sürdü ve 25 Şubat 1916'da kurumun başına Arap dili uzmanı olan Prof. Dr. Eugen Mittwoch getirildi. Mittwoch savaş sonuna kadar NfO'nun başında kaldı.¹³⁰

24 Eylül 1915 tarihli bir belgede¹³¹ NfO'nun akademisyen ağırlıklı kadrosu¹³² isimleri ve ünvanlarıyla birlikte ortaya konulurken, Faslı, Tunuslu, Mısırlı, Türk, Arap, İranlı, Hindistanlı, Tatar, Gürcü ve Çinli gibi Şarklı çalışanlar, isim ve ünvan belirtilmeden, teşkilat bünyesinde gösterilmiştir. Aynı belgeye göre NfO'nun faaliyet alanları şu şekilde sıralanmıştır:

- 1) Genelkurmay ve Dışişleri Bakanlığı için Şark dillerindeki mektupların sansüre tabi tutulması.
- 2) Müslümanlar, Gürcüler ve Hindliler için altı farklı dilde esir gazetesi çıkartılması.
- 3) Savaş haberlerinin yedi farklı dilde oluşturulması ve gönderilmesi.
- 4) Şark dillerindeki el ilanları ve çağrı metnlerinin üretilmesi ve cephelele Şark'a gönderilmesi ve oralarda kullanılması.

- 5) Açıklayıcı broşürlerin Şark dillerinde ve kısmen de Avrupa dillerinde üretilmesi ve ilgili bölgelere gönderilmesi.
- 6) Şark basınının Alman görüşleri doğrultusundaki makalelerle beslenmesi.
- 7) Alman gazetelerinde Şark meselesine ilişkin orijinal makalelerin kullanılması.
- 8) Düzensiz yayınlanan "Korrespondenzblatt" dergisinin çıkartılması ve bu sayede Alman basınına Şark'la ilgili politik ve ekonomik meseleler hakkında materyal sağlanması.¹³³

NfO'nun çalışmalarının en yoğun olduğu döneme ait teşkilat şemasını gösteren 30 Ekim 1916 tarihli bir belgede (Tablo 2.1)¹³⁴ ise NfO'da yer alan bir yıl önceki isimlerin neredeyse hepsinin çalışmalarını sürdürdükleri görülmüyor. Bununla birlikte teşkilatın yapısının ve teşkilattaki görevlerin daha net bir hale geldiği anlaşılmaktadır. Öte yandan aynı belgede NfO içindeki Şarklıların görev çeşitliliğinde ve sayısında artış meydana geldiği farkedilmektedir.

Tablo 2.1. NfO Bünyesinde Çalışanlar

İsim	Görev Alanı	Uzmanlığı
Prof. Dr. E. Mittwoch	Yönetici ve Arapça Bölümü sorumlusu	İslam, Mısır ve Arabistan
Prof. Dr. M. Hartmann	Türkçe Bölümü sorumlusu	İslam, Türkiye
Sebastian Beck	Türkçe bölümü	Türkiye
Başkonsolos Halil Halid	Türkçe bölümü	Türkiye
Deniz binbaşı Selahaddin	Türkçe bölümü	Türkiye
Konsolos Padel	Türkçe bölümü	Türkiye (hukuk işleri)
Dr. M. R. Kaufmann	Basın bölümü sorumlusu	Türkiye (basın)
Prof. Dr. O. Mann	Farsça bölümü sorumlusu	İran
Takizade	Farsça bölümü	İran
Ezzatullah Khan Hedayet, başkasının altında	Farsça bölümü	İran
Herald Cosack (Taşkent)	Rusça bölümü sorumlusu	Rusça-Asya bölgesi
İsim	Görev Alanı	Uzmanlığı

Dr. Max Ebert	Rusça bölümü	Rusça-Asya bölgesi
M.V. Tseretheli	Rusça bölümü	Gürcistan
S.Karissilidze (başka yerde de)	Rusça bölümü	Gürcistan
Ksakoff	Rusça bölümü	Tatarlar
Alim Idris (başka yerde de)	Rusça bölümü	Tatarlar
Prof. Dr. Fitzner	Ekonomik İşler bölümü sorumlusu	Kuzey Afrika ve Anadolu (Ekonomi)
Üsteğmen Hadj Abdullah ¹³⁵	Arapça bölümü	Cezayir
Şeyh Ahmed Wali	Arapça bölümü	Mısır
Dr. Hamza Bey	Arapça bölümü	Mısır
Dr. Enani	Arapça bölümü	Mısır
Dr. M. M. Rifat (başka yerde de)	Arapça bölümü	Mısır
Salem Gurdschi	Arapça bölümü	Arabistan
F. Graetsch	Hindçe bölümü ve kasa sorumlusu	Hindistan
Dr. A. V. Galsenapp	Hindçe bölümü	Hindistan
V. Chattopadhyaya	Hindçe bölümü	Hindistan
B. N. Dutt, M.A.	Hindçe bölümü	Hindistan
Mar Dayal, M.A. (başka yerde de)	Hindçe bölümü	Hindistan
Dr. Herbert Müller	Uzakdoğu bölümü ve <i>Korrespondenzblatt</i> sorumlusu	Uzakdoğu ve Pasifik
Fr. Perzynski	Uzakdoğu bölümü ve <i>Korrespondenzblatt</i> kısmı	Uzakdoğu
Lic. Schöler	Uzakdoğu bölümü ve Baskı ve dağıtım	Çin
Deniz müşaviri (Geh.Adm.Rat) Dr.Behramcier(?)	Uzakdoğu bölümü	Çin
Ru Shu-hua	Uzakdoğu bölümü	Çin
Tim Kuang-Wu	Uzakdoğu bölümü	Çin

İrtibat Halindeki NfO üyeleri	Prof. Dr. Becker, Bonn; Prof. Dr. Morowitz, Frankfurt a/M.; Karaçi Konsolosu Neuenhofer (şu anda Bavyera'da); Kalkuta'dan ticaret uzmanı Gössling (şu anda Kopenhag'da); banka müdürü Posth, İstanbul; Fas'ta tercüman Dr. Schröder (şu anda İstanbul'da); ekselemları Şeyh Salih Şerif, İstanbul; Şeyh Abdülaziz Çavuş, İstanbul; Şeyh Abdürreşid İbrahim, İstanbul; Prens Matschabeli, İstanbul
İmparatorluk İstanbul Elçiliği İstihbarat Birimi	İmparatorluk Ministerresident'i (orta elçi) Max Freiherr v. Oppenheim ve emrindeki Alman ve Şarklı çalışanları
Ulusal Komiteler	Şark İstihbarat Birimi Mısırlı, Tunuslu, Cezayirli, Gürcü, Türko-Tatar ve Hindistan(lı) komitelerle/komiteleriyle Almanya içinde ve dışında işbirliği içindedir.

Yukarıdaki tablonun bir benzeri, bazı değişik isimler ve farklı görev tanımlarıyla, Profesör v. Glasenapp tarafından 1935 yılında Oppenheim'a sunulmuştur. Bu tabloya göre NfO'nun Türkçe bölümünde yukarıdaki isimlere ilaveten Dr. Walter Lehmann ve Dr. Gotthard Jäschke ve gazeteci olarak Dr. Saadi¹³⁶ de yer almaktadır. Yine NfO'nun Arapça bölümünde yer alan isimlere Dr. Ruth Buka, Dr. Curt Prüfer, Şeyh Salih Tunusî, Şeyh Abdülaziz Çavuş gibi isimler eklenmiştir. Öte yandan NfO'nun İsviçre şubesinde görevli kimseler arasında Heinrich Jakoby'nin yanında Dr. Willy Haas, Muhammed Ferid, Ali Şemsi, Mustafa Fehmi ve Abbas Hilmi II gibi isimler bulunmaktadır.¹³⁷ Anlaşıldığı kadarıyla, savaştan sonra sunulan bu teşkilat şeması belli bir dönemdeki çalışanlardan ziyade 1914-1918 yılları arasında, uzun ya da kısa, NfO'da görev yapmış bütün görevlileri kapsamaktadır.

İki yıl sonra, Ağustos 1918'de, savaşın bitmesine aylar kala NfO'nun yapısına ilişkin olarak kaleme alınan bir raporda¹³⁸ kurumun iç yapısı ve faaliyetleri ilk kez bu derece derli toplu bilgilerle ortaya konmuştur. Sözkonusu raporda NfO'daki teşkilat yapısı, yönetim ve sekreterlik yanında basılı materyal üretimi ve dağıtımı gibi bölümler haricinde dokuz kısma ayrılmıştır: Bunlar, 1) Türkçe kısmı, 2) Türkçe hukuk işleri kısmı, 3) Arapça kısmı, 4) Farsça kısmı, 5) Hindçe kısmı, 6) Rusça kısmı, 7) Edebî eserler kısmı, 8) Esir gazetesi yazı işleri kısmı, 9) "Neuer Orient" dergisi kıs-

mı (Bu son kısmın başında bulunan kişi aynı zamanda Uzakdoğu dilleri işlerine de bakıyordu). Burada teşkilat şemasını gösteren diğer belegelerden farklı olarak “Türkçe Hukuk İşleri” kısmının oluşturulduğu göze çarpmaktadır. Maalesef bu kısmın ne amaçla ve tam olarak ne türden meselelerle ilgilendiği konusunda ayrıntılı bir malumata sahip değiliz.

NfO'nun personel rejimi kurumun gevşek yapısından dolayı her zaman farklı olmuştur. Yukarıda verilen değişik yıllara ait teşkilat yapılarından da anlaşılacağı üzere, kurumdaki personel rejimi değişkendi. Dolayısıyla NfO'da sürekli çalışan personel yanında geçici görevle veya fahri olarak çalışanlar da bulunuyordu. 1914/1915 kışında toplam 10-12 kişilik Alman çalışanı bulunan NfO'nun personeli bir süre sonra 25'e kadar çıkmıştır. Bunlara ayrıca NfO kasası idaresinde ve arşivinde çalışan 4 dışişleri memuru ve 14 bayan yardımcı personel eklenmelidir. Yine Müller'in raporunu kaleme aldığı Ağustos 1918'de Alman çalışanlara ilave-ten, Şark milletlerine mensup 2 Türk, 3 Arap, 3 Hindistanlı ve 2 Tatar'ın NfO'nun çekirdek kadrosunda bulundukları görülmektedir. Buna göre son durumda NfO bünyesinde toplam 59 personel (bunların 6'sı sekreterlikte, paketleme işinde ve kurye olarak) çalışıyordu. NfO'nun Berlin'deki merkezi yanında Almanya dışındaki şubelerinde de birçok personel görev yapmıştır. Şubelerden biri İsviçre'nin Zürih şehrinde¹³⁹ ve diğeri de İstanbul'daki Alman elçiliği bünyesinde¹⁴⁰ faaliyet gösteriyordu.

NfO'nun Faaliyet Alanları

Müller'in 1918 yılı Ağustos'undaki raporunda, NfO'nun asıl görevi olan Şark'taki, tarafsız ülkelerdeki ve Almanya içindeki propaganda faaliyetleri haricindeki vazifeleri şu şekilde sıralanmaktadır:

- 1)Almanya'da ve tarafsız ülkelerde bulunan Şark çevrelerinden şahsiyetlerle kişisel münasebetler kurarak onların siyasî faaliyetlerini Almanya'nın menfaatleri doğrultusunda kontrol etmek ve yönlendirmek. Ayrıca Berlin'e ve çevresine gelen Şarklı misafirlerin karşılanması ve onlarla ilgilenilmesi.
- 2)Şark'a ilişkin bir gazete arşivinin kurulması ve bunun sürdürülmesine paralel olarak kişilere yönelik bilgileri içeren arşivin tutulması. Bu kişilerin (Almanya'ya) geliş gidişlerine ilişkin bil-

gilerin ilgili makamlara bildirilmesi ve Dışişleri Bakanlığı için Şark'a ait belgelerin düzenlenmesi.

- 3) Avrupa, Amerika ve Şark basınında çıkan Şarkla ilgili olayların takibi ve bunlardan lüzumlu olan kısımların ilgili resmî makamlara bildirilmesi.
- 4) Rusça (Sosyalizm, yabancı halklar ve Rusya dışındaki Şark), Tatarca, Kafkas dilleri, Türkçe, Farsça, Hindçe ve Uzakdoğu dillerindeki basının takip edilerek bunlara ilişkin periyodik yayınlarla (*Korrespondenzblatt*) bu bilgilerin resmî kurumlarca kullanılmasına zemin hazırlanması.
- 5) Şark dillerinden ve Rusça'dan önemli belgelerin siyâsî ve askerî makamlar için tercümesi.
- 6) Şarkla ilgili çıkan yazıların ve gösterilecek filmlerin sansürlenmesine katkıda bulunulması.
- 7) Şark dillerinde yazılmış mektupların Genelkurmay, Dışişleri ve askerî sansür birimleri için sansüre tâbi tutulması.
- 8) Müslüman, Gürcü ve Hindli esirlerin haberleşmelerinin kontrol (sansür) edilmesi.
- 9) Şark milletlerine mensup esirlerin manevî ve psikolojik ihtiyaçlarının giderilmesi anlamında; okunacak materyal, düzenlenecek resim gösterimli seminerler ve bu yönde her konudaki destek ve tavsiyelerin sağlanması. Buna dinî ihtiyaçların giderilmesi ve dinî kuralların uygulanması da dahildir.
- 10) Müslüman, Gürcü ve Hintli esirlere yönelik altı farklı dilde bir gazetenin yayınlanması.

Herbert Müller'in sıraladığı bu faaliyetlere karşın Schabinger'in sıraladığı propaganda faaliyetleri şöyledir: 1) (İtilaf Devletleri adına savaşan) Şarklı yardım birliklerinin kullanıldığı düşman cephelerinde propaganda faaliyetleri¹⁴¹ 2) Almanya'da bulunan Şarklı savaş esirlerine yönelik propaganda faaliyetleri 3) Şarklı yardımcı birliklerdeki askerlerin ülkelerine yönelik propaganda faaliyetleri. 4) Almanya'nın müttefikleri, tarafsız ülkeler ve özellikle de Şark'da propaganda faaliyetleri.¹⁴²

NfO'nun Almanya içindeki propaganda faaliyetlerinin en önemli enstrümanı *Korrespondenzblatt* adlı haber bülteni idi. İlk iki yıl daktilo yazısıyla ve düzensiz aralıklarla çıkan *Korrespondenzblatt*'ın ilk sayısı 30 Nisan 1915'de yayınlanmıştı. Birinci dö-

neminde 13 sayı (toplam 73 sayfa) çıkan bültenin¹⁴³ baskı adedi sayı başına 200-600 arası değişiyordu. İkinci dönemde (1 Ekim 1915- 31 Mart 1916) 45 sayı (359 sayfa) çıkan bültenin baskı adedi 1000-1800 arası olmuştu. Bültenin üçüncü dönemi (1 Ekim 1916- 31 Mart 1917) ise 24 sayı (562 sayfa) ve 1800-3000 baskı sayısı ile bitmişti. Bültende çıkan yazılardan 200 Alman, 30 Avusturya-Macaristan, 15 Türk, 10 İsviçre, 5 Hollanda ve bir çok İskandinav gazetesinin alıntılar yaptığı tespit edilmişti.¹⁴⁴ Haber bülteni 7 Nisan 1917'den itibaren on beş günde bir çıkartılan dergiye dönüştü ve ismi de "*Der Neue Orient*" oldu. *Korrespondenzblatt*'a göre çok daha profesyonel bir görünüme sahip derginin içeriği ve sayfa sayısı da zenginleştirilmişti.¹⁴⁵

NfO'nun 10 Ekim 1914 ile Temmuz 1918 arasında, dergiyle beraber, toplam 1012 yayını mevcuttur. Bunun içinde kitaplar,¹⁴⁶ broşürler, dergiler, gazeteler, filmler vs. bulunuyordu. Bu yayınlar 9 Avrupa ve 15 Şark dilinde olmak üzere tiraj olarak toplamda 3 milyonun üzerindeydi.¹⁴⁷

Şarka, yani Osmanlı Devleti'ne yönelik propaganda çalışmalarının önemli bir ayağını İstanbul merkezli Türkçe yayın yapan gazeteler oluşturunuyordu. Bu anlamda NfO Türkçe gazeteler üzerinde etkinlik kazanarak Alman propagandası yapmak için çalışmalarda bulunmuştu. İslamcı yayın çizgisindeki *Sebilürreşad*, İstanbul'da yayınlanan ve Farsça, Türkçe, Arapça ve Urdu dillerinde çıkan *Cihân-ı İslam* dergisi ve bunların yanında *El-Adl* ve *İkdam* gibi gazetelerde NfO kaynaklı makaleler yayınlandı. Hatta *Sabah*, *İkdam* ve *Sebilürreşad* gazetelerinin satın alınması gündeme geldi.¹⁴⁸

NfO için Türkçe makaleler kaleme alan kişilerse Osmanlı Devleti'nin Bombay eski konsolosu Halil Halid Bey (1869-1931), Salih ve Sadi Bey idi.¹⁴⁹ Londra'da uzun yıllar kalmış ve Cambridge Üniversitesi'nde Türkçe öğretmenliği yapmış olan Halil Halid, Türkiye'ye döndükten sonra 1912 yılında Meclis-i Mebusan azası olmuş, bir yıl sonra ise, 1913 yılı Haziran'ında, konsolos olarak Hindistan'a gitmişti. 1914 yılı Mayıs ayında buradaki görevinden istifa ederek İstanbul'a dönen¹⁵⁰ Halil Halid Bey Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesi üzerine Almanya'ya gönderilmiş ve orada NfO'nun Türkçe bölümünde görev almıştır. Aylık 500 Mark ücretle NfO'da görev yapan Halil Halid, maaşının

karşılanması için, yine NfO kanalıyla İstanbul'daki Türk gazetele-
rine para karşılığında imzasız makaleler yazmıştır.¹⁵¹ Aynı şekil-
de Halil Halid, Alman gazetelerinde de kendi imzasıyla makaleler
kaleme almıştır.¹⁵²

Yine NfO'nun yayın yoluyla propaganda faaliyetleri kapsa-
mında kurumun Orta Asya sorumlusu Herald Cosak gibi Osmanlı
Devleti adına Almanya'da görevlendirilen ve NfO'nun faaliyetleri
kapsamında çalışmalarda bulunan Abdürreşid İbrahim'in Berlin
Üniversitesi'nde Tatarca öğretmenini olarak işe alınması ve Tatar-
ca ve Arapça haftalık bir gazete çıkartılması konularında Eylül
1915'de tavsiyede bulunmuştu.¹⁵³

NfO'nun yukarıda ifade edilen faaliyetlerinden de anlaşılacağı
üzere Birinci Dünya Savaşı'nda kamuoyunu açık-gizli propagan-
da yoluyla manipüle etmede yazılı ve görsel materyallerin kulla-
nımı gelişen teknik imkânlarla birlikte yeni bir ivme kazanmıştı.
Bu yüzden de özellikle gazetelere etkide bulunarak doğrudan
ya da dolaylı propaganda yaptırmak devletlerin çok sık başvur-
dukları yöntemlerden birisi olmuştur. Kamuoyunu etkilemede
doğrudan yöntemler de kullanılıyordu. Kuşkusuz bunlara en iyi
örneklerden birisi de Oppenheim'in organize ettiği ve NfO faali-
yetleri kapsamında kabul edilen Osmanlı Devleti içindeki propa-
ganda ağı *Nachrichtensaal* organizasyonu idi.

NfO İstanbul Şubesi: *Nachrichtensaal* Organizasyonu

NfO'nun ikinci başkanı olan Schabinger, başında bulundu-
ğu teşkilatın faaliyet alanlarını dört madde halinde sıralarken ve
bunlardan dördüncüsünü, "Almanya'nın müttefikleri, tarafsız
ülkeler ve özellikle de Şark'da propaganda faaliyetleri" olarak
ifade etmişti. Şark'taki propaganda faaliyetlerinin en önemli he-
deflerinden birisi de çok milletli Osmanlı kamuoyunun Almanya
ve Osmanlı-Alman ittifakı lehine kazanılması ve bunun kalıcı bir
duruma dönüştürülmesi idi. Öte yandan Osmanlı Devleti içinde
İtilaf Devletleri'nin, özellikle İngilizlerin, propaganda faaliyetleri
had safhada idi.¹⁵⁴

İstanbul'daki Alman elçisi Wangenheim yoğun İngiliz pro-
pagandasına karşı koymak için Berlin'den yardım istemiş ve bu
görev için en uygun isim olarak Max von Oppenheim düşünül-
müştü. Hatıralarında, Osmanlı Devleti'ndeki propaganda faa-

liyetlerini organize edecek bir teşkilatlanma için Alman elçisi Wangenheim'in kendisini aradığını ve acil durum çağrısı yaptığını ifade eden Oppenheim, o sırada Osmanlı Devleti'ndeki durumu ise şu şekilde tarif ediyordu:

Rumların ve özellikle de Arapların yaşadığı bölgelerde düşman uçakları binlerce el ilanı ve broşürler fırlatıyorlardı. Dağıtılan bu propaganda materyallerinde Almanya'nın yenildiği ve Berlin'e kadar geri çekildiği ifade ediliyordu. Aynı şekilde bu ilanlarda Almanya'nın tamamen yenilmesinin haftalarla veya aylarla hesap edilir olduğu da yazılıyordu. İlanlarda, Rumların ve Arapların bulundukları yerlerdeki Alman ve Türk subaylarını öldürmeleri ve kendilerini Türkiye'den kurtarıp İtilaf Devletleri'yle birlikte hareket etmeleri gerektiği şeklinde tavsiyeler de yer alıyordu. Wangenheim bu duruma karşı nasıl hareket edeceğini kestiremediği için Berlin'den bir propagandacı talebinde bulundu.”¹⁵⁵

Mart ayı sonunda Dışişleri Bakanlığı tarafından İstanbul'a gönderilen Oppenheim'in görevi, yukarıda da belirtildiği üzere, özellikle Arapların ve gayrimüslim unsurların yoğun şekilde yaşadıkları bölgelerdeki düşman propagandasının önüne geçecek tedbirler almaktı. Bunun için Oppenheim, İstanbul'da ve diğer birkaç büyük şehirde önceden oluşturulmuş İstihbarat Salonları (Nachrichtensäle) örneğinde propaganda merkezlerini Türkiye'nin bütün büyük yerleşim merkezlerini kapsayacak şekilde yaygınlaştırma faaliyetine girişti. Bütün Osmanlı coğrafyasını kapsayan bu istihbarat salonları ağının merkezi İstanbul'daki Alman Büyükelçiliği'nde "*Nachrichtenstelle der Kaiserlichen Botschaft*" (İmparatorluk Elçiliği İstihbarat Birimi) adıyla oluşturulmuştu. Büyükelçiye bağlı bu birimi Oppenheim yönetiyordu. Oppenheim'in İstanbul'daki yardımcıları Dragoman Schmidt ve elçilik sekreteri von Scharfenberg'di.¹⁵⁶ İlk başta Elçilik binası içinde yer alan İstihbarat Birimi sonradan Pera'da kiralanan ayrı bir binaya taşındı. 1916 yılı itibarıyla 25'i ana salon, 50'si ise bunlara bağlı istihbarat salonları olmak üzere toplam 75 istihbarat salonu açılmıştı.¹⁵⁷ Bu salonların bir kısmının başında Alman konsolosları bulunurken, bazılarında da Alman tüccarlar bulunuyordu. Almanlar dışında Avusturyalılardan¹⁵⁸ ve yerli ahaliden devletle, dolayısıyla "İttihat ve Terakki Komitesi" ile iş birliği içinde bulunan kimselerden de istihbarat salonlarını idare edenler

Max von Oppenheim'in Osmanlı Devleti içinde meydana getirdiği "İstihbarat Salonları"nın bulunduğu şehirleri gösteren harita.

bulunuyordu. Salonlarda çalıştırılan personel ise tamamen bölgenin ileri gelenleriyle iyi ilişkiler kuracak yapıdaki yerli ahaliden seçilmişti. Bütün salonlar şehrin en canlı yerinde ve mümkün olduğunca en iyi ve en büyük lokallerinden seçiliyordu. Salonların giriş katında olmasına da dikkat ediliyordu. Bütün salonlar aynı prensibe göre düzenleniyor ve sabit kurallarla işletiliyordu. Bütün gün açık tutulan bu salonların ziyareti bir ücrete tabi olmadığı gibi, haftanın bir günü ve birkaç saatliğine yalnızca yerli kadınların ziyaretine mahsus şekilde düzenlenmişti. Salonların duvarlarında telgrafların, resimlerin vs. asılması için büyük, siyah ilan tahtaları bulunurken, ortada yaslanma yerleri ve okuma masaları bulunuyordu.¹⁵⁹

Oppenheim'in belirttiğine göre, İstihbarat Salonları'nda yer alan propaganda materyalleri aşağıdaki gibi sunulmaktadır:

- 1) En yeni günlük telgraflar, savaş raporları, siyasi haberler vs. büyük harflerle her yerde Türkçe olarak verilecek. Ayrıca Arapça, Rumca vesair yerel dillerde ve gerektiğinde Fransızca olarak ve her şeyden evvel Almanca olarak sunulacaktır.
- 2) Türkçe ve diğer yerel dillerdeki gazeteler.
- 3) Almanca resimli dergiler ve de İstanbul merkezde Türkçe ve Arapça ekleriyle birlikte kadın gazeteleri, resim altlarındaki yazıların tercümeleriyle birlikte verilecektir.
- 4) Yerel dillerde açıklamalı; savaş, günlük olayları, portreleri vesaireyi içeren bol sayıda resim ve fotoğraflar.
- 5) Siyasi, askeri ve ekonomik konularda broşürler, el ilanları ve benzeri basılı materyaller Türkçe ve başka dillerde.
- 6) Duvarları sürekli süsleyecek şekilde müttefik devletlerin hükümdarlarının, devlet adamlarının, ordu komutanlarının, savaş alanı haritalarının ve benzeri resimlerin salonlarda büyük boylarda yer alması.¹⁶⁰ Resimli dergiler ve fotoğraflar bütün salonlarda her hafta yenilenecek.¹⁶¹

Savaş broşürleri, el ilanları ve buna benzer materyallerin dağıtımı yalnızca açılan bu salonlarla sınırlı değildi. Sözkonusu propaganda materyalleri yüksek memurlara, subaylara, şehirlerdeki ve kırsal bölgelerdeki eşrafa, kulüplere, okullara, hastanelere, kahvehanelere vb. yerlere de gönderiliyordu. Bütün bu propaganda materyallerinin üretilmesinde ve başta Türkçe olmak üzere, Arapça, Rumca, Ermenice ve Fransızca (özellikle İstan-

bul'daki Levantenler için) hazırlanmasında Berlin'deki NfO'nun katkıları çok büyüktü.¹⁶² Nitekim Oppenheim, 1915 yılı yazında Suriye bölgesine yaptığı gezi sırasında 30 sandık dolusu propaganda malzemesini beraberinde götürmüştü.¹⁶³ Büyük kısmı Berlin'den gelen propaganda malzemeleri İstanbul Elçiliği uhdesindeki İstihbarat Birimi'nce (Nachrichtenstelle) Osmanlı ülkesindeki ana ve yan merkezlere dağıtılıyordu. Bu dağıtım sırasında Osmanlı Devleti içinde vazife gören resmi, sivil bütün Alman kurumları ve Türk makamlarıyla işbirliği içinde hareket ediliyordu.¹⁶⁴ Almanya'nın, dolayısıyla Oppenheim'in Osmanlı Devleti toprakları içinde kurduğu geniş propaganda ağından Osmanlı idarecilerinin bir takım rahatsızlıklar duyduğu ifade edilse de¹⁶⁵ İstihbarat salonlarının altyapı hizmetlerini sağlama konusunda pek problem yaşanmadığı anlaşılmaktadır.¹⁶⁶

Oppenheim'in ifadesine göre istihbarat salonlarına ilgi büyüktü. Örneğin vilayetlerdeki salonların her birine günlük 10.000 kişiye kadar ulaşan bir ziyaretçi sayısı sözkonusu iken, bu sayı Pera'da 20.000 kişiyi buluyordu. Üstelik buraları ziyaret edenler arasında en üst seviyeden kimseler de bulunuyordu. Salonlara ilgi çoktu ve yeni salonlar açılması konusunda halktan talep geliyordu.¹⁶⁷

NfO'nun bir dış temsilciliği olarak kabul edilse de İstanbul merkezli bu organizasyon aslında başlı başına yeni bir yapılanma gibi görünmektedir. *Nachrichten* salonları sadece savaşa yönelik propagandayı içermiyordu. Bu salonlar özellikle savaş sonrası da düşünülerek, Alman mallarına yeni pazarlar açma fonksiyonunu da görüyordu. Yine Oppenheim'in girişimiyle Türkiye'de yeni telgraf sistemi altyapıları kurulmuştu. *Nachrichten* salonları sadece Almanlarla değil Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan makamlarıyla da ortak çalışıyordu. Bunun yanında Cemal Paşa, Harbiye Nezareti, İttihat ve Terakki komitesi gibi Türk çevreleriyle de işbirliği yapılıyordu. Oppenheim 31 Aralık 1916'da Alman başbakanına Osmanlı Devleti içinde faaliyet gösteren Alman ekonomi propaganda çalışması ile *Nachrichtenstelle Konstantinopel* ve *Nachrichten* salonlarının faaliyetlerinin *Deutsche Überseedienst GmbH* şirketince üstlenilmesini teklif etti. Bu teklif kabul edildi ve 1 Nisan 1917'den itibaren *Nachrichtenstelle*, Alman elçiliğinden

kesin olarak ayrıldı. 19 Mart 1917'den sonra da Curt Prüfer¹⁶⁸ söz-konusu organizasyonların yönetimini geçici olarak üstlendi.¹⁶⁹ Öte yandan 1 Nisan 1917'den itibaren Alman elçiliği bünyesinden ayrılan ve Pera'da ayrı bir şube şeklinde açılan yapının ismi de sadece *Nachrichtenstelle* olarak kullanılmaya başlandı.¹⁷⁰

NfO'nun İsviçre Şubesi

Yukarıda 1916 tarihli teşkilat yapısı ve burada görev alan şahısların verildiği tabloda yer almayan NfO'nun İsviçre şubesinden bahsetmek gerekmektedir. İsviçre gibi tarafsız ülkelerdeki kamuoyunu savaş sırasında Merkez Güçleri lehine propaganda amaçlı kullanmak çok önemliydi. Çünkü tarafsız ülkelerdeki basın-yayın organları ve organizasyonlar üzerinden İtilaf Devletleri kamuoylarını etkilemeye yönelik türlü propaganda çalışmaları yapmak mümkün oluyordu. İsviçre'nin bu konumundan aynı şekilde İtilaf Devletleri'nin yararlandığı ve Merkez Devletleri'ne karşı çalışmalarda bulunduğu da bir gerçektir.

NfO'nun Zürich merkezli¹⁷¹ İsviçre şubesinin başında İsviçreli Dr. Max Rudolf Kaufmann bulunuyordu. Kaufmann'ın göreve başlaması 1916 yılı Nisanı'na denk gelir. Ancak bundan önce de İsviçreli bir işadamı olan Heinrich Jakoby ile (*Persich-Teppich Gesellschaft A.G.* adlı şirketin müdürüydü) 1915 yılı Ağustosundan itibaren oradaki Şarklı şahsiyetlerin takip edilmesi için irtibat sağlanmıştı. Jakoby'yi NfO ile bağlantıya geçiren kişi Oppenheim'di. İsviçre'nin istihbarat faaliyetleri açısından önemi, Şarklı siyasilerin ve entellektüellerin yoğun şekilde yaşadıkları bir yer olmasından ileri geliyordu. Dolayısıyla İsviçre bir bakıma Şark'a ilişkin casusluk ve karşı-casusluk faaliyetlerinin merkezi konumundaydı.¹⁷²

Kaufmann, 1916 Nisanı'ndan aynı yılın Ekim ayına kadar 6.325 paket içinde 12.208 yazıyı Berlin'e göndermişti. Kaufmann'ın amacı ilk etapta basınla temas kurmak ve NfO'nun propaganda materyallerini İsviçre'de dağıtmaktı. Buna ilaveten İsviçre üzerinden diğer tarafsız ülkelere de bu türden propaganda malzemelerini ulaştırmak, hedefler arasında bulunuyordu.¹⁷³

İsviçre basınından *Gazette de Lausanne* ve *Librairie Nouvelle* ile bağlantı kurulmuş ve bu sayede NfO'ya Almanya dışında yayınevi kazandırılmıştı. İsviçre'de Almanya'nın Bern konsolosluğunca

doğrudan görevlendirilen iki de casus vardı. Bunlar Andon Vahan Bey Keutchayan (Köçeoğlu) adlı bir Ermeni ile Ziya Bey Kubanın adlı bir Tatardı. Bunların her ikisi de daha Abdülhamid zamanında Osmanlı sultanı adına casusluk faaliyetinde bulunmuş kimse-lerdi.¹⁷⁴ Yukarıda da belirtildiği gibi NfO'nun İsviçre şubesi ile iş-birliği içinde olan Şarklılar da bulunuyordu. Bunlar: Muhammed Ferid, Ali Şemsi, Mustafa Fehmi ve Abbas Hilmi II gibi Mısır'ın önde gelen politik şahsiyetleri idi.¹⁷⁵

NfO'nun amacı, İsviçre'deki ve İstanbul'daki elçilikler üze-rinden kurduğu Osmanlı Devleti'ndeki propaganda ağını bütün Şark'a yaymaktı. Bu amaçla 1918 yılı Haziran'ında Kafkasya'da Alman delegasyonu bünyesinde İstihbarat/Enformasyon Biri-mi (Nachrichtenstelle) kurulmuş, aynı şekilde Tebriz'de de ben-zer bir merkez kurulması kararlaştırılmıştı. Öte yanda Libya'da, Misrata'da sürekli irtibat halinde oluncak bir propaganda şubesi açılması planlanmakta idi. Avrupa'da ise Amsterdam, Rotterdam ve Lahey gibi Hollanda şehirleri yanında Stockholm'de de kitapçı-lar üzerinden NfO'nun propaganda materyalleri dağıtılıyordu.¹⁷⁶

NfO'nun Niteliği

Şark İstihbarat Birimi'nin faaliyetlerine ve teşkilatlanmasına bakıldığında anlaşıyor ki, Max von Oppenheim'in büyük memo-randumunda bahsettiği "tercüme bürosu"yla öngörülen işler hiç de öyle kolay altından kalkılır cinsten değildi. Almanların savaş başladıktan ve üzerinden kısa bir süre geçtikten sonra farkettiler-i propaganda konusundaki eksikliğin giderilmesine yönelik ça-balar kapsamında¹⁷⁷ *Nachrichtenstelle für den Orient* (NfO) ger-çekleştirilen en efektif oluşum olarak değerlendirilebilir. Gerçek işi yanında yapısal sorunlar, asker-sivil çekişmesi,¹⁷⁸ maddi prob-lemeler gibi birçok meseleyle de boğuşmak durumunda kaldığı anlaşılan NfO'nun niteliği de araştırmacılar tarafından tartışma konusu yapılmıştır.¹⁷⁹ Her ne kadar ismindeki "*Nachrichten*" ke-limesinin karşılığı Almanca'da da, İngilizce'deki "*intelligence*" ve Türkçe'deki "*istihbarat*" kelimesinin karşılıdığı anlamda, yani ca-susluk, espionaj vb. gizli servisi çağrıştırıyorsa da, Şark İstihbarat Birimi bugünkü anlamda devletlerin istihbarat yapılanmalarını tam manasıyla karşılayacak özellikten uzak görünmektedir.¹⁸⁰ Kaldı ki imparatorluk Almanyası'nda gizli servis işleri sadece as-

keriyenin alanına giriyordu.¹⁸¹ Öte yandan NfO'nun bünyesinde Osmanlı Devleti adına çalışan Şeyh Salih Tunusi, Abdülaziz Çaviş, Abdürreşid İbrahim gibi şahsiyetlerin Teşkilat-ı Mahsusa (TM) mensubu gözükmesi, NfO'nun gizli ve operasyonel bir servis gibi algılanmasına neden olabilir. Ancak bugüne kadar TM ile ilgili birçok çalışma¹⁸² ortaya konulmuşsa da, TM'nin yapısı da hala tam açıklık kazanmış değildir. Mensupları, faaliyetleri ve hatta kuruluş tarihi gibi konular tartışmalıdır.¹⁸³

Bunun yanında Birinci Dünya Savaşı'nın ikinci yarısından itibaren TM'nin adı "Umur-ı Şarkıyye (Dairesi) Müdüriyeti"ne dönüşmüş veya TM'ye paralel bir yapılanmaya gidilmiştir. Bu konu da hala netlik kazanmış değildir. Yalnız *Umur-ı Şarkıyye Müdüriyeti*'nin personel profili ile NfO'nun teşkilatlanma yapısındaki benzerlik dikkat çekicidir.¹⁸⁴ Zira her iki teşkilatta da "akademisyen" ağırlıklı bir istihdam yanında, daha ziyade enformasyon ve propaganda malzemesi üretecek kadrolar bulunmaktadır. Aslında benzerlik yalnızca bununla da sınırlı değildir. Neredeyse isimleri bile birebir aynıdır: Şark İstihbarat Birimi ve Umur-ı Şarkıyye Müdüriyeti. *NfO-Umur-ı Şarkıyye Dairesi* "etkileşimi"ne/ benzeşmesine bugüne kadar ortaya konulan çalışmaların hiç birinde dikkat çekilmemiş olması, meselenin yeni bir araştırma konusu olarak değerlendirilmesine yol açacak özelliktedir.

Sonuç olarak, Martin Kröger'in ifadesiyle, *NfO, Almanya'nın Birinci Dünya Savaşı'nda uyguladığı Şark politikasının merkezi, sivil bir enstrümanı* olarak görülmelidir.¹⁸⁵

Notlar

1 Almanya'nın Osmanlı Devleti ile yapılan ittifaktan umduğu askeri, jeostratejik ve politik (İslamcı siyaset) beklentileri için bkz. Mühlmann, *Das Waffenbündnis*, s. 23-28.

2 Bu konuda savaş sonrasına ilişkin bilim adamlarından, siyasi partilerden ve iş çevrelerinden gelen planlar her grubun dünya görüşüne ve beklentisine göre değişiyordu. Kuruluşu 1891 yılına uzanan "*Alldeutschenverband*" adlı Alman milliyetçisi ve çoğu zaman ırkçısı sayılabilecek elitist yapılanma bürokrasinin ve siyasetin önemli mevkilerindeki üyeleriyle devlet politikalarını etkileyebilme özelliğine sahip bir dernekti ve savaş hedefleriyle ilgili kendi gündemini belirliyordu. *Alldeutschen Verband*'ın 28 Ağustos'taki (1914) komisyon toplantısında ana hatları itibarıyla başbakan Hollweg'in programıyla aynı sayılabilecek "*Denkschrift zum deutschen Kriegsziel*" (Alman Savaş Hedeflerine Dair Memorandum), söz konusu komisyonun başkanı Heinrich Claß'dan geldi ve bu program Eylül ayı başında ba-

sıldı. (Claus'ın programı için bkz. *Denkschrift betreffend die national-, wirtschafts- und sozialpolitischen Ziele des deutschen Volkes im gegenwärtigen Kriege*) Alman sanayisinin altı birliğinin ortaklaşa hazırladığı bir başka program ise 1915 yılı Mayıs ayında meydana getirildi. Benzer şekilde, Merkez (Zentrum) politikacısı olan Matthias Erzberger'in programı, Thyssen basta olmak üzere, bir çok büyük sanayicinin desteğini kazananlar arasındaydı. Bunlara ilaveten bütün diğer programlardan daha aşırı sayılacak bir program, Alman ağır sanayii temsilcileri adına August Thyssen tarafından 9 Eylül'de hükümete ulaştırıldı. Thyssen'in diğerlerinden farkı, Batı'daki düzenlemelerden hariç olarak Doğu'da, Kafkasya'yı da içine alacak şekilde, Rusya'nın önemli bir kısmını yeniden düzenleyecek formülleri içeriyor olmasındandı. Öte yandan Alman Sosyal Demokratların da planları vardı. Diğer emperyalist plan ve hedeflere karşın Sosyal Demokrat çevrelerin savaş planlarında, toprak ilhakının hiç bir şekilde sözkonusu olmaması gereği üzerinde duruluyordu. Bkz. Fischer, *a.g.e.*, s. 112-123.

3 Hollweg'in "*Septemberprogramm*"ına göre Fransa mümkün olduğunca zayıflatılacak ve hammadde kaynakları, yeni oluşturulacak sınırla Alman ekonomisine kazandırılacak şekilde ayarlanacaktı. Fransa'ya kesilecek savaş tazminatı öyle bir meblağda olacaktı ki 15-20 yıl boyunca Fransa silahlanmaya para harcayamayacaktı. Ayrıca Fransız ekonomisi Almanya'dan yapılacak ithalata bağımlı kılınacaktı. Belçika Almanya'ya bağımlı bir devlet olacak, Rusya ise mümkün olduğunca Almanya sınırından doğuya itilecek ve Rusya'nın Rus olmayan halklar üzerindeki hegemonyası kırılacaktı. Hollanda görünürde tamamen bağımsız olacak fakat aslında Almanya'nın kontrolünde bir devlet olarak varlığını sürdürecekti. Planların merkezindeyse Almanya liderliğinde oluşturulacak ve gümrük birliğini sağlayacak "*Orta Avrupa Ekonomi Birliği*" yer alıyordu. Bu ortak pazar sayesinde Almanya'nın kıta Avrupası'ndaki ekonomik ve siyasi hegemonyası uzun süreliğine garanti altına alınmış olacaktı. Sözkonusu ekonomi birliğinin içine Fransa, Belçika, Hollanda, Avusturya-Macaristan, Polonya yanında İtalya, İsviçre, Norveç ve Danimarka gibi güney ve kuzeydeki ülkeler de dahil olacaktı. Afrika'da ise ilk planda Fransa ve Belçika'nın sömürgelerinden oluşan bir kolonyal Orta Afrika İmparatorluğu oluşturulması hedefleniyordu. Bkz. Fischer, *a.g.e.*, s. 117,118.

4 Fischer, *a.g.e.*, s. 119.

5 Mühlmann, *a.g.e.*, s.24.27.

6 Fischer, *a.g.e.*, s. 138.

7 Mühlmann, *a.g.e.*, s. 27.

8 "*Kısa süreli savaşların aksine Birinci Dünya Savaşı ilk 'total war' idi ve bu savaşta sadece profesyonel ordular değil, bütün bir ulus ölümcül bir çarpışmaya çekilmişti.*" Bkz. David Welch, *Germany, Propaganda and Total War, 1914-1918. The Sins of Omission*, London 2000, s. 1.

9 Salvador Oberhaus, "*Zum wilden Aufstande entflammen*" , s. 102.

10 Bkz. Fischer, *a.g.e.*, s. 142; Oppenheim'in 1898'de Berlin'e gönderdiği memorandumunun başlığı "*Die Panislamische Bewegung*" (Panislamist Hareket) idi.

11 *A.g.e.*, s. 101, 102.

12 II. Wilhelm'in Oppenheim'in raporundan etkilenmediği ve daha önceden de bu yönde fikirler dile getirdiği yönündeki görüşler için bkz., Oberhaus, *a.g.e.* s. 105-

107. S. Oberhaus, II. Wilhelm'le Oppenheim'i aynı emperyalist dönemin "çocukları" olarak değerlendiriyor ve o dönem için Almanya'nın hedefleri doğrultusunda kullanılabilecek bir İslam kartının genel kabul gören bir anlayış olduğunu söylüyor. Bkz. *a.g.e.*, s. 106.
- 13 1900-1909 yılları arasında şansölyelik yapan Bernhard von Bülow ise Kaiser'in bu düşüncelerine katılmıyor, Mısır ve Hindistan'daki ayaklanmalarla İngiliz dünya imparatorluğunun sarsılacağı yönündeki düşünceleri konusunda Kaiser'i uyarıyordu. Bkz. Fischer, *a.g.e.*, s. 140.
- 14 Friedrich von Bernhardi, *Deutschland und der nächste Krieg*, Sechste Auflage (6. Baskı), Stuttgart und Berlin 1913, s. 174; ayrıca muhtemel bir savaşta Türk ordusunun kuvveti ve etkisi konusundaki değerlendirmeler için bkz. *aynı eser* s. 158, 159.
- 15 Fischer, *a.g.e.*, s. 139, 140.
- 16 Kaiser'in ifadelerinin Almancası: "*England muss öffentlich die Maske christlicher Friedfertigkeit abgerissen werden. Unsere Konsuln in der Türkei und Indien, Agenten usw. müssen die ganze mohammedanische Welt gegen dieses verhasste, verlogene, gewissenlose Krämervolk zum wilden Aufstande entflammen; denn wenn wir uns verbluten sollen, dann soll England wenigstens Indien verlieren.*" Fischer, *a.g.e.*, s. 140; Oldukça uzun bir haşiyenin son paragrafını oluşturan sözlerin tamamı şu şekildedir: "*Jetzt muss dieses ganze Getriebe schonungslos aufgedeckt werden und ihm öffentlich die Maske christlicher Friedfertigkeit in der Öffentlichkeit schroff abgerissen werden und die Pharisäische Friedensheuchelei an den Pranger gestellt werden!! Und unsere Consuln in Türkei und Indien, Agenten etc. müssen die ganze Mohammed Welt gegen dieses verhasste, verlogene, gewissenlose Krämervolk zum wilden Aufstande entflammen; denn wenn wir uns verbluten sollen, dann soll England wenigstens Indien verlieren.*" "Bkz. *Deutsche Dokumente, Vom Eintreffen der serbischen Antwort in Berlin bis zum Bekanntwerden der russischen allgemeinen Mobilmachung*, Band 2, 2. Auflage, Berlin 1922. Dokument Nr. 401, Marginale Wilhelm II. an ein Telegramm der deutschen Botschaft aus Petersburg vom 30. 07. 1914, s. 132-133.
- 17 Fischer, *a.g.e.*, s. 146.
- 18 Max von Oppenheim, *Denkschrift betreffend Die Revolutionierung der islamischen Gebiete unserer Feinde*, Berlin 1914, Hausarchiv des Bankhauses Sal. Oppenheim jr.&Cie. (HBO), Nachlass Max von Oppenheims, Nr. 42 (NL MvO/42); Söz konusu bu memorandumun içeriğinin geniş bir özetini ilk defa veren ve böylece kamuoyunu bundan haberdar eden kişi Karl Emil Schabinger von Schowingen'dir. Oppenheim'in kurucusu olduğu *Nachrichtenstelle für den Orient*'in (NfO) 1915-1916 yılları arasında (Oppenheim'dan sonra) başkanlığını da yapan Schabinger 1967 yılında kaleme aldığı anılarında, memorandum ve NfO hakkında birinci ağızdan bilgiler vermektedir. Bkz. Karl Emil Schabinger Freiherr von Schowingen, *Weltgeschichtliche Mosaiksplitter: Erlebnisse und Erinnerungen eines kaiserlichen Dragomans*, Baden-Baden 1967 s. 116-125; Max Oppenheim'in Ekim 1914 tarihli memorandumunun tam metninin ilk yayını için bkz. Tim Epkenhans, "Geld darf keine Rolle spielen, II. Teil, das Dokument [Max von Oppenheims großer Dihad-Plan]", *Archivum Ottomanicum*, 19 (2001), s. 121-163.
- 19 Mühlmann, *Das ... Waffenbündnis ...*, s. 23-24.

20 Fischer, s. 99, 100 ve s. 140, 141.

21 Oppenheim'in seyahatlerinin bir sonucu olarak meydana getirdiği eserlerinden bazıları: *Vom Mittelmehr zum Persischen Golf. Durch den Hauran, die Syrische Wüste und Mesopotamien*, Berlin 1899 (Band I), Band II, Berlin 1900; *Bericht über eine im Jahr 1899 ausgeführte Forschungsreise in der Asiatischen Türkei*, Berlin 1901; *Die Entwicklung der Machtverhältnisse in Inner- und Nordarabien*, Berlin 1918.

22 Max von Oppenheim'in Tell-Halefharabelerde kazı yapmak için Osmanlı Devleti makamlarından ikişer yıllık iki izin aldığını görüyoruz. Bunlardan biri 28 Ağustos 1909'dan itibaren, diğeri ise 1911 yılı Mayıs'ından itibaren geçerli idi. Belgelerde "âsâr-ı atika mütehassısı" olarak geçen Oppenheim'in ilk kazı iznini Alman sefareti kanalıyla aldığını görüyoruz. İlgili belgeler için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Babıali Evrak Odası (BEO) 3643/273151 (1327.N.14) (29 Eylül 1909); Şura-yı Devlet (ŞD) 225/39 (1327.N.11) (26 Eylül 1909); BEO 3818/286327 (1328.L.29) (3 Kasım 1910).

23 Şark İstihbarat Birimi (NfO) ve Birinci Dünya Savaşı'nda Müslüman esir kampları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kadir Kon, *Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'daki Müslüman Esir Kampları (1914-1918)*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2011; Gerhard Höpp, *Muslimen in der Mark. Als Kriegsgefangene und Internierte in Wünsdorf und Zossen, 1914-1924*, Verlag das Arabische Buch, Zentrum Moderner Orient, Berlin 1997.

24 Tam adı Max Adrian Simon von Oppenheim'dir. Bkz., Salvador Oberhaus, "Zum wilden Aufstande entflammen" *Die deutsche Ägyptenpolitik 1914 bis 1918. Ein Beitrag zur Propagandageschichte des Ersten Weltkrieges*, s. 54.

25 Baba Albert'in eşi ve aynı zamanda Max Oppenheim'in annesi olan Paula (Engels), Könlü Katolik bir aileye mensuptu. Oppenheim'in babası bir aile kurumu olan Köln'deki Bankhaus Oppenheim jr&Cie'nin küçük ortağıydı. Oğul Max doğduğunda banka 70 yıllık bir geçmişe sahipti. Köln'deki merkezinde faaliyetlerini 21. yüzyılın başına kadar sürdüren banka 15 Mart 2010 itibarıyla Deutsche Bank tarafından satın alınmış ve faaliyetlerini artık bu kurumun bünyesinde sürdürmektedir. Deutsche Bank'ın ilgili basın açıklaması için bkz., http://www.db.com/presse/de/content/presse_informationen_2010_4922.htm

26 Oppenheim'in Şark'a olan ilgisi daha sekiz yaşında bir çocukken kendisine hediye edilen dört ciltlik "1001 Gece Masalları" kitabıyla başlamıştır. Buna bir de Oppenheim'in yetişme çağında Almanya'da hakim olan dünyayı keşfetme ve fethetme ruhu eklenince, zamanın ruhuyla kendi içindeki tutkuyu birleştirmesi pek de zor olmamış olmalıydı. Bu yüzden de Şark'taki keşifler ve seyahatler onun için kaçınılmaz bir kadere dönüşmüştü. Bkz. Gabriele Teichmann, "Grenzgänger zwischen Orient und Okzident. Max von Oppenheim 1860-1946", (yayınlayanlar) Gabriele Teichmann, Gisela Vögler, *Faszination Orient. Max von Oppenheim: Forscher, Sammler, Diplomat* içinde, s. 11-14; O dönemde, Truva hazinelerini bulan Schliemann'ın Almanya'da bir kahraman muamelesi gördüğünü de burada belirtelim.

27 Strasburg'da üniversite eğitimi gördüğü sırada zorunlu askerlik hizmetini de yerine getiren Oppenheim'in burada, o sıralar veliath prens olan II. Wilhelm'le bir arkadaş toplantısında tanıştığı ve hatıralarında onun için "benim gelecekteki saygıdeğer imparatorum" dediği belirtilmektedir. Bkz. Sean Mc Meekin, *The Berlin Baghdad Express. The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power, 1898-*

1918, London 2010, s. 17.; Meslek hayatına ve memuriyete Bergsheim, Wiesbaden ve Rüdesheim'daki mahkemelerde çalışarak bir süre devam eden Oppenheim, özellikle Wiesbaden'de kurduğu dostlukları hayatının sonuna kadar devam ettirecektir. Nitekim onun ileriki dönemde dışişleri kariyerine başlamasında etkili olan Hermann Graf von Hatzfeldt de bu dostluklardan biridir. Bkz. Teichmann, *a.g.e.*, s. 14, 15.

28 Çünkü seyahati boyunca daha ziyade Avrupalılarla, yerli gayrimüslimlerle ve de uğradığı yerlerdeki eğlence ortamlarında vakit geçirmişti. Ancak yine de küçük yaştan itibaren sahip olduğu koleksiyon oluşturma alışkanlığını burada da sürdürmüş ve Almanya'ya döndüğünde seyahati boyunca topladığı Türk kadın kıyafetlerinden Wiesbaden'da bir "Türk odası" oluşturmuştu. Bkz. Teichmann, *a.g.e.*, s. 15-18

29 Berlin'de Dışişleri'nde komisyon başkanı olan ve aynı zamanda Almanya'nın sömürge politikalarının ateşli bir savunucusu olan dayısı Heinrich von Kusserov'la yaptığı görüşmeler ve sohbetler onun Alman başkentindeki önde gelen şarkiyatçılarla tanışmasına ve bu çevrelere girmesine vesile olmuştur. Özellikle Gerhard Rohlfs'la (1831-1896) tanışması onun önüne Şark'ın kapılarını daha da açacaktır. Zira Rohlfs, dönemin en popüler araştırmacı seyyahlarından ve seyahat yazarlarından birisiydi. Böylece Oppenheim, daha yeni yeni gelişen Alman kolonyal (sömürge) düşüncesinin bir taraftarı olmaya başlamıştır. Nitekim Çad Gölü bölgesine yönelik bir ekspedisyon (araştırma seyahati) gerçekleştirme planı ve Alman Doğu Afrika'sına gitmesi onda bu yöndeki eğilimlerin bir tezahürüdür. Bkz. Teichmann, *a.g.e.*, s. 15-18.

30 *A.g.e.*, s. 19, 20.

31 *A.g.e.*, s. 20-23.

32 *A.g.e.*, s. 24, 25.

33 Oppenheim'in Afrika'da yeni keşifler yapmak için Sultan II. Abdülhamid'den izin istemesine ve seyahatinin amacına yönelik olarak bkz. BOA, İradeler Hususi (I. HUS) 18, 1311.Ca. 28 (7 Aralık 1893).

34 Teichmann, *a.g.e.*, s. 25-27.

35 *A.g.e.*, s. 27; Tam adı „Vom Mittelmeer zum Persischen Golf. Durch den Hauran, die syrische Wüste und Mesopotamien“ olan iki ciltlik bu eserin birinci cildi 1899 yılında ikincisi de 1900 yılında Berlin'de yayınlanmıştır. Bu eser için Lawrence'ın "the best book on the Area I know" dediği belirtiliyor. Bkz. Teichmann, *a.g.e.*, s. 27; Ayrıca bir arkeolog ve araştırmacı olarak Max von Oppenheim'i ele alan kısa hayat hikayesi için bkz. Werner Caskel, "Max Freiherr von Oppenheim (1860-1946)," *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Band 101, Neue Folge Band 26, Wiesbaden 1951.

36 Oppenheim'in Alman Dışişleri'ne yaptığı başvurularda her şartı yerine getirmiş olmasına rağmen ilk iki başvurusunun reddedilmesinin temel nedeni Yahudi kökenli olmasıydı. Oysa daha önce de belirtildiği üzere, kendisi Katolikti. Alman devletinin karar vericilerinin Yahudilerin ve Yahudi kökenlilerin devlet kademelerinde yükselmesine olumsuz yaklaşımlarına en tipik örnek Oppenheim'in durumudur. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Martin Kröger, "Mit Eifer ein Fremder. Im Auswärtigen Dienst", *Faszination Orient. Max von Oppenheim: Forscher, Sammler, Diplomat*, Herausgegeben von Gabriele Teichmann und Gisela Vögler içinde, Köln 2001, s. 111-113 ve Oberhaus, *a.g.e.*, s. 58-62. Alman dışiş-

lerindeki yüksek bürokraside eskiden beri süregelen "teamül"e göre bu kuruma intisapta öncelik, aristokrasiye mensubiyet ve sonradan asiller sınıfına yükseltile burjuva mensuplarına veriliyordu. Bkz. Johannes Hürter, "Die Staatssekretäre des Auswärtiges Amtes im Ersten Weltkrieg", *Der Erste Weltkrieg* içinde, yayınlayan Wolfgang Michalka, Piper, München- Zürich 1994, s. 221.

37 Arzuladığı yere girmesine rağmen Oppenheim'in Alman Dışişleri'ndeki pozisyonu tartışmalıdır. Çünkü onun Kahire'deki görevi diplomasi bürokrasisinin hiyerarşik yapısında tam bir yere oturmuyordu. Örneğin Oppenheim'in 1901 yılında yayınladığı "*Forschungsreise in der Asiatischen Türkei*" adlı eserde isminin altında kullandığı ünvan "*Kaiserlichem Legationsrat*" (İmparatorluk Elçilik Müşaviri) şeklindedir.

38 Teichman, *a.g.e.*, s. 33; Oppenheim'in durumunun farklılığı maaş alırken de kendini gösteriyordu: Öyle ki onun aldığı maaş bile Kahire temsilciliği personel giderlerine dahil değildi. Maaşı, Berlin merkezli başka bir fon üzerinden sağlanıyordu. Bir nevi sözleşmeli personel niteliğine sahipti ve sözleşmesi her yıl yenileniyordu. Dolayısıyla daimi personel statüsünde de değildi. Serbest ataşe benzeri bir pozisyon olan görevindeki belirsizlik Oppenheim'in kendisini de rahatsız ediyor ve bunun giderilmesi için taleplerde bulunuyordu. Öte yandan Oppenheim'in Mısır'da çalışması kendi şahsî tercihi olduğu kadar, Avrupa devletlerinin Doğu Akdeniz ve Afrika politikalarında Mısır'ın artan önemiyle de ilgiliydi. Kahire'nin, dolayısıyla Mısır'ın öteden beri var olan önemi Süveyş Kanalı'nın 1869'da açılmasından sonra çoğalmış, 1882'deki İngiliz işgaliyle ise iyice artmıştı. Mısır'ın Avrupa diplomasisindeki önemi ise daha ziyade 1882'de İngiliz işgaliyle artmıştır. 1880'lerden itibaren tırmanışa geçen emperyalizmin Afrika'yı kolonileştirme süreci esas olarak 1882'deki Mısır işgaliyle amansız bir sömürgecilik yarışına sebebiyet vermiştir. Bunun yanında Ortadoğu'nun büyük kısmına sahip olan Osmanlı Devleti'nin zayıf ve her an yıkılacakmış gibi görünen yapısı da, onun mirasından azamî şekilde istifade etmeyi planlayan Avrupalı büyük güçlerin dikkatini İslam coğrafyasına çekiyordu. Bkz. Kröger, *a.g.e.*, s. 114, 115.

39 Üçüncü denemede kabulde aynı zamanda aile dostları da olan Almanya'nı Londra Büyükelçisi Kont Paul von Hatzfeldt'in referansının etkili olduğunu görürüz. Bkz. Oberhaus, *a.g.e.*, s. 60.

40 28 Cemaziyelevvel 1311 (7 Aralık 1893) tarihli belgede: "*Kolonya mütemevvilatından bir bankerin mahdumu olub Afrika dahilinde inkişafat-ı fenniye icrası arzusunda bulunan Baron Maksi Oppenheim'a müşkülât ve tehlikeden masuniyet için ferman-ı âlî takdir ve i'tası Londra'daki Almanya sefiri tarafından iltimas olunmasıyla bunun emsali mesbuk olduğu halde suretinin arzı ferman buyrulduğundan üçyüzbir ve üçyüzüç tarihlerinde bâ-irade-i seniyye isdâr ve i'tâ olunmuş olan iki kıt'a fermân-ı âlinin suretlerinin takdîm kılındığına dair....*" Bkz. BOA, İ.HUS 18.

41 Oberhaus, *a.g.e.*, s. 63.

42 Kröger, *a.g.e.*, s. 114, 115; Oppenheim'in Kahire'de iken çıktığı uzun süreli seyahatleri arasında 1897'de gerçekleştirdiği bir aylık Suriye seyahati yanında 1899 yılının ikinci yarısında yaptığı yedi aylık Suriye, Mezopotamya ve Doğu Anadolu seyahatleri sayılabilir. Oppenheim'in bu seyahatiyle ilgili olarak kaleme aldığı makale yukarıda da değindiğimiz gibi ayırbaşım (Sonderausdruck) olarak yayınlanmıştır. Bkz. "Bericht über eine im Jahre 1899 ausgeführte Forschungsreise in der Asiatischen Türkei", *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin* 36 (1901), s. 69-99.

- 43 Oppenheim'in bu Amerika gezisi Bağdat Demiryolu projesinin Amerika'daki benzer demiryolu projeleriyle karşılaştırma amacına matuf olup, gezinin masraflarını kendi cebinden karşılamıştır. Bu geziye ilişkin izlenimlerini Deutsche Bank 1904 yılında "*Zur Entwicklung des Bagdadbahngebiets und insbesondere Syriens unter Nutzenwendung amerikanischer Erfahrungen*" başlığıyla kurum içi bir yayın olarak basmıştır. Oppenheim'in Amerika'ya 1904 yılında ikinci bir seyahat yaptığını ve aslında Kahire'deki görevini Washington'a nakletme arzusunda olduğunu görüyoruz. Bkz. Kröger, s. 119
- 44 Kröger, *a.g.e.*, s. 115. Bu seyahatinde Cezayir'deki şarkiyatçılar kongresine katılan Oppenheim muhtemelen aynı kongreye İngiltere'den katılan Halil Halid Bey'le burada tanışmıştır. Nitekim Halil Halid Bey sonradan Birinci Dünya Savaşı sırasında Berlin'de Oppenheim'in kurucusu olduğu Şark İstihbarat Birimi'nde görev alacaktır. Bu konuda ayrıntılı bilgi kitap içindeki ilgili bölümlerde verilmiştir.
- 45 Teichmann, *a.g.e.*, s. 34.
- 46 Muhammed Ferid, *Mısır Mısırlılarıdır. İngiliz İşgaline Karşı Osmanlı Hilafeti*, çeviren: Ali Benli, Macit Karagözoğlu, İstanbul 2007, s.205.
- 47 II. Wilhelm'in de bu raporları takip ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Oppenheim'in 1899'da kaleme aldığı Bağdat demiryoluyla ilgili raporunun kenarına II. Wilhelm "*çok güzel!*" diye not düşmeyi ihmal etmemiştir. Kröger, *a.g.e.*, s. 116,117.
- 48 1906 yılında Reuter üzerinden yayınlanan bir haberde, Oppenheim'in Suriye'ye yapacağı geziyi Sina yarımadasındaki anti-İngiliz oluşumlardan yararlanmak için yapacağı şeklinde bir suçlama yer alıyordu. Kröger, *a.g.e.*, s. 121; İngilizler ve Fransızlar, Alman elçiliğinde böylesine küçük bir pozisyonda görevli, ama yetenekleri ve etkisi çok fazla bir kişinin Alman İmparatoru'nun özel ajanı olduğu yolunda spekülasyonlarda bulunuyorlardı. Hatta onun Müslüman olduğu yönünde dedikodular bile çıkmıştı. Bunda Oppenheim'in Arapça'yı kullanmasındaki mükemmellik ve Şark yaşantısına uyumdaki başarısı etkili olmuş olmalıydı. Bkz. Teichmann, *a.g.e.*, s. 38, 39.
- 49 Kröger, *a.g.e.*, s. 123-124.
- 50 Ministerresident:19 Mart 1815'de Viyana Konferansı'nda belirlenen diplomatik temsilcilikler düzenlemesindeki sıralamaya göre Büyükelçilerden sonra üçüncü sırada *Ministerresident* (*ministres résidents*), yani orta elçiler gelirken son sırada da maslahatgüzarlar bulunuyordu. Ancak 1961'deki Viyana Konvansiyonu'nda Ministerresident'lik diplomatik temsilcilikler arasından çıkartıldı. Bkz. <http://de.wikipedia.org/wiki/Ministerresident> .
- 51 Kröger, *a.g.e.*, s. 124; Oppenheim'in bu konudaki rahatsızlığının daha sonraki yıllarda da sürdüğünü görüyoruz, zira Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra diplomatik ünvanlarda yapılan değişiklikler sonucu diplomatlara verilen "Ministerresident"lik ünvanı kaldırılıp yerine "*Gesandter II. Klasse*" ünvanı verildiğinde Oppenheim da Alman Dışişleri'ne başvurup 5 Kasım 1926'da kendisinin de bu yeni ünvanı kullanabilmesi için yazılı bir belge verilmesini istemiştir. Ancak Dışişleri'nden yaklaşık bir ay sonra (20 Aralık) gelen cevap, hukukî bir takım gerekçeler gösterilerek, olumsuz olmuştur. Bkz. *Nachlass MvO*, Nr. 1/XIII.
- 52 Teichmann, *a.g.e.*, s. 40, 41
- 53 Max von Oppenheim'in Tell Halef'le ilgili başlıca çalışmaları şu şekildedir: "Der Tell Halaf und die verschleierte Götti ", *Der alte Orient* 10/1 (1908); *Der Tell Ha-*

laf, eine neue Kultur im ältesten Mesopotamien. Leipzig 1931. İngilizcesi: *Tell Halaf. A New Culture in Oldest Mesopotamia*. Transl. by Gerald Wheeler. London 1932; London & New York 1933. Fransızcası: *Tell Halaf, la plus ancienne capitale subaréenne de Mésopotamie*. Paris 1933; *Tell Halaf, une civilisation retrouvée en Mésopotamie*. Edition française complétée par l'auteur, trad. de J. Marty. Paris 1939; "Die Inschriften vom Tell Halaf. Keilschrifttexte und aramäische Urkunden aus einer assyrischen Provinzhauptstadt. Hrsg. und bearb. von Johannes Friedrich, G. Rudolf Meyer, Arthur Ungnad, Ernst F. Weidner", *Archiv für Orientforschung* Beiheft 6 (1940); *Tell Halaf*. Band I: *Die prähistorischen Funde*, bearbeitet von Hubert Schmidt. Mit einer Einleitung zum Gesamtwerk von Max Frh. von Oppenheim. Berlin 1943. Bd. II.

54 Oppenheim'ı bu şekilde değerlendirenlerden birisi de Wolfgang G. Schwanitz'dir. Schwanitz, Oppenheim'in 1914 ve 1940 yılında kaleme aldığı memorandumlardan hareketle 20. yüzyılda "İslam'ın cihadçı bir kimliğe büründürülmesi"nin 1914 ve 1940 tarihli ve Berlin markalı bir gelişme şeklinde değerlendiriyor. Öte yandan modern anlamda "İslamcı tarz"ın İslam tarihinin köklerinde yer almadığını öne sürüyor. Schwanitz, cihadın bundan önce de varlığını kabul etmekle birlikte 20. yüzyıldaki gibi modern bir siyasallaşmaya uğrayarak "seçici cihad" şeklini aldığını öne sürüyor. Buradaki "seçici cihad"dan kasıt öncelikle "kafirler" arasında yapılan ayırmadan ileri geliyor. Yani, Müslümanların Almanya ve Avusturya ile birlikte İngiltere, Fransa ve Rusya gibi inançsızlara (kafirlerle) karşı giriştikleri bir cihad sözkonusudur. Öte yandan bu "seçici cihad"ın yöneldiği diğer bir grup da "inançsızların hizmetinde yer alan Müslümanlar" olarak karşımıza çıkmaktadır. Bkz. Wolfgang G. Schwanitz, "Max von Oppenheim und der Heilige Krieg. Zwei Denkschriften zur Revolutionierung islamischer Gebiete 1914 und 1940", *Sozial Gesschichte*, 19 8 (2004) 3, s. 44 (s. 28-59). Schwanitz'in bu değerlendirmesinde çok uzun bir geçmişe sahip İslam tarihi hakkında sathî bir hükme vardığını söyleyebiliriz. Zira daha önceki dönemlerde de Müslümanlar "kafirlerle" ittifak ederek gerek Müslüman ve gerekse de Müslüman olmayan rakiplerine karşı savaşmışlardır. O anlamda Birinci Dünya Savaşı'nda ortaya çıkan bu durum tamamen politik bir hareket tarzı olup her güç mücadelesinde ortaya çıkabilecek bir husustur. 2004 yılında yayınlanan bu makalede doğrudan bir atıfta bulunulmasa da, 11 Eylül 2001 yılında New York'daki ikiz kulelere yapılan saldırı sonrasında meydana gelen "İslamcılık" ve "cihad" algısının geçmişini Oppenheim'in ortaya koyduğu İslamcılığın bir başka versiyonu gibi gösterme fikrinden ileri geldiği anlaşılmaktadır.

55 Max von Oppenheim bu raporunu 05.07.1898 tarihinde Almanya Dışişleri Bakanlığı'na ve o zamanki Şansölye Hohenlohe'ya göndermiştir. Bu raporun bugüne kadar yayınlanmadığını ifade eden Salvador Oberhaus, söz konusu raporu biraz kısaltarak çalışmasına koymuştur. Buradaki değerlendirmeler bu kısaltılmış halini esas alarak yapılmıştır. Bkz. Oberhaus, *a.g.e.*, s. 107, 108.

56 Köln şehrinde Hausarchiv des Bankhauses Sal. Oppenheim jr.&Cie. (HBO) bünyesinde bulunan Max von Oppenheim'in terekesinde, yayınlanmamış hatıratı yanında ham halde bulunan bir çok çalışmasına ilişkin notlar yer almaktadır. Öte yandan Oppenheim'in 1914 yılında kaleme aldığı memorandumunun üzerinde kendi el yazısıyla bazı küçük düzeltmelerin de bulunduğu basılı bir nüshası vardır. Bu çalışmada da esas alıp kullandığımız söz konusu bu nüshası için bkz.

Denkschrift betreffend Die Revolutionierung der islamischen Gebiete unserer Feinde, Max von Oppenheim, Berlin 1914, Hausarchiv des Bankhauses Sal. Oppenheim jr.&Cie. (HBO), *Nachlass Max von Oppenheims*, Nr. 42 (NL MvO/42).

- 57 Herbert Landolin Müller, *Islam, Gihad ("Heiliger Krieg") und Deutsches Reich. Ein Nachspiel zur wilhelminischen Weltpolitik im Maghreb 1914-1918* Frankfurt/Main 1991, s. 203; Benzer değerlendirmeler için bkz. Martin Kröger, "Revolution als Programm", *Der Erste Weltkrieg* içinde, yayınlayan Wolfgang Michalka, Piper, München- Zürich 1994, s. 370.
- 58 Fischer, *a.g.e.*, s. 143.
- 59 "Düşman İngiltere" yerine kullanılmıştır. Albion, İngiltere için kullanılıyor.
- 60 Orijinal metin için bkz. Oppenheim, *Denkschrift betreffend die Revolutionierung der islamischen Gebiete unserer Feinde*, s. 1-4.
- 61 Oppenheim, *a.g.D.*, s. 5-6.
- 62 *A.g.D.*, s. 7.
- 63 *A.g.D.*, s. 8.
- 64 Oppenheim'in bahsettiği propaganda birimi Teşkilat-ı Mahsusa, veya bu kurum bünyesinde oluşturulmuş bir yapı olabilir.
- 65 *A.g.D.*, s. 8, 9.
- 66 *A.g.D.*, s. 9, 10.
- 67 *A.g.D.*, s. 11, 12.
- 68 *A.g.D.*, s. 12.
- 69 *A.g.D.*, s. 13.
- 70 *A.g.D.*, s. 14, 15.
- 71 *A.g.D.*, s. 15; İlerideki bölümlerde açıklanacağı üzere Oppenheim'in bahsettiği bu bürolar *Nachrichtensaal* (İstihbaharat Salonu) olarak faaliyet gösterecektir.
- 72 *A.g.D.*, s. 16.
- 73 *A.g.D.*, s. 17.
- 74 *A.g.D.*, s. 49-52; Tagiyev'in hayatını anlatan bir çalışmada onun Almanya seyahatine ilişkin çok kısa bir bilgi yer almakla birlikte Oppenheim'la görüşmesinden ve Rusya içinde ihtilal faaliyetlerinde bulunacağından bahsedilmemektedir. Yalnızca 1914 yılında, savaş başlamadan evvel Berlin'e gittiği, savaş başladığında Alman bankasında kalan parasını kurtarmak için bazı temaslarda bulunduğu, hatta Osmanlı Devleti'nin Berlin elçisi Ahmet Muhtar Paşa aracılığıyla Kaiser II. Wilhelm'le görüştüğü belirtildikten sonra Tagiyev'e tahsis edilen özel bir gemi ile, üstelik bir de koruyucu savaş gemisiyle, Finlandiya üzerinden St. Petersburg'a gittiği bildiriliyor. Bkz. Okan Yeşilot, *Tagiyev. Azerbaycan'da Bir çok İlki Gerçekleştirmiş Efsanevi Petrol Kralının Hazin Sonu*, İstanbul, Eylül 2004, s. 14. Yeşilot'un eserinde bahsedilen hadisenin basit bir olay olmadığı çok açık. Tagiyev'e gösterilen ihtimam ve özel gemi tahsisi vs. konular ondan çok büyük görevler beklenildiğinin, dolayısıyla da Oppenheim'la kararlaştırdıkları operasyonlara Almanların ne derece önem verdiklerinin açık göstergesidir. Tagiyev parasını kurtarmak için Almanlara söz vermiş de olabilir. Zira Almanya'dan ayrıldıktan sonraki (savaş sırasında) siyasi vb. faaliyetleri konusunda bir bilgiye rastlamadık.
- 75 *A.g.D.*, s. 52,53.
- 76 *A.g.D.*, s. 53.

77 A.g.D., s. 53.

78 A.g.D., s. 54.

79 A.g.D., s. 54, 55.

80 A.g.D., s. 56, 57.

81 A.g.D., s. 58-60.

82 A.g.D., s. 60, 61.

83 A.g.D., s. 63-66.

84 A.g.D., s. 67-70.

85 A.g.D., s. 70, 71.

86 A.g.D., s. 71.

87 A.g.D., s. 76.

88 A.g.D., s. 78-81.

89 A.g.D., s. 81-83.

90 A.g.D., s. 83-85.

91 A.g.D., s. 86, 87.

92 A.g.D., s. 90, 91.

93 A.g.D., s. 91.

94 A.g.D., s. 95-99.

95 A.g.D., s. 100-104.

96 A.g.D., s. 104, 105.

97 Memorandumdaki en uzun kısımlardan birini oluşturan Müslüman savaş esirleriyle ilgili kısım, sonraki bölümlerde esirler konusu ele alınırken geniş şekilde verilecektir.

98 A.g.D., s. 131.

99 A.g.D., s. 131, 132.

100 A.g.D., s. 132.

101 A.g.D., s. 132-134.

102 A.g.D., s. 135.

103 A.g.D., s. 135.

104 A.g.D., s. 135, 136.

105 Enver Paşa'ya dayanarak verilen malumatlar için bkz. Oppenheim, *a.g.D.*, s. 8, 71, 91 ve 127.

106 Bkz. Müller, *a.g.e.*, s. 196. Ayrıca aynı yerde yazar, Enver Paşa olayından hareketle Oppenheim'in "1914 Cihadının Babası" olduğu şeklindeki yakıştırmaların yerinde bir isimlendirme olmayacağını söylüyor.

107 Propaganda genel anlamda, "tarafar kazanmak için yapılan bütün sistemli çabaları ifade eder. Yapılış şekli örtülü ve açıktan olabilir. Reklamla, halkla ilişkilerle (PR), politik konuşmalarla veya sakince yapılan bilimsel bir çalışmanın ortaya koyduğu verilerle de propaganda yapılabilir." Bkz. Gary S. Messinger, *British propaganda and the State in the First World War*, Manchester and New York 1992 s. 10; Buna yakın bir başka tanım da ise: "Bir fikrin veya ideolojinin yeni tarafar kazanmak veya mevcut tarafarlarını korumak için yaptığı tanıtım çalışması" şeklinde ifade ediliyor. "Hedeflenen amaca ulaşmak için basın, kitap, toplantı, konferans, slogan, radyo, film, karikatür, afiş vs." gibi her türlü vasıta

- kullanılır. Bkz. Heribert Raab, K. Fuchs, *Wörterbuch Geschichte*, München 1998, 11. Auflage, s. 641,642.
- 108 Özellikle savaşın ilk üç ayında bu konuda Alman makamlarınca hiç bir çalışmada bulunulmamış ve bu alan tamamen boş bırakılmıştı. Yurt dışına yönelik sivil propaganda çalışmasını Deniz Kuvvetleri'ne bağlı olarak Almanya'da ilk başlatan kişi olan Matthias Erzberger'in konuya ilişkin hatıraları için bkz. Matthias Erzberger, *Erlebnisse Im Weltkrieg*, Deutsche Verlags-Anstalt/Stuttgart und Berlin, 1920, s. 1-21.
- 109 Erzberger, *a.g.e.*, s. 5.
- 110 1916'da Dışişleri Bakanlığı'nda askerlere bağlı bir propaganda birimi (*Militärische Abteilung des Auswärtiges Amtes* (MAA)) meydana getirilmişti. Bkz. W. Nicolai, *Nachrichtendienst, Presse und Volksstimmung im Weltkrieg*, Berlin 1920, s. 160.
- 111 Salvador Oberhaus, *Deutsche Propaganda im Orient während des Ersten Weltkrieges*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Heinrich Heine-Universität Düsseldorf, Mart 2002, s. 18.
- 112 Oberhaus, *Deutsche Propaganda ...*, s. 19, 20.
- 113 Oberhaus, *Deutsche Propaganda ...*, s. 20-24; 1917 yılındaki lağvedilme hadisesinin etkileri ve askerlerle siviller arasındaki tartışmalar savaş sonrasında da sürmüş ve Erzberger'in 1921 yılında politik bir cinayete kurban gitmesine neden olmuştur. Gerek Erzberger'in gerekse de Nicolai'nın 1920 yılında çıkardıkları kitaplar aslında bu çekişmenin birer ürünü idi. Nitekim Nicolai, kitabında Erzberger'le olan meseleye doğrudan değinerek kendisi ve savaş sırasında başında bulunduğu Sektion IIIb'nin faaliyetlerini savunmuştur. Bkz. Nicolai, *a.g.e.*, s. 137-165.
- 114 Alman Genelkurmayı bünyesindeki Abteilung III b'nin geçmişi 1870-71 Prusya-Fransa savaşı zamanına dayanır. Bu savaş zamanında Alman Umumi Karargâhı'nın (General Hauptquartier) üçüncü kıtasını (Fransa) oluştuyordu. O zamanki görevi düşman (Fransızlar) hakkında bilgi toplamak olan bu kısım sonradan kaldırılmadı ve varlığını sürdürdü. 1904 yılına kadar yalnızca birkaç subaydan oluşan Sektion III b'dekilerin görevi Fransa hakkında bilgi toplamaktı. Fransa'ya 1905 Rus-Japon savaşından sonra Rusya da eklendi. Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte bu kısmın görev alanı çok genişledi ve düşmanla ilgili askeri, ekonomik, politik ve sosyal her türlü istihbârî bilgiyi değerlendiren bir birim haline geldi. Birinci Dünya Savaşı'nda bu birimin başında bulunan kişinin Abteilung III b ve faaliyetlerini anlatan eseri için bkz. Nicolai, *a.g.e.*; Abteilung IIIb için bkz. Aynı eser s. 139-153.
- 115 Birinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye ile Almanya arasındaki diplomatik ilişkilerin kopmasından sonra ilk kez bir Alman elçisinin Türkiye'ye geliş yılı 1924'dür. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ne gönderilen bu ilk Alman elçisi ise Rudolf Nadolny (1873-1953) olup 1924-1933 yılları arasında görevini ifâ etmiştir. Hatıralarını kalem aldığı kitabında Birinci Dünya Savaşı ve Türkiye'de görev yaptığı yıllara ilişkin enteresan ayrıntılara da yer vermektedir. Bkz. Rudolf Nadolny, *Mein Beitrag*, Wiesbaden 1955 (Birinci Dünya Savaşı'na ilişkin kısım s. 30-56; Türkiye'deki elçiliğine ilişkin kısım s. 91-143 arası)
- 116 Oberhaus, *Deutsche Propaganda ...*, s. 28.

- 117 Oberhaus, *Deutsche propaganda*. ..., s. 29.
- 118 Alman Denizaşırı-Okyanus Ötesi GmbH 1915 yılı Mayıs ayında kurulmuş bir ticari şirket olup, kuruluşundan itibaren ekonomik ve kültürel faaliyetlerini ağırlıklı olarak tarafsız ülkelerde sürdürmüştür. Faaliyetleri arasında bu tarafsız ülkelerde yeni gazeteler çıkartmak veya mevcutları satın alıp desteklemek bulunmaktadır. NfO ile ortaklaşa "*Grosser Krieg in Bildern*" (Resimlerle Büyük Savaş) adlı eseri meydana getirmişler ve bunu Türkçe, Arapça ve Farsça dillerine çevirtmişlerdir. Dışişleri'yle yaptıkları ortak çalışmalarda yaşanan anlaşmazlıklar sonucu şirket ikiye ayrıldı ve *Überseedienst GmbH* şirketi Yakındoğu ve denizaşırı ülkelerde iktisadi propaganda ile meşgul olurken *Transocean GmbH* Max Oppenheim'in 1915 yılı ilk yarısından itibaren Osmanlı Devleti bünyesinde İstanbul'daki Alman elçiliğine bağlı olarak yürüttüğü *Nachrichtensaal Organisation*'unun idaresini 1917 yılından itibaren üzerine aldı. Bkz. Oberhaus, *Deutsche Propaganda* .., s. 24, 25.
- 119 Max von Oppenheim'in girişimiyle Aralık 1916 yılında oluşturuldu. Propaganda amaçlı filmler ve tanıtımlar yapma hedefindeki kurum Alman sanayisinin etkisi altındaydı. Bkz., Oberhaus, *Deutsche Propaganda* ..., s. 25, 26.
- 120 1912 yılında bir Türk-Alman üniversitesi kurulması çalışmalarında bulunmak üzere oluşturulan komisyonun 1914 yılı Şubatı'nda derneğe dönüşmüş halidir. Özel propaganda faaliyeti yapan kuruluşların en etkilisi ve en aktifiydi. Kültürel propaganda kapsamında Fransızca'nın Osmanlı Devleti içindeki etkisini kırmayı hedeflemiştir. Bu anlamda Ernst Jäck'in büyük çabaları bulunuyordu. Osmanlı ülkesinde Fransız okulları örneğinde Almanca eğitim yapan okullar açılması derneğin en büyük hedeflerindendi. "*Handels folgt Sprache*" sloganıyla Jäck, Almanlardan büyük miktarda bağış parası toplamayı başarmıştı. Türk-Alman Derneği hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Gencer, *Jöntürk Modernizmi ve "Alman Ruhu" 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim*, İstanbul 2003, s. 223-252.
- 121 Bihl, *a.g.e.*, s. 102
- 122 Dışişleri Bakanlığı'nda NfO'nun yönetimi ve kontrolüyle sorumlu kişi Legationsrat (Elçilik Müşaviri) Wesendonk idi. Dışişleri Bakanı'nın yetkilendirdiği Wesendonk teşkilatın bakanlıktaki doğrudan muhatabı idi. NfO'nun Alman Genelkurmayı'nda sorumlu olduğu kişi ise ilk önce Rudolf Nadolny iken, 1916'dan itibaren Binbaşı von Hülsen olmuştur. Bkz. Oberhaus, *a.g.e.*, s. 157-158.
- 123 NfO'nun 27 Mart 1915 tarihli bir toplantı tutanağından Tauentziehstr. 19a III'de yeni kiralanan yere yapılan ziyaret sonrasında, sözkonusu yerin yerleşimi ve ihtiyaçlarının giderilmesi konusunda kararlar alındığını görüyoruz. Aynı belge grubu içindeki 24 Eylül 1915 tarihli bir bilgi notunda NfO'nun 1915 yılı Nisan ayından itibaren yeni adresine taşındığı bilgisi verilmektedir. 23 odadan oluştuğu anlaşılan büro binasında Tatarlar (4 numaralı oda), Mısırlılar (6 numaralı oda), Dr. Saadi ve Sadık (7 numaralı oda) gibi şarklı çalışanlar için de odalar ayrılmıştı. Bkz. BArch P. AA(09.01. FC AA), 64100.
- 124 Schabinger, *a.g.e.*, s. 115
- 125 Şark Bürosu veya Masası (*Orientdezernat*) başında ilk önce Max von Oppenheim bulunuyordu. Oppenheim NfO'nun kuruluşuyla görevlendirilince yerine Otto Günther von Wesendonk getirildi ve bu görevde savaşın sonuna kadar kaldı. Elçilik Müşaviri derecesindeki von Wesendonk Dışişleri Bakanı tarafından yet-

- kilendirilmiş olarak NfO'nun idaresinden ve kontrolünden sorumluydu. Bkz. Salvador Oberhaus, *Zum wilden Aufstande etflammen*, s. 157, 158.
- 126 NfO, 1914-1918 yıllarına ait "*Handbuch für das Deutsche Reich*" adlı almanakta Dışişleri Bakanlığı'na bağlı resmî bir kurum olarak gösterilmemiştir. Bkz. Braggulla, *a.g.e.*, s. 24.
- 127 Schabinger, *a.g.e.*, s. 126.
- 128 Schabinger, *a.g.e.*, s. 126 ve 150-155.
- 129 Schabinger, Oppenheim sonrası NfO'daki kendi pozisyonuyla ilgili bir karışıklıktan söz eder. Oppenheim, 1915 yılı Şubatı'nda Berlin'den İstanbul'a giderken Schabinger'i yerine vekil tayin ettiğine dair bir yazı bırakır. Oysa Dışişleri'nden Schabinger'e gelen yazıda kendisi vekil değil, NfO'nun başkanı olarak tanımlanmaktadır. Schabinger de selefi Oppenheim'ı takip ederek 1916 yılı başında NfO'daki görevinden ayrıлып Şark'a gitti. İstanbul üzerinden önce Kudüs'e, oradan da Yafa'ya, Alman konsolosluğunda çalışmak üzere gitmişti. Bkz. Schabinger, *a.g.e.*, s. 127 ve 151 ve 172,173.
- 130 Yahudi asıllı bir Arabist olan Eugen Mittwoch, Berlin Üniversitesi'nde Şark Dilleri Semineri'nin müdürüydü. Hz. Muhammed'in Medine'ye geçişine kadarki hayatına ilişkin çalışması 1917 yılında yayınlandı. Bkz. Bihl, *a.g.e.*, dipnot 349, s. 294; Eugen Mittwoch, Nazi Almanyası'nın antisemit uygulamalarına dayanarak 1939'da Almanya'dan kaçmak durumunda kaldı ve Birinci Dünya Savaşı'ndan elde ettiği tecrübeleri İngilizlere aktardı. Bkz. Müller, *a.g.e.*, s. 207; Eugen Mittwoch'un biyografisi için bkz., Enno Littmann, "Eugen Mittwoch (1876-1942)", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft (ZDMG)*, Band 99, Heft 2, (1945-1949), s. 143-146.
- 131 BArch P. AA(09.01. FC AA), 64100.
- 132 Belgede şu isimler yer alıyor: Prof. Dr. Hartmann (Şark Semineri'nden), Prof. Dr. Mann, Prof. Dr. Mittwoch, Prof. Dr. Schüller, Prof. Dr. Spatz. NfO'nun bağlantı halinde olduğu kişilerse Prof. Dr. Becker (Bonn Üniversitesi), Prof. Dr. Horowitz (Frankfurt Üniversitesi), Prof. Dr. Littmann (Göttingen Üniversitesi). Bu profesörlere ilaveten dragoman Dr. Pröbster, dragoman Dr. Schröder, konsolos Neuenhofer, Fars/İran Halı Anonim Şirketi müdürü Jakoby, işadamı Arnold, öğretmen Herald Cosack, misyoner F. Graetsch, Dr. Helmuth v. Glassenapp, Dr. Max Ebert, Dr. Herbert Müller ... bkz. BArch P. AA(09.01. FC AA), 64100.
- 133 24 Eylül 1915 tarihli bu belgede yer alan bilgilere göre, her bir sayısı (belgenin düzenlendiği tarih itibarıyla) 800 nüsha olarak çıkartılan Korrespondenzblatt bütün büyük Alman gazeteleri yanında bazı tarafsız ülke gazetelerine de gönderiliyordu. Belgede ayrıca, Korrespondenzblatt'ın meydana getirilmesi için NfO bünyesinde Avrupa genelinde çıkan günlük 60 gazete ile Şark dillerinde yayınlanan 40 gazetenin değerlendirmeye tabi tutulduğu bilgisi de yer almaktadır.
- 134 "*Şark İstihbarat Birimi, Berlin. Organizasyon*" başlığını taşıyan belge Alman Dışişleri Bakanlığı'nın NfO sorumlusu von Wesendonk'a sunulmuştur. Bu belge Gerhard Höpp'ün terekesindeki mikrofiş fotokopisinden çoğaltılmış olup şahsi arşivimde yer almaktadır. Belgenin üzerine G. Höpp'ün düştüğü arşiv kaydı "PAA, R1505" şeklindedir.
- 135 Hadj Abdullah Fransız ordusunda savaşırken Alman tarafına geçen Cezayirli bir Müslüman olup gerçek adı Bukabuya idi.

- 136 Dr. Mehmed Saadi, Berlin'de 1 Şubat 1917'den (19 Kanunusani 1332) itibaren sahibi ve başyazarı olduğu Türkçe-Almanca, haftalık bir gazete çıkartmıştır. İlk sayısında Perşembe günlerinde çıkacağını belirtmişse de sonradan farklı günlerde de çıktığını gördüğümüz bu gazetenin sağdan sola olan sayfaları Türkçe, soldan sağa sayfaları ise Almanca idi. Türk-Alman ilişkilerini geliştirmeyi ve Türkiye'yi Alman ve Avrupa kamuoyuna tanıtmayı hedefleyen başyazar Dr. Mehmed Saadi, gazetesinin ilk sayısında kendisini *İkdam* gazetesinin yurtdışı muhabirliğinde bulunmuş "tecrübeli" bir gazeteci olarak tanıtmaktadır. *Yeni Türkiye/ Die neue Türkei* isimli bu gazetenin Berlin'den başka İstanbul şubesi/temsilciliği de bulunuyordu. Gazetenin künyesinde adres olarak *İkdam* gazetesi ve temsilci olarak Celal Nuri Bey'in ismi görülmektedir. Gazetenin finansmanı muhtemelen Osmanlı Devleti tarafından sağlanıyordu. NfO ile ilgili belgelerde bu gazeteyle ilgili bir bilginin bulunmaması bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Gazete, ulaşabildiğimiz, en son sayısını (yirminci sayı) 19 haziran 1917'de çıkartmış görünmektedir. Bkz. *Die Neue Türkei*, 1 Februar 1917, Nr. 1. Ve 19 Juni 1917, Nr. 20. (Yeni Türkiye, 19 Kanunusani, 1332, sayı 1 ve 19 Haziran 1332, sayı 20)
- 137 Bkz. Max von Oppenheim'in terekesinde "HBO, NL-MvO, Nr. 1. 19" kodlu dosyada yer alan teşkilat yapısını aktaran Oberhaus, *a.g.e.*, s. 316- 319.
- 138 Gerhard Höpp'ün Berlin'deki *Zentrum Moderner Orient'te* (ZMO) bulunan terekesinden edindiğim Herbert Müller'in Ağustos 1918'de kaleme aldığı memorandumun fotokopisi arşivimde bulunmaktadır (K.K). Memorandumun Alman arşivlerindeki örneğine ulaşmak için bkz., AA, Deutschland Nr. 126 gadh. 1... Bd.26, (Herbert Müller), *Die Nachrichtenstelle für den Orient 1914-1918. Ein Bericht*, August 1918.
- 139 Herbert Müller, *Nachrichtenstelle ...*, s. 3.
- 140 İstanbul'da Max von Oppenheim'in kuruluşunu gerçekleştirdiği ve Alman elçiliği bünyesinde yer alan *Die türkische Nachrichtensaal-Organizasyon* için bkz., Max Freiherr von Oppenheim, *Die Türkische Nachrichtensaal-Organisation der Nachrichtenstelle der Kaiserlichen Botschaft in Konstantinopel im dienste deutscher Werbearbeit im Orient*, 1916, HBO, NL MvO/39. NfO'nun İstanbul şubesi hakkında ayrıntılı bilgi ilgili bölümde verilmiştir.
- 141 Bu faaliyete bir örnek olarak 35,5x24,5 ebatında ve Arapça hazırlanmış bir el ilanı verilebilir. Tarihsiz ve altında on İslam aliminin isminin yer aldığı el ilanı şu ifadelerle başlıyor: "Allah'ın, O'nun Peygamberi'nin düşmanları olan Fransızların, İngilizlerin ve Rusların ellerinde bulunan Müslüman Askerler, siz biliyorsunuz ki ismi geçen Allah düşmanları ile birlikte savaşmak Allah'ın sonsuz gazabını ve nefretini çeken açık bir küfürdür. Bu şekilde, sizler gibi onların safında savaşanlar da yanılıyor ve kendilerine azap ediyorlar. Aynı zamanda bu kimseler sonsuz cehennem azabına çarptırılmışlardır. " İlanın altındaki isimler: Saijid Ahmed Aschscharif Attunusi, Saijid Mustafa Lutfallah Almişri, Saijid 'Umar Alwarghhi Aldschaza'iri, saijid Hamdan Al'adli Almarrakuschî, Saijid Muchtar Battich Assudanî, Saijid Al'arabî 'Izz al'islam Alhindawî, Saijid Ahmed Alqafqasî, Saijid Hamdi Fachral'islam Albucharî, Saijid 'Abd Husain (Tahran'dan), Saijid 'Abd Ismail Al'Afghani. Bkz. *Die Welt des Islams*, Band III, Berlin 1916, s. 121-125; ayrıca Birinci Dünya Savaşı'nda propaganda amaçlı üretilen el ilanları ve çağrılardan oluşan bir koleksiyonun Almanca tercümeleri için bkz. Gottfried Hagen, *Die Türkei im ersten Weltkrieg. Flugblätter und Flugschriften in ara-*

bischer, persischer und osmanisch-türkischer Sprache aus einer Sammlung der Universitätsbibliothek Heidelberg eingeleitet, übersetzt und kommentiert, Frankfurt am Main 1990, s. 50- 286.

- 142 Dört başlıkta verilen bu faaliyetlerin ayrıntıları için bkz., Schabinger, *a.g.e.*, s. 143-149.
- 143 Bkz. *Korrespondenzblatt* (1-13 sayılar- 30 Nisan- 25 Eylül 1915)
- 144 Bkz. Herbert Müller, *Nachrichtenstelle ...*, s. 13. Bu anlamda NfO merkezli yazılardan birisi 10 Mart 1916 tarihli *İkdam* gazetesinde de çıkmıştı. Martin Hartmann imzalı yazının başlığı “Cihad ve Tesira-yı İktisadiyyesi” idi. Gazetede Hartmann'ı tanıtırken kullanılan ünvanı ilginçti: *Alman meşâhir-i iktisadiyunundan Profesör Doktor Martin Hartmann*. Şarkiyatçı olan Hartmann'ın iktisatçı olarak yansıtılması yazının önemini artırmak amaçlı makyaj olabilir. “Alman haftalık risalinden birinde” yazılan makalenin “önemine binaen” tercüme edildiği ifa edilen Hartmann'ın bu yazısı muhtemelen NfO'nun yayın organı *Korrespondenzblatt*'da çıkan bir yazıydı. Bkz. *İkdam*, 10 Mart 1916, sayı 6851; *Die Welt Des İslams* dergisinin (Band III) 1915/1916 nüshasında da Türkiye ile ilgili NO (NfO) kaynaklı onlarca haberin kaynağının *Korrespondenzblatt* olduğu açıkça anlaşılıyor.
- 145 Bkz. *Der Neue Orient*, Nr. 1, Band I, 7 April 1917.
- 146 Schabinger'den sonra NfO'nun başına geçen Prof. Eugen Mittwoch'un 8 Mayıs 1916'da sunduğu bir raporda NfO'nun 1915-1916 arası yaptığı yayınlar ve bunların baskı sayılarıyla masraflarını gösterir listede yer alan bazı kitap ve broşürler şunlardı: “*Deutschland und das Kaliphat* (Almanya ve Hilafet), *Tunesien und Algerien* (Tunus ve Cezayir), *Kriegskronik, türkisch* (Türkçe Savaş Kroniği), Şeyh Hıdır'ın Arapça, *Cezayir'de Fransızlara karşı propaganda* broşürü, Tatarca olarak “*İran ve Avrupa Savaşı*”, Şeyh Salih'in Arapça broşürü *Das Kaliphat* (Hilafet), Urduca vatansever şarkılar, Fransızca “*Mısır Meselesi*”, İtalyanca “*Cezayir ve Tunus*”, Şeyh (Şerif) Salih'in Fransızca olarak “*Glaubenskrieg*” (İnanç Savaşı), Tunus ve Cezayir ve Hilafet broşürleri. Bkz., PA AA, R 1504; Ayrıca Abdülaziz Çaviş'in “*Mısır ve Savaş*” kitabı ile Hadj Abdullah'ın “*Fransız Ordusundaki Bir Müslüman Askerin Savaş İzlenimleri*” kitabı yayınlar arasında yer alıyordu. Bkz. Bihl, *a.g.e.*, s. 107.
- 147 Bihl, *a.g.e.*, s. 107, 108.
- 148 NfO ile ilgili 09.03. 1916 tarihine ait bir belgede Schabinger'in *Sabah* ve *İkdam* gazetelerinin satın alınması yönündeki teklifinin uygulanamaz olduğu belirtiliyor. Bkz. PA AA, R 1520; Bihl, *a.g.e.*, 105; Savaş ekonomisinin hüküm sürdüğü bir dönemde gazetecilik yapmak çok zordu. Gazeteler baştan aşağı resmî makamlardan gelen savaş raporlarıyla doluydu. Kağıt en büyük sorundu ve kağıt karşılığında gazeteler propaganda faaliyetlerine katılmak durumunda kalabiliyorlardı. Örneğin İttihat-Terakki'nin yayın organı *Tanin* savaş boyunca yayınlanmasını kesintisiz sürdürürken diğer gazeteler bazen aylarca çıkmayabiliyorlardı. Örneğin *Sabah* gazetesi kağıt yokluğundan 13 Mart 1916 ile 20 Mayıs 1916 arası çıkmamıştı. Bkz. *Sabah* gazetesinin belirtilen tarihlerdeki yayınları.
- 149 Bihl, *a.g.e.*, s. 105.
- 150 Bkz. M. Ertuğrul Düzdağ, *Yakın Tarihimizde İslam ve Irkçılık Meselesi*, Kaynak yayınları, İstanbul 2006, ikinci baskı, s. 211-213. Mehmed Halil Halid'le ilgili az sayıdaki çalışmalarda onun Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'daki faaliyetleri

hakkında hiç bir bilgi olmadığı gibi, Almanya'ya gittiğine dair de bir malumat yer almamaktadır. Halil Halid'in hayatı ve eserleri ile ilgili olarak, Düzdağ'ın çalışmasından başka bkz. S. Tanvir Wasti, "Halil Halid: Anti-impereyalist Muslim Intellectual", *Middle Eastern Studies* v. 2, nr. 3, July 1993, London, s. 559-579; Kurtuluş Öztürk, *Cambridge'de Bir Türk Eğitimci: (Halil Halid Bey 1869-1931)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü 2005, yayınlanmamış yüksek lisans tezi.

- 151 Sözkonusu belgelerde Halil Halid'in İstanbul'da çıkan *Sabah* ve *İkdam* gazeteleri için muhabirlik yapması, yazılar kaleme alması teklifleri tartışılmış ve Halil Halid'in her halukarda maddi olarak desteklenmesinin Almanya'nın İstanbul elçiliğince tavsiye edildiği belirtilmiştir (09.03.1916). Halil Halid'le NfO yetkililerinin müzakereleri sonunda, H.Halid'in haftada bir Türkçe yazı kaleme alması karşılığında kendisine 100 Mark verilmesi ve böylece 500 Marklık maaşının karşılanması kararlaştırılmıştı. Bu müzakereler sırasında H. Halid, *İkdam* için makaleler yazmayı kabul etmiş, ancak *İkdam* "muhabiri" sıfatını kabul etmek istememiştir. H. Halid'in el yazısı İstanbul'da tanınmasın diye de yazdığı yazıların bir başkası tarafından yeniden yazılıp o şekilde gönderilmesine karar verilmişti. Bkz. PAAA, R 1520 (09.03.1916 ve 25 Maerz 1916) ; PAAA, R 1521 (30 Maerz 1916).
- 152 Bu yazılardan birisi 4 Ekim 1916'da *Kölnische Volkszeitung* gazetesinin ögle baskısında çıkmıştı. "*Die Negertruppen Englands*" (İngiltere'nin Zenci Birlikleri) başlığını taşıyan bu yazısında H. Halid İtilaf Devletleri'nin (İngiltere, Fransa ve Rusya) renkli ırklara mensup sömürgelerinden silah altına aldıkları askerler konusunu ele almıştır.
- 153 Cosack bu tavsiyesini Dışişleri'ndeki sorumlu kişi v. Wesendonk'ayapmıştı. Bkz. Bihl, a.g.e., s. 105.
- 154 İngilizler Osmanlı Devleti'ne karşı iki türden propaganda yapıyorlardı. Bunlardan Amerika ve Avrupa kamuoyuna karşı yapılan propaganda Türkler "barbar", "şeytan" ve doğudaki Hristiyan halkları ezen, "medenileşme" ümidi olmayan, dolayısıyla da cezalandırılması gereken bir millet olarak gösterilirken; Osmanlı Devleti içinde ve savaş cephelerinde yapılan İngiliz propagandasında ise Türk halkının ve halifenin İttihatçıların vatanı satmalarıyla Almanların tuzağına düşmüş mağdur kimseler oldukları ve İngilizlerin Osmanlı'nın dostu olduğu vurgusu ön plana çıkıyordu. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne karşı İngiliz propagandası için bkz. Servet Avşar, *Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası*, Kim yayınları, Ankara, 2004, s. 32-125 ve 187-250; İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı'ndaki propaganda faaliyetlerinin Amerika Birleşik Devletleri örneği üzerinden ele alan çalışma için bkz. M.L. Sanders und Philip M. Taylor, *Britische Propaganda im Ersten Weltkrieg 1914-1918*, Colloquium Verlag GmbH, Berlin, 1990. (Bu çalışma ilk olarak 1982'de, Londra'da, "*British Propaganda during the First World War, 1914-1918*" başlığı altında İngilizce olarak yayınlanmıştır.)
- 155 Hausarchiv Bank Sal. Oppenheim & Cie., Köln (HBO), *Nachlass Max von Oppenheim (MvO)*, Nr. 1/13, Lebensgeschichte, s. 25.
- 156 Oppenheim 1916 yılı Haziran ayında İstanbul'dan Berlin'e bir ay müddetle gideceğini Dahiliye Nazırı Talat Bey'e haber verirken, İstanbul'da bulunmayacağı süre zarfında yerine sefaret kâtiblerinden mösyö Scharfenberg'i bırakacağını bildiriyordu. Bkz., BOA, DH KMS 64/52, Tarih: (17 Haziran 1916).

- 157 Şube açılan şehirlerden bazıları: Edirne, Rodosto (Tekirdağ), İstanbul (Pera, Üsküdar, Suriçi), Çanakkale, Bandırma, Balıkeir, Bursa, Ayvalık, Manisa, İzmir, Nazilli, Denizli, Afyon, Antalya, Eskişehir, Konya, Pozantı, Samsun, Trabzon, Ankara, Sivas, Kayseri, Mersin, Tarsus, Adana, Ceyhan, Antakya, İskenderun, Antep, Kilis, Malatya, Erzincan, Erzurum, Harput, Ergani, Diyarbakır, Siverek, Mardin, Re'sül-ayn, Urfa, Musul, Kerkük, Halep, Hama, Humus, Tripolis, Baalbek, Beyrut, Şam, Saida, Haifa, Akka, Cerah, Nablus, Kudüs, Jafa, Gazze, El-Ariş, Sina, Kut-el-amara, Kerbela, Bağdat, Kazimen, Samara vd. Bunlardan başka daha bir çok kurulması planlanan yer vardı. Örneğin: Kütahya, Aydın, Viranşehir, Nusaybin, Amasya gibi. *Nachrichten Saal* (İstihbarat salonu) bulunan yerleri gösteren bir harita için bkz., Kaiserlichem Minister-Residenten Max Freiherrn von Oppenheim, *Die Nachrichtenstelle der Kaiserlich Deutschen Botschaft in Konstantinopel und die Deutsche wirtschaftliche Propaganda in der Türkei, Streng vertraulich!*, Gedruckt in der Reichsdruckerei, Berlin 1916. Köln Üniversitesi Şarkiyat Semineri Bölümü (Orientalisches Seminar) bünyesindeki Max Freiherr von Oppenheim Stiftung Kütüphanesi'ndeki nüshasından.
- 158 Birinci Dünya Savaşı'nda Avuturya-Macaristan'ın Osmanlı Devleti'ndeki askeri ataşesi olarak görev yapmış olan Joseph Pomiankowski Avusturya-Macaristan'ın da *Nachrichtensaal* organizasyonu ile propaganda faaliyetlerinde bulunduğu bahisle, başkent İstanbul dışındaki şehirlerde bu faaliyetleri Almanlarla ortak yürüttüklerini söylemektedir. Bkz. Joseph Pomiankowski, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches. Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Weltkrieges*, Wien 1928, s. 325.
- 159 Oppenheim'in 1916 yılında sunduğu raporda 1915 yılı yazında görevi gereği Suriye'ye yaptığı ziyarette, düşman ülkelere ait Reuter, Havas gibi ajanslarla Anglo-Mısır gazetelerinin haberlerinin Suriye'ye sızdığını ve kendi arkadaş çevresinin bile söz konusu bu haber kaynaklarından gelen haberlerden nasıl etkilendiklerini belirtmiştir. Aynı şekilde Irak'ta ve Yunanlıların oturdukları Türkiye'nin Batı sahillerinde de benzer durumlar olduğu raporda belirtilmiştir. Bkz., Kaiserlichem Minister-Residenten Max Freiherrn von Oppenheim, *Die Nachrichtenstelle ..., s. 12- 13*. Oppenheim'in 1915 yılında Osmanlı ülkesine gidişini daha ziyade Hicaz Emiri Şerif Hüseyin'le İttifak Devletleri arasındaki ilişkilere indirgeyen değerlendirmeler için bkz. Donald M. McKale, *War by Revolution. Germany and Great Britain in the Middle East in the Era of World War I*, The Kent State University Press, Kent- Ohio, 1998, s.107-108.
- 160 İstihbarat salonlarına fotoğrafı asılan devlet adamlarından birisi de Dahiliye Nazırı Talat Bey idi. Bkz. Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus (DH. KMS) 64/52. (17 Haziran 1916).
- 161 Oppenheim, *Nachrichtenstelle ..., s. 13-14*.
- 162 A.g.e.; s. 14.
- 163 7.6.1915 tarihinde İstanbul'daki Alman Sefareti'nden Osmanlı Hariciye Nezareti'ne gelen yazıda "*harb-i umumiye dair otuz sandık risale ve kesb-i matbua-i sâire Haleb Alman Konsolosluğu'na sevkedilmek üzere ...*" olduğundan, nakliye sırasında bir sorunla karşılaşılması için yol üstündeki askeri ve mülki yetkililere haber verilmesi rica ediliyordu. Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Siyasi (HR. SYS) 2291/2 (7.6.1915).
- 164 Oppenheim, *Nachrichtenstelle ..., s. 15*.

- 165 Oppenheim'in faaliyetleriyle ilgili Enver Paşa'nın rahatsızlık göstermesi konusunda bkz. McKale, *a.g.e.*, s. 108.
- 166 Almanya Sefareti'nce Bahçekapı'da bir istihbarat salonu açılması ve buraya telefon çekilmesi konusunda Osmanlı makamları arasındaki yazışmalar için bkz. HR. SYS 2427/8 (7 Ekim 1916) ve HR. SYS. 2426/38 (7 Ekim 1916).
- 167 Oppenheim, *a.g.e.*, s. 15-16. Oppenheim'in bu ifadelerinde kuşkusuz abartı payını hesaba katmak da gerekir. Çünkü kaleme aldığı bu raporla o, oluşturduğu propaganda ağının "pazarlaması"nı yapıyordu.
- 168 Prüfer'in Arap coğrafyasındaki propaganda istihbarat faaliyetleri hakkında bkz. Oberhaus, *a.g.e.*, s. 243-246.
- 169 Bihl, *a.g.e.*, s. 108,109; Ayrıca *Nachrichtenstelle Konstantinopel ve Nachrichtensalon* Organizasyonları için bkz. Max von Oppenheim tarafından kaleme alınan üç farklı memorandum. Bunlar: *Die Nachrichtenstelle der Kaiserlich Deutschen Botschaft in Konstantinopel und die deutsche wirtschaftliche Propaganda in der Türkei*, Berlin 1916 (Aynı rapor 1917 yılında bazı ufak değişikliklerle ve bir takım yeni rakamlarla yeniden basılmıştır.), *Die türkische Nachrichtensaal-Organisation der Nachrichtenstelle der kaiserlichen Botschaft in konstantinopel im Dienste deutscher Werbearbeit im Orient, Grundlagen für die Werbearbeit des deutschen Büros der Nachrichtenstelle der kaiserlichen botschaft in Konstantinopel*. Söz konusu bu memorandumlardan birincisi Köln Üniversitesi Orientalistik Semineri Kütüphanesi Max von Oppenheim kısmında yer almaktadır. Diğer ikisi ise Köln'deki *Hausarchiv des Bankhauses Sal. Oppenheim ...*'da (HBO, NLMvO/39) bulunmaktadır.
- 170 1917 yılında yazılan yeni şeklinde, Pera'ya taşınma sebebi olarak elçilik bünyesinde kendilerine ayrılan mekanın darlığından bahseden Oppenheim, yeni yerin daha geniş olduğu için tercih edildiğini belirtiyor. Bkz. *Die Nachrichtensaal-Organisation und die Wirtschaftliche Propaganda in der Türkei*, s. 14.
- 171 NfO, İsviçre'de Zürich şehrinde başka Lozan'daki (Lausanne) kitapçılarla da bağlantı halindeydi. Herbert Müller, *Nachrichtenstelle ...*, s. 3 (21).
- 172 Schabinger, *a.g.e.*, s. 133.
- 173 Oberhaus, *Zum wilden Aufstande entflammen...*, s. 174.
- 174 Bihl, *a.g.e.*, s. 105, 106.
- 175 NfO'nun personel tablosundaki İsviçre üyeleri için bkz. Oberhaus, *a.g.e.*, s. 318-319.
- 176 Herbert Müller, *Nachrichtenstelle ...*, s. 3 (21).
- 177 Bkz. Erzberger, *a.g.eser*.
- 178 Bu konuda bkz. Nicolai, *a.g.e.*
- 179 Oberhaus, *a.g.e.*, s. 152-153.
- 180 NfO'nun İngilizce çevirisini "*The Intelligence Office for the Ost*" olarak veren ve bu teşkilatı İngiliz ve Türk (Teşkilat-ı Mahsusa) gizli servisleriyle birlikte ele çalışma için bkz. Tilman Lüdke, *Jihad Made in Germany. Ottoman and German Propaganda and Intelligence Operations in the First World War*, Lit verlag, Münster, 2005; Lüdke'ye karşı McKale'nin çalışmasında NfO, "*The Information Service for the Ost*" olarak verilmiştir. Bkz., McKale, *a.g.e.*, s. 67 vd.
- 181 Oberhaus, *a.g.e.*, s. 153.
- 182 Teşkilat-ı Mahsusa (TM) konusunda bkz. Stoddard, *a.g.e.*; Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, Sebil yayınları, İstanbul, 1996; Mustafa Balcıoğlu, *Teşkilat-ı*

Mahsusadan Cumhuriyete, Nobel yayınları, İstanbul, 2001; Atilla Çeliktepe, *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Siyasi Misyonu*, IQ Kültür sanat yayıncılık, İstanbul, Ağustos 2003 (ikinci baskı); Nurettin Şimşek, *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Reisi Süleyman Askeri Bey (Hayatı, Siyasi ve Askerî Faaliyetleri)*, IQ Kültür Sanat yayıncılık, İstanbul, 2008; Emin Demirel, *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Günümüze Gizli Servisler*, IQ Kültür Sanat yayıncılık, İstanbul, 2002.

- 183 Teşkilat-ı Mahsusa'nın son başkanı olan Hüsametdin Ertürk, TM'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan kısa süre önce Enver Paşa tarafından kurulduğunu ve amacının da "... bir taraftan bütün İslamları bir bayrak altında toplamak, bu suretle Panislamizm'e vâsıl olmaktır. Diğer taraftan da Türk ırkını siyasi bir birlik içinde bulundurmak, bu bakımdan da Pantürkizm'i hakikat sahasına sokmaktır" dedikten sonra, bu farklı gayelerin ne suretle bir araya geldiğini, "Enver Paşa'nın bir yandan Emiri Efendi'nin İttihat ve Terakki programındaki Panislamizm'inden, diğer taraftan da Ziya Gökalp'in Pantürkizm'inden ilham aldığı muhakkaktır" sözleriyle açıklamıştır. Bkz. Ertürk, a.g.e., s. 105.
- 184 Umur-ı Şarkıye Dairesi'nin teşkilat yapısında da tıpkı NfO'nun çalışma şeklinde olduğu gibi birimler ülkelere ve dillere göre ayrılmıştı. Bkz. Balcıoğlu, a.g.e., s.1 - 8. Yalnız, sözkonusu yazıda TM'nin ilk kuruluş tarihi olarak verilen 17 Kasım 1913'ün kaynağı belirtilmemiştir; aynı şekilde TM'nin amaç ve hedeflerini anlatan uzun "belge" alıntısının da kaynağı verilmemiştir.
- 185 Kröger, *Revolution als Program* ..., s. 366.

3. Bölüm

Müslüman Savaş Esirleri

Birinci Dünya Savaşı'nda Esirlik ve Esirlere Yönelik Özel Uygulamalar

Birinci Dünya Savaşı çıktığında, diğer devletler gibi, Almanya da savaş esirlerinin sayısının ulaşacağı boyutları tam olarak öngörebilmiş değildi. Dolayısıyla tarihin gördüğü en büyük kitle savaşlarından biri olan Birinci Dünya Savaşı'nda hiç bir devletin baştan tam olarak kestiremediği en önemli sorunlardan birisi de esirler meselesi olmuştur. Birinci Dünya Savaşı sırasında 7 ila 8-9 milyon arası asker esir düşmüştü. Bu da savaşa katılan tüm asker sayısının yedide birini oluşturuyordu. Eline en çok esir düşen ülkelerden biri de Almanya idi. Nitekim savaş boyunca esarete bulunan kişi sayısı Almanya'da toplam 2.5 milyon kadardı. Bunların büyük çoğunluğu Doğu Cephesi'nden, yani Ruslardan ele geçirilmişti. Savaş boyunca Rus askerlerinin beşte birini oluşturan 3,4 milyon kişi cephelede esir düşmüş ve bunların beşte üçü Avusturyalılar ve kalan ikisi de Almanlar tarafından esir edilmişlerdi. Fransız ordusundan esir olanların sayısı 600.000 iken İngilizlerde bu rakam 200.000 olarak tespit edilmiştir. Öte yandan Almanlardan esir olanların sayısı bir milyon kadardı. Buna karşın Avusturyalılardan 2.8 milyon kişi esir düşmüştü. Bu toplam sayı Avusturya-Macaristan ordusunun üçte birine denk geliyordu. Doğu Cephesi'nde esir düşme oranlarının yüksek olmasının nedeni burada karşı karşıya gelen iki çok milletli imparatorluk (Avusturya-Macaristan ve Rusya Çarlığı) ordularındaki farklı etnik ve dinî unsurların savaştıkları ülkelere olan gevşek bağlılıklarından ileri geliyordu. Öyleki savaş boyunca karşı tarafa toplu geçişlerin en çok yaşandığı cephe Doğu Cephesi idi. Esirlik olayında başka psikolojik unsurlar da etkili olabiliyordu. Almanlardan esir

düşen 1 milyon askerin büyük kısmı savaşın son aylarında ve Batı Cephesi'nde esir düşmüşken, Ruslar daha savaşın başında çok sayıda fire vermişlerdi. Özellikle Ruslardan ele geçen esirler savaş öncesi esir kamplarına ilişkin alınan altyapı tedbirlerini boşa çıkarmış ve büyük sorunlar yaşanmasına sebep olmuştu. Savaş ekonomisinin hakim olduğu bir dönemde iş kaybından kaynaklanan üretimdeki düşüşe bir de milyonlarca esirin sorunları eklenince ciddi problemlerin ortaya çıkması kaçınılmaz olmuştu. Bu sorun ancak savaşın ikinci yarısından itibaren hafifletilebilmişti. Şöyle ki, esirler de artık üretime sokularak çalışma taburlarında kendilerine görev verilir olmuş ve tarımdan endüstriye bir çok alanda çalışmak durumunda kalmışlardı. Böylece esirler, savaşın başlarında negatif bir unsurken, sonradan cephelere gönderilerek eksilen istihdam gücünün tamamlanmasına vesile olarak pozitif bir anlam kazanmıştır.¹

Savaşın başlarında esirlerin karışık şekilde tutulmaları öngörülmüşse de zamanla bundan mütevellid problemler sebebiyle esirler öncelikle milletlere göre ayrılmıştır. Bu bölümde ayrıntılı şekilde ele alınacak olan Berlin yakınlarındaki Wünsdorf ve Zossen'de Müslüman esirlere mahsus oluşturulan kamplar, savaşta sadece Müslümanlara has² bir uygulama olmadığı gibi, yalnızca Almanya'ya has bir tecrübe olarak da kalmamıştır. Benzer bir uygulama Rus ordusunda görev alıp esir düşen veya gönüllü olarak Alman tarafına geçen Alman kökenli Ruslara da uygulanmış ve onlar için de hususi kamplar oluşturulmuştur. Bunun yanında Avusturya-Macaristan devleti Ruslar tarafında savaşan Ukraynalılara ve Polonyalıları farklı bir muamelede bulunurken, Ruslar da Avusturya-Macaristan ordusunda yer alan Slav ırkına mensup halklara ayrı bir alâka göstermişlerdir.³

Bu ayrıcalıklı davranma durumu daha geniş anlamda savaşan devletlerin müttefiklerine yönelik de uygulanıyordu. Örneğin Ruslara esir düşen *Elsas-Loren* kökenli Alman askerlerinin Fransa'ya gönderilmesi projesi gibi, Avusturya ordusundan esir edilen İtalyan kökenlilerin İtalya'ya gönderilmesi de müttefiklik dayanışmasının sonularındandı.⁴

Max von Oppenheim'in büyük memorandumunda geniş yer ayırdığı ve Almanya'nın büyük bir proje olarak uygulama-

ya soktuğu Müslüman esirlerin özel muameleye tabi tutulması çalışmalarının benzeri sayılabilecek küçük çaplı uygulamalar aynı dönemde Osmanlı Devleti tarafından da gerçekleştirilmiştir. Bu anlamda Kutü'l-Amare'de İngilizlerden ele geçirilen Hind Müslümanlarının "*Hilâfet'e karşı merbutiyetlerini tezyid etmek maksadıyla*" Bursa'da iki bin kişilik özel bir kamp inşasına karar verilmişti.⁵ Yine değişik esir kamplarında bulunan Müslüman Hintlilere yönelik propaganda faaliyetleri de sonradan Teşkilât-ı Mahsusa'nın yerini almış *Umur-ı Şarkîye Müdüriyeti*'nce organize edilmiştir.⁶ Ruslar'dan ele geçen Avusturya-Macaristan vatandaşlarının ve Alman kökenli Rusların Osmanlı Devleti tarafından Almanya'ya gönderilmesi gibi uygulamalar da müttefikler arası dayanışma meyanında zikredilebilir.⁷

Ekim 1914 Memorandumu'nda "Müslüman Savaş Esirleri" Meselesi

Kitabın önceki bölümlerinde, 1914 yılı sonabharında Max von Oppenheim tarafından kaleme alınan büyük memorandumun Almanya'nın Birinci Dünya Savaşı'nda uygulayacağı Şark ve İslam stratejisinin belgesi niteliğinde olduğu ve bu belgede belirlenen hususların büyük kısmının pratiğe aktarıldığı ifade edilmişti. Oppenheim'in bu memorandumunda üzerinde önemle durduğu hususlardan birisi de, daha evvel ifade edildiği üzere, İtilaf devletleri safında Almanya'ya karşı savaşan Müslüman askerlerin Osmanlı-Alman ittifakı lehine kazanılması konusu idi. Müslüman savaş esirleri başlıklı bu bölümde öncelikle, birinci bölümde vermediğimiz, memorandumun Müslüman savaş esirleri kısmının geniş özeti verilecektir. Oppenheim tarafından ortaya konulan ve işin teorik kısmı sayılacak memorandumdaki bilgilerden sonra Birinci Dünya savaşı boyunca Almanların büyük bir önem atfederek, Osmanlı Devleti ile işbirliği içinde, pratiğe aktardıkları Müslüman savaş esirlerine özel muamele ve onlar için oluşturulan hususî kampların yapısı ayrıntılı şekilde ele alınmaya çalışılacaktır.

Max von Oppenheim'in memorandumunun 12. bölümünü oluşturan *Müslüman Savaş Esirleri* ile ilgili kısmın geniş özeti şu konuları içermektedir:

- *Afrikanlı ve Hindistanlı Savaş Esirleri*: Memorandumda “Turkos”⁸ tabiri altında Fransız Afrikasından gelen Faslı, Cezayirli ve Tunuslu Müslümanların durumu değerlendirilmiş ve savaş öncesinde Turkosların yaşadığı Kuzey Afrika ülkelerinde toplam 51.000 Müslüman askerin bulunduğu ifade edilmiştir. Bunlardan başka gene Fransız sömürge bölgelerinde 14.000 kişilik Senegalli ve siyahî askerin mevcut olduğu ve bunların da bir kısmının Müslüman olduğu bilgisi verilmiştir.
- Tunuslu ve Cezayirli yerli askerler toplam 9 piyade alayından oluşurlarken, 6 alay da sipahilerden meydana geliyordu. Bunlar Avrupaî tarzda iyi techiz edilmiş ve eğitilmişlerdi. Yine Cezayir ve Tunus’daki bu yerli askerler Fransız ve diğer azınlıklara mensup askerlerle çoğu zaman aynı alaylarda yer alıyorlardı. Faslı birlikler ise eğitimsiz ve ilkel organizasyona sahipti.⁹ Fransız Afrikalılarının muharebe gücünün yabana atılmaması gerektiği notunu düşen Oppenheim, bu insanların fiziksel olarak da güçlü kuvvetli olduklarının altını çizmeden edememiştir.
- Esir düşen “Turkos”ların, Fransızların kendilerini cephenin önüne koyarak bir bakıma kurşunların önüne attıklarını ve hem arkadan hem de önden iki ateş arasında kaldıklarını iddia ettiklerini belirten Oppenheim, “*Fransızlar Müslüman askerlere kendi ülkelerinde köle muamelesini reva görürlerken Fransa’da kardeşâne davranışlarda bulunuyorlar*” diyerek aradaki çelişkiye dikkat çekiyordu. Öte yandan Oppenheim, Fransa ordusundaki zenci askerler gibi, Müslüman askerlerin de cephede ele geçirdikleri Alman askerlerine karşı uyguladıkları işkence haberleriyle dolu Fransız gazetelerini, bir Fransız taktiği olarak değerlendirmektedir. Oppenheim’a göre Fransızlar, bu taktik sayesinde Alman tarafına geçen Müslümanların, Alman korumasına alınıp onlardan istifade edilmesinin önüne geçmeye çalışıyorlardı.¹⁰
- *Müslüman esirlerin Almanya İçin kullanılması* başlığı altındaki kısımda, Turkoslar’dan Almanya adına yararlanılması fikrinin ilk olarak İstanbul elçisi Baron von Wangenheim ve eski Fas konsolosu Vassel’den geldiğini, ayrıca Türk tarafından ve de Şam’da sürgün hayatı süren Cezayirli halk kahramanının torunu Emir Abdülkadir’den de bu yönde önerilerde bulunulduğunu belirten Oppenheim, “*Almanya İmparatoru ve Prusya Kralı*

majestelerinin Turkosları özgür kılıp gerçek efendileri sultan-halifeye verilmek üzere İstanbul'a göndermeyi planladığı haberi gerek Türkiye'de gerekse de diğer İslam dünyasında sevinçle karşılandı. Şâyet bu haber Cezayir ve Tunus'a ulaşmışsa mutlaka oralarda da büyük coşkuya sebebiyet vemiştir" diyordu.¹¹

- Esirlerden böylesine bir yararlanmanın mutlaka Almanya'nın menfaatleri için imkân dahilinde olduğunu söyleyen Oppenheim, bunun için belirli hedefler doğrultusunda ve iyi bir organizasyon yapılması gereğine işaret etmiştir. Fransa adına savaş gelmiş olsalar da Müslümanların, içlerinde onlara karşı bir düşmanlık beslediklerini iddia eden Oppenheim, onları Fransız etkisinden kurtarmak için diğer Fransız esirlerinden ayrı kamplara alınması gereğini ifade etmiştir. Turkoslardan yararlanma konusunda ordu idaresiyle belli zorlukların yaşanabileceğini de ifade eden Oppenheim, sağlanacak faydalar yanında bunun pek öneminin olmadığını belirtmiştir.
- Almanya'daki değişik esir kamplarında memorandumun kaleme alındığı esnadaki mevcut Müslüman esir sayısının 900 kadar olduğunu ifade eden Oppenheim, esirler konusunda çalışmaların başladığını ve esir kamplarının uzman kişilerce şimdiye kadar iki kez tarandığı bilgisini vermektedir. Bu uzmanlardan birisi de Oppenheim'in başında bulunduğu *Tercüme Bürosu* çalışanı Schabinger'dir. Oppenheim, Schabinger'in bundan sonraki süreçte Müslüman esirlerle ilgileneceğini söylemektedir.¹²
- Müslüman askerlerin Alman tarafına geçmelerini temin için pratik öneriler getiren Oppenheim, şayet cephede büyük birlikler halinde bir arada bulunan gruplar tesbit edilirse, bu askerlere Almanlara karşı savaşmamaları, bilâkis Alman tarafına geçmeleri halinde kendilerine iyi muamelede bulunulacağı yönünde çağrıda bulunacak balonlar gönderilmesini öneriyor. Bu balonlarla Almanya'nın savaş başarıları ve galibiyetlerine ilişkin kısa açıklamalar içeren broşürler, el ilanları dağıtılacak ve sultan-halifenin ortak düşmanlarımıza karşı harekete geçtiği bilgisi yayılacaktı.¹³
- Müslüman esirlerin karşılanması konusuna da değinen Oppenheim, bunun için Arapça bilen tercüman ihtiyacına değinmiştir. Bu arada bazı Turkosların Fransızca bildiklerinden bahisle

onların diğer esirlerden izole edilip ayrı ve tek bir kampta tutulmaları gereğinden bahsederken, muhtemel Fransız ve İngiliz etkilerine karşı korunaklı bir halde tutulmalarının lüzumuna vurgu yapıyordu. Her halükârda bütün Müslüman esirlerin tek bir kampta toplanması gereğine işaret eden Oppenheim, bu kampın Berlin'e çok uzak olmayan ve ulaşımı kolay bir yerde olması gerektiği konusunun altını çiziyordu. Bu anlamda *Zossen*¹⁴ ve *Döberitz* kamplarının bu iş için seçilebileceğini belirten yazar, ayrıca Müslüman esirler arasında Fransızlardan rüşvet alan veya onların etkisinde bulunan kimselerin tespitinin büyük bir dikkatle yapılması gereğinden bahsederek “işe yaramaz” unsurların ayıklanması gereğine dikkat çekiyordu.¹⁵

- Oppenheim, Müslüman esirlere *özel muamelede* bulunulmasını istemiş ve onların güneyden gelmiş kimseler olmasının dikkate alınmasını talep etmiştir. Ayrıca ibadetlerini yerine getirmeleri için tahtalardan da olsa basit ve küçük bir cami yapılmasını ve abdest almaları için gerekli altyapının oluşturulmasını da önermiştir. Yapılacak camiye bir imam tayin edilmesini isterken bunun için şimdilik Berlin Türk elçiliği imamının yeterli olabileceğini, uzun vadede ise İstanbul'dan veya Şam'dan Cezayirli, fanatik, anti-Fransız bir Müslüman mollanın buraya getirilebileceğini ifade etmiştir. Bu arada şâyet esirlere kampta et yedirilecekse, hayvanların İslamî usullere göre kesilmesine dikkat edilmesi konusunda da uyarıda bulunuyordu.¹⁶
- Esirlerle münasebette bulunacak, Arapçaya tam hakim birkaç tercümanın görevlendirilmesi gereğinden bahseden Oppenheim, bunların aynı zamanda esirleri gözlem altında da tutabileceklerini söylüyordu. Bu işi yapacak, Almanya'da yaşayan *yerli* kişilerden yeterli sayıda kimsenin bulunduğunu söyleyen Oppenheim, esirlerle yapılan ilk tecrübelerden onlara etkide bulunmanın tamamen mümkün olacağını görüldüğünü ifade etmektedir. Ayrıca kampta toplanan esirlerin memleketlerine, kabilelerine, ait oldukları tarikatlere (*Bruderschaft*) ve hatta okuma-yazma bilip bilmediklerine göre tespitlerinin yapılması ve buna yönelik bir liste hazırlanması hususuna da değinmiştir.¹⁷
- Esirlerle irtibat kurulup güvenlerini kazandıktan sonra onlardan da bir takım faydalı öneriler gelebilir diyen Oppenheim, esirlerin

memleketlerine gönderilecek mektuplarla Fransızlar aleyhinde bir hava oluşturulmasının mümkün olacağını belirtmiştir.¹⁸ Beraberinde kendi adamları olduğu halde, Emir Abdülkadir'in torunlarından Emir Said'in Şam'dan Berlin'e gelmek ve burada esirlerle irtibat kurduktan sonra onları Fransa'ya karşı savaşmaya teşvik etme yönünde bir teklifte bulunduğunu bildiren Oppenheim, bu teklifi çok önemli bulduğunu ifade etmiştir.¹⁹

- *Senne Lager* kampından seçilen 14 Müslüman esirin yakında İstanbul'a hareket edeceğini belirten yazar, bunların Türkiye'de ve İslam dünyasında uyandıracağı etkiden çok ümitlidir. Özellikle de oradaki muhacir gruplar üzerinde oluşturacağı etkiden. Oppenheim İstanbula gönderilecek gruptan bazılarının doğrudan Suriye'ye gönderilmesinin önemine değinerek, gerek Suriye'de bulunan sürgündeki muhacirler üzerinde ve gerekse de, hac mevsiminde bulunulduğu bilgisinden hareketle, o günlerde hac ibadetinden dönüş yolundaki kabileler üzerinde etkili olabileceği düşüncesindedir. Bu ilk parti *askerler* sultan-halifenin emrine verilen küçük bir grup olup, daha sonraki kabileler daha kalabalık şekilde ve halifenin askerleri olarak onun hizmetinde bulunabilirdi. Turkoslar arasında üst rütbeli subayların bulunmadığından ve yalnızca küçük rütbelilerin mevcudiyetinden bahseden yazar, Almanya'daki kamplarda verilecek *manevî eğitim* sırasında esirlerin Türk komutasına da alılabileceğinden bahsetmiştir. "*Balkanlar'daki durum müsaade eder etmez Türk ordusu için uygun görülen bütün esirler Türkiye'ye sevk edilmeli ve burada Türk subaylarının talimine tabi tutulmalıdırlar.*"²⁰
- Daha önce ismi geçen Emir Said, İstanbul'daki Alman elçisine, Kuzey Afrika üzerinden, kendi memleketini yeniden almak üzere emrinde 500 kişilik bir süvari birliğinin bulunduğunu ve silah verilmesi durumunda bunun mümkün olacağını söylemiş. Türkiye bunu onayladı. Şam'daki Cezayirli muhacirlerle Hac dolayısıyla Türkiye'de (Osmanlı topraklarında) bulunan Cezayirli birlikte talim ettirilirlir ve bizim savaş esirlerimizle birleşirlerse Türk ordusunun bir parçası olarak Mısır'ın fethine katılabilirler.²¹
- Oppenheim Müslüman esirlerin de katılacağı harekâtla fethedilecek Mısır'dan sonra güney Libya üzerinden Fransız hakimiyeti

yetindeki kuzeybatı Afrika'ya ilerlenebileceği görüşündedir. Bu harekât sırasında silahlı Senusî birlikleri yanında bir çok Arap kabilesinin de onlara destek verebileceklerinden bahseden Oppenheim, bu birliklerin güney Cezayir ve Tunus'da görülmelelerinin Fransız kolonilerindeki kuzgunluğun bir işareti olacağı iddiasını dile getirmiştir. Tabii bunun için İtalya ile önceden anlaşılmalıdır.²² Mısır'a yönelik Türk harekatıyla ilgili olarak da Oppenheim, bir tarih vererek 1914 yılı sonunu vermiş ve Fransız kuzeybatı Afrikası'na yönelik harekatı işaret ederek, kış mevsiminin Afrika'nın içinden geçmek için en iyi zaman olduğuna dikkat çekmiştir.²³

- Senegalli esirlere de kısaca değinen Oppenheim, onların paralı askerler olarak savaştıklarını ve bazı fanatik Müslüman zenciler dışındakileri şimdilik kullanmayı düşünmediklerini ifade etmiştir. Bu fanatik Müslüman esirler, Türkoslara Mısır'a yönelik savaşta yardım edebilirlerdi. Şayet bu durumda bulunan yeterli sayıda kişi kamplara gelecek olursa bu konu tekrar ele alınabilirdi.²⁴
- *Hindistanlı Müslüman Esirler* konusuna ayrı bir başlıkta yer verilen memorandumda, ilk olarak sayılarının 30-40 bin civarında olduğu tahmin edilen Hindistanlı birliklerin, önce Mısır'a ve oradan da bir kısmının Marsilya'ya nakledildikleri bilgisi verilmektedir. Yüksek Ordu İdaresi'nin (*Oberste Heeresleitung*) 2 Kasım tarihli bilgisine göre, Alman ordusunun sağ kanadı karşısında yer alan İngiliz birlikleri arasında diğer birliklere serpiştirilmiş durumdaki Hindistanlı askerler de yer almaktaydı. Alınacak esirler için bir yardımcısının tercümanlık yapmak üzere cepheye gönderildiğini ifade eden Oppenheim, *pratik öneriler* kısmında; öncelikle başka cephelerde de (güney cephesi gibi) Hindistanlı askerlerin bulunup bulunmadığının tespit edilmesi gerektiği ve bu insanlarla temasa geçecek elemanların sağlanması lüzumuna işaret etmiş ve Hindistanlıların İngiliz ordusuna zorla alındıklarını söyledikten sonra, Mısır'da gemilerden inmek istemeyen birçok Hintlinin vurulduğunu dile getirmiştir.²⁵
- Cephede İngiliz birlikleri arasında bulunan Hintli askerlere propaganda yapmanın ve onlara ulaşmanın yollarını değerlendiren Oppenheim, dağınık halde bulunan Hintlilerin arasına ölümü göze alabilecek bir Hintli ajanın sokulup sözlü propa-

ganda imkânlarının da araştırılmasını istemektedir. Bu arada ele geçirilen Hintlilerin iyice sorgulanarak Hintli birlikler ve pozisyonları hakkında bilgi toplanması gereğine işaret eden yazar, Turkoslar gibi Hintlilere de Berlin yakınlarında özel kamp oluşturulmasını tavsiye etmektedir.

- Bu arada Hindu ve Müslüman ayrımına dikkat çekerken, birincilerin vejeteryan olmaları ve ikincilerin Müslüman olmaları nedeniyle et, domuz eti vs. gibi dinî hasasiyetlere dikkat edilmesini de özellikle tavsiye ediyordu. Diğer Müslüman esirlere yönelik düşünülen, esirlerin eğitilip kendi memleketlerine gönderilmesi ve orada faaliyetlerde bulunmaları düşüncesi Hintliler için de geçerlidir. Bir kısım Hintlinin İstanbul üzerinden Afganistan'a gidecek *ekspedisyon* ekibine katılması ve orada sözlü propaganda yapmaları Afgan emiri üzerinde ve Hindistan halkı arasında çok etkili olabilirdi. Oppenheim, teker teker veya birlikler halinde oluşturulacak Hintli askeri birliklerin Mısır'a karşı Türkiye'nin girişeceği harekâta kullanılabileceklerini de düşünmekte idi.
- Oppenheim'in memorandumunda en az yer verdiği Müslüman savaş esiri grubunu Rusya Müslümanları oluşturmuştur. Öyle ki Rus ordusu içindeki Müslüman sayısının az olacağı, bunların hele de büyük birlikler halinde bulunmayacağı öngörüsünde bulunan Oppenheim, yine de ihtiyatı elden bırakmayarak, konunun araştırılması gerektiğinin altını çizmiştir²⁶

İtilâf Devletleri Safında Savaşan Müslüman Askerler

Oppenheim'in memorandumunda Fransız ve İngiliz ordularındaki Müslümanlara yönelik öngörülen rakamlar savaş öncesi döneme ait bilgi ve tahminleri yansıtmakta idi. Birinci Dünya Savaşı sırasında ne kadar Müslüman'ın İtilaf Devletleri saflarında savaştıkları tam olarak bilinmese de buna ilişkin bazı yaklaşık rakamlar mevcuttur. Bu bilinemezliğin nedeni, devletlerin ordularındaki askerlerin sayılarını bildirirken dinî bir sınıflamadan ziyade bölgesel veya milliyet esasına dayalı tasnif yapmış olmalarıdır. Dolayısıyla asker sayılarına ilişkin bilgiler de bu tanımlamalar üzerinden verilmiştir.

Örneğin Fransızlar adına savaşan Kuzey ve Batı Afrikalıların çoğunun Müslüman oldukları ön kabulünden hareketle, Fransız ordusunda bulunan Müslümanların sayısı şu şekilde verilmiştir: Cezayir'den 175.000; Tunus'tan 50.000; Fas'tan 10.000 ilâ 40.000 arası; Batı Afrika'dan 161.000 ilâ 180.000 arası ve Doğu Afrika'dan 2000 kadar Müslüman. Sayıları verilen bu askerlerden ne kadarının Avrupa cephelerindeki savaşta öldüğüne ilişkin tahmini rakamlarsa şöyledir: Cezayirli 19.000 ila 25.000 arası, Tunuslu 11.000 ila 36.000 arası ve Batı Afrikalı 25.000 ila 30.000 arası Müslüman.²⁷

İngiltere ve Rusya adına savaşan Müslüman askerlerin sayısına²⁸ ilişkin rakamlarda da belirsizlik ve büyük farklar mevcuttur. Avrupa'da ve Ön Asya'da 90.000 “renkli” ırka mensup kişinin İngiliz ordusu adına savaştığı yönündeki bilgilerden başka, denizaşırı savaşa katılan Hintlilerin sayısını 210.000 ila bir milyon arasında gösterenler de bulunmaktadır. Askerlere dair ayrıntılı rakamlar da verilmektedir. Örneğin Ekim 1914 ile Kasım 1915 arası Lahor ve Meerut bölüğünden oluşan Hind birliği 12.081 kişilik asker ve subaydan oluşuyordu. Bir başka bilgiye göre ise Birinci Dünya Savaşı'nda Fransa'da 86.382 Hindistanlı asker görev almıştı. Hindistan ordusunda dinî mensubiyetler askeri birliklerin oluşturulmasında belirleyici oluyordu. Batı Cephesi'nde ölen Hindistanlı askerlerin sayısına ilişkin rakamlar 2448 ila 4944 arası olarak verilmektedir.²⁹

Birinci Dünya Savaşı'nda Rus askerleri içindeki Müslüman asker sayısı 960.000 olarak verilirken, Müslümanlar Rus ordusu içinde ayrı birlikler halinde değil, karışık vaziyette yerleştirilmişlerdi.³⁰

İlk Müslüman Esirler ve Cephelerde Propaganda Faaliyetleri

Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı ilk aylarda Alman Dışişleri Bakanlığı'na bağlı bir birimde sansür işinde görevli olan Karl Emil von Schabinger von Schowingen Almanya'nın Paderborn şehri yakınlarındaki bir esir kampından (*Senne Lager*) isimleri önceden belirlenmiş 14 kişilik bir Müslüman esir grubunu alıp İstanbul'a götürmekle görevlendirilmişti. Bu görevin asıl ehemmiyeti Schabinger'in 30 Ekim 1914'de gittiği Senne Lager Kampı'ndan

alacağı bu 14 kişilik esir grubunu 14 Kasım'da Hilafet'in başkenti İstanbul'da düzenlenecek cihat ilanı törenlerine yetiştirmektedir.³¹

Belirlenen esirlerden beşi Faslı, yedisi Tunuslu ve ikisi de Cezayirli idi. On dört kişi için sahte isimlerden oluşan, gerçek Alman pasaportları hazırlanmıştı. Berlin'den hareket eden kafilenin amacı Romanya ve Bulgaristan üzerinden geçerek trenle İstanbul'a ulaşmaktı. Romanya'nın savaşta alacağı konum henüz belirsizliğini koruduğundan trenle seyahatleri sırasında grubun bir engellemeye maruz kalmaması gerekiyordu ve bu yüzden katile, görünüşte bir sirk ekibi olarak lanse edilmişti.³²

Biraz maceralı bir yolculuk sonrası vardıkları İstanbul'da ertesi gün gerçekleştirilecek olan cihat ilanı törenlerine hazırlıklar yapılmakta idi.³³ Yapılacak törenin bir parçasını da Almanya'dan getirilen Müslüman esirlerin halkın karşısına çıkartılması oluşturmaktı. Nitekim törenler sırasında esirler Alman elçiliğinin balkonundan halka gösterilmiş ve esirlerin elçilik balkonundan sarfettikleri birkaç cümle ile "İslam kardeşliği" herkese gösterilmişti.³⁴ Gösterinin amacı Müslümanların birliğini ifade etmek ve Osmanlı sultanı halifenin liderliğinin bütün Müslümanlarca kabul edildiğini göstermekti. İtilaf Devletleri safında savaşırken esir edilen Müslümanların serbest bırakılması ve Müslümanların gerçek başı olan halifeye teslim edilmesi Alman İmparatoru'nun halifeye bir jesti idi. Öte yandan bu gösteri ile verilmek istenen diğer bir mesaj da "Müslüman dostu Alman imparatoru" imajı idi.

Schabinger'in Berlin'den İstanbul'a götürdüğü 14 kişiden oluşan "nümûnelik" Müslüman esirler grubu, Max von Oppenheim'in büyük memorandumunda 22 sayfalık bir bölümle kendine yer bulan Müslüman savaş esirleri projesinin ilk ayağı olduğu gibi, bir bakıma uygulamaya geçirilen genel İslam stratejisinin de başlangıcını oluştuyordu.

NfO'nun kuruluşundan 1916 yılı başlarına kadarki dönemde, başkanlık da dahil değişik görevler ifâ eden Schabinger, Dışişleri için kaleme aldığı hatıralarında cephe propagandasını NfO'nun faaliyet alanları içinde birinci sırada saymıştır.³⁵ Aynı şekilde Schabinger, Alman Dışişleri'yle savaş sonrasında yaptığı bir takım resmi yazışmalarında da bu seyahati, Dışişleri kariyerindeki en önemli hadiseler arasında göstermiştir.³⁶

Herbert Müller'in 1918 yılı Ağustosunda kaleme aldığı NfO'nun yapısına ve faaliyetlerine ilişkin raporunda ise İtilâf Devletleri saflarında savaşan Müslüman askerlere yönelik propaganda faaliyetlerine yer verilmemiştir. Cephe propagandası faaliyetinin Müller'in raporunda yer almamasının iki sebebi olabilir: Birincisi yapılan cephe propagandaları çok az etkili olmuştur ve 1918 yılı itibarıyla NfO'nun diğer faaliyetleri yanında bahsedilmeye değer bulunmamıştır; ikincisi de Schabinger'den sonra (1916'dan sonra) propaganda faaliyetleriyle cephelerdeki Müslüman askerleri etkileyip Alman tarafına geçirme projesine çok fazla itibar edilmemiş ve esir edilen Müslüman askerlerin sayısındaki artış sonucu, özel kamplardaki propaganda faaliyetlerine ağırlık verilmiş olmasıdır.

Müslüman askerlerin saf değiştirmeleri genelde münferid vakalar şeklinde cereyan etmiştir. Toplu halde taraf değiştirmede kayda değer en önemli hadise ise 1915 yılı başlarında Fransız ordusunda teğmen rütbesindeki Rabah Bukabuya'nın, beraberinde 70 Müslüman askerle, Almanya saflarına geçmesidir. Bu olaydan başka 1916 yılı yazında ve 1917 yılı başlarında kayda değer taraf değiştirmeler meydana gelmiştir.³⁷ İngiliz belgelerine göre 1915 yılının ilk yarısında çoğunluğunu Afridislerin oluşturduğu 220 kişi Hindistan Bölüğü'nden Alman tarafına geçmişti. Bu geçişlerde cihat propagandasının etkisi yanında, karşı propaganda amaçlı sahte geçişlerin de olduğu iddia edilmiştir.³⁸

Cephe Propagandası ve Etkileri

Müslüman askerlere yönelik cephelerdeki propaganda çalışmalarına bizzat katılan ve bu işleri organize eden NfO'nun ikinci başkanı Schabinger'in konuya ilişkin birinci dereceden kaynak niteliğindeki anlatımlarına göre: İtilâf Devletleri savaşın çok uzun sürmeyeceği ön kabulüyle savaşın ilk zamanlarında Almanların propaganda faaliyetlerine karşı herhangi bir tedbir almamışlardı. Bundan dolayı İtilaf Devletleri kendi saflarındaki Şarklı askerlere yönelik ayrıca bir propaganda faaliyetine gerek görmemişlerdi. Giriştiği propaganda faaliyetlerinde Almanya, öncelikle düşman ordularındaki Şark kuvvetlerinin serbestçe ve istedikleri gibi kullanılmasının önüne geçmeyi hedeflemişti. Bu

amaçla da “gerçeği” ortaya koyan savaş haberlerinin ve çağrılarının düşman cepheleriyle, cephe gerisine ulaştırılması amaçlanmıştı. Böylece sömürgelerden gelen birliklerin disiplinleri ve uğrunda savaştıkları ülkeye olan sadakatları sarsılmış olacaktı. Her ne kadar saf değiştiren asker sayısı beklenenden az olmuşsa da, yapılan propaganda çalışmaları belli oranda başarıya ulaşmıştı. Bu durum Almanların tarafına geçen Kuzey Afrikalı ve Hindistanlı askerlerin ifadeleriyle sabitti. Bu başarıdan olsa gerek, bir süre sonra Fransızlar Almanların propaganda faaliyetlerine bir takım önlemler alma ihtiyacını hissetmişler ve sınır boylarındaki bazı birliklerin yerlerini değiştirmek durumunda kalmışlardı. Yapılan propagandalar sonucu öncelikle cihad ilanından haberdar olan Müslüman askerler *“artık durumu savaşın başındakinden farklı olarak ... görmeye başlamışlardı.”* Bütün bu faaliyetlere ilaveten Müslümanlar arasındaki cihad şuurunun yaygınlaşmasında Osmanlı Devleti içinde yayınlanan Türkçe ve Arapça gazetele- rin Panislamist fikirleri işlemeleri ve Müslümanların yabancı ha- kimiyetinden kurtulmaları gerektiği yönündeki yayınları önemli olmuştu. Bu yayınların gerçekleşmesinde NfO’nun katkısı da bulunuyordu. NfO tarafından geliştirilen sistematik propaganda unsurlarının Şark basınında yer bulmasının daha başka sonuçları da olmuştur. Örneğin NfO tarafından üretilip Türk ve Arap bası- nında yer alan bazı makalelerde Fransız tarafında savaşıp da ölen Müslümanların, Müslüman geleneklerine göre defnedilmedikle- ri, cesetlerin yakıldıkları veya toplu mezarlara konuldukları konu- sunun işlenmesi Fransızlarda hemen etkisini göstermişti. Fransız Savaş Bakanlığı konuyla ilgili olarak *“Achbar el-Harb”* gazetesin- de hemen bir açıklama yapmış ve bundan sonra ölen Müslüman askerlerin İslamî kurallara göre defnedilmesi hususuna kesinlikle uyulacağı belirtilmişti. Ayrıca başka Fransız-Arap gazete ve dergi- lerinde de bu konu resimlerle belgelenen bazı makaleler şeklinde kendine yer bulmuştur. NfO’nun bir başka etkisi ise Fransızların, cephe-deki Müslüman askerlere imam tayin etmeye başlamala- rıdır. Yine, Müslüman yaralı askerlere iyi bakılmadığı şeklindeki NfO kaynaklı iddialara da Fransızlar hassasiyetle yaklaşmışlar ve bu konuda da tedbirler almışlardır. Bütün bunlar düşmanların, NfO kaynaklı propaganda unsurlarını ve Şark basını- ne kadar

yakından takip ettiklerinin ve bu propagandalardan duydukları endişenin göstergeleriydi.³⁹

Propaganda faaliyetlerinin Rusya tarafındaki yansımaları konusunda ise, “*bu konuda bir şey diyemeyeceğini*” ifade eden Schabinger, İngiliz ordusu içinde ve Batı Cephesi'nde savaşan Hindistanlı Müslümanlar üzerinde NfO propagandasının etkisini Bavyera veliaht prensinin ağzından bizzat dinlediğini aktarmaktadır. Şeyh Salih Tunusî'nin *La Bassée* cephesindeki propaganda faaliyetleri sonrasında, İngiliz-Hind birliklerinin geri çekilmeleri olayını ise Schabinger, şu sözlerle anlatmaktadır: “*Yeni esir düşen bir Cezayirli askerin tavsiyesiyle Şeyh Tunusi siperden sipere megafonla ‘cihad ilânını’ haber verir. Orada bulunan Araplara yönelik bu açıklamayı aynı yerde bulunan Hindli askerler de duymuş ve bundan etkilenmiş olmalıydı.*” Schabinger, bu durumun Hintli birliklere karşı İngilizlerde kuşkuya sebebiyet vermiş olabileceğini ve o yüzden cepheyi terketmiş olabileceklerini ifade ediyor.⁴⁰

Hazırlanan propaganda içerikli materyaller karşı cephele-re veya cephe gerilerine balonlar, uçaklar veya özel hazırlanmış toplarla ulaştırılıyordu. Bu materyallerin içeriğine bir örnek olarak Kuzey Afrikalı ve Ortadoğulu on ulema tarafından Müslüman askerlere yönelik kaleme aldıkları yazı gösterilebilir. Burada, “*İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Allah'ın ve O'nun Peygamaberi'nin düşmanı oldukları ve kim ki onlarla bir olup savaşırsa Allah'ın lanetini üzerine çekeceği*” belirtiliyordu. Aynı yazıda savaş meydanına gelen Müslümanların Almanya ve Avusturya-Macaristan tarafına geçmelerinin de bir bakıma Allah'ın emri olduğu ifade ediliyordu.

Schabinger'in yukarıda verilen açıklamalarına benzer bir içerik NfO bünyesinde ve Abdürreşid İbrahim imzalı bir başka propaganda materyalinde Tatarca olarak yer alıyordu. Fransız ordusundan Alman tarafına geçmiş olan Rabah Bukabuya da aynı şekilde NfO adına broşürler ve ilanlar hazırlayanlar arasında bulunuyordu. NfO gibi, *Hamburg Sömürge Enstitüsü* tarafından hazırlanan el ilanları ve broşürler de aynı amaçla kullanılırken, bunların metinleri tanınmış Şarklı şahsiyetlerce plaklara okunup kaydediliyor ve ses yükselticilerle özellikle Batı Cephesi'ndeki

Müslüman askerlerin teslim olmaları için kullanılıyordu. Ceza-yirli özgürlük kahramanı Abdulkadir'in oğlu Ali Paşa da bir Alman uçağına binip hem Doğu Cephesi'nde hem de Batı Cephesi'nde Müslüman askerlere yönelik ilanlar dağıtmıştı.⁴¹

Osmanlı Devleti'nin Gönderdiği İlk Propagandacılar: Şeyh Salih Tunusî ve Mehmet Akif

İstanbul'dan Berlin'e dönüş yolunda Schabinger'e yolculuğunda iki kişi eşlik ediyordu: Tunuslu Şeyh Salih et-Tunusî ve İslamcı şair Mehmed Akif (Ersoy). Her ikisinin de görevi genel olarak İslam dünyasına, özel olarak da İtilaf Devletleri cephelerinde savaşıırken Almanya'ya esir düşen çeşitli milletlerden Müslüman askerlere Panislamist propaganda faaliyetlerinde bulunmaktı. Bunun yanında Almanya'nın Osmanlı Devleti gibi Müslüman bir devletle Hristiyan devletlere karşı ittifak kurup savaşması Alman kamuoyunda bir takım çevrelerin içine sinmiyordu. Özellikle Katolik grupların bu konuda itirazları bulunuyordu. Dolayısıyla Alman kamuoyunun bu İslam-Alman ittifakına ısındırılması konusunda da Şeyh Salih'ten ve Mehmed Akif'ten yararlanmak istiyorlardı. Nitekim Şeyh Tunusî Almanya'ya gelirken beraberinde Almanca'ya tercüme edilmek üzere kendisinin kaleme aldığı cihadla ilgili küçük bir eserini (risale) de getirmişti. *“Die Wahrheit über den Glaubenskrieg”*. (Cihad Hakkındaki Hakikatler) başlığı altında yayınlanan eserin tercümesi işini Schabinger üstlenmiş, ancak son kısmını M. Hartmann tamamlamıştı. Schabinger, kitapçığın sonuna Avrupalı okurlara cihadı anlaşılır ve kabul edilebilir kılmak için bir ek yazmayı da ihmal etmemişti. Almanca'dan başka Fransızca'ya da tercüme edilen bu eser Almanya içinde Müslümanlarla ittifak yapılmasına kuşkuyla bakan kesimlere İslam'ı ve Cihad'ın mahiyetini, onların anlayacağı şekilde açıklamayı hedeflemişti. Aynı şekilde Fransızca versiyonu da çıkan bu kitapçığın bir amacı da Avrupa'da Almanya'nın Osmanlı Devleti'yle yaptığı ittifakı Hristiyanlığa karşı bir hareket olmadığı kanaatini oluşturmaktı.⁴² Kitapçığın satışından elde edilecek gelirin Kızılay'a verileceği kapakta belirtilirken, kitapçığın ikinci sayfasını tam kaplayacak şekilde Şeyh Salih'in yarım portre fotoğrafı yerleştirilmiş ve altına da *“İlmin ve insanlığın hizmetkârı Şeyh*

Salih Tunûsî” ibaresi konulmuştur. Kitaba Avrupalı bir “uzman” olarak giriş yazan Martin Hartmann, Şeyh Salih’in 1100’lerde sistem olarak oturan ortodoks İslam’ın ılımlı kanadının temsilcisi olduğunu ifade ederek *Frenk* dünyası ile İslam dünyası arasında bir uzlaşma/barışma (*Versöhnung*) zeminini savunduğunu belirtmiştir.⁴³ Şeyh Salih, risalesine ulema geleneğine uygun olarak önce soru ile, “*Allah yolunda savaşmanın gerçek anlamı nedir?*” şeklinde başlamış ve ardından cevabını açıklamaya girişmiştir. Cihad’ı açıklamayla başlayan Salih, önce büyük cihaddan söz etmiş ve ardından küçük cihada değinerek Müslümanların düşmanlarına karşı savaşının sınırlarını ve nedenlerini anlatmıştır. Burada cihaddan kasıt İslam dışında kalan bütün diğer inançlarla savaşmak değildir. Bu, İslam’ı ortadan kaldırmak, Müslümanları yerlerinden sürüp atmak isteyenlere karşı bir savaştır. Bu duruma örnek olarak da İngilizleri, Fransızları ve Rusları göstermiştir.⁴⁴ Bundan başka üç soru ve bunlara verilen cevapla Şeyh Salih’in yazdıkları 13 sayfada sona ererken, risalenin sonuna da 3 Kasım 1914 tarihini atmıştır. Kitapçığın sonunda risalenin mütercimi Schabinger’in kaleme aldığı ve bir sayfayı biraz geçen ekten başka Şeyh Salih Tunûsî’nin kendi ağzından kaleme alınan iki sayfaya yakın kısa hayat hikayesi yer almıştır.⁴⁵

1866/67 (h. 1283) yılında Tunus şehrinde doğan Şeyh Salih’in Peygamber sülalesinden gelen ailesi (Şerif Ailesi) buraya o doğmadan yüz yetmiş beş yıl önce yerleşmişti. İlk eğitimini müderris olan babasından alan Salih, sonradan kendisinin de müderris olarak görev yapacağı *Zeytuniye Medresesi*’nde yüksek öğrenimini tamamlamıştır. Fransızların baskısından dolayı 1906/07 yılında Tunus’u terk etmek durumunda kalan Şeyh Salih, önce Şam’a yerleşir; ancak, kendi ifadesiyle, Fransız hükümetinin yönlendirdiği küçük bir grubun baskısıyla oradan da ayrılmak durumunda kalır ve II. Meşrutiyet’in ilanıyla “*Hilafet Şehri*”ne (İstanbul’a) geçer. Trablusgarp Savaşı patlak verince Derne’ye gider ve orada “*İslam kahramanı ve Müslümanların kendisini kalpten sevdikleri Enver Paşa*” ile beraber çalışır. İtalyanlarla barış yapılmasının ardından yeniden “*Hilafet Şehri*”ne dönen Salih burada (*kahraman*) Enver Paşa’nın nezaretinde “*İslam toplumunun hizmetinde çalışmaya*” devam etmiştir. Ta ki kendisini Berlin’e götürecek misyon için

Birinci Dünya Savaşı sırasında çekilmiş bir fotoğrafında, "İlmin ve insanlığın hizmetkârı SerifŞeyh Salih Tunusi"

görevlendirilene kadar. Almanya seyahati kararlaştırılınca Alman toplumuna Cihad'ı tanıtmak üzere "*Cihad Hakikati*" kitapçığını kaleme almıştır.⁴⁶ Şeyh Salih kendisini tanıtırken Enver Paşa'ya ve onunla olan yakınlığına özellikle vurgu yapmıştır. Bunun nedeni Almanlar nezdinde kendisine ve sözlerine verilecek kıymeti ve önemi artırmaya yönelik bir taktik olmalıdır. Nitekim Salih'in bu taktiği tutmuş görünmektedir. Almanlar Şeyh Salih'e büyük bir din adamı ve politikacı muamelesi göstermekten geri kalmamışlar, Şeyh Salih de faaliyetleri ve karizmasıyla Almanlarca kendisine gösterilen itibarın altını doldurmasını bilmiştir.

Salih, Kasım ayı sonu gibi gittiği Almanya'ya varır varmaz soluğu Batı Cephesi'nde almış ve hemen NfO görevlisi Schabinger'le propaganda faaliyetlerine girişmiştir.⁴⁷ Schabinger'in refakatin-

de Fransa saflarında savaşan Müslüman askerlerine propaganda yapmak amacıyla bir çok kez cephelere giden Şeyh Tunusî, bu faaliyetleri sırasında bazen ölümle karşı karşıya da gelmişti. Hatta bir keresinde cephe yakınlarında arabayla giderlerken giydiği beyaz kıyafet nedeniyle Schabinger, düşman tarafından kolayca farkedilme tehlikesi karşısında Tunusî'yi uyarmak zorunda kalmıştı. Tunusî de bunun üzerine itiraz etmeyerek elbisesini değiştirmişti.⁴⁸ Cephelerdeki faaliyetlerinden başka olarak Almanya kamuoyuna İslam ve cihad konusunda bilgi vermek gibi bir görevi de ifa eden Şeyh Tunusî Alman üst düzey yetkililerin büyük ilgisine de mazhar oluyordu. Bu bağlamda sadece Berlin'de faaliyet göstermiyor, neredeyse Almanya'nın her tarafına ziyaretlerde bulunuyordu. Askeri tesisleri gezen, sanayi tesislerinde incelemelerde bulunan ve lüks otellerde seçkin topluluklara hitab eden bir kişilik olarak Şeyh Tunusî, buna o zaman Berlin'de bulunan diplomatik çevreler de dahildi, bir keresinde Alman İmparatoru'nun verdiği bir davete de katılmıştı. *Bellevue Sarayı*'ndaki davette Alman Dışişleri bakanı v. Jagov da dahil olmak üzere birçok üst düzey görevliyle birlikte Osmanlı Devleti'nin Berlin Sefiri Mahmud Muhtar Paşa ve Cezayirli Emir Abdülkadir de davette hazır bulunanlar arasındaydı. Büyük bir merakla beklenen *Kaiser* salona geldiğinde büyükelçi Muhtar Paşa ile son Galıçya muharebeleri hakkında sohbet ettikten sonra odada bulunanlarla tokalaşmış ve diğer misafirlerle tek kelime bile etmeden oradan ayrılmıştı. Bu hadiseden sonra kızgınlıktan deliye dönen Salih Tunusî'yi sakinleştirmek ve kendi imparatorunu savunmak Schabinger'e düşmüştü.⁴⁹

Şeyh Salih'in 1914 yılı sonlarında gittiği Almanya'daki faaliyetleri, görevlisi olarak gittiği Osmanlı Devleti'nce takdirle karşılanmış ve Ocak 1915'de Şeyh Salih'e, yaptığı hizmetlerden dolayı, *Meclis-i Vükelâ* kararıyla (*hizmet-i vataniyye tertibinden*) 4000 kuruş maaş bağlanmıştır.⁵⁰

Karizmatik bir kişiliğe sahip olan Şeyh Salih, Mehmed Akif'le yaptığı ilk Almanya seyahatinden sonra Almanya'ya başka ziyaretlerde de bulunmuştur. Salih, Almanya'da bulunduğu sıralarda politik faaliyetlerden de geri durmamış ve Kuzey Afrika'nın Fransız sömürgesinden kurtulması yönünde çaba göstermiştir.

Bu amaçla 1916 yılı Mart ayında “*Tunus ve Cezayir İstiklali Komitesi*” adlı bir yapılanmanın öncülüğünü üstlenmiştir. *Tanin* gazetesindeki bir habere göre komitenin amacı, “*Şimali Afrika vilayetlerinin Fransız esâretinden tahlîs ve Hilâfet’e merbut olarak istiklâllerinin temini*” idi.⁵¹

Şeyh Salih’in Almanya’da yaptığı konferanslar Almanları o kadar memnun etmişti ki, Tunus ahvali hakkında yaptığı izahattan ve onun geniş malumatından istifade eden Alman Dışişleri Bakanlığı bu memnuniyetini İstanbul’daki Alman Elçiliği kanalıyla Osmanlı Devleti’ne bildiriyordu.⁵²

14 Kasım’daki cihad ilanı törenleri sonrasında Osmanlı Devleti adına *Berlin’e giden misyonda* Şeyh Salih’le birlikte görevli Mehmed Akif’in Almanya’daki faaliyetleri hakkında ise bilinenler daha azdır.

Schabinger hatıralarında, İstanbul’dan Berlin’e dönüşünde refakat etmek durumunda kaldığı kişilerden Şeyh Salih için önce isim vermeden onun bir Tunuslu ve oldukça önemli bir kişilik olduğundan sözettikten sonra *bu kişinin*, Enver Paşa ile çok yakın olduğundan ve Libya savaşında Enver Paşa’ya yaptığı yardımların öneminden bahseder. Yine herhangi bir isim telaffuz etmeden Mehmed Akif için, “*Gerçek bir Türk olan ikinci refakatçiye bana kimin getirdiğini şimdi tam hatırlamıyorum. O, İstanbul’daki dinî bir derginin muharriri idi*” şeklinde bir ifade kullanır.⁵³

Hatıralarının sonraki kısımlarında Şeyh Salih’le olan dostluklarından ve beraber gerçekleştirdikleri bir çok faaliyetten bahseden Schabinger’in Mehmed Akif’le ilgili olarak neredeyse hiç bir şeyden bahsetmemesi enteresandır. Yalnızca Şarkiyatçı Profesör Martin Hartmann’ın kendisine yazdığı ve kitabına aldığı bir mektuptaki bölümlerden Akif’in Almanya’ya vardığı ilk dönemlerdeki varlığından ve faaliyetinden haberdar oluyoruz. 5 Aralık 1914 tarihli mektubunda Hartmann, Mehmed Akif ve Şeyh Salih’le ilk karşılaşması hakkında şunları yazıyordu:⁵⁴

Bugün, sıradışı enteresan bir karşılaşma oldu: Size her iki adamı bana getirdiğiniz için teşekkür ederim. Şeyh Salih aslında sıradan birisi değil; zavallı Türkse onun tam tersi. Salih ne istediğini biliyor ve istediği şeyi başarılı şekilde anlatmasını da. Böyle bir adamla çalışılabilir. Şeriatın doğruluğuna olan inanmışlığına rağmen

onunla bir anlaşma zemini sağlanabilir. Müslüman hocalarla eğitim verecek Almanya'da İslamî bir üniversite kurulması düşüncesi hoştu! Bilim konusundaki bu idraksizliğe daha sert bir tepki göstermediğim için sabrım hayran kalmışlardır herhalde! Bilimin ne olduğu konusunu bu sınıflara açıklamanın tabii ki hiç bir faydası yok ve bir süre daha bu böyle geçecektir (Almanya'da da ondan [bilimden] anlayan pek yok ya). Şayet bizim Topluluk, (Ön Asya Topluluğu Derneği) düzenleyeceği akşamda bu her iki seçkin yabancıyı misafir ederse mükemmel bir etkide bulunurlar, düşüncesindeyim. Bugün seminerde beni ziyaret eden Mehmed Akif'le, Mehmed Emin üzerine öğretici bir görüşme yaptım. O [Mehmed Akif] yeni zamana ayak uyduramamış Türk dar kafalılığının bir temsilcisi olarak, eski usullere göre verimsizce çalışmak istemekte... Ne mutlu ki bana oldukça sakin kaldım, sonuçta böyle insanlarla kavgaya etmenin getireceği hiç bir şey yok...

Bu mektup, Mehmet Akif'in Almanya'daki faaliyetleri ve orada, İslamî bir üniversite kurmak gibi planlarıyla ilgili bazı bilgileri ihtiva etmesi bakımından önemli olduğu kadar, yazıldığı 5 Aralık tarihi itibarıyla da önemlidir. Buradan Aralık ayı başında Akif'in Almanya'da faaliyetlerine başladığı sonucu çıkmaktadır. Öte yandan Hartmann'ın buradaki ifadelerinden, Mehmet Akif'le arasında bir soğukluk meydana gelmiş olduğu hemen sezilmektedir. Hartmann, yer yer hakaret sayılabilecek ifadelerle eleştirdiği Akif'in İslamcı görüşlerinden pek hoşlanmamışa benzemektedir.⁵⁵ Bunun yanında İslami bir üniversite kurulması gibi kendinden emin ifadeler, zaten "kibirli" olan Hartmann'ı epey kızdırmış olmalıdır. Öte yandan oryantalist bakış açısıyla da İslam konusuna eğilen Hartmann, bir bakıma İslam'a "müdahaleci" bir şekilde yaklaşıyordu. Martin Hartmann, kendi görüşlerine "uygun" bir İslam anlayışına sahip olduğunu düşündüğü kimi yazar ve şairleri idealindeki İslam ve Müslüman olarak görüyordu. Bu bakımdan o, Türkiye'de irtibatla olduğu Halide Edib, Mehmet Emin gibi Türkçü yazar, şair ve gazetecilerle irtibat halindeydi ve Osmanlı Devleti'ndeki gelişmeleri de Türkiye'deki bu irtibatları üzerinden değerlendirmekteydi.⁵⁶

Mehmed Akif'in Almanya'da geçirdiği yaklaşık dört aylık döneme ilişkin çok fazla şey bilinmiyor.⁵⁷ Bununla birlikte Şubat 1915'de Schabinger idaresinde ve görünüşte bağımsız, ama gerçekte Alman Dışişleri Bakanlığı'na bağlı bir Şark Basın Bürosu

Mehmed Akif, Almanların İslam stratejisine destek vermek amacıyla Osmanlı Devleti tarafından Almanya'ya Şeyh Salih Tunusi ile birlikte gönderilen ilk iki kişiden birisi idi.

(*Orient-Press Buro*) oluşturulması çalışmaları sırasında Akif'in ismi Şeyh Salih Tunusi ve Dr. Rıfaat ile birlikte bu birimde görev yapacak Şarklı üyeler arasında geçiyordu.⁵⁸ Sonuçta 27 Şubat'ta gündeme gelen ve farklı tarzda şekillenen Şark Basın Bürosu'ndaki çalışmalara katılmayan Akif, bu tarihten yaklaşık yirmi gün sonra 18 Mart 1915'de Türkiye'ye dönmüştür.⁵⁹ Daha sonraki bölümlerde değinileceği üzere, Mehmed Akif çıkartılması düşünülen Müslüman esirlere yönelik propaganda gazetesinin Türkçe nüshasının editörü olarak da düşünülmüştü, fakat Türkçe gazete çıkartılması fikrinden vazgeçildiği için Akif'e verilmesi düşünülen görev gerçekleşmemiştir. Bundan hariç olarak 1915 yılı başlarında Akif'in Wünsdorf'daki *Halbmondslager* Müslüman esir kampında Şeyh Salih'le birlikte bir süre faaliyette bulunduğu bilinmektedir.⁶⁰

Almanya'da Akif'in az iz bırakmış olmasının sebepleri arasında kuşkusuz onun mütevaziliğinin ve bu tür olaylarla ilgili genel ketumluğunun etkisi çoktur. Bununla birlikte, Almanca kaynaklarda da onunla ilgili bahislerin yok denecek kadar az olması ilginçtir. Mehmed Akif'in Almanya'ya çağrılışı bir tesadüf eseri olmasa gerektir, zira o, gerek Osmanlı Devleti içinde ve gerekse de İslam dünyasında, özellikle İslami duyarlılığı yüksek olan kesimlerde, popülerliği yüksek bir derginin, yani (önce) *Sırat-ı Müstakim* ve (sonra) *Sebilürreşad*'ın baş yazarı idi.⁶¹

Eşref Edib, Akif'in anlattıklarından hareketle kaleme aldığı Mehmed Akif'in Almanya hatıralarında bu seyahatle ilgili şunları ifade etmektedir:

Harbiye Nezareti'ne merbut Teşkiât-ı Mahsûsa kendisine mühim vazifeler tevdi etti. Bunun üzerine Berlin'e gitti. Almanya'da İtilaf Devletleri ordularından alınmış bir çok Müslüman esirler vardı. Almanlar bunları diğer esirlerden ayırmış, bunlara mahsus kamplar yapmışlardı ... Almanlar bunları me'lûf oldukları hayatta yaşatıyorlardı. Müttefikleri Türkiye'ye karşı bir cemile olmak üzere Müslüman esirlere hususî bir itina gösteriyorlardı. Onlara mahsus camiler yapmış, mektepler açmışlardı. İmamlar, muallimler, hafızlar, vaizler getirmişlerdi. Aynı ayrı lisanlarda Araplara, Hintlilere, Rusya Müslümanlarına mahsus gazeteler çıkarıyorlardı. Bu bir siyaset ve cemile idi. Alman hükümeti Müslüman esirlere karşı yapılan müstesna muameleyi İslam aleminin duymasını, bilhassa Türkiye'nin görmesini, bilmesini pek arzu ediyordu. Bunun için muhtelif milletlere mensup Müslüman muharrirler davet ediyor, Müslüman esirlerine yapılmakta olan itinayı göstermek istiyordu. Almanlar bunu faydalı bir propaganda addediyorlardı. İşte üstad (M. Akif) Müslüman esirlerinin geçirdiği hayatı görmek onlara bazı şeyler söylemek üzere Berlin'e gitmişti. ... buradaki Teşkilât-ı Mahsûsa İslam alemi ile temas hususunda Alman vasıtalarından, Alman teşkilatından, bilhassa Alman tahtelbahirlerinden Müslüman muharrirlerin İslam alemine hitaben yazdıkları beyannameleri taa Cava'ya kadar götürüyordu. ...⁶²

Yukarıdaki satırlarda, Almanya'daki Müslüman esir kampları meselesinin can alıcı noktaları özetle, ama son derece isabetli şekilde ifade edilmiş. Yalnız Akif'in Almanya'dan dönüşünden sonra gerçekleşen Müslüman esirler için cami inşası gibi bazı hususların da anlatılmış olması bilgilerin sonraki bilgilerle güncel-

lendiğini gösteriyor. Almanların esirlere iyi muamelesinin propaganda amaçlı olduğu ve Türkiye ve İslam dünyasına yönelik bir “cemile” olduğu şeklindeki tespit aslında temelde doğrudur. Fakat daha önce de ifade edildiği gibi Almanlar bu gibi uygulamalarla bazı pratik faydalar sağlamak amacını da gütmüşlerdi. İslam dünyasında propaganda yapacak yazarların seçilmesi ve bu anlamda Akif gibi popüler birinin çağırılması son derece isabetli görünmekle beraber Akif’in bu konuyu düz yazılarına konu etmemiş olması da düşündürücüdür. Bunda İslamcı *Sebilürreşad* dergisinin yayın çizgisi ile iktidardaki İttihat ve Terakki partisinin fikrî uyumsuzluklarının etkisi de olabilir, zira *Sebilürreşad* dergisi İslamcı propagandaya en ihtiyaç duyulacak bir zamanda 1916 ile 1918 arasında yirmi ay kadar kapatılmıştır. Dolayısıyla bu kapatılmanın ardında ciddi bir görüş ayrılığı olduğu anlaşılmaktadır.⁶³

Almanya izlenimlerini düz yazılarına konu etmeyen Akif, dört aylık Almanya seyahatini en geniş şekilde “*Berlin Hatıraları*” adlı şiirinde kaleme almıştır.⁶⁴ Bu şiiri dışında Akif’in, Almanya günleriyle ilgili düşüncelerini ancak dost sohbetlerinde veya savaştan sonra, Kurtuluş Savaşı sırasındaki vaazlarında ve yazılarında aktardığı görülmektedir.⁶⁵

Akif’in Almanya ile ilgili hatıraları arasında dost sohbetlerine konu olan olaylardan birisi de Martin Hartmann’la ilgili olanıdır. Yukarıda Hartmann’la Akif’in karşılaşmasını anlatan mektuptan, Hartmann’ın Akif’e karşı düşüncelerinin pek de olumlu olmadığı görülmüyordu. İkili arasında görüşmenin Mehmed Akif cephesindeki yansıması ise şu şekildedir:

Bir gün Akif’e Berlin’deki müsteşrikler sorulur. Akif de onların en büyüğü Hartmann’mış. Şu göklere çıkarılan adamı bir tanıyayım dedim. O da beni görmek istiyormuş, konuştuk. Bu meşhur müsteşrik her ilim dalaverecisi gibi benim gözümü boyamak isteyen bir takım umumi laflar etti. Ben dediklerini dinler gibi görüldükten sonra, ‘En iyi bildiğiniz Türk şairi kimdir?’ dedim. O tereddütsüz ‘Fuzuli’ diye cevap verdi. Sonra şunu ilave etti: ‘Ben şimdi bunu yazmakla meşgulüm.’ Bir de gördümki herif yüzünden Fuzuli’yi okuyamıyor, hele hiç anlamıyordu. Artık tahammülüm kalmadı, ‘Ben, dedim, bilgilerinizin sınırını takdir edecek durumda değilim, fakat size bir şey söyleyeyim mi, fakat sizin en bilmediğiniz ve anlamadığınız Türk şairi Fuzuli’dir, buna emin olun.’ ... Herif iki gün sonra Fuzuli’nin ‘su’ kasidesini öğretmemi benden ricaya gelmesin mi? ...⁶⁶

Bu hikayenin doğruluk payı yüksek olmalı, zira Akif'le Hartmann'ın görüştükleri ve birbirlerinden hoşlanmadıkları kesindir. Aralarındaki görüşmeyi her iki taraf da kendi bakış açlarından aktarmış ve karşı tarafı küçük gösterirken de bunu farklı şairler üzerinden yapmışlardır. Hartmann, Mehmed Emin'le ilgili konuştuk derken Fuzulî konusundan bahsetmiyor, Akif de Mehmed Emin konusuna değinmiyordu. Hartmann Akif'i dar kalıpla, Akif de onu cahillikle itham etmişti.

Mehmed Akif'in Berlin hatıralarıyla ilgili bir başka anekdot da Alman Katoliklerinin taasubuyla ilgili olanıdır.⁶⁷ Gerçekten de Almanların bir kısmı Müslümanlarla ittifak edilmesini, hem de bunun Hristiyan Avrupalılara karşı yapılmasını bir türlü hazmedemiyorlardı. Bu yüzden de Almanlar iç propagandaya da çok önem veriyorlardı. Cihad fikrinin Almanlarca anlaşılması için Şeyh Salih'in cihadla ilgili kitabı önce Almanca'ya sonra da Fransızca'ya çevrilmişti.⁶⁸

Öte yandan Almanların kendi yazar ve düşünürleri de bu ittifakı Almanlara kabul ettirmek için çok çaba sarfediyorlardı. Bu anlamda Osmanlı Devleti'nin *Avrupalı bir devlet* olduğunu, ayrıca Müslümanların Merkez Devletleri'yle aynı düşmana karşı savaşıklarını, ama bunu kendileri için yaptıklarını öne sürüyorlardı. Bu arada propaganda faaliyetlerinde (NfO bünyesinde) aktif rol alan Martin Hartmann ve Carl Heinrich Becker gibi Şarkiyatçılar ırkçı ve mutaassıb Almanları yumuşatmak için "*Kulturislam/ Medeni Müslümanlık*" ve "*Negerislam/Zenci-ilkel Müslümanlık*" gibi tasnifler yapma zorunluğunu hissediyorlardı.⁶⁹ İki millet arasındaki müttefikliği dostluğa çevirmek için yazarlar kadar şairler de çaba sarfediyordu. Mehmed Akif'in Berlin Hatıraları'nda⁷⁰ Alman kadının duygularıyla kurduğu ve onu Müslüman anaların acılarına ortak etmeye çalıştığı satırların benzerleri Almanlarca da kaleme alınmıştı.⁷¹

Panislamist bir program çerçevesinde Osmanlı Devleti'nin Almanya'ya gönderdiği ilk görevliler olan Mehmed Akif ve Şeyh Salih Tunusî dört aylık bir çalışmanın ardından 18 Mart 1915'de İstanbul'a dönmüşlerdi. Türkiye'ye dönen Salih'in Müslüman esirlere yönelik faaliyetlerinden son derece memnun kalan Almanlar onu tekrar Almanya'ya getirmek için talepte bulundular ve

Salih 1915 yılı Aralık ayında yeniden Almanya'ya döndü.⁷² Savaşın sonuna kadar Almanya'da kalan Salih burada son derece aktifti. En nihayet 21 Kasım 1918'de Almanya'yı terkederek İsviçre'ye giderek orada önce Cenova'ya, ardından da Lausanne'a yerleşti ve bir daha Şark'a dönmeden 1920 yılında orada öldü.⁷³ Farklı mizaclara sahip oldukları anlaşılan Akif'le Salih'in tarzları da çok farklıydı. Salih iş dünyasından siyasete kadar her türlü çevreye girip çıkan, lüks otellerde kalan, oralarda toplantılar düzenleyip konferanslar veren bir şahsiyet iken, Akif şair kişiliği ve mütevaziliğiyle bu türden ortamlardan mümkün olduğunca uzak kalmayı tercih etmişti. Bunun en iyi örneği de, Alman Dışişleri Bakanlığı'na kalması için Akif'in kendisine tahsis edilen lüks otelde değil de ikinci sınıf, ucuz bir otelde kalmayı tercih etmesiydi. Akif'in buna gerekçesi, kendi devletin de ortak menfaatinin bulunduğu bir olayda bütün masrafları Almanlara yüklemek istememesi idi.⁷⁴

Müslümanlara Mahsus Esir Kampları Fikrinin Uygulanışı

İtilâf Devletleri saflarında savaşan Müslümanlara özel muamele uygulanması teklifi Almanlar arasında ilk olarak Oppenheim'dan değil, İstanbul'daki Alman elçisi Wangenheim'dan (1859-1915) gelmişti. Nitekim Oppenheim'ın memorandumunda "Turkos"ların Almanya'nın hizmetinde "*kullanılabilir*" kılınması için Wangenheim'ın ve o dönem Wangenheim'la İstanbul'da beraber çalışan konsolos Philipp Vassel'in (daha önce Fas'ın Fes şehrinde konsolos olarak görev yapmış birisidir) konuya ilişkin önerilerinden bahsettiği, ayrıca bu yönde Türk tarafından ve de Şam'da sürgünde yaşayan Abdülkadir'in sülalesinden de birtakım tekliflerin geldiği ifade ediliyordu. Bu öneri ve tekliflere göre, ele geçen Müslüman esirlere Alman İmparatoru tarafından özgürlükleri bağışlanacak ve *gerçek efendileri* sultan-halifenin hizmetinde bulunmaları için Türkiye'ye gönderileceklerdi.⁷⁵

Savaşın başlamasından birkaç hafta sonra, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden ise aylar önce, Wangenheim'ın Alman Dışişleri'ne yaptığı uyarıda Almanların eline esir olarak düşen Müslümanlara özellikle dikkatli davranılması, dinî kurallara uygun şekilde yaşamalarına ve ibadetlerini yerine getirmelerine özen gösterilmesi isteniyordu. Wangenheim'dan 30 Ağustos

1914'de Dışişleri'ne gelen bir telgrafta Müslüman esirlerin evlerine gönderilmesinin, onların Almanlarca düşman olarak görülmediğini göstermesi bakımından önemli olacağı vurgulanıyordu. Wangenheim'in bu önerisinin fikir babası ise Osmanlı Meclis-i Mebusanı üyesi ve İttihat ve Terakki çevrelerinin yakından tanıdığı Şekip Arslan'dı (1869-1946). Şekip Arslan, Wangenheim'la yaptığı görüşmede, Müslümanların halifenin yanına gönderilmesinin bütün İslam dünyasında meydana getireceği coşku ve sevincin şimdiye kadar kullanılan tüm propaganda metodlarından daha etkili olacağını söylemiş⁷⁶ ve bu öneri Harbiye Nazırı Enver Paşa (1881-1922) tarafından da onaylamıştı. Çünkü böyle bir uygulama Enver Paşa ve başını çektiği hükümet içindeki savaş yanlısı gruba, Merkez Güçleri yanında bir an önce savaşa girilmesi yolundaki çabalarında yardımcı olacak ve böylece Osmanlı kamuoyu ve karar vericileri nezdinde ellerinin güçlenmesini sağlayacaktı.⁷⁷ Neticede yapılan bu ilk öneriler meyvesini vermiş ve İstanbul'a gönderilen 14 Kuzey Afrikalı Müslüman esirin cihat ilanı törenlerinde boy göstermesi gerçekleşmişti.⁷⁸

Ancak yine de Almanya savaşa başladığında Müslüman savaş esirlerine ne şekilde muamele edileceği konusu net şekilde belirlenmiş değildi. Oppenheim'in 1914 yılı Ekim ayı sonlarında kaleme aldığı büyük memorandumunda özel bir bahis açtığı Müslüman esirler konusunu daha Eylül ayında ayrı bir memorandum şeklinde Alman Dışişleri Bakanlığı'na sunduğu görülmektedir. Ekim'de kaleme aldığı büyük memorandumundaki esirlere "hususî muamele" konusuyla ilgili düşüncelerini Oppenheim, aslında 14 Eylül'deki memorandumunda dile getirmişti. Burada Oppenheim iki seçenekten söz etmiştir. Buna göre, ya alınan Müslüman esirler tekrar geriye, geldikleri cephelere gönderilecek ve orada arkadaşları arasında propaganda yapacaklardı veya Mısır harekâtında İngilizlere karşı kullanılmak üzere Türkiye'ye gönderileceklerdi.⁷⁹

Oppenheim'in Müslüman esirler konusundaki ikinci ve daha detaylı bir memorandumunu 2 Ekim 1914 tarihinde olup başlığı da "*Benutzung der Kriegsgefangener Mohammedaner*" (Müslüman Savaş Esirlerinin Kullanılması) şeklindeydi. Bu memorandumunda o, Wangenheim'in, Vassel'in, Şekip Arslan'ın ve de Ya-

fa'daki Alman konsolosu Loytved'in "*Turkosları Almanya'nın hizmetinde kullanılabilir yapmak*" için şimdiye kadar öne sürdükleri görüşleri bir eylem planına dönüştürüyordu. Buna göre Müslümanlar ve Hindliler ayrı ayrı kamplarda tutulacaklar ve buralarda onlara geleneklerine ve dini inançlarına uygun şekilde muamelede bulunulacaktı. Ayrıca Müslümanlar için kampta bir cami yapılması teklifi de dile getirilmişti. Bu durumda demek oluyor ki yukarıda Oppenheim'in büyük memorandumunda esirleri konu alan hususların tamamı daha önceden üzerinde çalışılmış ve belli bir aşamaya getirilmiş durumdaydı.⁸⁰

Bütün bu düşüncelerin ve girişimlerin hayata geçmesi için birkaç ayın geçmesi gerekecektir. Öyle ki Dışişleri görevlisi Wesendonk'un 2 Aralık 1914 tarihli bir notunda Kuzey Afrikalı Müslümanların ve Hintlilerin bir araya toplanmaları meselesinin hâlâ hallolmadığı anlaşıyordu. İşin gecikmesinin bir sebebi de Alman Genelkurmayı'nın ayrı bir kamp yerine mevcut kamplardan birinin, ki bu Zossen kampıydı, bu iş için kullanılması yönündeki ısrarıydı. Osmanlı şeyhülislamının Müslüman esirlerin bir an önce birleştirilmesine yönelik talebi ve akabinde Osmanlı Devleti adına Almanya'ya gelen Şeyh Salih Tunusi'nin Zossen'deki kamplarla ilgili "uygundur" görüşü üzerine, 31 Aralık 1914 tarihinde Alman Genelkurmayı Dışişleri Bakanlığı'nın 28 Kasım 1914 tarihli dilekçesine verdiği cevabî yazısında Fransız ve İngiliz ordusundan ele geçirilen Kuzey Afrikalı Müslümanlar ve Hintlilerin Zossen'deki özel bir kampa alındıklarının bildirilmesiyle süreç fiilen başlamış oluyordu. Yalnız Hintlilerle Kuzey Afrikalılar kampta birbirlerinden ayrı tutuldukları gibi, bulaşıcı hastalık riski taşıyan esirler de diğer kamplardan buraya getirilmemişlerdi.⁸¹

Alman Genelkurmayı'nın Dışişleri'ndeki temsilcisi Nadolny, kampın açılışının bildirilmesinden bir hafta sonra, "*Müslümanların etkilenmesi*" çalışmalarıyla ilgili olarak Genelkurmay'a sunduğu raporunda, Almanya'nın o sırada elinde bulunan 5183 Müslüman asker ve düşük rütbeli subayın Zossen'de bir araya getirildiğini bildirmiştir. Bununla birlikte Müslümanların Fransız esirlerden ayrı bir kısımda tutulduklarını da ifade etmiştir. Bu arada kampa Müslüman esir toplama süreci hâlihazırda devam etmekte idi.

Nadolny'nin raporundan, kampta abdest almak için su tesisatının oluşturulduğu ve istek üzerine, kampın Müslümanlar kısmına birkaç Türk bayrağının asıldığı bildiriliyordu. Aynı rapordan, kampta propaganda faaliyetlerinin başladığını ve Salih Tunusî'nin büyük şevkle bu görevi yerine getirdiği anlaşılmaktadır.⁸²

Nadolny'e göre Müslüman esirler, cihad propagandası sayesinde ve onlara karşı gösterilecek iyi muamele ile Almanya'nın ve Osmanlı Devleti'nin hedefleri doğrultusunda kazanılacaklardı. Esirlerden bu propagandaya direnecekler olursa, onlar diğerlerinden ayıklanacaktı. Propaganda sonucu "dönüştürülen" esirler Türkiye'ye gönderileceği gibi, Almanya adına da savaşabilirlerdi. Bu türden uygulamalara hazır ve yatkın olanlar Alman ve İslam menfaatleri doğrultusunda savaşmak için bir araya getirilmeli, hatta gerekirse bir kışlada eğitimden geçirilmeliydi. Bu konularda Genelkurmay'ın ve Alman Dışişleri'nin onayını alan Nadolny Ocak 1915'de esirlerle ilgili şu önerilerde bulunuyordu:

Müslüman ve diğer savaş esirleri Almanya'da öyle özel bir muameleye tâbi tutulmalı ve propagandayla etkilenmelidir ki, düşmanlarımızın davasını terk etsinler ve gerek şimdi ve gerekse de gelecekte bizim tarafımızda olduklarını açıklasınlar ve bizim için düşmanlarımıza karşı savaşacaklarını ifade etsinler. Müslümanlar için cami inşa edilmesi, propaganda yapacak insanlarla esirlerin temaslarının mümkün olduğunca serbest olması ve gerekirse bu kimseler için kamplarda kalacak yerler ayarlanması sağlanmalıdır. Propaganda faaliyetinde bulunacak kimseler esirlerle ilgili her türlü bilgiyi edinmeli ve toplanan bu bilgiler iki haftada bir kamp komutanlarına rapor edilmelidir. Sözkonusu bu raporlar Genelkurmay'a ve Dışişleri'ne de ulaştırılmalıdır.⁸³

Daha önce de ifade edildiği gibi Oppenheim, sunduğu memorandumlarda Rusya Müslümanlarına ilişkin herhangi bir çalışmadan bahsetmemiştir. Ancak savaşın ilerleyen zamanlarında Rusya adına savaşan Müslümanların sayısının hiç de az olmadığı ortaya çıkmış ve onlara yönelik de benzer faaliyetlerin yapılması lüzumu hissedilmiştir. Bu anlamda 31 Ocak 1915'te Dışişleri Bakanlığı, Savaş Bakanlığı'ndan istekte bulunmuştu. Aynı şekilde Genelkurmay Siyasî İşler Bölümü (*Sektion Politik*) nezdinde Salih Şerif et-Tunusî de bazı tekliflerde bulunmuştu. Bütün bu gelişmeler üzerine 3 Şubat 1915'de Genelkurmay yetkilisi Tüm-

general Friedrich'in imzasını taşıyan bir yazıyla “Müslüman, Hindli ve Gürcü savaş esirlerinin Zossen'deki özel kamplarda yer alacakları” bildirilmiştir. Henüz kampların hazırlanması süreci tam bitmemişse de Şubat sonu, Mart başı gibi yeni kampların hazırlandığı anlaşılmaktadır.⁸⁴

Bir süvari yüzbaşısının 20 Şubat 1915'de Müslüman esir kamplarına yaptığı ziyarete ilişkin raporda, yeni oluşturulan Halbmondlager'in⁸⁵ (Hilal Kampı) genel olarak tamamlandığı ve içinde Fransız ordusundan gelen yaklaşık 1500 Müslüman esirin bulunduğu ifade edilirken, Hindli esirlerin de aynı kampta, ama diğerlerinden ayrı bir blokta, tutuldukları bildiriliyordu. Yine aynı raporda, İngiliz ve Rus ordusundan gelenlerin ise hala genel kamplarda tutuldukları bilgisi yer alıyordu.⁸⁶

Halbmondlager (Hilal) ve Weinberglager Kampları

Müslüman savaş esirleri için oluşturulan kamplar Oppenheim'in büyük memorandumunda da ifade edildiği gibi, başkent Berlin yakınlarında kurulmuştu. Berlin'in güneyinde ve yaklaşık 30 km mesafede bulunan Zossen şehri ve civarındaki kamplardan Halbmondlager (Hilal Kampı) Kampı Zossen'in biraz güneyindeki Wünsdorf kasabasında yer alırken; Weinberglager Kampı Zossen'in bir köyü olan Weinberge ile Gerlachshof arasında inşa edilmişti. Halbmondlager Kampı Fransız ordusundan alınan Müslüman savaş esirlerinden oluşuyordu, ancak yukarıda da ifade edildiği gibi 1915 yılı Şubat sonundan itibaren Hindistanlı (Müslüman, Sih ve Hindu gibi) esirler de burada tutulmaya başlanmıştı. Weinberglager Kampı'nda bulunan Fransız ve Gürcü esirler 1915 yılı Eylül'ünde buradan başka yerlere kaydırıldıktan sonra bu kamp Aralık ayında tamamen Rus ordusundan esir düşen Müslümanlara tahsis edildi. Bunlar, çoğunluğu Tatarlar olmak üzere Orta Asyalı ve Kafkasyalı Müslümanlardan oluşuyordu.⁸⁷

Zossen ve Wünsdorf'daki kamplarda, “Abteile” (bölümler) olarak adlandırılan ve milletlere göre oluşturulan barakalardaki her bir blok 150'şer kişilikti. Tatarların bulunduğu Weinberglager Kampı içindeki Başkurtlar, Kırgızlar, Çerkesler ve Çeçenler de ayrı bölümlerde tutuluyordu. Almanlar esir kamplarındaki

Berlin yakınlarındaki Wünsdorf'ta bulunan Halbmöndlager Müslüman Esir Kam-pı'ndan bir görünüm.

esirleri 2000'er kişilik taburlar olarak sınıflandırırken, Zossen'deki Müslüman kampında oluşturulan taburların esir sayısı bu rakama hiç ulaşmamış ve ancak 1000 civarında olmuştur. Bu anlamda Weinberglager Kampı'ndaki on tabura karşın Halbmöndlager Kampı'nda yalnızca beş tabur bulunuyordu. Kamplardaki esirler Almanlarca bazı ölçülere göre taburlara ayrılmışlardı. Halbmöndlager Kampı için oluşturulan beş tabur şunlardan oluşuyordu: I. tabur kutsal savaş gönüllülerinden, yani cihadçılardan oluşuyordu; II. tabur Tunuslulardan meydana geliyordu; III. tabur ağır yaralılarından, sivil esirlerden ve Fransız ordusundaki "Hilfsspahis"lerden⁸⁸ oluşuyordu; IV. tabur cepheden ve diğer ara kamplardan yeni gelen esirlerden oluşuyordu; V. tabur ise Hintlilerden müteşekkildi. Bu taburlar Alman subaylar tarafından idare ediliyordu.⁸⁹ Halbmöndlager Kampı'ndaki küçük rütbeli subaylar genellikle Fransızca bilenlerden iken, Weinberglager Kampı'nda esirlerle iletişim sağlamak için tercümanlar kullanılıyordu.⁹⁰

Weinberglager ve Halbmöndlager kamplarındaki kurallar ve uygulamalar temel olarak 18 Ekim 1907 tarihli *Lahey Kara Savaşları Düzenlemesi Anlaşması* ile Alman Savaş Bakanlığı'nın savaşın başlamasından kısa süre sonra belirlediği kurallara göre belirlen-

miş idi. Kamplarda ilk başlarda askerlerden ziyade sivillerin sözü geçiyordu. Nitekim ilk dönemde her iki kampta da Alman Dışişleri Bakanlığı ve ona bağlı olarak faaliyet gösteren NfO'nun belirleyici rolü ağır basıyordu. 1915 yılı Şubat ayında kampların işleyişi konusunda Şeyh Salih Tunusî'nin ve Oppenheim'in görüşleri etkili olmuş iken, savaşın ilerlemesiyle sivil otoritenin zayıfladığı görülmüş ve bu durum kamplarda bulunan esirlerin ayrıcalıklarının da yavaş yavaş azalmasına sebep olmuştu.⁹¹ Nitekim bir süre sonra kamplar tamamen askeriye'nin, yani Prusya Muhafız Birliği Genel Komutanlığı'nın, kontrolüne girmişti. Sivil veya asker ziyaretçi giriş çıkışları önceden dilekçe verilmesiyle, Muhafız Birliği Komutanlığı'ndan alınacak ziyaretçi kimlikleriyle mümkündü. Bu durum bazen, Şekip Arslan'ın Kasım 1917'deki ziyaretinde olduğu gibi, gecikmelere ve siyasî krizlere de neden oluyordu.⁹² Gazeteci Ahmed Emin'in kampı ziyareti de Alman Savaş Bakanlığı'ndan aldığı özel izinle ancak iki gün sonra gerçekleşmişti. Neyse ki Ahmed Emin bunu krize dönüştürmemiştir.⁹³ Esirlerin kamp dışına çıkmaları sadece özel görevlendirmelerle mümkündü. Bu özel görevlendirmeler: Çalışmak, gezintiye çıkmak, çevreyi tanıtmaya ziyaretleri ve çok nadiren tatil için olabiliyordu.⁹⁴

Rakamlarla Esirler

Almanya'daki esir kamplarında bulunan Müslümanların sayısına ilişkin olarak ilk rakam telaffuzuna Oppenheim'in "*Müslüman esirlerin kullanılması*"na dair 2 Ekim'de kaleme aldığı memorandumunda rastlanılıyor. Burada Oppenheim Zossen, Altengrabow ve Paderborn yakınlarındaki Senne kamplarında 400 kadar Cezayirli ve Tunuslu ile yedi Faslı'nın bulunduğundan bahsederken,⁹⁵ aynı ayın sonunda kaleme aldığı büyük memorandumunda toplamda kamplardaki 900 Müslüman savaş esirinden söz etmiştir.⁹⁶

NfO görevlisi Harald Cosack 18 Kasım-6 Aralık (1914) arasına ilişkin hazırladığı raporunda Küstrin, Frankfurt/Oder, Guben, Crossen, Cottbus, Halbe, Bautzen, Königsstein ve Königsbrück esir kamplarında 7 Gürcü subayı, 207 Gürcü askeri ve 140 Tatar'ın tutulduğunu bildiriyor. Alman Savaş Bakanlığı ise 3 Aralık 1914'de, Alman kamplarında bulunan Müslümanlara ilişkin şu

rakamları vermiştir: Toplam 21 Müslüman subay, bir Müslüman doktor ve 5183 Müslüman er. Rus ordusundan esir edilenlerden 5'i subay, 2220'si er statüsündeydi. İngiliz-Hind birlikleri adına savaşınlardan biri doktor iken 17'si erdi. Fransız ordusundan esir düşenlerden 16'sı subay rütbesinde ve 2946'sı er derecesindeydi. Dışişleri görevlisi Wesendonk'un tuttuğu kayıtlara göre 3 Şubat 1915'de 10.600 Müslüman esirin Zossen'e getirildiği, bunlardan 3167'sinin Fransız (Kuzey Afrikalı) ordusundan, 9020'sinin Rus ordusundan ve 102'sinin İngiliz-Hind birliklerinden alındığı bildiriliyordu. Prusya Savaş Bakanlığı da Mayıs 1915'de Alman kamplarındaki Rusya Müslümanlarının toplam sayısını 13.916 olarak veriyordu.⁹⁷

"*Muhâbir-i mahsûsa*" olarak *Tanin* gazetesi adına Almanya'ya gönderilen Ahmet Emin de Almanya'daki ilk günlerini geçirdiği Berlin ve çevresindeki esir kamplarına ziyaretlerde bulunmuştu. Bu anlamda önce "*Doberich Üserâ Karargâhı*"na gitmiş (22 Haziran 1915), ardından Zossen esir kampına uğramıştı. Ahmet Emin'in ikinci kampa ilgi duymasının nedeni burada bulunan 6000 kadar Müslüman esirden haberdar olmasıydı.⁹⁸

Ahmed Emin, Zossen kampında Fransız ordusundan esirlerin tutulduğu bölümleri Alman bir yetkili nezaretinde dolaştıktan sonra Müslümanların bulunduğu kısma da geçmek istemiş, ancak kendisine hemen müsaade edilmemiştir. *Tanin* gazetesi muhabirinin isteğinin geri çevrilmesi, Müslümanların orada "*misafir*" sıfatıyla tutuldukları gerekçesiyle izah edilmiştir. Ahmed Emin'in Müslüman kısmına ziyaretine ancak Alman Savaş Bakanlığı'ndan bir müsaade alınmasıyla ve dindaş sıfatı sayesinde iki gün sonra izin verilmiştir.⁹⁹

Zossen'deki Weinberglager Kampı'nda Ağustos 1915'de 1617 Gürcü'ye karşın 10.500 Rusya Müslümanı esir varken; aynı yılın Eylül ayında Müslüman sayısı 9.450 olarak ifade edilmiştir. Aynı dönemde Halbmondlager Kampı'ndaki Müslümanların sayısı ise 4.000 kadardı. Esirlerin Temmuz- Ekim 1915 yılı ortalama rakamları ise şöyle verilmiştir: Halbmondlager Kampı'nda 3482 Arap ve 384 Hindli; Weinberglager Kampı'nda 11.207 Rusya Müslümanı. Aralık 1915 ortalarına doğru Weinberglager'daki Müslüman olmayan Gürcülerin tamamı bir başka esir kampına (Grünthal

Kamp) nakledilmişlerdi. 20 Ocak 1916'da Almanya genelindeki esir kamplarında yaklaşık 4.000 Kuzey Afrikalı Arap Müslüman varken 20-25.000 civarında da Rusya Müslümanı (Tatar) bulunuyordu. Bunlardan 12.000 kadarı Tatar olup, Zossen'de bulunuyordu. Nadolny 9 Şubat 1916'da 22.000 Tatar Müslümanı'ndan ve 3.000 kadar Arap Müslümanı'ndan bahseder. Mart 1916'da ise bütün kamplarda toplam 23.000 Tatar'dan ve 4.000 Arap'dan bahsediliyordu.¹⁰⁰

1916 yılının ilk yarısında her iki kamptaki esir sayısı 16.000 rakamına ulaştığında, bu rakamlarla Alman Savaş Bakanlığı'nın Zossen'deki kampların kapasitesi için 1914 yılı Ağustos ayında öngördüğü 15.500 Müslüman esir sayısının aşılmış olduğu anlaşıyordu. Sonraki istatistikler göz önüne alındığında kamplardaki bu doluluk oranına bir daha ulaşamadığı anlaşıyor. Nitekim sürekli yeni esirler gelmesine rağmen 1917 yılı başından itibaren kamplardaki mevcut sayısı azalmaya başlamıştır.¹⁰¹ 1914 yılından itibaren propagandaya tâbi tutulan esirlerin Osmanlı Devleti'ne nakil işlemleri, çok yüksek sayılarda olmasa da, bir yandan sürüyordu.¹⁰² Bu arada Mart 1917'de kamplardaki esirlerin büyük kısmı Romanya'ya nakledildilmişti. Öyle ki bu tarihte Zossen'deki kamplarda kalan 1423 kişiye karşılık Romanya'daki *Stammlager* Kampı'nda 11.817 kişi bulunuyordu.¹⁰³

1918 yılı Eylül'üne kadar Halbmondlager Kampı'nda 1000 kişiden biraz fazla esir kalmışken, Weinberglager Kampı'nda bu sayı 1000 rakamının da altındaydı. Kampların boşaltılma sebebi çeşitliydi. Bunlardan birisi Orta Afrikalı ve Hindistanlı esirlerin Almanya'nın iklim şartlarına pek uyum sağlayamamaları ve bunun sonucunda yaşadıkları sağlık sorunlarıydı. Bu yüzden esirlerin bir bölümü daha sıcak bir iklime sahip Romanya'ya nakledilmişlerdi.¹⁰⁴ Diğerleri de savaşın ikinci yarısından itibaren artan oranlarda esirlerin dışarı işlerinde kullanılmaya başlanmasıyla, yani artan işgücü ihtiyacına binaen, esirlerin değişik yerlere nakledilmeleri idi. Nitekim 1918 yılı Eylül ayı itibarıyla Weinberglager Kampı'ndaki 12.377 esirden (Tatarlar) 11.456'sı çalışma birliklerine gönderilmişti. Halbmondlager Kampı'ndaki 4015 kişiden 2910'u ise Romanya'ya gönderilmişti. Almanya'daki esir Tatar ve Kafkasyalıların ancak yarısı Zossen'deki kamplarda ken-

dine yer bulurken Kuzey Afrikalıların ve Hindistanlı Müslümanların neredeyse tamamı Halbmondlager Kampı'nda kalıyordu.¹⁰⁵

Zossen'deki bu her iki kamp Korgeneral Ammon yönetiminde ve Prusya Muhafız Birliği (*Gardekorp*) denetimindeydi.¹⁰⁶ Bütün kamp komutanları yedek subaydı ve bunlar genellikle Şark tecrübesine sahip askerlerden oluşuyordu. Örneğin komutanlardan Wetzell, *İslam Bilimi Alman Topluluğu* derneğinin bir üyesi idi.¹⁰⁷

Kamplarda Gündelik Hayat

Esirlerin kılık kıyafetleri ve bu yöndeki ihtiyaçlarının karşılanmasında savaşın ilk yıllarında bazı sıkıntılar yaşanmış, diğer esir kamplarındakiler gibi Zossen'deki kamplarda bulunan Müslüman esirler için de yeterince tek tip kıyafet teminine çalışılmıştı. 1915 yılı başlarında Halbmondlager Kampı komutanının ifadesiyle, “esirler üzerlerinde kalan kısmıyla, eskimiş ve rengârenk üniformalarıyla iyi bir görüntü oluşturmuyorlardı” Bu yüzden aynı komutan Savaş Bakanlığı'ndan 3000'er adet pantolon ve lacivert dolakla kırmızı atkı talep etmişti. Yine aynı yılın sonbaharında bakanlıktan 5000 adet Rus paltosu istenmişti. Aksi takdirde mevcut Fransız ve Belçika paltolarıyla esirlerin ikinci bir Almanya kışını çıkarmaları zor görünüyordu. Berlin'deki bir firmadan istenen 2200 mavi üniformadan ancak yarısı alınabilirken, istenen siyah üniformaların hiç birisi sene sonu itibariyle temin edilememişti. 1916 yılı başlarında bile esirlerin çoğu hâlâ Fransız hediye paketlerinden gelen kıyafetlerle idare ediyor ve bu durum Almanları rahatsız ediyordu. Zira İtilaf Devletleri'ne karşı propaganda amaçlı oluşturulan kamplarda kılık kıyafet noktasında hâlâ esirlerin düşmandan gelen kıyafetlere mecbur olmaları, esirler nazarında hiç de iyi bir imaj sağlamıyor olsa gerekti. 1915 yılı Mayısında Amerikalı bir gözlemcinin ifadesiyle, Araplar başlarındaki turbanla, Turkoslar (Cezayir ve Tunuslular) da kırmızı fesleriyle farkedilebiliyorlardı.¹⁰⁸

Wünsdorf ve Zossen'deki özel kamplarda genel manada ciddi bir iâşe ve beslenme sorunuyla karşılaşmadığı anlaşıyor. Ancak Almanya genelinde savaş şartlarından kaynaklanan patates sıkıntısı dışında, aynı yılın (1917) Mayıs ayında esirlere dağıtılan ekmek tayinatının kişi başına günlük 300 gramdan 230 grama

Bayramlarda ve özel günlerde Müslüman esirlere İslami usullere göre hayvan kesimine mîsaade ediliyordu. Fotoğrafın altında "Zossen'de Müslüman Mutfağı" yazmaktadır.

düşmüş olması vaziyetin çok da problemsiz olmadığını göstermektedir.¹⁰⁹ 1916 yılına kadar verilen pirinç, bu tarihten itibaren verilmemeye başlanılmıştı. Ancak, bir İsviçreli esirlere yardım kuruluştaki imdada yetişmiş ve pirinç sorunu hallolmuştu.¹¹⁰

Esirlerin çeşitli yerlere yazdıkları "*Bettelbrief*"ler (dilek/ dilenme mektupları) sonucu çok sayıda yiyecek ve giyecek paketleri kamplara gelmişti. Bu durum Almanlar tarafından amaçlanan propagandaya zarar verici bulunsa da, gelen paketler bir süre sonra kamp komutanlarınca açılmaya ve esirler arasında ihtiyaca göre dağıtılmaya başlanılmıştı. Kişiye özel gelen bu paketler normalde savaş hukuku gereği pakette ismi yazılı kişiye verilmeliydi. Nadolny'nin paketlerin içindeki malzemeleri ihtiyaca göre esirler arasında paylaşırma önerisi 1916 yılı Temmuz'unda Alman Genelkurmayı Siyasi İşler Şubesi'nce de onaylanmış ve Dışişleri Bakanlığı da bu konudan haberdar edilmişti.¹¹¹

Sağlanan ve hazırlanan yiyecek maddelerinin İslamî kurallara uygun şekilde sunulması konusunda da Alman makamlarının dikkatli davrandıkları görülmektedir. Oppenheim'ın büyük memorandumunda belirttiği gibi özellikle domuz eti konusundaki hassasiyet yanında, hayvanların İslamî usullere göre kesimine dikkat ediliyordu.¹¹²

Almanya genelindeki sıkıntının bir yansıması sonucu 1917 yılında diğer esirlerle birlikte Müslüman esirlere de midye da-

ğıtılmış ve bu durum Müslümanların protestolarına sebep olmuştu. Bunun üzerine kamp komutanı hemen bu işlemi durdurmuş ve midyeleri başka bir yere yönlendirmişti. Halbmondlager Kampı'nda daha başlangıçtan itibaren Arapların sığır, koyun ve tavşan eti gibi yiyecekleri kendileri tarafından hazırlamalarına müsaade edilmişti. Öte yandan hayvanların esirlerce kamplarda kesilmesine (Kurban bayramları dışında) müsaade edilmiyordu. Buna gerekçe olarak firmalarla uzun süreli et sağlama anlaşmalarının yapılmış olmasını ve kamplarda gerekli altyapının bulunmamasını gösteriyorlardı. Ayrıca kamplarda yapılacak kesimlerde etlerin bir kısmının ziyan olabileceği öne sürülüyordu. Fakat kesim yasağının yalnızca sığırlar için geçerli olduğu, koyunların canlı olarak kamplara getirildiği görülüyordu.¹¹³

Kamplarda Sağlık Konusu

Savaş Bakanlığı tarafından sağlanan tıbbî araç gereç ve personel her iki kamp için de yeterli düzeydeydi. Kamplarda hastane gibi banyo ve dezenfeksiyon için ayrılmış barakalar bulunuyor, banyolarda gün boyu sıcak su akıyordu.¹¹⁴ İlk başlarda özellikle Weinberglager Kampı'nda Rus ve Fransız doktorlar Almanların idaresi altında görev almışlardı. Buna karşın kamplarda bazı bulaşıcı hastalıklar da yok değildi. Özellikle Halbmondlager Kampı'nda tüberküloz hastalığı görülüyordu. Bu arada Hindu esirlerin dini sebeplerden dolayı almadıkları bazı gıdalar nedeniyle meydana gelen yetersiz beslenme belli hastalıkların artmasına, hatta ölümlere sebep olabiliyordu.¹¹⁵

Aşılarla ve diğer bazı tedavi çalışmalarıyla atlatılan koleraya rağmen tüberküloz ve diğer solunum yolu hastalıklarıyla *trahom* hastalığı kampta sıkça rastlanan türlerdi. Almanya'da hüküm süren iklim şartları da esirleri olumsuz yönde etkiliyordu. Ekim 1915 yılına ait istatistiki bilgilere göre esirler arasındaki yıllık ölüm oranı Weinberglager Kampı için yüzde 0.8 iken, Halbmondlager Kampı'ndaki Araplarda yüzde 1.2 idi. Hindli esirlerde ise bu oran yüzde 16.8 ile çok daha yukarıdaydı.¹¹⁶

Aynı yılın Kasım ayında kamp komutanı Hadeln, esirlerde sadece bit görülmediğini, ayrıca kronik bir öksürük halinin olduğunu bildiriyordu. Barakaların yeterince ısıtılmaması ve çamaşırla-

rın kurutulamaması bu hastalıkları tetikliyordu. 1917 yılı başlarında Halbmöndlager Kampı'ndaki ölüm oranları hâlâ yüzde 10'ların üzerinde olduğundan Savaş Bakanlığı bu duruma bir çözüm bulmak için kampın tamamının veya en azından sağlık durumu en kritik olanların (Hindliler ve Batı ve Orta Afrikalılar) başka yere nakledilmesi konusunu düşünmeye başlamıştı. Bu yöndeki tasarılar Savaş Bakanlığı'nca daha 1916 yılı ortalarından itibaren gündeme getirilmekteydi. İsviçre'den başka olarak Türkiye'ye, Adana'ya ve Dalmaçya Kıyılarına Arap ve Hindli esirlerin yollanması gündeme gelmişti. İstanbul ve Avusturya ile yapılan müzakereler sonunda 1917 yılı Ocak ayında Türkiye ve Dalmaçya Kıyıları formülünden vazgeçildi. Şubat ayında esirlerin Romanya'ya nakledilmeleri gündeme geldi ve etnolog olan Leo Frobenius (1873-1938),¹¹⁷ keşif yapmak üzere bölgeye gönderildi. Daha önce de ifade edildiği gibi, kampların Berlin yakınlarında bulunması propaganda faaliyetleri göz önünde bulundurularak belirlenmişti. Kampların nakli halinde sözkonusu faaliyetlerin aksayacağı aşıkardı ve bu yüzden de Dışişleri Bakanlığı, Hindistan Bağımsızlık Komitesi ve Genelkurmay Siyasi İşler Şubesi bu sevkıyatın aleyhinde görüş beyan ettiler. Ancak Savaş Bakanlığı ve Alman Orduları Yüksek Komutanlığı (*Oberste Heeresleitung*) nakilden yana olunca Hindli ve bazı Afrikalı esirlerin Romanya'ya nakil işlemleri gerçekleştirildi.¹¹⁸ Ne var ki, 1917 yılı sonu itibarıyla Almanya'dan Romanya'ya nakledilmiş olan esirler burada da hastalıklardan kurtulamamışlardı. Bununla beraber esirler burada daha iyi iklim şartlarında ve daha hafif işlerde çalışmak gibi avantajlara sahip olmuşlardı.¹¹⁹

Sağlıklı esirler için kamplarda jimnastik aletleri bulundurulduğu gibi, müzik orkestrası, koro ve tiyatro gösterileri gibi etkinlikler yapılmasına da müsaade ediliyordu. Ayrıca spor faaliyeti ve eğlence kapsamında top oyunları ve güreş gibi aktiviteler esirlerce yapılıyordu. Böylece esirlerin moral-kondisyon bakımından iyi bir konumda bulunmaları sağlanıyordu.¹²⁰

Zorunlu Çalışma

Daha önce de ifade edildiği gibi Birinci Dünya Savaşı'nda esirlerin çalıştırılmaları özellikle savaşın ikinci yarısından itibaren yaygınlık kazanmış bir durumdu. Esasen savaş esirlerinin ça-

lıştırılması uluslararası hukukça da kabul edilmiş bir uygulamaydı. 1907 tarihli Lahey Kara Savaşları Düzenlemesi'nin altıncı maddesine göre kişileri esir alan ülke, onları çalışmaya zorlayabilirdi. Savaş ekonomisinin ön planda olduğu bir zamanda esirlerin istihdamında tarım ve sanayi başlıca alanları oluşturuyordu. Savaş esirleri istihdamının ülkelere göre dağılımı Birinci Dünya Savaşı'nda şu şekilde olmuştur: Rusya'da 1915 yılı Mart ayında 100.000 savaş esiri kamplar dışında çalışırken, Haziran ayında bu rakam 400.000'e fırlamış, Eylül'de ise 600.000 olmuştur. 1917 yılı başına gelindiğinde Rusya'da 1.1 milyon savaş esiri çeşitli işlerde çalıştırılıyordu. Almanya'da Nisan-Mayıs 1915 döneminde 800.000'in üzerinde olan savaş esiri sayısına rağmen sadece 27.000 kişi Prusya tarımında istihdam edilmişti. Ancak aynı yılın Eylül ayında sadece Prusya tarımında çalıştırılan esirlerin sayısı 330.000'e yükselmiştir. Bu rakamlar 1916 yılı Eylül ayında, gene sadece Prusya için iki katına çıkarak 670.000 olmuştur. Avusturya-Macaristan için de durum 1915 yılı itibarıyla çok farklı değildi. Nitekim bu dönemin ikinci yarısında toplam esirlerin yüzde 30 ila 40'ı normal kamplarda tutulurken geri kalanları çalışma kamplarına gönderilmişti. 1916 yılı Temmuz-Ağustos döneminde Fransa'nın elindeki esirlerin dörtte üçü ekonomide istihdam edilirken Almanya'da da yaklaşık aynı oranda esir ekonomiye dahil edilmişti. Almanya'da toplam 1,6 milyon esirden, çalışan 1,1 milyonun 750.000'i tarımda, 330.000'i de sanayide idi. 1917 yılı Eylül ayında tarımda 860.000, endüstri alanında 400.000 kişi istihdam edilmişken bunlardan 170.000'i madencilik işindeydi. Aynı dönemde Almanya'da savaş ekonomisinde çalışanların yaklaşık yüzde 15'ini yalnızca esirler oluşturuyordu. Savaşın sonunda ise Almanya'da toplam 1.9 milyon esir çeşitli işlerde çalışır durumda bulunuyordu. İngiltere ise savaş ekonomisi ve savaş esirlerinin istihdamı konusunda istisnâ bir konumdaydı. İngilizler adaya yalnızca subay kadrosunda olan esir askerleri alıyorlardı. Diğerlerini ada dışındaki topraklarında tutuyorlardı. Örneğin İngilizler tarafından esir alınan Almanların büyük kısmı Fransa topraklarında idi. 1917 yılı Aralık ayında İngiltere'de yalnızca 27.000 savaş esiri istihdamına karşın bu rakam savaş sonunda ancak 34.000'e çıkabilmişti. Buna karşın İngilizlerin askerî alanlarda çalıştırılmak üzere Çin'den 100.000 kadar sivil işçi getirttiği bilinmekte-

dir.¹²¹ Bütün Avrupa'da esirlerle ilgili maslahat bu yönde iken, Almanya'daki kamplarda özel muameleye tabi tutulan Müslüman esirler de genel uygulamadan paylarını almıştı.

1915 yılı ortasında Weinberglager Kampı'nda, öğleden önce ve öğleden sonra bin beş yüzer kişi olmak üzere, günlük toplam 3000 esir kamp dışı işlerde, özellikle de tarımda, çalıştırılmak için gönderiliyordu. Aynı tarihte Halbmondlager Kampı komutanı, çalıştırılmak üzere kamp dışına günde 400 kişi göndermeye itiraz ediyordu. İtiraz gerekçesi olarak ise, kampta bulunan Arapların ve Hindistanlıların ülkelerinde kendi hizmetlerinde çok sayıda hizmetli ve işçi çalıştıran kimseler olmaları dolayısıyla ne beden ne de zihnen işçilik yapmaya müsait olmadıklarını öne sürüyordu. Kaldı ki bu kimseler çalışmak mecburiyetinde kalmamak için askere yazılmışlardı.¹²² Kamp sorumlusuna göre, bu durumda esirler memleketlerindeki Fransız idaresine karşı özlem duyabilirler ve Fransızlar aleyhine o zamana kadar yapılan bütün propaganda çalışmaları boşa gidebilirdi.¹²³

Aşağıdan yapılan uyarılar yukarıdaki yetkililerce de dikkate alınmış ve Nadolny, Aralık 1915'de, esirlerin kamp dışı işlerde çalıştırılmasının ancak bazı şartlarla kabul edebileceğini bildirmiştir. Buna göre, dışarı işlerinde esirlerin çalıştırılması propaganda faaliyetlerini olumsuz şekilde etkilememeliydi. Ayrıca Cuma ve Pazar günleri dahil olmak üzere, Müslüman bayramlarında da (Kurban, Ramazan bayramları, aşure günü ve mevlit kandilinde) esirler çalışmayacaklardı. Fakat bu durum Mart 1916'da verilen bir emirle değişmiş ve Cuma günleri öğle yemeği ve Cuma namazı için 1-1.5 saat kadar ara verilmesi koşuluyla, Müslüman esirlerin Cuma günleri de çalıştırılması sözkonusu olmuştur. Weinberglager Kampı'ndan her gün çalışmaya gönderilen 3000 kişi, 1916 yılı Mayıs ayında önce 5000'e, ardından Savaş Bakanlığı'nın bir talimatıyla da 2500'e çıkartılmıştır. Savaşın sonlarında ise Weinberglager'dan çalışma kamplarına gönderilen esirlerin sayısı 10.000'i bulmuştu.¹²⁴

Esirler 1917 yılından itibaren bulundukları kamplara uzak yerlerde de istihdam edilmeye başlanmıştı. Örneğin Batı Prusya'nın Elbing şehrinin *Cadine* köyünde bulunan bir çini fabrikasında Müslüman esirlerin çalıştırıldıklarını görülmektedir. Hatta Alman İmparatoru II. Wilhelm'in malikânesinin de bulunduğu bu

köyde çalıştırılan Cezayirli, Tunuslu ve Faslı altı Müslüman esir Osmanlı Padişahı için bir çini levha üretmişler ve üretilen levha, imparatorun özel davetlisi olarak buraya gelen, Osmanlı elçisi Hakkı Paşa'ya teslim edilmişti.¹²⁵ Yine Kuzey Ren Westfalya'da Grossenbaum'da bulunan musluk fabrikasında ve Saksonya'da (Sachsen-Anhalt) Nordhausen'daki bir potasyum madeninde Müslüman esirler çalıştırılmışlardır.¹²⁶

Bu arada Halbmondlager Kampı'ndaki esirlerden çalışma taburlarında çalıştırılmalarına ilişkin pek bir şikâyet gelmezken, Tatar Müslümanların bulunduğu Weinberglager Kampı mensuplarından gelen şikâyetler 1917 yılından itibaren artmaya başlamıştı. Örneğin Berlin yakınlarındaki bir Hristiyan mezarlığında çalışmak üzere gönderilen esirler mezarlarda çan çalınmasının inançlarına aykırı olduğu gerekçesiyle burada çalışmayı reddetmişlerdi. Bundan bir ay sonra kamptaki Müslüman sorumlulardan Alim(can) İdris kamp komutanlığına yazdığı şikâyet dilekçesinde işçilerin başında bulunan komutanların acımasızlığından ve yetersiz beslenmeden bahsederken, Cuma günleri bile esirlerin çalıştırılmasının yanlışlığından şikayetçi oluyordu.¹²⁷

Esirler kamp içi işlerde de çalıştırılıyorlardı. Halbmondlager Kampı'nda ayakkabıcı, terzi, bahçıvan, dezenfeksiyon ve banyo işleri için görevliler vardı. Bu görevliler çoğunlukla sivil esirlerden meydana geliyordu. Bu kişiler el sanatları kısmında (odasında) ve bir Alman'ın gözetiminde bulunuyorlardı. Aynı şekilde Weinberglager Kampı'nda da el sanatları bölükleri oluşturulmuştu.¹²⁸

Esirler kamp içinde ve dışında yaptıkları bütün işler karşılığında, çoğu zaman sembolik de olsa, bir ücret alıyorlardı. Yalnız, kamplarda müsaade edilmediği için, bu ücretler nakit para şeklinde değil de marka veya kamp parası şeklinde ödeniyordu. Bu markalar ve kamp paraları sonradan postayla kamp yönetimi üzerinden bankaya gönderilip nakde çevriliyor ve esirlere teslim ediliyordu.¹²⁹

Kamplarda Eğitim ve Sosyal Faaliyetler

Özellikle savaşın ilk dönemlerinde, esirlerden işgücü olarak faydalanma düşüncesi henüz tam manasıyla uygulamaya geçemediğinden, boşta duran esirleri bir şeylerle meşgul etmek ve vakit geçirmelerini sağlamak üzere Alman devleti özel-genel bütün

esirlere yönelik bazı faaliyetleri desteklemişti. Esirlerin kendilerini geliştirmelerine yardım edecek bu faaliyetler kamplarda oluşturulan özel barakalarda kurs şeklindeki eğitici faaliyetler olduğu gibi tiyatro, müzik, resim gibi sanatsal ve eğlendirici faaliyetleri de içerebiliyordu.¹³⁰

Almanya'daki bütün savaş esirlerine yönelik bu tür faaliyetlerden özel kamp statüsündeki Halbmondlager ve Weinberglager kampları da fazlasıyla yararlanmışlardır. Bir bakıma esirlere yönelik propagandanın da bir uzantısı sayılabilecek bu faaliyetler kapsamında el sanatları atölyeleri kurulmuştu. Buralarda marangozluk, ayakkabıcılık, terzilik, örgücülük vb. faaliyetler yapıyordu. Weinberglager Kampı'ndaki Tatarlar çiftçilik, büyük ve küçükbaş hayvancılık ve sebzeçilik gibi konularda eğitim almışlardı.¹³¹ Hatta bunun için Wünsdorf'a komşu Gerlachshof'da kiralanmış 80 dönümlük bir tarım arazisi ile 45 dönümlük otlak 50 Tatar Müslümanı kapsayan eğitim çalışmalarında kullanılmıştı.¹³²

Meslek kursları ve çalışma grupları dışında Zossen'deki kamplarda, diğer normal esir kamplarında olduğu gibi teorik ağırlıklı kurslar ve eğitim faaliyetleri de sürdürülüyordu. Bu eğitim faaliyetleri çerçevesinde Weinberglager Kampı'nda eksikliği hissedilen sıra, sandalye, defter, mürekkep, kalem ve yazı tahtası gibi araç gereçler yetkili makamlardan talep edilmişti. 1915 yılı Haziranında dile getirilen ihtiyaç listesinden sonra, Eylül ayında da mevcut 10 taburun her biri için verilen Tatarca dersi için okul odaları oluşturulduğu görülüyor. Bu derslere 500 esirin katıldığı bildirilirken daha önceden başlamış bir Almanca kursunun devam ettiği anlaşıyor. 1916 yılı Şubatı'nda Tatarca ve Kur'an derslerinin verildiği 10 Tatar kursu (veya okulu) yanında 200 kişinin katılımıyla gerçekleşen beş Almanca kursu faaliyet gösteriyordu. Bu kurslar Rusya Almanları tarafından Rusça olarak veriliyordu.¹³³

Her iki kampta sürdürülen eğitim ve el sanatları faaliyetleri yanında esirlerin ahlâkî ve dinî yönlerini geliştirmeyi amaçlayan tarikat benzeri bir oluşum da sözkonusuydu. Konuyla ilgili hiçbir Almanca kaynakta bilgisine rastlanmayan bu oluşum Weinberglager Kampı'ndaki Tatar esirler arasında meydana getirilmişti. Mensuplarınca "*Neşr-i Maarif Cemiyeti*" adı verilen bu dernek hakkında bilgi veren kişi *Tanin* gazetesinin "*muharriiri*"

Ahmed Emin'dir. Ahmed Emin, *Tanin*'de 12 Temmuz tarihinde yayınlanan kamp ziyaretine ilişkin yazısında, kamp ile ilgili bir çok izlenimini aktardıktan sonra, esirlerden Hoca Alaaddin Efendi adındaki bir zâttan aldığı sözkonusu cemiyetin nizamnamesini gazetede yayınlamıştır.¹³⁴ Tatarca hazırlanmış tüzüğünde cemiyet kendini şöyle tarif etmiştir:

Neşr-i Maarif Cemiyeti: Esirde olan Türk-Tatar kavminin ilmî, millî, siyasî, edebî işlerin her vakit gözetilmesinde tutup (göz önünde bulundurup), bir muîn partiyeye iyerî (bir yardım grubu/partisi olarak) seriât-ı İslâmiye ve mukteze-i zamâna ve turdugumuz (bulduğumuz) millet-i hâkimenin nizâm ve kanununa muvâfık revîşde (şekilde/biçimde) hizmet eder. Binâenaleyh anın mesleği her vakit doğruluk olup Hakk'ını Hakk ve batılını da batıl edib öz halkın tutsundurudan (kendi halkını aydınlatmaktan) bir vakit yalkımayacak (hiç bir zaman usanmayacak/geri durmayacaktır).¹³⁵

Halbmondlager Kampı'nda da aynı dönemde Almanca kursuna 50 kişi, Arapça kursuna 150 kişi iştirak ediyorken, Kur'an kursuna ise 30 kişinin katıldığı görülmektedir.¹³⁶ Kamp dışındaki işler için gönderilen esirlerin sayısı arttıkça kurslara olan katılım sayısı da düşüyordu.¹³⁷

Her iki kampta da birer kütüphane oluşturulmuştu. 1917 yılı itibarıyla Weinberglager Kampı kütüphanesinde 1265 cilt Tatarca ve 218 cilt Rusça olmak üzere toplam 1493 cilt eser bulunuyordu. Tatar tarihi ve Tatarların Ruslara karşı mücadeleleri gibi kitapların yanında, Tatarca-Almanca ve Tatarca-Rusça sözlüklerin büyük kısmı NfO tarafından temin edilmişti. Halbmondlager Kampı'ndaki kütüphanenin oluşmasında da NfO'nun katkısı çoktu. NfO tarafından bu kütüphaneye getirilen çeşitli kitaplar yanında İstanbul'da çıkan *Cihân-ı İslâm*, *El Adl* ve *La Défense* gibi dergiler de kütüphanede kendine yer buluyordu. Her iki kütüphanenin, Almanya'da yayınlanan *Russkij Vestnik*, *Continental Times* ve *La Paix* gibi gazeteler yanında *Hamburger Fremdenblattes*, *Welt im Bild* gibi resimli dergilere de abone oldukları görülüyor.¹³⁸ *Tanin* gazetesinde 1915 yılı Ocak ayında çıkan "*Almanya'daki Üserâ-yı İslâmiye'ye Kütüb-ı Diniyye İrsâli*" başlıklı yazıdan, Müslüman esirlerin istifadesine sunulmak üzere Almanya'nın Osmanlı Devleti'nden "*Kelâm-ı Kadim*" ve "*kütüb-ı diniyye*" talep ettiği ve

bunun da Maarif Nezareti'nce temin edilerek gönderildiği anlaşıyor.¹³⁹

Her iki kampta da gerek Kur'an kursları için gerekse de camilerde okunulması için Kur'an-ı Kerim kitaplarına duyulan ihtiyaç İstanbul üzerinden karşılanmıştır. Berlin'deki Osmanlı elçiliğinden Hariciye Nezareti'ne gelen 11 Temmuz 1916 tarihli bir telgrafta *"Almanya'daki üserâ-yı İslâmiye'ye tevzi olunmak üzere iki yüz adet Kur'ân-Kerim'in mümkün olan en süratli şekilde irsâli rica olunur"* deniliyordu. Bu talebi değerlendiren Hariciye Nazırı Halil Bey, Maarif-i Umumiye Nazırı (Mithad) Şükrü Bey'i olaydan haberdar ederek gereğinin yapılması için ricada bulunmuştu. Maarif Nezareti'nden verilen cevaptan, Alman elçiliğinin talebi üzerine istenen bu 200 adet büyük boy Kur'an'dan başka olarak aynı yılın Temmuz ayı sonunda 1500 adet *"Mushaf-ı Şerif"*in daha Maarif Nezareti tarafından Alman elçiliğine teslim edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴⁰

Yine 11 Şubat 1918'de Berlin Sefareti maslahatgüzârı Edhem Bey'den Hariciye Nezareti'ne gelen telgrafta *"Üserâ-yı İslâmiye'ye tevzi olunmak üzere beş yüz kadar Kur'ân-ı Kerim'e lüzûm olduğundan bunların ceste ceste gönderilmesi müsterhemdir"* denilmekte idi.¹⁴¹ Kur'an talebinden haberdar edilen Meşihat Dairesi 10 Mart 1918'de Hariciye'ye yazdığı tezkirede, *"talep buyrulan beşyüz aded Mushaf-ı Şerif"i*n hazırlanmış olduğu ve gelip alınabileceğini bildiriliyordu.¹⁴² Hazırlanan Kur'an-ı Kerimler 1 Nisan 1918 tarihi itibarıyla Berlin'e gönderilmek üzere postaya verilmiştir.¹⁴³ Osmanlı belgelerinden tespit edilebildiği kadarıyla, Almanya'daki kamplara gönderilen Kur'an sayısı toplamda 2200'e tekabül etmektedir.

Müslüman esirlere yönelik en ilginç propaganda faaliyetlerinden birisi de esirlerin kamp dışındaki bilgi ve görgülerini arttırmaya yönelik gezilerdir. Bu gezilerin amacı Almanya'yı *"potansiyel müttefiklere"* en güzel şekilde tanıtmaktı. Gezilerin yapıldığı yer ise esas itibarıyla Zossen'e çok uzak olmayan başkent Berlin'di.¹⁴⁴ Halbmondlager Kampı'ndakilere yönelik gerçekleştirilen bu gezi faaliyetlerinin bir benzerinin Weinberglager Kampı mensupları için de düzenlenip düzenlenmediği hakkında ise bir bilgi mevcut değildir.

Esirlerin Bilimsel Araştırmalar İçin Kullanılması

Almanya'daki kamplarda farklı ırklara mensup insanların bulunuyor olması, bu insanlardan askerî ve siyasî hedefler dışında yararlanmak isteyenlerin de ilgisini çekiyordu. Özellikle “renkli” ırka mensup insanların fizyolojik ve antropolojik özellikleri, bu konularda çalışan bilim adamlarının kamplara olan alakasını artırıyor ve “bilimsel” çalışmalar yapmak için girişimlerde bulunmalarını tetikliyordu. Zira kamplarda bulunan dünyanın çok değişik yerlerinden gelmiş bu farklı renklerde, kültürlerde ve dillerdeki insanlar araştırmacılar için son derece zengin bir “materyal” anlamına da geliyordu.

Kamplardaki değişik insan gruplarıyla yapılacak bir çalışma ile, araştırma için dünyanın farklı yerlerine yapılacak masraflı seyahatlerden tasarruf edilmesi mümkün oluyordu. Bu arada esirler üzerinden yapılan bilimsel araştırmaların kamuoyuna yansımaları her zaman olumlu neticeler doğurmuyordu. Alman basınında çıkan, bilhassa Zossen'deki Müslüman esir kamplarına yönelik, bazı küçük düşürücü tanımlamalar ve karşılaştırmalar NfO ve askerî çevrelerden, bu hususa yönelik uyarılarda bulunulmasına sebep olmuştu. Çünkü Almanlar esirlere dair bu tür faaliyetler ve tanımlamaların “düşmanların” karşı propaganda yapımlarına sebebiyet vermesinden ve Şark'ta meydana getireceği ters etkilerden çekiniyorlardı. Bu sebepten dolayı Nadolny gibi yetkililer savaşın ilk iki yılında bu yönde gelen talepleri büyük ölçüde geri çevirmişlerdi. Ancak, ilk başlardaki bu direnç sonradan kırılmıştır. Nitekim Halbmondlager ve Weinberglager Kamplarındaki esirlere ilişkin ilk “bilimsel” çalışma kamp görevlilerinden Otto Stiehl tarafından “*Unsere Feinde. 96 Charakterköpfe aus deutschen Kriegsgefangenenlagern*” (Düşmanlarımız. Alman Esir Kamplarından 96 Karakter Başı) başlığıyla yayınlanmıştır.¹⁴⁵ Stiehl'in ardından dışarıdan bir araştırmacının yaptığı ilk çalışma Antropolog Leo Frobenius'un “*Der Völkerzirkus unserer Feinde*” (Düşmanlarımızın Halklar Sirki) başlığıyla 1916 yılında yayınladığı ve bütün Alman kamplarındaki esirleri kapsadığı kitabıydı. Frobenius 1917 yılında, Berlin Antropoloji Oturumu'nda Halbmondlager ve Weinberglager kamplarına yaptığı ziyaretlerde çektiği fotoğraflardan “*Renkli Esirlerimiz Üzerine*” adlı görsel bir

sunum da yapmıştı. Bu oturumda katılımcılar bir çok konu yanında, ellerindeki insan materyalleri üzerine yapılan araştırmalarla Almanya'nın gelecekte sömürge imparatorluğunu nasıl şekillendirmesi gerektiği konusunda fikir alışverişlerinde bulunmuşlardı. Frobenius'un esirler üzerinde yaptığı çalışmalar, Heinrich Lüders ve Wilhelm Schulze gibi başka araştırmacıların da esirler üzerindeki çalışmalarına yol gösterici olmuştur. Bu kimseler esirlerle ilgili linguistik çalışmalarını Romanya'ya nakledilen esirler üzerinden devam ettirmişlerdi. Gotthold Weil adlı araştırmacının ise Tatarlar ve Araplar üzerinde dil çalışmaları yaptığı ve plaklar üzerine ses kayıtları aldığı bilinmektedir. Bu kayıtlar savaştan sonra yayınlanmıştır.¹⁴⁶ Weil'in bu çalışmalarına Kemaleddin Bedri adlı bir Tatar öğrenci yardımcı olmuştu. Kemaleddin Bedri bu yardım çalışmalarını kendi araştırma ve bilimsel faaliyetlerine de bir zemin olarak kullanmış ve 1921 yılında Berlin'de Tatarların diş ve çene yapıları üzerine "*Die Zähne der Tataren. Odontologische und craniologische Untersuchungen*" adlı bir doktora çalışması ortaya koymuştur.¹⁴⁷

Aynı şekilde Ernst Ubach ve Leonhard Adam'ın memleketlerinin hukuk ve sosyal alanlarındaki alışkanlıkları üzerine Kuzey Afrikalı ve Hindistanlı esirlerle 1918 yılında Wünsdorf ve Romanya'da gerçekleştirdikleri görüşmeler savaşın ardından Almanya'da yayınlanmıştır. Stiehl örneğinde, kamplardaki başka görevliler de (Grobba ve Rescher gibi) buradaki tecrübelerini ve araştırmalarını kamp dışındaki alanlara taşımışlar ve değişik konularda çalışmalar yapmışlardır.¹⁴⁸

Almanya'daki esirlerle ilgili araştırmalar şahsî çalışmalarla sınırlı değildi. Alman devleti de bu kimselerle ilgili çeşitli araştırma grupları oluşturmuş ve Almanya'ya karşı savaşan milletlerin özelliklerini anlamaya çalışmıştı. Bu anlamda devlet eliyle oluşturulan bazı komisyonlar esirlerin özelliklerine ilişkin bilgileri toplayıp değerlendirmeye çalışmıştı. İşte bunlardan birisi de Alman devletin görevlisi olarak dil araştırmaları komisyonu görevlisi sıfatıyla Almanya'daki 70 esir kampında dörtbuçuk yıl boyunca incelemelerde bulunan Wilhelm Doegen'di. Doegen, bu gezilerinde binlerce esirle birebir görüşmeler yapmış ve bir çok şeyi yerinde inceleme fırsatı bulmuştu. Doegen'in bir özelliği de esirlere

Zossen'deki kampta yer alan değişik milletlerden (Arap, Senegalli, Hindli, Cezayirli, Faslı ve Zuavli) bir grup.

ilişkin yaptığı çok sayıdaki ses kayıtlarıdır. Savaşın ikinci yarısından itibaren Zossen'deki kamplarda cihad propagandasının önemini bir ölçüde yitirmesi ve esirlerin büyük ölçüde sıradan esirler gibi muamele görmeye başlamaları, daha önce Müslüman esirler üzerinde yapılmasına izin verilmeyen Etnolojik ve Antropolojik çalışmaların Halbmondlager ve Weinberglager kamplarında da yapılmaya başlanmasına sebebiyet vermişti. Bunun bir sonucu olarak, Doegen'in içinde bulunduğu komisyonun esirler üzerinde gerçekleştirdiği dil araştırmalarında alınan on binlerce kayıttan bin kadarı Zossen ve Wünsdorf'daki Müslüman esir kamplarında gerçekleştirilmiştir.¹⁴⁹

Savaş sırasında komisyon bünyesinde gerçekleştirdiği bu incelemelere ilişkin olarak Doegen: *"Benim asıl amacım, savaş esirlerinin ait olduğu bütün milletleri kabaca tasnif etmek ve bunu içeriye [Almanya] ve yurtdışına bir kültür bandı olarak sunmaktır. Böylece Almanya'ya karşı savaşp onu yok etmeye çalışan milletlerin nasıl bir kökenden geldiklerini ve kökenlerdeki çeşitliliği göstermektir. Her zaman söylendiği üzere, Almanya bir ordular dünyasına karşı savaşmamıştı, bilakis halklardan oluşan bir dünyaya karşı"* tespitini yapıyordu.¹⁵⁰ Doegen'in savaş sırasında yaptığı bu incelemeler savaşın sona ermesiyle bitmemiş ve Almanya Savunma Bakanlığı'nın görevlendirmesiyle *"Kriegsgefangene*

Völker Band I. Kriegsgefangenen Haltung und Schicksal in Deutschland ("Savaş Esiri Halklar Cilt I. Almanya'daki Savaş Esirlerinin Tutumu ve Kaderleri") adlı bir eser kaleme almıştır. Kendi ifadesiyle kitap, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Almanya'nın İtilaf Devletleri'yle yaptığı 28 Haziran 1919 tarihli Versailles Barış Anlaşması'nın esirlerle ilgili hükümlerini Almanya'nın savaş boyunca ne şekilde yerine getirdiğini ortaya koymaktaydı.¹⁵¹ Doegen burada esirler hakkındaki bir çok farklı konuya değinirken onların görünüşleri, karakteristik özellikleri ve kültürel seviyelerine ilişkin de bir takım genellemelerde bulunmaktan geri kalmamıştır. Zaman zaman son derece ırkçı ifadeleri de içeren bu çalışmada Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'da bulunan esirlerle ilgili oldukça zengin bilgiler yer almaktadır.¹⁵²

Kamplarda Esirlerin Dışarıyla İletişimi ve Propaganda

Esirlerin memleketleriyle ve akrabalarıyla irtibatları mektuplaşma yoluyla olup, belli kurallar dahilinde gerçekleşiyordu. Bütün esirlere yönelik bir uygulama olarak, kamplara gelen ve kamplardan gönderilen mektup, bağış paketleri ve diğer yazılı ve görsel malzemeler kamp görevlilerince kontrolden geçiriliyor ve gerekli görüldüğünde sansüre tâbi tutuluyordu. Dolayısıyla "özel statüye" sahip Müslüman esirler de bu uygulamanın dışında bırakılmıyorlardı. Bu yüzden de kamplarda başta Fransızca ve İngilizce olmak üzere lüzumlu dilleri bilen personelin bulundurulmasına dikkat ediliyordu. Halbmondslager ve Weinberglager kamplarında İngilizce, Fransızca ve Rusça bilen personel bulunuyordu, fakat Şark dillerine vakıf personel konusunda hissedilen eksiklik NfO bünyesindeki elemanlar vasıtasıyla giderilmeye çalışılıyordu. Ancak NfO, diğer resmi kurumlara da tercüme hizmeti sağladığından, bu durum mektupların kontrollerinde gecikmelere ve yığılmalara neden olabiliyordu.¹⁵³

Mektup konusu iki açıdan önemli idi: Birincisi, dışarıya yönelik casusluk faaliyetlerinin önüne geçilebilmesi için mektupların her yerinin ve özellikle de satır aralarının okunabilmesi; İkincisi, özellikle Müslüman esirlerin memleketlerine gönderdikleri mektuplar vasıtasıyla propaganda yapılmasının sağlanması. Böylece gönderilen mektup ve kartlar sayesinde İslam ülkeleri ve toplu-

lukları arasında, "Almanya'nın Müslümanlara ne kadar iyi davrandığına" ilişkin kanaatin yayılması sağlanacak, üstelik de bu bizzat esirlerin kendi ağzından gerçekleştirilmiş olacaktı.¹⁵⁴

Kamplarla ilgili haberler Alman basınında 1915 yılının daha ilk yarısından itibaren çıkmaya başlamışsa da, bir müddet sonra Alman devleti yetkilileri güvenlik gerekçesiyle haber yapılan konuları kısıtlamıştır. Buna karşın Almanlar, Osmanlı basınında çıkacak haberleri ise bir bakıma teşvik etmişlerdir. Yine de ilk zamanlardaki kısıtlama çabalarının çok fazla sürmediği anlaşılmaktadır. Nitekim, yukarıda da bahsedildiği üzere, resmî makamların kamplarla ilgili sıkı kontrolcü tutumları 1916 yılı ortalarından itibaren yerini serbestliğe bırakmış ve kamplarla ilgili bir çok bilimsel yayın gerçekleşmiştir.¹⁵⁵

Kampların bizatihi varlığı bir propaganda unsuru olduğundan, buralardaki esirlere yönelik faaliyetler de belli bir amaca matuftu. Weinberglager Kampı'nın komutan vekili yarbay Böh-lau 10 Ekim 1915'de esirlere yönelik propaganda faaliyetlerinin amacını şöyle ifade ediyordu:

- 1) Alman dostu bir zihniyet yapısı oluşturularak savaş sonrası dönemde Alman İmparatorluğu lehine ticarî avantajlar elde etmek. 2) Kutsal savaşta (cihadda) Müslümanların Türkiye'nin safında savaş vazifesi görmelerini sağlamak. 3) Bütün Müslümanların koruyucusu olduğunu gösterme arzusunda Türkiye'ye bu konuda yardımcı olmak.

7 Aralık 1915 tarihli "propaganda kampları talimatnamesi" taslağında ise Nadolny kamplarla ilgili şu hedefleri dile getirmiştir:

- I. Propagandanın spesifik amacı kamplardaki esirlerin Şark'ta askeri amaçlar doğrultusunda kullanılması olup: a- Müslümanların Türkiye'de, b- Hindlilerin bir Hind lejyonunda ve şayet gerektiğinde Şark'ta İngilizlere karşı, c- bir ayaklanma meydana geldiğinde Gürcülerin Kafkasya'da kullanılabilmeleridir. Böyle bir kullanımın ön şartı, insanların buna gönüllü olarak katılmayı arzulamalarıdır.
- II. Propagandanın bir diğer amacı: Bu insanların Almanya'ya olan sempaticileri ve ilgileri öyle bir noktaya getirilmeli ki memleketlerine Almanya taraftarı olarak dönsünler. Alman etkisinin yurtdışında yaygınlaşması için, özellikle uygun ve kazanılmış kişilerin yaşadıkları yerler de belli olacak şekilde, kişisel bilgilerinin tam olarak yer aldığı bir liste yapılmalıdır. Bu liste daha sonra esirlerin serbest kalmaları aşamasında (ilgili makamlara) sunulacaktır...

Bu hedefler 1916 yılı Nisan'ına kadar korunmuş, fakat bu tarihten itibaren bazı değişiklikler meydana gelmiştir. Buna göre:

Hintlilerin askerî hedefler doğrultusunda kullanılması amacı sabit kalırken, Halbmondlager Kampı'nda bulunan diğer milletlere mensup esirlerin askerî hedefler doğrultusunda kullanılması yönündeki propaganda hedefinde farklılıklar meydana gelmiştir. Bundan sonraki hedef bu insanların Almanya ve müttefikleri, özellikle Türkiye, lehine sempatilerini ve ilgilerini kazanmak ve Almanya'dan memleketlerine bu duygu ve düşüncelerle dönmelerini sağlamaktır. Öte yandan ikinci bir hedef de esirlerin Osmanlı Devleti'ne yerleşmelerini teşvik etmek... Müslüman esirlerin barış anlaşması sonrasında kendi istekleri dışında Rusya'ya ve Fransa'ya gönderilmeleri konusunda bir endişelerinin olmayacağını onlara anlatmak ..."¹⁵⁶

Aynı raporda propaganda unsurları ise şu şekilde sıralanmıştır:

- a) Dinî etkileme, b) Hususî konuşmalar ve konferanslar (vaazlar) yoluyla eğitim ve öğretim yapılması, dersler verilmesi, kamp çevresinde grup halinde geziler gerçekleştirilmesi, Alman başkentini (Berlin) gezme vs., c) Esirlere iyi muamele ile onları iyi şekilde yedirip içirme ve giyindirme.

Bu arada, esirlerin çalıştırılması hususuna dikkat edilip bu işlerin propaganda hedeflerini aksatmayacak şekilde yapılması gereğinin de altı çiziliyordu. Propaganda faaliyetleri kamp komutanları ve diğer askerî personel gözetiminde görevlendirilen propaganda elemanları tarafından gerçekleştirilecekti. Kamplardaki propagandanın organizasyonu ve uygulaması ilk başlarda sivillerin elindeydi ve bu işi NfO'dan Schabinger von Schowingen ile Şeyh Salih Tunusî gerçekleştiriyorlardı.¹⁵⁷

Propagandacılar ve Propagandanın İçeriği

Osmanlı Devleti ile Almanya'nın Birinci Dünya Savaşı'ndaki müttefikliklerinin ve işbirliğinin en somut örneklerinden birisi olarak karşımıza çıkan Müslüman esirlere yönelik propaganda faaliyetlerinde, propagandanın kendisi kadar propaganda yapacak kimseler de çok önemli bir konuma sahipti. Bu anlamda Almanya'nın ihtiyaç duyduğu propagandacıların temini, bahsi geçen işbirliği çerçevesinde, Osmanlı Devleti tarafından sağlanıyordu. Savaşın hemen başında Almanya'ya gelen Mehmed Akif ve Şeyh Salih Tunusî'den başka olarak savaş boyunca daha bir

Halbmondlager Kampı'nda bir konuşmacı esirlere hitap ederken.

çok din alimi Osmanlı Devleti tarafından propaganda işlerinde çalışmak üzere Almanya'ya gönderilmişti. Her ne kadar sonradan gönderilenlerin etkinliği ve Almanlar nezdindeki yeri ilk gelenler kadar, özellikle Şeyh Salih, olmasa da bu alandaki büyük boşluğun doldurulmasında onlar da önemli roller oynamışlardı. Şeyh Salih ilk gelen propagandacı olması yanında çalışkan ve karizmatik yapısıyla Almanlarla birlikte propaganda içeriğinin belirlenmesinde ve uygulanmasında söz sahibi olmuş bir şahsiyetti. Osmanlı Devleti'nin Müslüman esirlere yönelik çalışmalar yapmak üzere Almanya'ya gönderdiği bu personelin masrafları ise Dahiliye Nezareti ve Harbiye Nezareti'ne bağlı Teşkilat-ı Mahsus bütçesinden karşılanıyordu.¹⁵⁸

Enver Paşa'nın arkasındaki desteğiyle ve onun temsilcisi sıfatıyla geldiği Almanya'da Şeyh Salih, NfO bünyesinde bir görevli gibi görünmekle birlikte hem mekansal anlamda hem de ilgilendiği konular itibarıyla çok geniş bir hareket alanına sahipti. Nitekim Şeyh Salih savaş cephelerinde düşman saflarında çarpışan Müslüman askerlere yönelik cephe propagandalarına bizzat katıldığı gibi kamplarda bulunan Müslüman esirlerle ilgili faaliyetlere de aktif ve etkili şekilde iştirak etmişti. Salih, kamplarda uygulanacak yöntemlerle ilgili fikirler geliştiriyor ve onun bu fikirleri Almanlar tarafından değerlendiriliyordu. Öte yandan Zossen'deki bu özel propaganda kampları dışındaki esir kamplarına

da ziyaretlerde bulunan Şeyh Salih oralarda bulunan Müslüman esirlerle de görüşmeler yapıyordu.¹⁵⁹

İstanbul'la Berlin arasında gidip gelen Şeyh Salih 1915 yılı sonbaharına kadar Halbmondlager Müslüman esir kampında baş propagandacı olarak görev yapmış ve bu tarihten sonra yerine, yine onun gibi Tunuslu olan Muhammed el-Hıdr Hüseyin geçmişti. Osmanlı Devleti adına görev yapan Hüseyin, bir din âlimiydi ve Halbmondlager Kampı'ndaki dinî propagandanın baş sorumlusu olmuştu. Bir yıl sonra El-Hıdr Hüseyin'in yerine yine bir başka Tunuslu, Muhammed el-Beşir Zarruk Es-Susî geldi. Halbmondlager Kampı'nın imamı olan Es-Susî'nin yanında, ona destek olmak için Ali Paşa ile birlikte daha önceden Berlin'e gelmiş olan Muhammed Sadık ve Salih Cemilî adlı propagandacılar bulunuyordu. Ayrıca Cezayirli Bukabuya (Mayıs-Aralık 1915) ve Faslı Abu'l Arabi de (Ağustos 1915- Mart 1917 arası) burada görev yaptı. Yine 1915 yılı Ekiminden beri NfO bünyesinde faaliyette bulunan, Hicaz'dan Memun Ebu'l Fadl ve Mısırlı Abdülaziz Çaviş (1872/6-1929)¹⁶⁰ de Halbmondlager Kampı'nda görev yapan kimselerdendi. Bunlardan başka 1916 yılı Mart ayından itibaren yine Mısırlı Dr. Ali el-İnanî ve Şark Dilleri Semineri'nde okutmanlık yapan Ahmed Wali de aynı şekilde bu kampta görev alanlar arasına yer alıyordu.¹⁶¹ Daha evvel de ifade edildiği üzere Halbmondlager Kampı'nda kısa süreliğine propaganda faaliyetinde bulunanlardan birisi de Mehmed Akif'di.

Rusya Müslümanlarının bulunduğu Weinberglager Kampı'nda görevli propagandacılar ise şu kimselerden oluşuyordu: NfO üyesi ve Taşkent'teki Alman okulunda başöğretmenlik yapmış olan Harald Cosack (1880-1960), Efendieff, Safaroff, Kazan Tatarı Kazakoff (1915 yılı başında), Eylül 1915'den Aralık 1915'e kadar ve Ocak 1916'da görev yapan Tatar propagandacılar: Osman Kadı,¹⁶² Hafız Tahsin, Süleyman Sırrı Efendi, Hafız Ömer Efendi, Hafız Mehmed Efendi ve İlyan ibn Ahsan Efendi. Weinberglager'da bulunan bu son altı molladan ikisi Kırım Tatarı, biri Kazan Tatarı ve üçü de Bulgaristan'ın Pravda şehrinde bulunan Tatar göçmenlerindendi. Kampın 1916 yılına kadarki dinî propaganda sorumlusu ise Şeyh Abdürreşid İbrahim'di.¹⁶³ Abdürreşid İbrahim'den sonra kamp imamı olarak Molla Alim İdris

(Alimcan İdris) atandı.¹⁶⁴ Alimcan İdris Almanya'daki kamplara gelmeden önce Teşkilat-ı Mahsusa tarafından Avusturya'daki Eger esir kampında görevlendirilmişti. 1915 yılı Eylül ayı ortasından Aralık başına kadar Eger'de görev yapan İdris, sonra Almanya'ya, Berlin'e gitti ve "tesadüfen" karşılaştığı Abdürreşid İbrahim'in isteğiyle orada kaldı.¹⁶⁵ 1916 yılı başına kadar Weinberglager Kampı'nın baş propagandacısı ve imamı olan Abdürreşid İbrahim'in bu tarihten sonra buradaki imamlık görevine Alimcan İdris'i getirdiği belirtilse de¹⁶⁶ Nisan ayı ortalarına kadar Abdürreşid İbrahim'in Almanya'da Tatar esirlerin Osmanlı Devleti'ne gönderilmesi işiyle bizzat ilgilendiği görülmektedir.¹⁶⁷

İdris'in kamptaki imamlık görevi 1916 yılı Eylül ayı sonuna kadar sürmüş ve Osmanlı Devleti'nin isteği üzerine yerine, yine bir Tatar olan Permlı Şeyh Hürmetullah atanmıştı. Öte yandan 1916 yılı başlarında Osmanlı Devleti adına Tatar asıllı ve *Pantürkist fikirli* Halim Sabit¹⁶⁸ ve Ahmed Muhyiddin¹⁶⁹ de propagandacı olarak burada görevlendirilmek istenmiştir. Kamplarda propaganda görevi ifa eden Almanlar ise şu kimselerden oluşuyordu: NfO üyesi Harald Cosack, Karl Emil Schabinger, tercüman Dr. Pröbster (1915 yılı Ağustos'undan itibaren), Dr. M. Ebert (Ağustos 1915), Emil Nier (tüccar ve Marekeş'te konsolosluk ajanı), Magnus, Klippel (Nisan 1917 sonuna kadar), Marx (Mart 1917 sonuna kadar), Obst (1 Mart 1917'den itibaren), Karl Herold (Mayıs 1917)¹⁷⁰

Müslümanlara yönelik propaganda konusunda Alman yetkililerin kendi aralarında görev ve sorumluluklar konusunda bazı sorunlar yaşanmıyor değildi. Askerlerin kontrolündeki kamplarda görev alan NfO personelinin yetkileri ve sorumluluk alanları hakkında zaman zaman fikir ayrılıkları çıkmaktaydı. Askerler propaganda konusunda yetkinin kendilerinde olduğunu iddia ederlerken, Dışişleri'ne bağlı sivil görevliler tersi görüşteydiler. Bu anlamda meydana gelen 1916 yılı Kasım ayındaki bir kriz sonunda, Dışişleri'ne bağlı NfO'nun görevlisi Cosack'ın Weinberglager Kampı'na girişi yasaklanmıştı.¹⁷¹

Kamplarda yapılacak propagandanın içeriği konusunda farklı tekliflerde bulunulmuştu. Bunlardan birisi Oppenheim'a aitti. Oppenheim'ın propaganda önerisi esas itibarıyla Şeyh Salih'in önerilerine dayanıyor ve yapılacak propagandayı sekiz somut konuda ele alıyordu:

- 1) İslam hakimiyetinin erken dönemdeki büyüklüğü; 2) Her bir İslam halkının ve Hindistan'ın tarihi; 3) Önceki dönemlerde Şark'la Garp arasındaki karşılıklı ilişkiler; 4) Almanya'nın politik, ekonomik ve bilimsel gücü; 5) Almanya'nın İslam bölgeleriyle olan güncel ilişkileri; 6) Ekonomik ilişki imkânları; 7) Ticaret bölgelerinin karşılıklı açılması; 8) Esirlerin kendi memleketlerinin gelişme imkanları."¹⁷²

Oppenheim'in siyasi ve ekonomik bağların güçlendirilmesi temelli propaganda konuları yanında Şeyh Salih'in sunduğu propaganda çalışması ise şu alanları içeriyordu:

- 1) Düşmandan ekonomik ve siyasi anlamda bağımsızlığın gerekliliği. Düşmana karşı nefret; 2) Alman halkıyla ekonomik ve askeri bakımdan bir ittifakın gerekliliği; 3) Halife-sultan otoritesi altında bağımsız İslam halklarının birleşmesi; 4) İlme, iktisadiyata ve düzene karşı sevgi; 5) Alman halkına hakim olan bilimsel eğitimin açıklanıp tanıtılması; 6) Karakterin (nefsin!) ve ruhun temizliği; 7) Ekonomik, bilimsel ve güzel düşüncelerle (sanat) ilgili derneklerin kurulması; 8) İslam dininin modern medeniyeti yasaklamadığı düşüncesi; 9) Esaret sırasında kazanılan düşüncelerin itina ile korunmasının teşviki; 10) İstanbul ve Berlin'le olan bağlantıların sürekli kılınmasının teşvik edilmesi."¹⁷³

Yapılan bu tekliflere rağmen kamplarda, özellikle de Weinberg-lager Kampı'nda, sistemli, açık ve hedefleri belli bir propaganda faaliyetine geçiş gecikmiş; Halbmond-lager Kampı içinse iki farklı eğitim programı/modeli ortaya atılmıştı. Bunlardan birisi Fransız ordusundan Alman tarafına geçmiş olan Bukabuya'dan¹⁷⁴, diğeri de Faslı Abu'l Arabî'den çıkmıştı. Bukabuya'nın programı dinî ve politik olmak üzere iki aşamalı bir eğitimi öngörüyor ve bu eğitim sonunda da elit bir grubun oluşturulması hedefleniyordu. Meydana getirilecek elit grup cihad veya başka bir görev için kullanılacaktı. Schabinger, Bukabuya'nın bu programını desteklediği gibi onu Halbmond-lager Kampı'nın baş propaganda sorumlusu olarak da önermişti. Diğer modeli öneren Abu'l Arabî de dinî ve politik olarak iki aşamalı bir eğitimi öngörmüş, ancak onun programında politik eğitim daha somut ve belirgin şekilde ortaya konmuştu. Arabî'ye göre propaganda dersleri tarih, coğrafya, iktisat gibi temalarla desteklenmeli ve sürekli olarak halkları baskı altında tutan sömürgeci devletlere (İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya) karşı Kuzey Afrika'nın yeniden bağımsızlığını kazanması-

na yönelik nefret aşılmalıydı. Her taburun başında bir propagandacı bulunacak ve Cuma ve Pazar günleri hariç her gün saat 10 ila 12 arası dersler yapılacaktı. Öğleden sonraları da esirlerle grup halinde veya teker teker sohbetler yapılacaktı. Bu görüşmelerde aynı zamanda Alman, Osmanlı ve Avusturya-Macaristan devletlerinin yayınladığı savaş bültenleri okunacaktı. Taburların başındaki propagandacılar derslerde ele aldıkları konuları her Cumartesi saat 13:00'da kamp komutanlarına yazılı olarak bildirceklerdi. Halbmondlager Kampı komutanı Hadeln, Arabî'nin programını destekledi ve onu kamp içinde serbest bıraktı. Buna göre Arabî kamp içindeki duruma ilişkin komutana bilgi verecek, aynı zamanda savaş raporlarını da Arapça'ya tercüme edecekti. Dini propaganda ise kamp camisinde yapılacaktı.¹⁷⁵

Aynı kampta, fakat farklı barakalarda yer alan Hintlilere yönelik "eğitim" faaliyetlerinde 1915 yılı Kasım ayına kadar Mansur Rifat ve Kataram yer alırken diğer görevliler NfO çalışanı Virendranath Chattopadhyaya, Bhupendranath Datta ve Ferdinand Graetsch idi. Propaganda amaçlı derslerde kullanılmak üzere yazı tahtası, Avrupa, Akdeniz ve Kuzey Afrika'yı gösteren duvar haritaları da istenmişti. Bu arada okunacak kitaplarla ilgili ağır bir liste sunan NfO üyesi Edgar Pröbster'in İbn Haldun'un *Mukaddime*'sinin de okutulması önerisi, birçoğu okuma yazma dahi bilmeyen esirler için bunun anlamsız olacağı gerekçesiyle Schabinger tarafından geri çevrilmişti. Yine bazı derslerde harita dışındaki görsel malzemelerin de kullanıldığını görüyoruz. Örneğin Medine ve İstanbul'u gösteren resimler konferans türü organizasyonlarda gösterilmişti. Çaviş'in verdiği "*Almanya'nın İslam anlayışı*", "*İslam milletinin eksikliği ne?*" gibi konferans türü dersler yanında "*[Memleketine] Dönüşünden sonra esirin görevi*" ve "*Merkez Devletleri ile İslam halklarının ittifakı*" gibi konular da bu derslerde ele alınmıştı.¹⁷⁶

Halbmondlager Kampı'ndaki eğitim ve propaganda faaliyetlerinin benzeri Weinberglager Kampı'nda da yürütülmüş, ancak buradaki eğitim faaliyetleri daha ziyade "okullar" üzerinden yapılmıştır. Politik bilinç kazandırmak amacıyla coğrafya ve tarih gibi dersler burada da verilmekteydi. Alman kültürü ve hayat tarzını tanıtıcı büyük resimler eşliğindeki sunumlar da yapılıyordu. Propaganda görevlisi Safarov'un dersleri her gün 10-17:00 arası

Kamptaki bir dini görevli dışarıda toplu halde kılınan namazda (muhtemelen Cuma namazı) esirlerden oluşan cemaate hitap ederken.

yapılırken Kazakov ve Efendieyef'in dersleri Salı, Çarşamba ve Cuma günleri yine Safarov'la aynı saatlerde yapılıyordu. Abdürreşid İbrahim kampta haftada dört gün bulunuyor ve daha ziyade esirlerin barakalarında ve kendi odasında hususî sohbetler şeklinde propaganda ve eğitim faaliyetlerini gerçekleştiriyordu.¹⁷⁷

Esirlere yönelik propagandanın bir diğer ayağını kamplara ziyarete gelen önemli kişiler oluşturunuyordu. Neredeyse Berlin'e gelen her önemli şahsiyetin, ki bunlar arasında İslam dünyasının önde gelenleri, Türk devlet adamları, mebuslar, hanedan mensupları veya gazeteciler yer alıyordu, gezi programı içine Halbmondlager ve Weinberglager kampları da dahil ediliyordu. Buradaki faaliyet Almanya ile İslam arasındaki dayanışmayı göstermesi bakımından önemli olduğu kadar kamplarda bulunan esirlere yönelik propaganda faaliyetlerinin de bir parçası konumundaydı.

Propaganda konusunda sorunlar ve anlaşmazlıklar da eksik olmuyordu. Bu anlaşmazlıklar propagandanın içeriğinden, propagandayı kimin, ne ölçüde yapacağına kadar hemen her zeminde görülüyordu. Yönetimi askerlerde olan kamplardaki eğitim ve propaganda faaliyetleri Dışişleri'ne bağlı NfO üzerinden yürütülüyordu. Bu da daha baştan asker-sivil karşıtlığını gündeme getirmiş ve kamp içinde kimin ne kadar söz sahibi olması gerektiği konusunda bir güç mücadelesini ortaya çıkarmıştı. Kamplarda görev yapan propagandacılar arasında yaşanan kıskançlıklar yanında, düşünce ve yaklaşım farklılıkları, zamanla birbiriyle doğru-

dan veya dolaylı ilişkisi olan bir sorunlar kompleksine dönüşmüştü. Yukarıda propaganda yöntemleri kısmında değinilen, Bukabuya ile Arabî'nin sundukları iki farklı programın birini NfO'nun başındaki Schabinger'in desteklemesi, diğerini ise o sırada Halbmondlager Kampı komutanı olan yüzbaşı Maens'in desteklemesi aslında bu çekişmenin bir sonucu gibiydi. Özellikle Bukabuya ile Arabî arasında ve onlar üzerinden yapılan "iktidar mücadelesi" sonunda Bukabuya, Halbmondlager Kampı'ndaki görevinden ayrılmak zorunda kalmıştı. Bu "savaş" sırasında Bukabuya Fransız casusluğuyla bile suçlanmış ve peşine adamlar takılarak hakkında bilgi toplanmaya çalışılmıştı. Bütün bu ağır ithamlar sonunda kamptan ayrılmak zorunda kalan Bukabuya'nın Schabinger tarafından 1915 yılı Kasımı'ndan itibaren NfO bünyesine alınması,¹⁷⁸ çekişmenin aslında daha yukarıda yaşandığını göstermektedir.

Halbmondlager Kampı gibi Weinberglager Kampı'ndaki propaganda görevlileri arasında da bir takım sürtüşmeler olmuyor değildi. Bu anlamda bir taraftan askerî makamlar kamp propagandacılarından şikayetçi oluyorlarken, diğer taraftan propaganda görevlileri birbirleri hakkında şikayetçi olabiliyorlardı. Bu tür hadiselerden birinde kamptaki görevlilerden Kadı ve Hüseyin adlı propagandacılar görevden alınmıştı. Propagandacılarla ilgili problemin bir diğer ayağını da Alman makamlarının, propagandacıları Almanlar arasından seçme istekleri oluşturuyordu. Nitekim kamp komutanı Hadeln, Temmuz 1915'de Alman Genelkurmayı'na gönderdiği bir telgrafta acilen Alman propagandacıların bulunmasını istemişti. Aynı yönde bir istek de Kasım ayında Böhlau'dan gelmişti. Nitekim bu çabaların bir sonucu olarak 1915 yılı sonlarında Halbmondlager Kampı'nda Alman propagandacıların göreve başladıkları görülmüştür.¹⁷⁹

Propaganda konusunda yaşanan gerginlik ve çekişmenin diğer aktörleri Teşilat-ı Mahsusa ile Alman makamları idi. Abdürreşid İbrahim'in yerine kimin görev alacağı konusunda Ali Başhamba'nın¹⁸⁰ İstanbul'daki Alman elçisi Metternich'ten ricada bulunması ve sonrasında NfO ve diğer makamların haberi olmaksızın Hürmetullah'ın Weinberglager Kampı'nda göreve başlaması, taraflar arasında gerginliğe neden olmuştu. İstanbul'daki Alman elçisi bu gelişmeleri duyunca, Türk tarafının Almanlarla irtibata geçmeden böyle bir şey yapamayacağını ifade etmiş, Türklerin

Almanya'daki kampları kendi devletlerinin bir parçası gibi görme eğiliminde olduklarını ve bunun böyle olmadığının gösterilerek Almanya'da görevlendirilecek imam ve propagandacıların Alman tarafınca belirlenmesi gerektiğini bildirmişti.¹⁸¹ Başhamba, Camilu ve de Alimcan İdris'in görevlendirilmelerine karşı çıkmış, Sadık'ı da eleştirmişti. Alimcan İdris'in görevlendirilmesi konusundaki çekişme tam bir yıl sürmüştü ve en sonunda Alman Savaş Bakanlığı'nın kesin talimatıyla onun Weinberglager Kampı'ndaki propaganda görevine (1917 yılı Ağustos) son verilmişti.¹⁸²

Tatarların Almanya'da İskân Edilmeleri Konusu

Müslüman esirler meselesi çerçevesinde gündeme gelen konulardan birini de Almanya'da esir bulunan Tatarların Almanya'da iskân edilmeleri konusu oluşturuyordu. İslamcı propagandaya ve programa tabi tutulan Müslüman esirlerle ilgili Alman-Türk ortak projesinin ikinci aşaması olan, esirlerin Osmanlı Devleti'nde iskân edilmesi çalışmalarıyla paralel bir dönemde gündeme gelen bu hususta Almanlar bir takım çalışmalarda bulunmuşlardı.

Tatarların bir kısmının Almanya'da yerleştirilmesi düşüncesi en ciddi haliyle 1917 yılı baharında gündeme gelmişse de, daha 1915 yılı ortalarında bu konuda dedikodu şeklinde de olsa Weinberglager Kampı'nda birtakım söylentilerin dolaştığı anlaşıyor. Nitekim bu dedikodular üzerine olsa gerek, Kampta Osmanlı Devleti'nin görevlisi ve propaganda sorumlusu konumundaki Abdürreşid İbrahim de Alman Dışişleri'nin Şark İşleri sorumlusu Wesendonk'a, Almanların bunu gerçekten planlayıp planmadıklarını sorma lüzumunu hissetmiştir.¹⁸³

Bu mesele ile ilgili olarak Wesendonk, 1917 yılı Ocak ayında 200-300 Müslüman Tatar esirden oluşan bir grubun küçük çiftlik arazileri üzerinde yerleştirilmelerinin teklif edildiğinden söz etmiştir. Alman askeri makamlarının da sıcak baktığı bu konu hakkında Weinberglager Kampı'nda görevli Alimcan İdris 22 Ocak 1917'de Alman Savaş Bakanlığı'na Tatar yerleşimi konusunda beş şart öne sürmüştü. Buna göre sözkonusu yerleşim yeri: " a) Bataklık bir arazide olmayacak, b) Yerleşimcilerin aileleri Rusya'dan getirilecek, c) Alman Parlamentosu (Reichstag) İslam dinini Almanya'da tanıyacak, d) Yerleşimcilere bir imam

tain edilecek, e) 4-6 sınıflı bir ilkokulun kurulmasına Almanya yardımcı olacak ve Tatarların memleketlerinden öğretmen getirmelerine müsaade edilecek.”

Şark İstihbarat Birimi (NfO) sözkonusu Tatar yerleşimini olumlu bulurken, NfO üyesi Cosack 31 Ocak 1917'de, kurulacak köy için “*Almanların İslam dostluğunun bir simgesi olacaktı*” şeklinde bir açıklamada bulunuyordu. O dönemki NfO başkanı Prof. Mittwoch ise biraz da “Oryantalist” bir bakış açısıyla, Tatarların memleketlerinden karılarını getirebileceklerini, ama Alman vatandaşı olarak çok eşli bir hayat süremeyeceklerini ifade etmişti. Bu arada 10 Şubat 1917'de Alman Dışişleri tarafından Savaş Bakanlığı'na, Tatarların savaştan sonra Türkiye'ye yerleşmeyi tercih edebilecekleri yönünde bir uyarıda bulunulmuştu. 2 Nisan'da Savaş Bakanlığı'ndan Dışişleri'ne verilen cevapta, esas itibariyle Tatarlardan oluşturulacak bir “*öğretici koloni*” (*Lehrkolonie*) konusuna bakanlığın bir itirazının olmayacağı resmen bildirilecekti.¹⁸⁴ Bundan sonra Tatar yerleşimi meselesinin ne şekilde bağlandığı tam olarak bilinmiyor, fakat bu projenin gerçekleştiğine dair bir bilgiye hiç bir kaynakta rastlanmamıştır.

Kamp Gazetesi *El-Cihad*

NfO'nun kuruluşundan itibaren içinde yer almış ve Oppenheim'dan sonra başına geçmiş olan Schabinger, hatıralarında bir esir gazetesi (*Gefangenezeitung*) çıkartılması işini, NfO'nun ilk ve en önemli görevlerinden birisi olarak ifade etmekteydi.¹⁸⁵ Bu anlamda Müslüman esirlere yönelik bir gazete çıkartılması fikri Alman Dışişleri'nden çıkmıştır. Bu fikri ele alan Oppenheim, Şeyh Salih'le birlikte çıkartılacak gazetenin taslağını hazırladı. Buna göre gazete Arapça, Urduca, Hintce, Türkçe ve Rusça olarak çıkacaktı. Gazetenin isminin *el-Cihad* olmasını ise Şeyh Salih önermişti. Gazete'nin başyazısı Almanlarca kontrol edilmek şartıyla, yerlilerce (Şarklılarca) kaleme alınacaktı. Ayrıca İstanbul ve Hindistan gibi yerlerde çıkan önemli Müslüman gazetelerden alıntılar yanında savaş haberleri de *el-Cihad*'da kendine yer bulacaktı. Oppenheim'ın önerisiyle NfO üyelerinden oluşacak yazı ekibinde Arapça için Schabinger von Schowingen ve Şeyh Salih; Urduca ile Hintce için Graetsch, Mansur Ahmed ve Chattopad-

haya; Türkçe için konsolos Kalisch ve Mehmed Akif (Ersoy) ve son olarak Rusça *el-Cihad* için Cosack düşünülmüştü. Gazetenin siyasî sorumluluğu Oppenheim'in üzerinde olacak, teknik konulardan ise profesyonel bir gazeteci olan Adler sorumlu olacaktı. İmparatorluk Matbaası'nda (*Reichsdruckerei*) basılacak gazetenin her bir sayısı için 1000 baskı yapılacak ve bunlardan beşyüz adedi esirler arasında ve cephelerde dağıtılmak üzere kullanılacaktı. Geriye kalan kısmı ise İslam bölgelerine yakın yerlerde ve özellikle de Kuzey Afrika'da propaganda için dağıtılacaktı. Oppenheim'in gazete planı Dışişleri Bakanlığı sekreteri Arthur Zimmermann tarafından 1915 yılı Ocak ayı ortasında Alman Genelkurmayı ile Savaş Bakanlığı'na bildirildi ve bazı şartlarla plan çabucak onaylandı. Yalnız esirler arasında pek bilinmeyen Osmanlı Türkçesi yerine "Doğu Türkçesi" kullanılması ve Farsça ve Gurmunkhi dillerinde de gazetenin yayınlanması imkanlarının araştırılması gibi bazı öneriler getirildi.¹⁸⁶

Dışişleri Bakanlığı'nın Alman Genelkurmayı'ndaki temsilcisi yüzbaşı Nadolny'nin 2 Şubat'ta bildirdiğine göre gazete için resmî onay çıkmıştı, fakat bazı şartlar koşulmuştu. Buna göre, gazete minimum ölçülerde çıkacak ve her baskıdan önce gazetenin bir nüshası Dışişleri Bakanlığı ve Nadolny'nin kendisi tarafından kontrol edilecekti. NfO'nun 2 Şubat 1915'deki oturumunda altı dilde çıkacak ilk yayının toplam 15.000 adet basılması kararlaştırılmıştı. Gazetenin yayın yönetmenliğine de profesyonel bir gazeteci olan Dr. Adler getirilmişti. Fakat Adler'in görevi ancak Temmuz ayına kadar sürecektir. NfO'nun 2 Haziran 1915'deki toplantısında esir gazetesine yöneltilen sert eleştiriler gündeme gelmiş ve gazetenin başyazılarının bundan sonra Almanlarca değil, Şarklılar tarafından kaleme alınması ve gazetenin yazı işlerine Şeyh El-Hıdr (Muhammed el Hıdr Hüseyin), Abdürreşid İbrahim, Cezayirli Hadsch Abdullah (Rabah Bukabuya) ile Gürcü Tseretheli'nin alınması kararlaştırılmıştı.¹⁸⁷ NfO'da alınan kararlardan haberdar olan Adler, Alman Dışişleri'ne sekiz sayfalık bir yazı kaleme alarak NfO bünyesinde yapılan "gazetecilik" faaliyetlerini eleştirir ve bu şartlarda NfO'da çalışamayacağını bildirir. Adler'in eleştirdiği konular arasında NfO tarafından çıkartılan esir gazetesi de vardır. Adler'e göre esirlerin çoğu gazeteleri oku-

El-Cihad gazetesinin Arapça 21. sayısı. Şeyh Salih Tunusi'nin bir fotoğrafı ile birlikte.

yamamaktadır bile. Ayrıca yine onların çoğu propaganda amaçlı bu gazeteye karşı şüpheyle yaklaşmaktadırlar. Ona göre esirlere gazetelerle propaganda yapmanın en iyi yolu kampa Türk gazetelerinin getirilmesi ve görevli birisince okunması idi.¹⁸⁸ Gazeteci Adler'in eleştirilerine cevap niteliğindeki raporunu 14 Temmuz 1915'de sunan Schabinger, işaret edilen hususlara maddeler halinde cevap vermiş ve esir gazetesinin Tatarca nüshasına olan talepteki artışı örnek göstererek Adler'in iddialarının gerçeği yansıtmadığını öne sürmüştür.¹⁸⁹ Adler'den sonra gazetenin çıkartılması işi dört kişilik bir ekibe verildi. Bu ekip Herbert Müller, Helmuth von Glassenapp, Graf Rantzau ve Profesör Spatz'dan oluşuyordu. Ekte Almanlar dışında, yukarıda isimleri sayılan Müslüman propagandacılar ve Şarklılardan NfO bünyesinde görevli Şeyh Salih Tunusî, Mısırlı Mansur Rifat, Abdülaziz Çaviş, Hicazlı Memun Ebu'l Fadl gibi şahsiyetler yer alıyordu.¹⁹⁰

İlk sayısı 5 Mart 1915'de çıkan *el-Cihad* gazetesinin Hindli savaş esirleri için çıkartılan Urduca ve Hindce olanının ismi di-

Arapça *El Cihad* gazetesinin 27 Nisan 1915 tarihli 5. sayısı.

gerlerinden farklı olarak *Hindostan* şeklinde kararlaştırılmıştı. İlk sayı için Schabinger'in verdiği 15.000 rakamına karşılık Şubat ayındaki planlamalara göre beş esire bir gazete düşmesi yeterli görülüyordu. Nitekim 1915 yılı Ekim'i ile 1916 yılı Nisan'ı arasında haftada bir çıkan *el-Cihad* gazetesinin bütün dillerde toplam 8200 adetlik bir baskısının yapıldığı görülmüştür. Bu tirajın dillere göre dağılımı ise şöyle oluyordu: 3500 adeti Tatarca olup bunun 3000'i Weinberglager Kampı'na ayrılıyordu; Arapça ve Rusça dilleri için her biri 1000'er adet basılıyor ve Arapçalardan 500 adeti Halbmondlager Kampı'na veriliyordu; Hindce ve Urdu dillerindeki *Hindostan* her bir dilde 700'er adet basılıyor ve bunların da 200 adeti Halbmondlager Kampı'na veriliyordu; Kafkasya için olan gazete 1300 adet basılıyor ve bunların da 800'ü Weinberglager Kampı'na ayrılıyordu.¹⁹¹

En başından itibaren haftalık çıkması öngörülen gazetenin yayın günü Cuma olarak belirlenmişti. Ancak gazetenin düzenli şekilde ve hedeflendiği gibi Cuma günü çıkması konusu hiç bir zaman tam gerçekleşmemişti. Gazete haftada bir, on beş günde

Abdulaziz Çavuş.

bir ve bazen ayda bir bile çıkabiliyordu. Bütün bunlara ilaveten gazetenin baskı kalitesi ve içeriği konusunda da bir takım eleştiriler söz konusuydu.¹⁹² Adler'in görevden alınmasında özellikle gazetedeaki başyazıların etkisiz olması rol oynamış ve bundan sonra bu yazıların Müslüman yazarlarca kaleme alınması kararlaştırılmıştı.¹⁹³

Enver Paşa'nın özel görevlendirmesiyle Nisan 1915'de¹⁹⁴ Almanya'ya giden ve orada Şark İstihbarat Birimi'nde (NfO) ve Müslüman esir kamplarında incelemelerde bulunup izlenimlerini Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya 3 Haziran 1915'de bir rapor halinde sunan Halim Sabit Bey'in raporunda *el-Cihad* gazetesiyle ilgili eleştiriler de yer alıyordu. Halim Sabit'e göre gazetenin yazıları önce Almanca kaleme alınıyor ve ardından Arapça ve diğer dillere tercüme ediliyordu, dolayısıyla gerek yazarlardan gerekse de tercümeden kaynaklanan eksiklikler sonucunda yazılar okunmaz ve anlaşılabilir bir hal alıyordu. Buna bir de gazetenin baskı tekniğinden kaynaklanan eksiklikler eklenince yazıların okunması iyice zorlaşıyordu. İçerikle ilgili eleştirilerini yetkililere iletliğini söyleyen Halim Sabit'in, orada bulunduğu süre zarfında (Nisan ve Mayıs 1915 dönemi) gazete için *Şimal Türkçesiyle "Cihad, Hicret, Vahdet-i Milliye, Hicretin Tarikleri"* gibi başlıklarla yirmi üç makale kaleme aldığını raporunda dile getirmiştir.¹⁹⁵

Berlin'de Arap harfleriyle dizgi yapılmasına ilişkin altyapı eksikliğinin bulunduğu ve sözkonusu eksikliğin Avusturya'dan temin edilen taş baskı malzemesiyle giderildiği yönünde verdiği bilgilerin doğruluk oranı yüksek olsa gerekti¹⁹⁶, zira *el-Cihad* gazetesi Berlin'de, hatta Almanya'da çıkan ilk Arap harfli gazete olma özelliğindedir.¹⁹⁷ NfO'da basınla ilgili işlerden sorumlu Adler'in bu işten el çektilmesi sürecinde Halim Sabit'in eleştirilerinin de etkili olmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Öte yandan NfO yetkilileri çıkardıkları gazetenin dizgisi için Şark dille-

rine hakim personel ihtiyacını da duyuyorlardı. Aynı harflerin farklı dillerdeki baskılar ve de dizgi konusunda yeterli olmayan personel ihtiyacının giderilmesi için NfO İmparatorluk Matbaası (Reichdruckerei) nezdinde İstanbul'dan Türk dizgici getirilmesi yönünde talepte bulunulmuştu. Halim Sabit'in de telkinleriyle 1 Mayıs 1915'de yapılan bu teklif, *Reichsdruckerei* yetkililerince "böylesine tamamen gizli bir işte yabancı birinin görevlendirilmesi son derece tehlikelidir" denilerek reddedildi.¹⁹⁸

El-Cihad'ın 1915 yılı Nisan'ından Eylül'üne kadar çıkan Arapça ve Rusça versiyonlarında yer alan yazıların yazarları belirtilmişse de bu tarihten sonra çıkan yazıların neredeyse tamamı anonimdir.¹⁹⁹ Bu dönemde yayınlanan başyazılar Müller, Hüseyin el-Hıdr, Abdürreşid İbrahim ve Bukabuya tarafından kaleme alınırken *el-Cihad*'ın Arapça versiyonunda yayınlanan makalelerin pek azının altında müellifinin ismi belirtilmiştir. Bu yazarlardan el-Hıdr ve Çaviş'e ait dört makale bulunurken, Abu'l Fadl, Şeyh Salih Tunusî, Muhammed ibn Said et-Tunusî imzasıyla birer yazı yer almıştır. Gazetenin Rusça baskısında ise Abdürreşid İbrahim'e ait beş makale bulunuyordu. Ayrıca bu yazıların çoğu, esirlere yönelik olarak Halbmondlager ve Weinberglager kampalarında yapılan vaazların yazıya dökülmesinden ortaya çıkmıştı. Belirli bir konuya yönelik olarak yalnızca iki yazarın makaleleri mevcuttu. Bunlar Çaviş'in "*Mustaqbal el-İslam*"²⁰⁰ (*İslam'ın Geleceği*)" ve "*Askerlik Görevi*" başlıklı makaleleriyle Şeyh Salih'in Fransa'nın Fas'daki sömürge politikalarını anlatan makalesidir.²⁰¹

El-Cihad gazetesinin Arapça versiyonu 1918 yılı Ekim ayı ortasına kadar yayınlanmaya devam ederken, gazetenin Rusçası muhtemelen 1917 yılı Ocak ayında son kez çıkmıştı. Urduca ve Hintçe yayınlanan *Hindostan*'ın son sayıları ise 1918 yılı Ağustos ayında çıkmıştı.²⁰² Her ne kadar *El-Cihad* gazetesi varlığını neredeyse savaşın sonuna kadar sürdürmeyi başarmışsa da, 1916 yılı sonu itibarıyla bir ara yayınına son verilmesi tehlikesi de atlatmıştı. Özellikle Mekke Emiri Şerif Hüseyin'in Hicaz'da Osmanlı Devleti'ne, dolayısıyla halifeye karşı giriştiği isyan, baştan beri kurgulanan cihad stratejisinin hem Osmanlı Devleti'nde hem de Almanya'da biraz geri plana itilmesine sebep olmuştu. Bu bağ-

lamda Müslüman esirlere yönelik cihad propagandasında olduğu gibi aynı adla çıkan *El-Cihad* gazetesi konusunda da Alman makamları arasında eski stratejinin devam etmesinin gereksizliği yönünde kanaat oluşmuştu. Bu durumda ise gazetenin çıkartılmasına son verilmesi sözkonusuydu.

Cihad propagandasının böyle birden bire durdurulmasının Almanya'nın Müslümanlar nazarındaki imajı açısından hiç de iyi olmayacağını öne süren NfO çalışanı Harald Cosack, en azından *El-Cihad* gazetesinin çıkmaya devam etmesini ve süreç içinde gazetenin yeniden yapılandırılıp başka hedeflerle yönlendirilmesini teklif etti. Cosack'ın bu teklifi yetkili makamlarca 17 Aralık 1916'da uygun bulundu. Bu arada 1917 yılı Şubatında, Tatarca *Cihad*'ın çıkmasının Almanya'daki Tatarlar açısından önemine değinen Alimcan İdris'in teklifi de Cosack'ın yeniden yapılandırma planına uygun görünüyordu.²⁰³

El-Cihad gazetesinin varlığıyla ilgili bu tartışmalar yaşanırken Wünsdorf'daki Halbmondlager Kampı'nda Arapça bir kamp içi esir gazetesi çıkmaya başlamıştı. İsmi *Ceridetü'l asara mata' Halbmondlager* (Wünsdorf Hilal Kampı Esirleri Gazetesi) olan gazetenin ilk sayısı 10 Aralık 1916'da yayınlandı. 15 Mart 1917 yılına kadar haftalık veya on günde bir çıkan gazetenin başında yüzbaşı Popp olmakla birlikte, Mağrib diyalektinde olan gazete esirlerin katkısıyla çıkarılıyordu. Gazetede savaş haberleri yanında Kuzey Afrika kültürüne ait unsurlar da yer veriliyordu.²⁰⁴

Alman makamları *El-Cihad* gazetesinin belirlenen amaçlar haricinde ve her iki Müslüman esir kampının dışında bulunmasına karşı çıkıyorlardı. Almanya'daki Müslüman esir kamplarının bir benzeri olarak Avusturya-Macaristan'da bulunan Eger Kampı için Avusturyalılar tarafından talep edilen *El-Cihad* gazetesi nüshaları, Alman Genelkurmayı'nın izin vermesiyle gönderilmişti. Yine Darmstadt'daki esir kampının kütüphane sorumlusu 1916 yılı Ağustos ayında *El-Cihad* gazetesinin nüshalarını isteyince Alman Savaş Bakanlığı'na başvurulmuş ve buranın müsaadesi üzerine gazete gönderilebilmişti. Gazetenin 1915 yılı Haziran'ında kamp dışında bazı antikacılar ve sahaflarda görülmesi askerî makamların sert tepkisine neden olmuş ve kamp görevlileri hakkında soruşturma açılmıştı.²⁰⁵

1916 yılı Ekim ayı sonunda Osmanlı Devleti'nin Berlin Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda *El-Cihad* gazetesinin adı anılmadan NfO tarafından çıkartılan gazete örneklerinin İstanbul'a gönderildiğinden bahsedilmiştir. Sözkonusu telgrafta Hakkı Paşa "... Burada Hâriciye Nezâreti'ne merbut bulunan Şark Bürosu [NfO, K.K.] üserâ-yı İslâmiye için çeşitli dillerde neşreylediği gazetelerin ve muhârebe-i hâzırada müttefiklerimizin haklı olduğunu ve düşmanlarımızın Memâlik-i İslâmiyede tahakküm-i zalimânesini isbat sadrında keza muhtelif lisânlarda tab' ve neşreylediği risâlelelerin bu kere mezkûr kaleminden vârid olan nüshaları ayrıca paketler derûnunda takdim kılındı. Bunlar zamanımıza aid vesâik-i tarihiyyeden olmakla kütübhâne-i umumîde hıfzı menut-i rey-i âlî-i nezâretpenahilerdir ..."206 Nitekim Berlin'den gönderilen bu materyallerin bir takımı kütüphaneye konulmak üzere Maarif Nezareti'ne gönderildiği gibi diğer takımının da Hazine-i Evrak'a konulmuş olduğu aynı belgede belirtilmiştir.²⁰⁷

1918 yılının ikinci yarısından itibaren koşulların artık iyice değişmesiyle *El-Cihad* gazetesinin varlığını sürdürmesinin mümkün olmayacağı anlaşılmıştı. Bu yüzden de gazetenin yeni şartlara uygun bir konseptle ve yeni isimlerle farklı dillerde ve uzun vadede Almanya'nın menfaatlerine hizmet edecek bir tarzda yayınlanması gündeme geldi. Bunun için öncelikle Arapça versiyonunun Fransızların propaganda gazetesi *al-Mustaqbal* veya İngilizlerin *el-Haqqia*, *at-Tasavir* veya Şerif Hüseyin'in 1916'dan itibaren Mekke'de çıkartmaya başladığı *el-Qible*²⁰⁸ benzeri bir gazete/dergi şeklinde çıkartılması hedeflenmişti. Bunun için Mısır'ın eski Hidivi Abbas Hilmi destekli ve Muhammed el-Ruşdi'nin redaksiyonunda *el-Azm* adlı bir dergi gündeme geldiği gibi, *al-Difa* isminde bir başka gazete önerisinde de bulunulmuştu. Fakat her ikisi de gerçekleşmedi.²⁰⁹

Savaş sonrasında Almanya'nın ihtiyaç duyacağı hammadde ve yeni pazarlar, bu ülkenin Orta Asya'ya yönelmesini gerektiriyordu. Bu amaçla da propaganda çalışmalarının buralara ağırlık verilecek şekilde yapılandırılması yönünde 14 Haziran 1918'de NfO üyesi Cosack'dan bir teklif geldi. Von Wesendonk'a sunduğu bu teklifte Cosack, Tatarca ve Gürcüce, on beş günde bir çıkartı-

lacak 20 sayfalık gazete/ derginin bütçesine ilişkin bilgiler veriyor ve Almanya için çok da masraflı olmayacak şekilde bunun mümkün olabileceğini ortaya koymaya çalışıyordu. *El Cihad*'ın Tatarcasının ve Gürcü esirler için çıkartılan *Qartuli Gaseti*'nin devamı niteliğinde olacak gazetelere ilişkin bütçeleri de ortaya koyan Cosack'ın teklifine Alman Dışişleri'nden Temmuz ayında onay geldi. Yeni Tatar gazetesinin ismi *Yeni Suz* (Yeni Söz) olacaktı. Ancak Tatarca dizgi harfleri bulma sorunu, eski *Cihad* gazetesinin yayının bir süre daha devam etmesine sebep olmuştu.²¹⁰

Bu arada Herald Cosack'ın gazeteye isim olarak önerdiği *Yeni Söz* NfO tarafından kabul görmedi ve gazetenin isminin *Tan* olması kararlaştırıldı. Gazetenin ilk sayısının içeriği çok ağır bulunmuş ve Alman Savaş Bakanlığı'ndan bu konuda itirazlar gelmişti. Bunun üzerine NfO daha hafif bir içerik belirledi. *Tan* adı altında bir gazete hiç yayınlanmazken *Yeni Turmus* (Yeni Yol) adında ve yeni içeriğiyle hazırlanan gazetenin iki sayısı Aralık 1918 yılında çıktı. Ancak bunun da devamı gelmedi.²¹¹

Alman Dışişleri'nce Arapça dergi çıkartılması teklifleri reddedilirken Rusya'nın hinterlandındaki halklar için izin çıkması, Devrim sonrası Rusyası ile 1918 yılı Mart ayında barış yapılmış olmasıyla ilgiliydi. Ülkelerine dönecek savaş esirlerinin oralar da yapacakları propagandanın bir getirisi olabileceği düşüncesi, bunun kabulünde etkili olmuş olmalıydı. Arap coğrafyası ise Almanya için artık sanki kaybedilmiş gibi görülüyordu.

Almanya'da İnşa Edilen İlk Cami: Halbmondlager Kampı Camii

Almanya'daki Müslüman esir kamplarının ve de Almanya'nın Birinci Dünya Savaşı'ndaki İslamcı siyasetinin en belirgin sembollerinden biri Halbmondlager (Hilal) Kampı'ndaki minareli küçük cami olmuştur.

Müslüman esirlere mahsus kamplar oluşturulması projesi ilk ortaya çıktığında bu projenin en önemli ayaklarından birisi olarak Müslüman esirlerin ibadetlerini rahatça yerine getirebilmeleri için bir caminin inşası gündeme gelmişti. Nitekim Oppenheim'in 2 Ekim 1914'de sunduğu memorandumda cami

Wünsdorf'daki Halbmondlager Kampı'nda inşa edilen cami in bir resmi.

konusu ele alınmış ve Müslümanlar için basit, ahşap bir cami ve yanında abdest alabilmeleri için gerekli tesisatın kurulması yeterli görülmüştü.²¹² Bunun yanında camiye bir imam atanması lüzumuna da değinilmişti. 1914 yılı Ekim ayında başlayan süreç çeşitli hesaplamalar ve projelendirmelerle, neredeyse bir yıllık bir zamana yayıldı. Cami yapımına resmen izin verilmesi Savaş Bakanlığı'ndan çıkan gizli bir emirle 3 Şubat 1915'de mümkün oldu. Ancak cami inşaatının finansmanı konusu kolay kolay halledilemedi. Önce bu işe Kaiser II. Wilhelm'in öncülük etmesi, en azından masrafın bir kısmını karşılaması düşünüldü. Çeşitli hesaplamalara göre öngörülen masraf 20.000- 45.000 Mark arasında değişiyordu. En nihayetinde caminin inşaatı masraflarının Prusya Krallığı Ordusu'nun bütçesinden (öngörülme-yen masraflar kaleminden) karşılanması kararlaştırıldı.²¹³

Caminin nerede ve nasıl olacağına ilişkin bir çok öneri getirildi. Hatta her bir milletten Müslüman esirler için ayrı ayrı camilerin yapılması bile teklif edilmişti. Sonunda son derece sade, ahşap bir caminin yalnızca Halbmondlager Kampı'nda yapılmasına karar

Halbmondlager Camii
içinden bir görünüm.

verildi. Cami inşaatı beş hafta içinde bitirildi. Çünkü yetkililer camiye Ramazan Bayramı törenlerine yetiştirmeyi arzuluyorlardı.²¹⁴

Berlin'de *Üserâ-yı Müslime* (Müslüman esirler) için bir cami yapıldığı, Türkiye'deki gazetelere de haber olmuştu. Nitekim 11 Temmuz 1915'de *Tanin*'de çıkan bir haber iki gün sonra resmî açılışı yapılacak cami hakkında şu malumatı veriyordu:

Üserâ karargâhında bulunan esirlere tahsis edilmek üzere sair camiler tarz-ı mimarisinde bir cami-i şerif inşa edilmiştir. Rus, Fransız, Belçikalı üserâdan tamamen ayrı bir mahalde bulunan Müslüman üserâ karargâhı ortasındaki cami-i şerif on altı köşesi ve zarif bir minaresiyle hoş bir manzara irae etmektedir. Nîm daire şeklinde bulunan kubbesi zeminden 12 metre irtifaındadır. Minare ise 23 metre irtifaındadır. Cami dahilen basit bir tarzda, fakat âyât-ı kerîme ile tezyin edilmiştir. Üserâ meyânında bulunan bir imam namaz kıldırmakta ve bir müezzîn her gün evkat-ı hamsede ezan okumaktadır. Caminin resmen küşâdı Türkiye sefiri ve cihet-i aske-riyyeden sair zevât hazır olduğu halde yakında icra edilecektir.²¹⁵

Nihayet 13 Temmuz 1915'de caminin açılışı yapıldı. Cami esas itibariyle bir ön avlu, abdesthane ve içerdeki asıl ibadet yeri olmak üzere üç kısımdan oluşuyordu. Asıl ibadet yerinin kapasite-

Weinberglager Kampı'nda inşa edilen mi

tesi 400 kişilikti.²¹⁶ Başlangıçta katılımcı sayısının geniş tutulduğu büyük bir açılış töreni planlanmışken, açılış tarihi yaklaştıkça katılımcı sayısı sınırlandırıldı ve hatta neredeyse yalnızca Müslümanlardan oluşan bir grupla yapıldı. 13 Temmuz'daki açılış törenine Berlin Sefiri Mahmut Muhtar Paşa, sefâret maslahatgüzârı Menemenlizâde Edhem Bey, askeri ataşe Cemil Bey Türk tarafını temsilen katılırken, Almanlar daha ziyade alt rütbeli askerlerden ve kamp görevlilerinden oluşuyordu. Esirler önünde yapılan törende kamp komutanı v. Oesfeld'le birlikte Mahmut Muhtar Paşa birer konuşma yaptılar. Sonra müezzinin okuduğu ezanla ilk namaz kılındı ve cami resmen açılmış oldu.²¹⁷ Esirlere yönelik gerçekleştirilen propaganda faaliyetlerinin temelinde din yattığından, dinî eğitime ve ibadetlere büyük önem atfediliyordu. Bu bağlamda kamplarda esirlerin Kur'an okumalarına ve düzenli şekilde namaz kılınmalarına çok dikkat ediliyordu. Cami her Cuma namazında bütün Müslüman esirlerin bir araya geldikleri bir mekân olması yanında, bayram törenlerinin de icra edildiği yeri.

Weinberglager Kampı'nda ise ilk başlarda bir cami veya mescid bulunmadığından insanlar namazlarını çimlerin üzerinde kılıyorlardı. Ancak gelen kış bu konuda tedbir alınmasını zorunlu kılmış-

tı. İki barakanın birleştirilmesinden mescid meydana getirilmiş ve burada yaklaşık 3000 kişinin aynı anda namaz kılması mümkün olmuştu. Ayrıca bu kampta namaz vakitlerinin duyurulmasında yaşanan sıkıntı üzerine ahşaptan bir ezan kulesi (minare) de inşa edmişti. 1915 yılı Ramazan Bayramı'na yetiştirilen bu kuleden sonra, 15 Ekim'deki Kurban Bayramı'na gelindiğinde kampta bulunan esirler kendileri için bir mescid oluşturmuşlardı.²¹⁸

Cami ve mescidler aynı zamanda kamp hayatının merkezi konumundaydı. Halbmondlager Kampı'nda Cuma namazlarını önce Sadık adlı bir imam kıldırırken, yerini sonradan Hüseyin ve Zerruk almıştı. Weinberglager Kampı'nda ise Cuma namazlarını Abdürreşid İbrahim kıldırıyor, günlük namazları ise onun tarafından atanan mollalar kıldırıyorlardı.²¹⁹ İbrahim'den sonra (baş)imamlık görevini Alimcan İdris devraldı. Muhtemelen Almanya'da inşa edilen ilk cami olan bu Halbmondlager camiine ayrıca bir ad verilip verilmediği konusunda ise herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

Müslüman Esirler Nezdinde Osmanlı Devleti'nin Katkıları

Müslüman esir kamplarının her türlü masrafını Alman devleti karşılıyor olmakla birlikte bütün Müslümanların başı kabul edilen İstanbul'daki halife ve İslam dünyasının "bayraktarlığı" görevini ifa eden Osmanlı Devleti'nin bu projeye katkı sağlama-ması diye bir durum sözkonusu olamazdı. Daha ziyade sembolik nitelikte olan bu yardımların ağırlıklı olarak halife adına gerçekleştirilmesi de kamplarda yapılan Panislamist propagandanın pekişmesi amacını taşıyor olmalıydı. Alman kaynaklarında pek atıfta bulunulmayan ve daha ziyade Osmanlı Devleti'nin Berlin sefareti kanalıyla gerçekleştirilen bu katkıların savaşın sonuna kadar sürdürüldüğü görülmüştür.

Esirlere yapılan yardımlarla ilgili en erken tarihli kayda Osmanlı Devleti'nin Berlin Sefareti'nden İstanbul'a gönderilen 2 Ağustos 1915 tarihli bir telgrafta rastlanılmaktadır.²²⁰ Telgrafta Ramazan Bayramı münasebetiyle Müslüman esirlere bir ziyafet verilmesinin kamplardan sorumlu Alman subayları ve sivil memurlarınca kararlaştırıldığı ve bunun için de sözkonusu Alman görevlilerin kendi aralarında 1000 Mark kadar para topladıkları ifade edilmiş,

Osmanlı Devleti'nin de toplanan yardımlara katkıda bulunması Alman memurlarca talep edilmişti. Sefaret de, münasip miktarda bir meblağın telgrafla gönderilmesini, bunun her halükârda esirler nezdinde hoş bir tesiri olacağı görüşündeydi. İstanbul'da olumlu karşılanan bu girişim²²¹ için Sefaret'in talep ettiği iki bin Marklık meblağ²²² bayrama yetiştirilmiş ve gaye hasıl olmuştu.²²³

13 Ağustos 1915'de Berlin Sefareti maslahatgüzarı Edhem Bey'den Hariciye Nezareti'ne gönderilen telgrafta²²⁴ *"bugün salat-ı fibr Müslüman üserânın bulunduğu mahalde on dört bin ehl-i iman ile beraber eda edilmiştir"* deniliyordu. Telgrafın devamında Ramazan Bayramı töreninin ayrıntılarına giren Edhem Bey, o sırada Almanya'da bulunan Sinop mebusu Hasan Fehmi Efendi'nin önce Arapça ve sonra da Türkçe bir dua yaptığını, ardından da *"gayet belîğ bir"* konuşma gerçekleştirdiğini söylüyordu. *14.000 kişilik bir cemaat-ı kübra ile namaz ve hutbe eda* "eden²²⁵ Hasan Fehmi Bey'in konuşması kampta görevli olan Abdürreşid İbrahim Efendi tarafından Rusya Müslümanlarının anlayacağı şekilde Türkçe'ye tercüme edilmişti. Törende hazır bulunan bütün *"ehl-i İslâm"*ın hep bir ağızdan defalarca kelime-i şehadetler (*tehlil-i hevan*) getirdikleri ve halife hazretlerinin işlerinin ziyadeleşmesiyle sağlıklı hayat temennisinde bulundukları bildirilirken, aynı zamanda *Zât-ı Şâhâne*'nin ordusunun din ve devlet düşmanlarına karşı muzafferiyetlerinin devamlı olması için Allah'tan niyazda bulunulmuştu.²²⁶

Berlin Sefareti bir sonraki senenin Ramazan Bayramı münasebetiyle de *"üserâ-yı İslâmiye"* için İstanbul'dan yardımda bulunulması yönünde talepte bulunmuş ve bu kez yardımın miktarı üç bin Mark olarak belirlendiği gibi padişahın da buna katkıda bulunması yönünde fikir beyan etmişti.²²⁷ Berlin Sefiri Hakkı Paşa'nın bu talebi, padişaha arzedilmek üzere 15 Temmuz'da Sadaret'e iletilmiş²²⁸ ve Sadaret'ten bu talebe olumlu cevap gelmişti.²²⁹ Sonradan ek masraflar için talep edilen²³⁰ meblağın da İstanbul tarafından karşılandığı 21 Ağustos'ta gönderilen *"üserâyı İslâmiye karargâhı memuru Alimcan İdris"* imzalı yazıdan anlaşılmaktadır. Halife adına satın alınan yirmi koyunla esirlere ziyafet verilmişti.²³¹ 24 Ağustos 1916'da Berlin Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gelen diğer bir telgraftan ise bayram münasebetiyle gönderilen paraya ilişkin başka ayrıntılar veriliyordu.²³²

Berlin'den 15 Ekim 1916'da gelen Hakkı Paşa imzalı uzunca bir yazıda, oradaki harcamalara ilişkin ayrıntılı bir rapor verilmektedir. Geçen Ramazan Bayramı münasebetiyle gönderilen 3760 Marklık meblâğdan yapılan harcamaların anlatıldığı raporda Zossen'deki esir kamplarında Osmanlı Devleti adına yapılan masrafların Dahiliye Nezareti'nden karşılandığı hatırlatılmaktadır. Öte yandan bir süre önce Almanya'ya görevli olarak gelmiş olan Halim Sabit Bey ve arkadaşlarının esirlerle ilgili çalışmalarındaki birtakım masrafla, esir kampında görevli Abdürreşid İbrahim ve onun yerine göreve getirilen Alimcan İdris'in maaş ve masraflarının da Sefaret kasasından karşılandığı belirtilmiştir.²³³

1917 yılı 22 Eylül'ünde Berlin Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen telgrafta²³⁴ ise Almanya'daki *üserâ-yı Müslime*'ye kurban dağıtılması için 2000 Mark kadar paranın acilen gönderilmesi rica olunmakta idi. Hariciye Nezareti'nden Sefaret'e iki gün sonra verilen cevabî yazıda istenen paranın gönderildiği bildiriliyordu.²³⁵ Söz konusu Kurban Bayramı vesilesiyle Hakkı Paşa ile yanındakiler 1 Ekim 1917'de Rusya Müslümanlarının (Tatarların) tutulduğu esir kampına gitmişler ve orada Müslüman esirlerle birlikte bayram namazı kılmışlardı. Namazın ardından kurbanlar kesilerek esirlerin istifadesine sunulmuştu. Bu vesile ile kampta bulunan bütün esirler halifeye olan bağlılıklarını tekrar yâd etmişlerdi.²³⁶ Ayrıca "*bilumum üserâ-yı İslâmiye namuna Alimcan İdris*" tarafından "*sevgili Hakanları*"na Berlin Sefareti kanalıyla 30 Eylül 1917 tarihli bir teşekkürname arz edilmiştir.²³⁷

1918 yılı Haziran ve Temmuz aylarına denk gelen Ramazan ayı ve bayramı münasebetiyle 25 Haziran 1918'de Berlin Sefareti maslahatgüzarı Edhem Bey'den Hariciye Nezareti'ne gönderilen telgrafta "*Almanya'daki üserâ-yı Müslime karargahlarında Ramzan-ı Şerif ve Ramazan Bayramı münasebetiyle sarfına lüzum görülen üç bin Mark kadar bir meblağın*" Padişah Hazretleri tarafından karşılanmasının münasip olacağını Nezaret kanalıyla iletilmesi rica ediliyordu.²³⁸

Aynı senenin Kurban Bayramı ile ilgili Hariciye Nezareti'ne bilgi veren ise Osmanlı Devleti'nin yeni Berlin büyük elçisi Mehmed Rifat Paşa idi. 12 Eylül'de gönderdiği telgrafa zeyl olarak yazılan 17 Eylül 1918 tarihli telgrafında²³⁹ Rifat Paşa, Kurban Bayramı

münasebetiyle Padişah hazretlerinin ihsan buyurduğu yardımlarından dolayı Müslüman esirler adına Alimcan İdris Efendi'nin Padişah'a, esirlerin şükran ve minnetlerini ifade eden bir teşekkür arzısı kaleme aldığı ve bunun telgrafa ek olarak gönderildiğini bildiriyordu. Rifet Paşa'nın telgrafı ile beraber Alimcan İdris'in teşekkür arzısı 4 Ekim 1918'de yeni Osmanlı Padişahı Sultan Vahdettin'e sunulmak üzere Sadaret'e gönderildi.²⁴⁰ Muhtemelen bu Almanya'daki Müslüman esirlerle, yardımları için teşekkür ettikleri padişahın ilk ve son münasebeti olacaktır. Zira birkaç ay sonra ilan edilecek mütareke ile artık herkesin önünde bambaşka öncelikler ve zorunluluklar olacaktır.

Kamp Ziyaretçileri

Berlin yakınlarındaki esir kamplarının, Berlin'e gelen yabancılar için ziyaret programına alınması gereken bir yer olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı devlet adamları, hanedan mesupları, parlamenterler, gazeteciler ve diğer Müslüman milletlerden önemli şahsiyetler burayı ziyaret etmişlerdi. Bu şahsiyetlerden birisi de İttihatçıların Maliye nazırı Cavid Bey'di. 18 Nisan 1915'de ziyaret ettiği kampla ilgili hatıralarında Cavid Bey, Müslüman esirlerin hilafet makamına olan ilgisizliğinden bahseder.²⁴¹ Gazeteci Ahmed Emin ise aynı yılın Temmuz ayı başında Weinberglager Kampı'nı ziyaret etmişti. Ahmed Emin buradaki olumlu izlenimlerini gazetede yazısına aktarmış ve Osmanlı kamuoyunun Müslüman esirler hakkında bilgilendirilmesini sağlamıştır. Kamp içindeki faaliyetlerden bahisle Tatarların ne kadar çalışkan ve becerikli olduklarını ve Cavid Bey'in tersine, halifeye olan sonsuz bağlılıklarını vurgulayan Ahmed Emin, yazısının sonunda Almanya'da askeri tahsil gören Osmanlı şehzadelerinin Müslüman esir kamplarına yaptıkları ziyaretlere de işaret etmiştir.²⁴²

13 Ağustos 1915'de kutlanan Ramazan Bayramı münasebetiyle esir kamplarında düzenlenen programın konuklarından biri de Sinop mebusu, ulemadan Hasan Fehmi Efendi'dir. *Tanin*'de çıkan haberde Hasan Fehmi Efendi'nin "12.400 Rusyalı ve Afrikalı Müslüman huzurunda" şevkle ve hararetle dualar ettiği bildirilmiştir.²⁴³ Berlin Sefareti'nden gönderilen telgrafa da Hasan Fehmi Efendi'nin 14.000 kişiye hitap ettiği kaydı mevcuttur.²⁴⁴ Daha

önce de ifade edildiği gibi, törende önce Arapça sonra Türkçe dua yapan Hasan Fehmi Efendi, ardından “*beliğ bir hitâbe irâd eylemiş*” ve bu konuşma Abdürreşid İbrahim Efendi tarafından Rusya Müslümanlarının kullandıkları Türkçe’ye tercüme edilmişti.

Her bayram esir kamplarını ziyaret eden en önemli konuk 1918 yılı Temmuz ayındaki vefatına kadar kuşkusuz Osmanlı Devleti’nin Berlin Sefiri Hakkı Paşa idi. Bu ziyaretlerden birisi 1915 yılı Ekim ayında, Kurban Bayramı vesilesiyle gerçekleştirilmiştir. *Tanin*’de ziyaretle ilgili olarak çıkan haberde,²⁴⁵ Hakkı Paşa ve yanındakilerin önce Tatar Karargâhı’na (Weinberglager) gittikleri ve Bayram namazının Tatar ve Türkmenlerin bulunduğu bu karargâhta eda edildiği anlatılmaktadır. Bayram namazından sonra ise karargâhın gazinosunda kahvaltı yapılmıştı. Ardından da Arapların ve Hintlilerin bulunduğu *Hilâl-i Ahmer* (Halbmondlager) Kampı’na geçilerek burada da dualar edilmişti.

1915 yılı Aralık ayında Müslüman esirlerin kamplarını ziyaret eden önemli bir askeri yetkili, Müşir Fuad Paşa idi. Berlin’deki Osmanlı Devleti askerî ataşesinin İstanbul’a, Harbiye Nezareti’ne gönderdiği raporda 10 Aralık 1915 Cuma günü yapılan ziyaretin ayrıntıları veriliyordu.²⁴⁶ Raporda ataşe, esirlerin kamplarda iki ayrı kısımda tutulduklarından bahisle, bunlardan birinde Tatarlar ve Gürcüler diğ erinde ise Hintli, Tunuslu, Faslı ve Cezayirlielerin bulunduğu bilgisini vermiştir. Birinci kampta toplam 12.000 kişi, diğ erinde ise 4500 kişi bulunduğunu ifade ettikten sonra ataşe şu bilgileri verir:

Tatar ve Gürcü üserâ Rusya’dan esir edilmiş olub kıyafetleri muntazamdır. Fransız ve İngilizlerden alınan Arab ve Hintli esirlerin kıyafetleri gayr-ı muntazamdır ve bir çoğu milli kıyafetleriyle bulunuyorlar. Evvela Tatar ve Gürcülerin bulunduğu yere gidildi. Hazret-i Hilafetpenâhi’den komisyon-ı mahsus mektubu tebliğ ve selam-ı padişahi ile tebşir eylendi. Önlerinden geçtiğimiz müddetçe kendilerine mahsus bir şive ve nida ile ‘Padişahımız çok yaşa’ deniliyordu. Tatarların camiinde Cuma namazını eda ettik. Namazı müteakib imam efendi tarafından va’z u nasihat verildi. Müşir Fuad Paşa tarafından dahi mücahedenin kutsiyeti izah edilerek işbu üserâdan memalik-i şahaneye gitmek isteyenlerin gidebileceği ve bunlardan arzu edenlerin muharebe-i cihadiyeye iştirak edebileceği ve kalmak isteyenlere arazi vesaire verilerek iskan ettirileceği beyan buyruldu. Bu beyanat ve izahat esnasında umum müteessir oluyordu.

Kampi ziyarete gelen misafirlerden bir enstantane.

Ağlayanlara çok tesadüf olundu... çalıştıkları işlikler gezildi. Bunu müteakib ikinci kısmın bulunduğu mahalle hareket olundu. Hindlilere bir Alman vasıtasıyla İngilizce, Araplara Müşir Fuad Paşa tarafından Arapça izahat verildi. Bu Araplardan ‘Turku’* denilen sekiz yüz kadar bir kuvvet mücahedeye hazır.”

22 Aralık 1915’de Osmanlı Devleti Maarif Nazırı Dr. Nazım Bey Zossen’e ziyarette bulunmuştu. Dr. Nazım burada kendisine tercümanlık eden Sebastian Beck’e, bütün Tatar esirlerinin ülkeden (Osmanlı Devleti’nden) kaçan Ermeni ve Rumların yerlerine Türkiye’de iskân edileceklerinden bahsetmiş, bunun yanında Tatar esirlere de onları Türkiye’de çiftçi olarak yerleştirme sözü vermişti. Nazım Bey, Rusya’nın Ruslaştırma politikaları konusunda esirleri uyarmış ve konuşmasının sonunda İslamcı propagandayla pek de uyuşmayan bir çağrıda bulunarak, bütün Türk halklarının “*Turan imparatorluğu*” çatısı altında birleşmesi gereğinden bahsetmişti.²⁴⁷

1916 yılı Mayıs ayında Alman Parlamentosu Reichstag’ın davetlisi olarak Almanya’ya giden Osmanlı mebuslarınının ziyaret yerlerinden birisi de Müslüman esir kamplarıydı. Mebuslar 26 Mayıs’da ziyaret ettikleri *üserâ karargâhlarında* teftişlerde bulunmuşlardı.²⁴⁸ Ziyaretçi grubunun içinde Hüseyin Cahit (Yalçın), Hasan Rıza Paşa, Mustafa Nedim Bey, Seyyid Bey, Dr. Ömer Şevki, Salih Cimcoz Bey ve Haşim Bey bulunuyordu.²⁴⁹

Heyet adına esirlere hitap eden Mustafa Nedim Bey şu konuşmayı yapmıştı:

* Keleşyılmaz’ın burada “Turku” diye okuduğu kelime aslında “Turkos”dur. Daha önce de açıkladığımız üzere “Turkos” tabiri Kuzey Afrikalı Müslümanlar için kullanılmaktadır.

Buraya Almanya hükümeti tarafından davet edilmemiz bizim için muceb-i memnuniyettir. Size Padişahımızın ve dinen merbut bulunduğunuz Halife-i İslam'ın selâmlarını tebliğ ediyoruz. Bir asker için esir olmak büyük bir felâkettir. Fakat siz hukukunuz, dininiz ve yurtlarınız için harb etmediniz. Siz cebren harbe iştirak ettirildiniz. Almanya hükümetinin hüsn-i niyet ve müsaade-i fevkalâdesi sayesinde burada dininize, ahlâk ve adâtınıza riayet ve hürmet olunuyor ve daha fazla olmak üzere yurtlarınızda, ocaklarınızda bulunduğunuz zamanlarda men' edildiğiniz okuyup yazmayı da öğreniyorsunuz. Sizi, lisânınız, dininiz dahilinde talim ve terbiye için hususî muallimler celb ve dâvet olunmuştur. Sizin minnettar kalacağınızı ve burada öğrendiklerinizi sonradan memleketlerinize avdet ettiğinizde kardeşleriniz arasında ta'mim ve neşredeceğinizi umud ediyoruz. Siz Türk milletinin ve Balkan'dan Moğolistan'a kadar imtidâd eden bir saha-i arazide mütemekkin olan yetmiş milyonluk bir milletin oğulları olduğunuzu tahattür ediniz. Eğer bunu düşünür iseniz hiç şübhe yoktur ki terakkî edeceksiniz. Ümid ettiğimiz vechle müttehid bir kitle teşkil edeceğimiz gün gelecektir. Dua ve tazarrularınızda Pâdişâhımızı, Halifemizi ve Zât-ı Şâhâne'nin büyük müttefiki olan İkinci Wilhelm'i, muzaffer müttefik ordularımızı ve büyük Osmanlı ve Alman milletlerini kemâl-i minnet ve şükranla yâd ve tezkar etmeğe sizi davet ediyorum. 'Çok yaşasınlar.'²⁵⁰

Kampları ziyaret eden diğer mühim şahsiyetler arasında Osmanlı Hariciye Nazırı Halil Paşa, Şehzâde Fuad Şerafeddin, Hidiv Abbas Halim (Hilmi), Talat Paşa (Eylül 1918), gazeteci Celal Nuri (Kasım 1917), Mart 1917'de Ahmed Agayef (Ağaoğlu), Yusuf Akçura, Hüseyinzâde Ali gibi isimler bulunmaktadır. Ayrıca Halim Sabit, Muhammed Ferid²⁵¹, Muhammed Fehmi, Ali Şemsi, Şekip Arslan ve Ali Paşa gibi kimseler de ziyaretçiler arasında yer almaktadır.²⁵²

Berlin yakınlarındaki Müslüman esir kamplarını ziyaret eden son üst düzey yetkili olan Sadrazam Talat Paşa'nın 16 Eylül 1918'deki ziyareti Kurban Bayramı vesilesiyle olmuştu. Beraberinde Osmanlı Devleti Berlin sefiri Rifat Paşa, başkonsolos Ferid Bey ve İran büyükelçisi Rawab olduğu halde bayram namazı için Weinberglager Kampı'na gelen Talat Paşa burada az sayıdaki Tatarlar, Rusya Müslümanları, Cezayirliiler, Faslılar, Berberiler ve diğer Araplarla birlikte namazını kılmıştı. Kamplardaki esir sayısın-

daki azalmanın nedeni esirlerin Romanya'ya ve çalışma kamplarına gönderilmiş olmalarıydı. Alimcan İdris'in kıldırıldığı bayram namazı sonrası kurbanlar kesilmiş ve esirlerle bayramlaşmıştı. Daha sonra Talat Paşa ve beraberindekiler Halbmondlager Kampı'ndaki bayram eğlencesine gittiler. Burada, Wünsdorf'daki görevi boyunca yaşadığı bu sekizinci bayram kutlamalarına katılan kamp komutanı korgeneral (Generalleutnant) Ammon sultana hitaben bir konuşma yapmış, Talat Paşa da “*yaşasın Kaiser*” diyerek mukabelede bulunmuştu.²⁵³ Almanya'daki Müslüman esir kamplarına yapılan bu son ziyaret adeta vedalaşma ziyareti gibi de kabul edilebilir. Talat Paşa Almanya'dan sonra dönüş yolunda Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan devletlerinin yetkilileriyle yaptığı görüşmeler neticesinde savaşın artık döndürülemez bir noktaya geldiğini anlamıştı. Nitekim bu ziyaretten bir ay sonra mütareke anlaşması imzalanacaktır.

Avusturya'da Eger Esir Kampı ve Alimcan İdris

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı'nda esas olarak Ruslara karşı savaşmak durumunda kalmıştı. Rus ordusunda savaşan ve sayıları yüz binlerle ifade edilen Müslüman askerlerin bir kısmı, tıpkı Almanya'da olduğu gibi Avusturya esaretine de düşmüştü. Müttefiki Almanya'yı bir çok konuda taklit ve takip eden Avusturyalılar, Müslüman esirlerin savaş hedefleri doğrultusunda kullanılması noktasında da Almanların yolundan gittiler. Savaşın başlarında az olan Müslüman esir sayısı 1915 yılı başlarından itibaren önemli bir artış göstermiş ve aynı yılın Mart ayında *k.u.k** Savaş Bakanlığı tarafından, Rus esirler arasında 7000 kadar Müslümanın bulunduğu bildirilmişti. Bunlardan 6325'i Tatar iken, diğer 50'si Çerkes ve 11'i Kırgız idi. 1915 yılı Temmuz ayı başında ise Eger Esir Kampı'nda bulunan Müslüman esir sayısı 9570'e ulaşmıştı. Bunlardan yalnızca 29'u Kafkasyalı iken geriye kalanın tamamı Tatar idi.²⁵⁴ Eylül ayı ortasında

*Avusturya ve Macaristan'ın birleşmelerinin ardından ikili bir monarşi ortaya çıkmıştı. Dolayısıyla k.u.k. (Kaiserlich und Königlich) içindeki ilk “k,” *Kaiserlich* kelimesinin kısaltımı olarak Avusturya imparatorunu ifade ederken ikinci “k,” *Königlich*'in yani Macaristan kralını ifade eder. Türkçe tam karşılığı “İmparatorluk ve Krallık” olarak söylenebilir.

Subat 1916 tarihli *Harb Mecmuası* dergisinde Avusturya'daki açılış töreninden bir resim. Avusturyalı askeri erkanla birlikte ön sırada ortada Ali Rıza Efendi, onun arkasındaki sırada Alimcan (İdris) ve 111 arkadaki sırada Abdüllatif Efendi di i kıyafetleri içinde.

Osmanlı Devleti tarafından Eger Esir Kampı'na görevli olarak giden Alimcan İdris İstanbul'a yazdığı bir raporda, o sırada kampta sadece 3500 Müslüman esirin olduğunu, geri kalanların çalıştırılmak üzere başka kamplara gönderildiğini bildiriyordu.²⁵⁵

Avusturyalıların Müslüman esirleri propaganda amaçlı kullanma düşünceleri 1914 yılı Kasımından itibaren, yani Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi ve cihad ilan etmesiyle başlamış görünüyor. Bu anlamda Ruslardan esir edilen binlerce Müslümanı Almanya'dakilere benzer özel bir kampta (Eger) toplama ön hazırlıkları ise 1915 yılı Nisan'ında k.u.k. Savaş Bakanlığı'nca kararlaştırılmıştı.

Avusturya-Macaristan'ın propaganda hedefleri en açık şekliyle üsteğmen Dr. Stefan v. Polyak tarafından 25 Ocak 1915'de kaleme aldığı bir *exposé*de ortaya konmuştu. Burada ifade edilen görüşlere göre, savaş esirleri son derece ustaca ve onlara farkettilmeden Monarşi'nin uzak siyasi hedefleri doğrultusunda yönlendirilmeliydiler. Polyak'a göre sadece Ukraynalılar, Polonyalılar veya Yahudiler değil; Kazaklar, Çerkesler, Estonyalılar, Gürcüler ve Rus imparatorluğu altındaki Asyalılar da bu hedeflere göre etkilenmelidir. Bu anlamda sözkonusu milletlerin esirleri üzerinde

ayrılıkçılık ve bağımsızlık düşüncesi ile millî duygular işlenmeli ve bunların Ruslarla bağlantıları zayıflatılmalıydı.²⁵⁶

Avusturya'nın bu hedefleri doğrultusunda Müslüman esirlere yönelik propaganda faaliyetleri için Abdürreşid İbrahim ismi gündeme gelmişti. Nitekim Osmanlı Devleti adına faaliyet gösteren Abdürreşid İbrahim, Alimcan İdris, Ahmed Ali Rıza gibi propagandacılar yanında Budapeşte Müslümanları Cemiyeti imamı Abdüllâtif Efendi de Eger'deki propaganda faaliyetlerine katılmıştır. Aynı zamanda Budapeşte'deki "Gül Baba" türbesinin türbedarı olan Abdüllâtif Efendi'in²⁵⁷ Eger'deki görevi, Müslüman esirleri halife-sultan'ın ilân ettiği cihad konusunda bilgilendirmek ve kazanmaktır. Bu yönde kazanılacak kimseler serbest bırakılarak İstanbul üzerinden Kafkasya'ya ve Orta Asya'ya gidip cihâd ilanını oralarda duyuracaklardı.²⁵⁸

Avusturya'nın Müslüman esirlere yönelik propaganda faaliyetlerindeki temel hedef, bu esirleri cihad için kazanmak ve Türkiye'ye göndermektir. Bunun yanında genel bir Rus karşıtlığı yaratılması da propagandanın amaçları arasında bulunuyordu. Avusturya'nın Müslümanlara yönelik propaganda faaliyetlerinin ve Türkiye'ye jest niteliğindeki politikalarının sebebi hem Osmanlı Devleti hem de genel manada Müslümanlar nezdindeki itibarını yükseltmektir.²⁵⁹ Nitekim daha 1914 yılı Aralık ayında İngilizlerden ele geçirilen 37 Hindistanlı ile 3 Arap Müslüman Osmanlı Devleti'ne gönderilmişlerdi.²⁶⁰ Avusturya'dan gönderilen diğer Rusyalı Müslüman esirlerle ilgili rakamlar kitabın dördüncü bölümünde verildiğinden burada tekrar edilmeyecektir. Yalnız 1915 yılı Aralık ayı sonlarında Harbiye Nezareti'ne gönderilen bir telgrafta Müşir Fuad Paşa'nın *"..Müslüman olarak bin mevcudlu bir taburun melbusen ve mechuzen dört beş gün zarfında yola çıkacağı misüllü, şimdilik mevcud olan dört bin kişinin de ol suretle peyderpey sevkedileceği maruzdur"* şeklindeki ifadelerinden²⁶¹ Avusturya'da da Almanya benzeri cihad gönüllüsü sevkıyatı çalışmalarının yapıldığı ve sonuç alma aşamasına gelmiş olduğu görülmektedir. Fakat bu sevkıyat önce gecikecek, sonra ise muhtemelen gerçekleşmeyecekti. Çünkü bunun gerçekleştiği konusunda şimdilik kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır.

Eger Esir kampında minareli caminin açılış töreninden bir resim. Askerler saygı duruşunda bulunurken.

Avusturya devleti de Müslüman esirler için oluşturduğu *Eg(g)er* esir kampında tek minareli bir cami inşa etmiş ve bu caminin açılışı için düzenlenen resmi-askerî törene Avusturyalı askerlerle Harbiye Nezareti yetkilileri ve kampta görevli subaylar katılmışlardı. 1916 yılı Şubat ayına ait *Harb Mecmuası* dergisinde bu açılış törenine ait olarak yayınlanan ve buraya da alınan iki fotoğraftan birincisinde Avusturyalı yetkililerle birlikte poz veren Hoca Ali Rıza Efendi ön sırada ve grubun tam ortasında yer alırken birinci sıra ile ikinci sıra arasında Alimcan İdris ve onun arkasındaki ikinci sırada Abdüllâtif Efendi durmuşlardı.²⁶² Her ne kadar kamp camisinin açılışı Şubat 1916 tarihli dergide verilmişse de bu açılışın tam tarihi belirtilmemiştir. Muhtemelen cami daha erken bir tarihte, yani 1915 yılı Kasım veya Aralık aylarında açılmış olmalıdır. Çünkü aşağıda da görüleceği üzere 1915 yılı sonunda Alimcan İdris Avusturya'dan ayrılarak Berlin'e gitmiştir.

Osmanlı Devleti adına Avusturya'ya gönderilen Alimcan İdris, Harbiye Nezareti'ne gönderdiği raporlarla buradaki faaliyetleri hakkında İstanbul'u bilgilendirmişti.²⁶³ Kendisinin anlatımına göre, 2 Eylül'de ayrıldığı İstanbul'dan önce Avusturya'nın başkenti Viyana'ya gitmiş ve burada bir hafta kadar kaldıktan sonra 16 Eylül'de Bohemya'da bulunan *Eger Üserâ Karargâhı*'na geçmiştir. 18 Aralık 1915'de, Eger'deki Müslüman esirler ve kendi faaliyetleri hakkında bir rapor kaleme alan İdris, kendilerinin karargâha

ulaşmasından önce kamptaki esir sayısının 10.000 kadar olduğunu ifade etmiş, yukarıda da ifade edildiği üzere, kendisi Eger Kampı'na vardığında burada sadece 3500 kadar Müslüman esir bulmuştu. İdris, kendisiyle birlikte görevli olarak giden arkadaşı Ali Rıza Efendi'den de çok şikayetçiydi. İdris'e göre Ali Rıza Efendi Çerkes olduğundan Tatarca bilmiyor, bu yüzden de neredeyse tamamı Tatar olan esirlerle ilgilenmek yalnızca kendi üzerine kalıyordu. İdris'in iddiasına göre, Ali Rıza Efendi'nin esirler nezdinde yaptığı tek şey yalnızca namaz kıldırmaktı.

İdris'le Ali Rıza Efendi arasındaki anlaşmazlıkta faturanın Alimcan İdris'e kesildiği görülmektedir. Zira Osmanlı Devleti Viyana sefirinin Harbiye Nezareti'ne yazdığı 7 Ekim 1915 tarihli raporda, İdris'le Ali Rıza arasındaki meseleye değinilmiş ve anlaşmazlığın nedeni "*fikir ve ictihat ihtilâfı*" olarak ifade edilmiş ve Ali Rıza Efendi'nin yüksek derecesine binaen vazifesinde kalması Müşir Fuad Paşa tarafından arzu edildiğinden İdris Efendi'nin İstanbul'a gönderilmesi kararlaştırılmıştı.²⁶⁴

Eylül ayı ortasından Aralık başına kadar Avusturya'da görev yapan Alimcan İdris buradan İsviçre'ye giderken, Almanya'daki Weinberglager Kampı'nda çalışması için Abdürreşid İbrahim'in tavsiyesi²⁶⁵ üzerine, yönünü Berlin'e çevirdi. İdris ise bu olayla ilgili olarak, Berlin'de "*tesadüfen*" karşılaştığı Abdürreşid İbrahim'in isteğiyle orada kaldığını iddia etmiştir²⁶⁶

Alimcan İdris'in Tatarcılık noktasındaki faaliyetleri ve söylemlerinin hem Türkler hem de Alman görevliler için sıkıntı oluşturduğu anlaşılmaktadır. Muhtemelen bu yüzden Eylül 1916'dan itibaren esirler arasında herhangi bir dinî fonksiyon görmesine müsaade edilmemiş ve kamplarda yalnızca tercümanlık vazifesiyle görevlendirilmişti.²⁶⁹ Kamptaki imamlık görevine ise Osmanlı Devleti'nin isteği üzerine Perm şehrinden yine bir Tatar olan Şeyh Hürmetullah atanmıştı.²⁷⁰

Alimcan İdris politik bir kişiliğe sahipti ve kendisini bir grubun sözcüsü ve temsilcisi konumunda görüyordu. Örneğin bayramlarda Osmanlı pâdişahına esirleri temsilen gönderdiği teşekkür arizaları veya Almanya'da kurulması düşünülen Tatar köyü projesine ilişkin Almanlarla yapılan görüşmelerde şartlar ortaya koyması gibi hususlar, onun hep bu yönünün bir tezahürü olarak

ortaya çıkmakta idi. Oysa İdris kamplarda sadece bir görevliydi ve onun herhangi bir kimseyi, hele de esirleri temsil yetkisi ve konumu bulunmuyordu.²⁷¹

Alimcan İdris'in bu politik kişiliğini yansıtan sözcülük ve temsilcilik meselesine iyi bir örnek de Viyana sefiri Hüseyin Hilmi Paşa kanalıyla 21 Haziran 1918'de Hariciye Nezareti'ne gönderilen yazıdır.²⁷² Almanya'daki esir kampında vazifeliyken Avusturya'ya gitmiş olan İdris'in Avusturya'ya kimin insiyatifiyle gittiği belgede belirtilmiyor, ancak Osmanlı makamlarından bu konuda herhangi bir rahatsızlık ibaresine rastlanmadığına göre muhtemelen resmî görevli olarak oraya gitmiş olmalı idi. İdris'in kaleme aldığı yazı ve hükümetten talepleri şu şekildedir:²⁷³

...Avusturya-Macaristan dahilinde bulunan ve on beş-yirmi bin kadar tahmin olunan üserâ-yı İslâmiye tarafından vekâleten âtidedi nukât-ı istihâmiyeyi takdim ile kesb-i şerif eylerim efendimiz.

- 1) Rus esirlerinden ayrı ve onlardan daha mukaddem vatanlarına iade olunmaları ; Kazan (okunmuyor) Orenburg ve Türkistan tara-
fındaki bilcümle İslamlar şimdiki hâlde kendi hükümet-i milliyele-
rini teşkil ve tesis ile meşgul bulunduklarından bu noktanın ehem-
miyeti varest-i izahtır.
- 2) Tamamiyle iade ve mübadeleye kadar geçmesi hiç de şübesiz
olan beş altı ay ve belki daha ziyade müddet zarfında Bohemya'da
(okunmuyor) ve Slavlar meyanında mağdur ve maden ocakların-
da müstahdem bulunan üserâ-yı İslâmiyye'nin meselâ Macaristan
ovasına sevk ve cem' ile kendi iktidar ve ihtisasları dairesinde bu-
lunan ziraat işlerinde istihdam olunmaları; şimdiki halde fazla bir
nisbetle hükümfermâ olan hastalık ve vefayâtın önünü almak için
bu nokta dahi pek mühimdir.
- 3) Harb esnasında sonuncuları olmasını pek kuvvetli bir tarzda ümid
ettiğimiz bu senenin 10 Temmuzuna tesadüf-ı Ramazan Bayramı
ile 16 Eylül(e) tesadüf-ı Kurban Bayramlarında Zât-ı Şâhâne tara-
fından bir miktar hediye ve kurbanlık ile taltif olunmaları (Alman-
ya'dakilere her sene öyle yapılıyor).
- 4) İki yüz altmış kadar her türlü haricî muâvenetden mahrum bulu-
nan, hastalarına dahi ara sıra Zât-ı Şâhâne tarafından muâvenette
bulunmak bervec-i bâlâ dört noktayı huzur-ı sâmilere takdim ile
icabının icrası hususunda te'siri -bendenizce- hiç de şüphesiz bulu-
nan muavenet-i âlilerinin (...) buyurulmasını istihâm ve bu vesile ile
arz-ı ihtirâm eylerim efendimiz hazretleri. Fi 17 Haziran sene 918.

Almanya'daki Üserâ-yı İslamiye Karargahı'na memur Alimcan İdris

İdris'in dört maddeden oluşan taleplerini içeren yazısını İstanbul'a gönderirken kendi yorumunu da katmayı ihmal etmeyen Hüseyin Hilmi Paşa, her bir maddeyi tek tek değerlendirmiştir. Paşa, birinci maddeyle ilgili herhangi bir teşebbüsün mümkün ve uygun olamayacağını söylerken, ikinci madde için de belirtilen hususlarda müdahale ve ihtar haklarının olmadığı kanaatini belirtmekle birlikte, Müslüman esirlerin temennisi şeklinde ve Viyana'daki Osmanlı ataşemiliteri Pertev Paşa vasıtasıyla ilgili yerlere tavsiyede bulunulabileceğini ifade etmiştir. Üçüncü ve dördüncü maddedeki talepler hakkında ise, konunun Harbiye Nezareti nezdinde dile getirilmesinin uygun olacağını belirtmiştir.²⁷⁴

Viyana'dan telgrafın geldiği gün (21 Haziran) Hariciye Nezareti'nden Viyana Sefareti'ne çekilen cevabî telgrafta,²⁷⁵ *"Avusturya'daki Rusyalı üserâ-yı İslâmiyye'ye ve hastalarına Pa-dişah tarafından ita ve tevzi-i muavenet icrası muvafıktır. Parası buradan gönderilmek üzere münasib görülmüş hedaye tevziine himmet buyrulmasını rica ederim..."* denilerek, hemen harekete geçilmiş gözükmektedir. Ayrıca Hariciye Nezareti durumu Harbiye Nezareti'ne de iletmişti. Hüseyin Hilmi Paşa'nın uygun bulduğu hususlar, yani üçüncü ve dördüncü maddedeki talepler, Harbiye Nezareti tarafından da benimsenmiş ve yerine getirilmek üzere talimat verilmişti.²⁷⁶

Notlar

- 1 Bkz. Jochen Oltmer, "Funktionen und Erfahrungen von Kriegsgefangenschaft im Europa des Ersten Weltkriegs," Jochen Oltmer (Hg), *Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkriegs* içinde, Paderborn, München, Wien, Zürich 2006, s. 11-13.
- 2 Avusturya-Macaristan İmparatorluğu da Almanya gibi Müslümanlara özel esir kampı oluşturmuştu. *Eger* Esir Kampı bünyesinde Müslümanlara yönelik propaganda ve diğer faaliyetler ilgili bölümde ele alınmıştır.
- 3 Doegen, *a.g.e.*, s. 30.
- 4 Oltmer, *a.g.e.*, s. 15, 16.
- 5 BOA, DH. ŞFR64/73 (Dahiliye Nezareti Şifre), Tarih: 18 Mayıs 1916 (5 Mayıs 332).
- 6 Propaganda konusu Osmanlı Devleti'nde Almanya'da olduğu kadar gelişmiş bir yapı arz etmiyordu, ancak yine de Hindli Müslüman esirlerin kazanılması için çaba gösteriliyordu. Örneğin Eskişehir'deki esir kampında bulunan "Hindliler arasında propaganda yapmak üzere" oraya Abdulkayyum Efendi adında birisi Umur-ı Şarkiye Müdüriyeti'nce 27 Ağustos 1917'de görevlendirilmişti. Bkz. BOA, DH. EUM 4. Şube 13/28 (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye), Tarih: 1 Eylül 1917 (1335 Za 14).

- 7 Başkumandanlık Vekaleti'nden alınan bir yazıda "Nezdimizde bulunan Rus üserâsından Alman milletine mensub ve Huristiyan mezhebinden olanların Almanya'ya izâmları takarrür etmiş olub...", Sivas'dan İstanbul'a getirilmiş 47 erin 25 Nisan 332 (8 Mayıs 1916) tarihinde trenle Almanya'ya gönderildiği haber veriliyordu. BOA, HR. SYS 2221/46 (Hariciye Nezareti Siyasi), Tarih: 8.5.1916.
- 8 Turkos tabiri, "Fransa'nın Cezayir'i 1830'daki işgalinden sonra oradaki yerli halklardan oluşturduğu alaylara verilen isimdi. Her bir bölükte iki yüksek rütbeli subay, dört düşük rütbeli subay ve sekiz onbaşı yerlilerden oluşurken geri kalan yüksek ve düşük rütbeli subaylar Fransızlardan meydana geliyordu. Kıyafetleri Arap kıyafetiydi. Mavi ceket ve yelekle turban ve bedevi paltosu (Burnus/Bornoz) ile dolak giyorlardı. Her alay dört tabur (dörder bölük olarak) ve bir depo bölüğünden oluşuyordu. 1885'e kadar üç alay Turkos bulunuyordu. Bu tarihten itibaren dördüncü bir alay Tunus'ta oluşturulanla karışık şekilde düzenlendi. Turkoslar ilk başlarda yalnızca Cezayir içinde kullanılırlarken sonraki zamanlarda 1859'da İtalya'da, 1870-71'de Prusya'ya karşı Fransa'da olduğu gibi Cezayir dışında da kullanıldılar." Almanlar "1870'deki savaşta da Turkosları esir almışlar ve bugün Polonya sınırları içinde bulunan Graudenz şehrinde tutulmuşlardı." Bkz. Brockhaus Conversations-Lexikon, Dreizehnte vollständige umgearbeitete Auflage, Fünfter Band, Leipzig 1886, s. 919.
- 9 Oppenheim, a.g.D., s. 106.
- 10 A.g.D., s. 107.
- 11 A.g.D., s. 108.
- 12 A.g.D., s. 109. Yukarıda da ifade edildiği gibi, Schabinger kamplardan aldığı 14 esirle İstanbul'a gitmişti.
- 13 A.g.D., s. 109, 110.
- 14 Göreceğimiz gibi Müslüman esirler için kampyeri olarak Oppenheim'in teklif ettiği iki yerden biri olan Zossen seçilecekti.
- 15 A.g.D., s. 110.
- 16 A.g.D., s. 111.
- 17 A.g.D., s. 111, 112.
- 18 A.g.D., s. 112.
- 19 A.g.D., s. 113.
- 20 A.g.D., s. 114, 115.
- 21 A.g.D., s. 115.
- 22 İtalya o sırada henüz Merkez Devletleri safında görünüyordu.
- 23 A.g.D., s. 116.
- 24 A.g.D., s. 116, 117.
- 25 A.g.D., s. 117-119.
- 26 A.g.D., s. 119-124. Mamafih Oppenheim'in bu konuda yanıldığı söylenebilir, zira Rus ordusu içinde sayıları yüz binleri bulan Müslüman askerler, savaşın ilerleyen zamanlarında cepheye sürülecektir ve böylece Almanya'daki ve Avusturya'daki esir Müslüman askerler içinde en büyük grubu Rus Müslümanları oluşturacaktır.
- 27 Gerhard Höpp, *Muslimen in der Mark. Als Kriegsgefangene und Internierte in Wünsdorf und Zossen, 1914-1924*, Berlin 1997, s. 23.
- 28 "19. yüzyıl sonlarından itibaren Hindistan ordusundaki ayırım artan şekilde sınıf bölükleri/birlikleri (class company) veya sınıf alayları (class regiment) şeklinde oluşmaya başlıyor. Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında 136 taburun 52'si sınıf alayına, 84'ü de sınıf birliklerine aitti. Müslümanlarsa çoğunlukla 27. ve 33.

- Punjabis'de, 40. Pathans'da, 129. Beluchis'de, 15. Lancers'de, 9. Bhopals'de ve aynı şekilde 57., 58. ve 59. Rifles'de görev yapıyor..." Bkz. Höpp, *a.g.e.*, s. 24; Ayrıca Oppenheim sözkonusu memorandumunda Pathans'ların tamamının Müslümanlardan oluştuğunu ve Punjabiler'lerinse (Pencablılar) bir kısmının Müslümanlardan oluştuğunu belirtiyor. Bkz. Oppenheim, *a.g.D.*, s. 118.
- 29 Höpp, *Muslime in der Mark*, s. 24. Ayrıca aynı eserin konuya ilişkin 60, 61, 62, 63. dipnotlarında Hindistanlı askerlerin ve de Müslüman Hintlilerin İngiliz ordusu içindeki yerlerine ilişkin farklı kaynakların verdiği rakamları bulmak mümkündür. Örneğin dipnot 63'de David Omissi'nin *The Sepoy and the Raj. The Indian Army 1860-1940* (London 1994) adlı kitabında Hindistan ordusundaki Müslüman oranının 1858'de %18 iken bunun 1904'de %35'e çıktığı belirtiliyor. Bkz. s. 32.
- 30 Höpp, *Muslime in der Mark*, s. 24.
- 31 Schabinger, *a.g.e.*, s. 102.
- 32 Hareket etmeden önce Max von Oppenheim'la da görüşmüş olan Schowingen'e "sirk grubu" şeklinde görüntü verilmesi emrini Dışişleri'nde elçilik müşaviri rütbesiyle, Şark Bürosu sorumlusu olan v. Wesendonk vermişti. Diplomatik pasaportunu kullanan Schabinger grubu kontrol altında tutmak için iki kişiyi daha beraberinde götürüyordu. Bu kişiler: başka bir görev için İstanbul'a seyahat eden Alman subayı Edgar Stern ve Berlin'deki Şarkiyat Enstitüsü'nde Fas üzerine dersler veren Faslı Hadsch Muhammed bel Arabi idi. Bu ikincisini Schabinger Fas'taki tercümanlık görevinden Almanya'ya dönüşünde beraberinde getirmişti ve şimdi bu seyahatte esirlere tercümanlık yapıyordu. Seyahatin ayrıntıları için bkz. Schabinger, *a.g.e.*, s. 103- 106.
- 33 Almanya'dan Müslüman esirlerin geleceğinden Osmanlı kamuoyunun haberi vardı. Nitekim 11 Teşrinisâni 1914 tarihli nüshasında *Tanin* gazetesi Müslüman esirlerin ayın 10'unda gelmesi gerekirken 11'i gecesi geç vakit geleceklerini haber veriyordu. Fakat aynı gazeteden esirlerin ancak ayın 12'si gecesi trenle İstanbul'a ulaştıklarını öğreniyoruz.. Bkz. *Tanin*, Nr: 2117, 13 Teşrinisâni 1914, s. 4.
- 34 Bu balkon gösterisi sırasında Müslüman esirlerin arkasında duran Schabinger onlara "*Yaşasın Sultan, yaşasın Halife*" gibi sufleler veriyordu. Törenin yapıldığı günkü İstanbul'un havasını anlatan ve cihada tâ başından beri çok fazla önem atfetmediğini söyleyen Schabinger, tören sonrasında kaldığı Tokatlıyan Otel'i'ne gittiğinde gördüğü manzarayı şöyle anlatıyor: "*Bir Türk polisinin içeri girdiğini gördüm. Güzel bir İngiliz yapımı sarkaçlı dolap saatinin iki veya üç metre önünde durdu, tabancasını çıkardı ve saate ateş etti. Bu hareket, 'Kutsal Savaş'ın başlangıcıydı.*" Schabinger, *a.g.e.*, s. 107, 108.
- 35 Schabinger, *a.g.e.*, s. 143.
- 36 Schabinger, İstanbul'a götürdüğü 14 Müslüman savaş esiri görevi yanında, Şeyh Salih Tunusi'nin İstanbul'dan Almanya'ya getirilmesini ve Tunusi ile birlikte katıldıkları cephe propagandası faaliyetlerini anlatmıştır. Schabinger'in 12 Mart 1919'da Dışişleri bakanı von Brockdorff'a yazdığı mektup için bkz. PA AA Perosnalia, Emil Karl Schabinger, 012.978, s. 200.
- 37 Fransız kaynaklarına dayanarak ortaya konulan bir çalışmada 130 Cezayirli'nin taraf değiştirdiğinden bahsediliyor. Bkz. Höpp, *a.g.e.*, s. 24; ayrıca 1916 yılı Haziranı'ndaki Verdun Savaşı sırasında 20 Müslüman'ın taraf değiştirdiğine ilişkin Alman kaynaklarında bilgi yer aldığı belirtilirken, Fransa içindeki Cezayirlilerle ilgili bir araştırmaya göre, Fransız ordusundan her şekilde ayrılan askerlerin sayısı 3000 olarak verilmiştir. Höpp, *a.g.e.*, dipnot 70, s. 32.

- 38 Höpp bu iddiayı Meynier'e dayandırıyor. Bkz. *a.g.e.*, s. 25.
- 39 Schabinger, *a.g.e.*, s. 143-146.
- 40 Schabinger'in propaganda etkilerini değerlendiren ifadeleri için bkz. Schabinger, *a.g.e.*, s. 146.
- 41 Höpp, *a.g.e.*, s. 22, 23; ayrıca Birinci Dünya Savaşı sırasında gerek NfO tarafından gerekse de başka kurumlarca hazırlanmış propaganda amaçlı el ilanları ve broşürlerle ilgili bugüne kadar yapılmış tek çalışma için bkz. Hagen, *a.g.e.*
- 42 Almanca'dan başka Fransızca'ya da tercüme edilen bu eser Almanya içinde Müslümanlarla ittifak yapılmasına kuşkuyla bakan kesimlere İslam'ı ve Cihad'ın mahiyetini, onların anlayacağı şekilde açıklamayı hedeflemişti. Aynı şekilde Fransızca versiyonu da çıkan bu kitapçığın bir amacı da Avrupa'da Almanya ve Almanya'nın Osmanlı Devleti'yle yaptığı ittifakı Hristiyanlığa karşı bir hareket olmadığı kanaatini yaymaktaydı. Bkz. Schabinger, *a.g.e.*, s. 110, 111; Şeyh Tunusî'nin kitapçığının Almanca baskısının künyesi: Schaich Salih Aschcharif Attunisi, *Die Wahrheit über den Glaubenskrieg. Haqiqat Aldschihad*, Aus dem Arabischen übersetzt von Karl E. Schabinger, mit einem Geleitwort von Martin Hartmann, hg. von der Deutschen Gesellschaft für Islamkunde. Verlag Dietrich Reimer (Ernst Vohsen) Berlin 1915, (18 sayfa). Eserle ilgili ayrıca bkz. Wolfgang G. Schwanitz, "Max von Oppenheim und der Heilige Krieg. Zwei Denkschriften zur Revolutionierung islamischer Gebiete 1914 und 1940," *Sozial.Geschichte* Heft 3/2004 s. 32.
- 43 Hartmann, Şeyh Salih'in kendisinden kitapçık içinde kullanılan Kur'an ayetleri ve hadisleri kontrol etmesini istediğini belirtmiş. Bu arada Hartmann bir oryantalist olarak hadislerin güvenilirliğiyle ilgili bir şerh koymayı da ihmal etmemiştir. Bkz. Şeyh Salih, *a.g.e.*, s. 1.
- 44 *A.g.e.*, s. 1- 3.
- 45 *A.g.e.*, s. 13.
- 46 Buradaki bilgilerin tamamı ve vurgular Şeyh Salih'in kendisi tarafından kaleme alınmış kitapçığındaki otobiyografisinden alınmıştır. Bkz. *A.g.e.*, s. 17-18; Ayrıca Şeyh Salih'in biyografisi için bkz. Peter Heine, "Salih Ash-Sharif At-Tunusi, A North African Nationalist in Berlin During the First World War," *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée*, 33, 1982-1, s. 89-95. Peter Heine'nin kaleme aldığı biyografide Şeyh Salih'le ilgili bilgilerde büyük farklılıklar söz konusudur. Örneğin Salih'in doğum tarihi Heine tarafından 1869 olarak verilmiştir. Tunus'tan ilk önce göçtüğü yer de Şam değil, İstanbul'dur. Heine, verdiği bilgilerin kaynağı olarak 'Asur (M. Ibn), *Tarâdjim al-'a'lâm*, Tunis, 1970 kaynağını vermiştir. Bkz. a.g. m., s.89 ve 93.
- 47 Heine, a.g.m., s. 90.
- 48 Schabinger, *a.g.e.*, s. 111, 112.
- 49 Bu görüşme Şeyh'le Kaiser'in son yüzyüze görüşmesidir. Bkz. Schabinger, *a.g.e.*, s. 113; Bu görüşmenin içeriğine ilişkin olarak Berlin'deki Osmanlı elçiliğinden İstanbul'daki Hariciye Nezareti'ne gelen ve oradan Harbiye ve Dahiliye Nezaretlerine de iletilen telgrafta görüşme biraz farklı yansıtılmıştı: "*İmparator Hazretleri dün (10 Şubat 1915) Emir Ali Paşa ile Şeyh Salih El-Şerifi delâlet-i acizânem ile huzuruna kabul ve kendilerine iltifat buyurmuşlardır*" deniliyordu. Aslında gelen telgrafta görüşmeye ilişkin hiç bir ayrıntının yer almaması durumun Schabinger'in ifade ettiği şekliyle gerçekleşmiş olabileceğinin işareti olarak görülebilir. Bkz. BOA, HR SYS 2406/38, tarih: 15 Şubat 1915.

- 50 "Tunuslu Şeyh Sâlih Efendi'nin hidemât-ı vatanperverânesine binaen muhtâcîn-i ilmiye tertibinden mahsus iki bin üç yüz (2300) kuruş maaş kat' edilmek şartıyla mumaileyhe hizmet-i vataniyye tertibinden 1331 senesi (1915) ibtidasından itibaren dört bin (4000) kuruş maaş tahsisi hakkında ..." denilerek önceki maaşı neredeyse iki katına çıkartılmıştır. Bkz. MV 195/136, 10 Ocak 1915 (23 S 333).
- 51 Komitenin açılış töreni Berlin'de İspalanda Otel'i'nde gerçekleştirilmişti. Törende yaptığı konuşmanın büyük ilgi gördüğünü ve toplantıya Almanya'nın önde gelen şahsiyetlerinin katıldığını görüyoruz. Bu şahsiyetler arasında NfO'nun 1916'dan itibaren başına geçen Prof. Dr. Eugen Mittwoch, Almanya Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Zimmermann, General İmhof Paşa, Prof. Dr. Koller, Berlin Sefareti Ataşesi Ziya Bey ve diğerleri yer alıyordu. Bkz. *Tanin*, 27 Mart 1916, sayı 2612, s. 2.
- 52 "Berlin'de bulunduğu esnâda Tunus ahvâli hakkında itâ' ettiği izâhattan bu babdaki malumat-ı vâsî'asından [geniş malumatından] Hariciye Nezareti'nce külli istifâde edilmiş ve mumaileyhin beyanat ve izahatı müstecâb-ı teşekkür bulunmuş olduğu..." Bkz. BOA, HR. SYS. 2420/44, 10.5.1916.
- 53 Schabinger, a.g.e., s. 108, 109.
- 54 Schabinger, a.g.e., s. 109.
- 55 Akif'le Hartmann arasındaki hoşnutsuzluğun bir sonucu olarak kabul edilecek bir gelişme de Martin Hartmann'ın Türk şairleri üzerine kaleme aldığı ve ölümünden hemen sonra yayınlanan kitabından takip edilebilmektedir. Bu kitapta Hartmann, Mehmet Akif'i Türk şairleri arasında göstermemiştir. Bkz. *Dichter der neuen Türkei; mit einem Bildnis des verewigten Verfassers und zehn Bildnissen türkischer Dichter* (1919).
- 56 Nitekim Schabinger, İstanbul'a geldiğinde Alman elçisi Wangenheim'la yaptığı görüşmede, Martin Hartmann'ı referans göstererek Türkiye'deki "Panturancı" fikir akımlarının önemi konusunda elçiyi bilgilendirdiğini söylemiştir. Dolayısıyla Türkiye'deki tek gücün İslam ve İslamcılar olmadığını, Türkçülerin de toplumda etkili olduğu konusunda Wangenheim'in dikkatini çekmiştir. Bkz. Schabinger, a.g.e., s. 108; Martin Hartmann'la ilgili olarak bkz. Semran Cengiz, "Martin Hartmann ve Şarkiyat Çalışmaları, *Turkish Studies - International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/3, Summer 2011, s. 1401-1413.
- 57 Mehmed Akif'in Almanya seyahati ile ilgili olarak bkz. Kadir Kon, "Yeni Bilgiler Işığında Mehmed Akif'in Almanya Seyahati", *Toplumsal Tarih*, 217, Ocak 2012, s. 84-90. Mehmed Akif'in İstanbul'dan Berlin'e gidişini başyazarlığını yaptığı *Sebilürreşad* dergisi haber vermemiş, kendisini soranlara yalnızca "İstanbul'da bulunmadığı"nı bildirmekle yetinmiştir. Dönüşünü ise aynı dergi 18 Mart 1915 tarihli nüshasında şöyle haber vermiş: "Baş muharririmiz Mehmed Akif Beyefendi ile fâzıl-ı muhterem Şeyh Salih eş-Şerif et-Tunusî hazretleri Almanya'dan avdet buyurmuşlardır." Bkz. Ertuğrul Düzdağ, *Mehmed Akif Ersoy*, İstanbul, Aralık 2004, dipnot 106, s. 54. Akif'in Almanya'ya gidişi M. Ertuğrul Düzdağ'ın verdiği tahmini tarih olan 1914 yılı Aralık ayı ortasından yaklaşık on beş-yirmi gün daha erkene rastlar. Akif, Almanya'ya muhtemelen Kasım ayının ikinci yarısı ile Aralık ayı başı arasına denk gelen bir tarihte gitmiştir.
- 58 İlk olarak NfO bünyesindeki Hindistan Komitesi'nden ve yalnızca Hind meselesi üzerine yoğunlaşacak bir basın bürosu teklifi yapılmış, ancak sonradan bunun mahiyeti genişletilerek bütün Şark'ı içine alan bir *Orient-Press Buro* kurulmasına karar verilmiştir. Bu büronun amacı Alman ve yabancı basını, özellikle Şark basınına, Şark meselesine ilişkin konularda bilgilendirici haber, makale, röportaj

gibi faaliyetlerle aydınlanmaktı. Büronun üyeleri Şarklılar, Şarkı tanıyan ve ilgi duyan kimselerden oluşacakken; kurum, dışarıdan özel bir yapılanma gibi görünenecek, ancak gerçekte NfO'nun *Müslüman Ülkeler Şubesi* sorumlusu Schabinger ve *Müslüman Olmayan Ülkeler Şubesi* sorumlusu kişi sorumluluğunda olacaktı. Büro ile işbirliği içinde bulunacaklar ise, Hindistan komitesi, İran Komitesi, Şerif Salih, (H)Akif Bey, Dr. Rıfaat ve diğer şarklılar. Bunlardan hariç olarak Prof. Mitwoch, Prof. Mann, Prof. Hartmann ... gibi kimseler de burada yer alacaktı. Söz konusu büronun faaliyetlerine Alman Dışişleri'nin yapacağı katkılar sıralanırken, bunlar arasında Schabinger'in izniyle sayılması şartının da bulunması, bu faaliyetlerin NfO'dan bağımsız olarak planlandığını göstermektedir. Gazetecilik tecrübesine sahip bir kişi olarak Mehmed Akif'in de bu faaliyete katılması son derece normal görünmektedir. Ancak anlaşıldığı kadarıyla bu büro NfO içinde faaliyete geçirildi ve ilk iş olarak *Korrespondenzblatt* adlı haber bültenini hazırlamaya başladı. Bu bültenle ilgili olarak NfO'nun faaliyetlerini anlatan kısımda ayrıntılı bilgi verilmiştir. *Orient-Pres Buro* için bkz. PAAA, R 1501 (27 Februar 1915).

59 Akif'in dönüş tarihi için bkz. Düzdağ, *a.g.e.*, s. 54.

60 Mehmed Akif'in Müslüman esirlere yönelik faaliyeti kapsamında bu kampları ziyaret ettiği ve esirlere vaaz ve nasihatte bulunduğunu Kurtuluş Savaşı sırasında, 1920 yılında, Kastamonu'daki vaazlarında ifade etmiş ve bu ifadeleri de *Sebilürreşad* dergisinin 13 Aralık 1920 tarihli nüshasında verilmişti. Bkz. Ertuğrul Düzdağ, *Mehmed Âkif Hakkında Araştırmalar I*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı yayınları, İstanbul, Aralık 2006 (dördüncü baskı), s. 144-146; Ayrıca bkz. Höpp, *a.g.e.*, dipnot 30, s. 91.

61 Eşref Edib, *Mehmed Akif, Hayatı, Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları*, 1. Cilt, 1938, s. 7-10; *Sebilürreşad*'ın gördüğü ragbetten bahseden Eşref Edib; Abbas Halim Paşa'nın tavsiyesiyle, İslam dünyasını dolaşmasıyla meşhur Abdürreşid İbrahim'in elinde bulunan adreslerin alındığını ifade ederek, derginin Osmanlı dışındaki yerlere gönderilmesi ve popülerliği konusunda şu ifadeleri kullanmıştır: "On bin, yirmi bin, basıyor, gazete yetiştiremiyorduk. (...)Bilhassa Rusya'ya binlerce nüsha sevk olunuyordu. Asya'nın en uzak köşelerinden üstada mektuplar geliyor, şiirleri, yazıları takdir olunuyordu." Bkz. Eşref Edip'den aktaran, Mustafa Özçelik, "Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Dergileri Bağlamında Mehmet Akif - Eşref Edip Dostluğu", <http://www.mehmetakifarastirmalari.com>; Sebilürreşad ve onun sahibi Eşref Edib'i (Fergan) konu alan yazısında Sebilürreşad'ın popülerliği için bkz. Caner Arabacı, "Eşref Edib Fergan ve Sebilürreşad Üzerine", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* (cilt 6), İslâmcılık içinde, editör Yasin Aktay, İletişim yayınları, İstanbul, 2004 (birinci baskı), s. 102-103.

62 Eşref Edib, *Mehmed Akif, Hayatı, Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları*, 1. Cilt, 1938, s. 39, 40, 41.

63 Sadrazam Talat Paşa Akif'le Eşref Edib'i görüşmeye çağırıldığında Ziya Gökalp'le anlaşmaları yönünde bir talepte bulunmuş; ancak Akif, "anlaşmak ne demek? Bizim şahsi bir emelimiz, bir gayemiz mi var? Bizi simsar mı zannettin?" demiş ve selam bile vermeden odayı terkemişti. Derginin kapatılması hadisesin İttihatçılar içindeki bir grubun "dinde reform" girişimine *Sebilürreşad*'ın karşı durmaya çalışmasını engellemek gayesiyle meydana geldiği ve bu sebepten uzun sürdüğü iddia edilmektedir. Bkz. Arabacı, *a.g.e.*, s. 103. Bu kapatılmada Almanların parmağı veya teşviki de olabilir, çünkü Almanlar kendi görüşleri doğrultusunda yayın yapacak gazete ve dergileri satın alma girişiminde bulunmuşlardı. Bu yayın or-

ganları arasında *Sebilürreşad* da bulunuyordu. Bu teşebbüsler sonuçsuz kalınca İttihatçılar üzerinden böyle bir cezalandırılmaya gidilmiş de olabilir.

64 Her şeyden önce bir şair olan Akif, muhtemelen Berlin'de görüp yaşadıklarını kalp süzgecinden geçirip sadece şiirlerinde ifade etmeyi tercih etmiş olmalıdır. Nitekim Akif, "Berlin Hatıraları" şiirinde bir Alman kadına hitap eder şekilde kaleme aldığı mısralarda Fransız ordusunda savaşırken Almanlara esir düşen Müslüman esirlerin durumunu konu etmiştir: "... Bilir misin ne kadar anne var bugün, yasta/ Tunus'ta, sonra Cezayir'de, sonra Kafkas'ta?/Götür de kalbine bir kerre ey kadın elini;/ Düşün zavallıların sernüvişt-i erzelini!!/Ne ibtila!Ne musibet! Cihan cihan olalı,/Bu ızdırabı, eminim ki çekmiş olmamalı./Hesaba katmıyorum şimdilik bizim yakada/Sönen ocakları; lakin zavallı Afrika'da,/ Yüz elli bin kadının tüt-müyor bugün bacası./Ne körpe oğlu denilmiş, ne ihtiyar kocası,/Tutup tutup getirilmiş -Fransız askerine! Siperlik etmek için- saff-ı harbin önlerine./O ümmehatı, o zevcehat-ı bir düşünmelisin:/Kimin hesabına ölmüş, desin de inlesin,/Anarken oğlunu, biçâre, yâhud erkeğini? / "Kimin hesabına?.." Bir söz ki: Parçalar beyni!! Bakınca kasdolunan gâyenin şenâ'atine,/Ne olsa çıldırır insan için fecâ'atine./Ne milletin şeref için, ne kendi şanın için!! Feda-yı cân edeceksin adüvv-i cânın için!! Geber ki sen: baba yurdun, harim-i namusun! Yabancı ökçeler altında çiğnenip dursun!! Gebermek istemiyorsun değil mi?Bak ne olur:/Rehin bıraktığın efrad-ı ailen tutulur / Birer birer ezilir. Hem nasıl vesaitle:/Yanardı havsalar imkân olaydı tahlile. "Bkz. Mehmed Akif Ersoy, *Safahat*. *Safahat* ve eklerini neşre hazırlayan, kitabın baş tarafına şairin hayatı hakkında geniş bir araştırma yazan, M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul 2005. s.293, 294

65 Bu konuda bkz. Ertuğrul Düzdağ, *Mehmed Âkif Hakkında Araştırmalar I*, s. 144-146.

66 Mithat Cemal'le aralarında geçen sohbetten aktarılan bu hikaye için bkz. Emin Erişirgil, *Mehmet Akif. İslamcı Bir Şairin Romanı*, Cilt III., Ankara Maarif Yayınevi, İstanbul İnkılap Kitabevi, s. 307, 308.

67 "Ben mühim bir vazife ile Berlin'e gitmiştim. O aralıkAlmanya hükümeti bize dedi ki, "Bizim Meclis-i Mebusanımızdaki Katolik mebuslar kıyamet koparıyorlar. Almanlar gibi mütemeddin bir millet, nasıl olur da Müslümanlar gibi, Türkler gibi vahşilerle ittifak ediyorlar? Bu bizim için zul değil midir? Diyorlar. Aman, makaleler yazınız, biz onları Almanca'ya tercüme ettirelim. Ta ki Müslümanlığın da bir din, Müslümanların da insan olduğu, bunların nazarında taayyun etsin.' Almanya hükümeti haklı idi. Çünkü Alman milleti nazarında Müslümanlar vahşilerden başka bir şey değildi. Onların gazetecileri, romancıları, hele müsteşrik denilip de Şark lisanlarına, Şark ulum u fûnununa, Şark ahlak ve âdâtına vakıf olan adamları mensup oldukları milletin efkarını asırlardan beri bizim aleyhimize o kadar zehirlemişler ki, orada bir anlaşma husuluna imkan yoktu. Biz o sırada kendimizi onlara tanıtmak için, tabii elden geldiği kadar çalıştık. Lakin tamamıyla muvaffak olduğumuzu asla iddia edemem. Taassubları yaman." Bkz. Eşref Edib, a.g.e., s. 45.

68 1916 yılı Mart ve Temmuz aylarına ait bir belgeye göre Şeyh Salih'in *Glaubenskrieg* kitapçığının Fransızca nüshası 1500 adet basılmıştı. Aynı şekilde Salih'in *Tunesien und Algerien* (Tunus ve Cezayir) (900 adet) ve *Kalifat* (Hilafet) (1500 adet) adlı kitapları da Fransızca'ya çevrilmişti. Bkz. PA AA, R 1504.

69 Höpp, a.g.e., s. 20.

70 "... Değil mi bir anasın sen? Değil mi Almansın?/ O halde fikir ile vicdana sahib insansın./ O halde, Asyalıdır, ırkı başkadır..." diyerek,/Benât-ı cinsin olan ümmehatı

incitecek/ Yabancı tavrı yakışmaz senin faziletine.../Gel iştirak ediver şunların felâketine./ Ya, Paylaşıldı mı artar durur sürûr-i beşer;/ Kederse, aksine: Ortakla eksilir' derler./ ", Mehmed Akif Ersoy, *Safahat*, yayına hazırlayan M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul 2005, s. 295.

71 Meşhur Alman savaş gönüllüsü Fritz Klopfer'in kaleme aldığı ve 1915'de Leipzig'de basılan eserde yer alan şarkı sözleri: „*Bir Alman savaşçının Müslüman arkadaşı-na söylediği şarkı: "Ich bin Christ, und Du bist Muslim,/ Doch das schadet kaum! Unser Sieg ist festgeschlossen,/ Unser Glück kein Traum!"* (Türkçesi: "Ben Hıristi-yan, sen Müslüman,/ Bunun bir zararı yok ki! Zaferimiz kesin,/ Mutluluğumuz hayal değil!"), bkz., Höpp, *a.g.e.*, s. 20.

72 Peter Heine'nin makalesinde yer alan bu bilgiye karşılık bir başka çalışmada Şeyh Salih'in 1915 yılı sonbaharına kadar Halbmondlager Müslüman esir kampında baş propagandacı olduğu ve TM görevi nedeniyle Türkiye ile Almanya arasında sık sık gidip geldiği ifade edilmektedir. Bkz. Höpp, *a.g.e.*, s. 71.

73 Heine, *a.g.m.*, s. 92-93.

74 Eruğrul Düzdağ, *Mehmed Akif Ersoy*, İstanbul, Aralık 2004, s. 56, 57.

75 Oppenheim, *a.g.D.*, s. 107, 108.

76 Müller, *a.g.e.*, s. 259.

77 Höpp, *a.g.e.*, s. 35

78 Esirlerin Türkiye'ye gönderilmesi konusunda II.Wilhelm'den 1 Eylül'de olumlu sinyal alınmasıyla Alman Dışişleri Bakanlığı'nın Şark İşleri Birimi personellerin-den sorumlu elemanı Otto Günther von Wesendonk (1885-1933) gerekli adımları atmış ve o zaman Zossen, Altengrabow ve Senne esir kamplarında bulundukları tespit edilen 400 kadar Kuzey ve Batı Afrikalı Müslüman esirden 20 kadar "uygun" olanını seçmek üzere, Savaş Bakanlığı'nın da izni alınarak, şarkiyatçı Stumme ile Tunus eski konsolosu B. H. Gustav von Hardenberg görevlendirilmişti. Bu iki kişi-nin ön çalışması sonrası Schabinger, altı eksikle, belirlenen 14 kişiyi yanına alarak yola çıkacaktı. Bkz. Höpp, *a.g.e.*, s. 35.

79 Höpp, *a.g.e.*, s 37.

80 Bihl, *a.g.e.*, s. 85, 86; Höpp, *a.g.e.*, s. 37; öte yandan farklı milletlere ve dinlere mensup kimselerin ayrı kamplarda tutulması hem 1907 tarihli Lahey Kara Sa-vaşları Düzenlemesi'ne aykırıydı hem de Almanya'daki bazı resmî çevreler bu konuda başka düşüncelere sahipti. Bu resmî çevrelere göre İngiliz ve Fransız esirler Rus ve "alt kültür seviyesinden ırklara mensup renkli askerlerle" karıştırılıp aynı mekanlarda tutulmalı ve böylece "hükümetlerinin hangi müttefiklerle" Almanya'ya karşı savaştıklarını anlamalarına "yardımcı" olunmalıydı. Öte yan-dan Alman savaş esirlerinin sömürge ülkelerine yerleştirilmeleri karşısında Al-man Genelkurmay'ından bazıları "sağlam İtilaf Devletleri esirlerine" de benzer kötü bir ortam hazırlanması gereğinden bahsediyordu. Bkz. Höpp, *a.g.e.*, s. 38.

81 Höpp, *a.g.e.*, s. 38, 39.

82 Raporda, Tunus'ya bu görevinde Ali Paşa, Muhammed Abu'l Arabi ve Schabinger'in yardımcı oldukları bilgisi de yer alıyordu. Bkz. Höpp, *a.g.e.*, s. 39.

83 Höpp, *a.g.e.*, s. 40.

84 Höpp, *a.g.e.*, s. 40, 41.

85 Halbmond Lager/Hilal Kampı tabiri Osmanlı belgelerinde *Hilal-i Ahmer* (Kızılay) *Kampı* şeklinde yer alıyor.

86 Söz konusu raporda Kuzey Afrikalı Müslüman esirlerin "cihad" olayını heyecanla dinledikleri, fakat Fransa'ya karşı bir savaşa katılmayı ise düşünmedikleri, yalnız-ca memleketlerine geri dönmeyi arzuladıkları belirtilmiştir. Ayrıca esirler üzerin-

de Fransız etkisinin halen sürdüğü de ifade edilmiştir. Raporda yer alan bir başka ilginç ayrıntı ise “tütün meselesi”nin Araplar nezdindeki önemine ilişkindi. Buna göre Araplar, tütünü bir gıda maddesi gibi görüyorlardı. Dolayısıyla bu konuda kamplarda yapılacak çalışma ile Araplara Fransızlardan daha iyi davranıldığı gösterilmiş olabilecekti. Bkz. Höpp, *a.g.e.*, s. 41.

87 Höpp, *a.g.e.*, s. 43, 44.

88 Osmanlı ordusundaki sipahi kavramından gelen ve Almanların “*Hilfspahis*” diye niteledikleri bu “yardımcı sipahiler” Fransız ordusunda 1831’den sonra oluşturulan ve Birinci ve İkinci Dünya Savaşları’nda da kullanılan hafif süvari birliklerine verilen addır. Mensupları genelde Kuzey Afrika ülkelerinden gelen Müslüman askerlerden meydana gelirken, başlarında Fransız bir komutan bulunuyordu.

89 Esirlerin Weinberglager Kampı’ndakiler gibi sınıflandırmaya tâbi tutulmasıyla ilgili olarak Oppenheim’in ve Nadolny’nin teklifleri şu şekildeydi: Oppenheim’a göre, Faslılar, Tunuslular, Cezayirli, Berberiler ve diğer Afrikalılar şeklinde bir ayrım sözkonusuyken, Nadolny daha siyasi bir bakış açısıyla ikili bir ayırmadan yanaydı: Tamamen Fransız ordusundan gelen kutsal savaş (cihad) isteklileri ve Fransızlara karşı soğuk olan, ama cihad vs. için pek de istekli olmayan “gevşek” Müslümanlar. Sonuçta yukarıda verilen tabur sistemi Oppenheim ve Nadolny’nin sınıflamalarının bir karışımı gibi görünüyor. Bkz. Höpp, *a.g.e.*, s. 46, 47.

90 Höpp, *a.g.e.*, s. 47.

91 Höpp, *a.g.e.*, s. 45.

92 Höpp, *aynı yer*.

93 *Tanin*, 12 Temmuz 1915, sayı 2358, s. 3.

94 Höpp, *aynı yer*.

95 Bihl, *a.g.e.*, s. 83.

96 Oppenheim, *a.g.D.*, s. 109.

97 Bihl, *a.g.e.*, s. 84

98 Ahmed Emin, yazılarında Almanya’da serbest bir gazetecilik yaptığı izlenimi vermeye dikkat etse de yaptığı ziyaretlerin planlı olduğu anlaşılıyor. Nitekim Zossen Kampı ziyareti için kamp önüne geldiğinde onunla birlikte o gün ziyaret için gelen iki Amerikalı, bir İsveçli, bir Romanyalı ve bir Brezilyalı ziyaretçinin daha bulunduğunu ifade ediyor. Üstelik ziyaret öncesinde Alman Dışişleri Bakanlığı’ndan da izin aldığını yazısında ifade ediyor. Ahmed Emin yazısında Zossen’de o sırada toplam 14.000 esir bulunduğunu, bunlardan 6971’inin Fransız, 863’ünün Rus, 93’ünün Belçikalı, 34’ünün İngiliz, 46’sının Ermeni, 8’nin de Yunanlı olduğu ve geri kalanının (5985) Rusya Müslümanlarından meydana geldiği bilgisini veriyor. Bkz. Ahmed Emin, “Zossen Üserâ Karargâhını Ziyâret”, *Tanin*, 12 Temmuz 1915, nr: 2358, s. 3.

99 Ahmed Emin, *a.g.m.*

100 Bihl, *a.g.e.*, s. 84, 85.

101 Höpp, *a.g.e.*, s. 44.

102 İlk kafilenin cihad ilanı töreni öncesi İstanbul’a Schabinger tarafından getirildiği daha önce ifade edilmişti.

103 Bihl, *a.g.e.*, s. 85. Romanya, Merkez Devletleri’ne karşı İtilaf Devletleri safında savaşa girmiş ve bu savaşta topraklarının büyük kısmını Merkez Devletleri’ne kaptırmıştır. Esirler için oluşturulan bu kamplar Almanya’nın işgali altındaki Romanya topraklarında yer alıyordu.

104 Wilhelm Doegen, *Kriegsgefangene Völker Band I. Der Kriegsgefangenen Haltung und Schicksal in Deutschland*, Verlag Politik und Wirtschaft, Berlin 1919, dipnot

3, s. 12; aynı yerdeki tabloda yer alan bilgilere göre 10 Ekim 1918 tarihi itibarıyla Wünsdorf Kampı'nda (Halbmondlager) 3415 Fransız (Kuzey Afrikalı Arap) ve 1 subay, 434 İngiliz er (Hindli Müslüman) ve 342 sivil bulunuyordu. Yine aynı tabloya göre Weinberglager Kampı'nda Rus esirlerden (Tatar) 17 subay ve 12.320 er bulunuyordu.

105 Höpp, *a.g.e.*, s. 44, 45.

106 Doegen, *a.g.e.*, s. 12. Halbmondlager ve Weinberglager kamplarının komutanı, önce albay, sonra tümgeneral v. Oesfeld'di. V. Oesfeld'in altında olarak Halbmondlager Kampı komutanı ilk olarak Üsteğmen Maenss, 1915 Mayıs'ından itibaren süvari Yüzbaşı, ve ondan sonra da Binbaşı Hadeln'di. Weinberglager Kampı'nda komutanlık yapan görevliler ise şunlardı: Von Kutterheim, Üsteğmen Jung, Yüzbaşı von Alt Sattenheim ve Eylül 1915'den itibaren de Yarbay Böhlau. Bkz. Doegen, *a.g.e.*, s. 12 ve Höpp, *a.g.e.*, s. 45.

107 Temmuz 1917'de Oesfeld, kampların komutasını kendi üzerine aldı ve temsilcisi olarak Halbmondlager Kampı'nda üsteğmen Wetzeli Weinberglager Kampı'nda da binbaşı von Gronefeld'i bulunduruyordu. Bkz. Höpp, *a.g.e.*, s. 45.

108 Höpp, *a.g.e.*, s. 47, 48.

109 Höpp, *a.g.e.*, dipnot 76, s. 63.

110 "Schweizer Bureau des Secours des Prisonniers de Guerre" adlı İsviçreli kuruluş Fransız ve İngiliz yardım kuruluşlarından askerlere gelen hediyeleri Almanya'daki esirlere iletliyordu. Bkz. Höpp, *a.g.e.*, s. 48.

111 Dışarıdan esirlere gelen yardım paketlerine, sonradan para ve başka şeyler de eklenecekti. Nitekim 30 Eylül 1918 tarihi itibarıyla Weinberglager Kampı'nın raporunda görülen malzemeler, gelen hediye malzemelerinin boyutu konusunda fikir edinmeyi sağlar niteliktedir. Buna göre 2812 kutu et konservesi ve 296 kutu sebze konservesi, 535 kilo kuru ekmek, 1060 kilo şeker, 240 paket çay, 25 kilo çay ve 1748 adet sabun kamptaki esirlere; 860 et kutusu, 772 paket çay ve 851 adet sabun da çalışma taburlarındaki esirlere dağıtılmıştı. Esirlere dışarıdan gelen hediyeler gıda dışındaki temel bir tüketim maddesi olan tütün ve sigara ihtiyacının karşılanmasında da büyük katkı sağlıyordu. Bkz. Höpp, *a.g.e.*, s. 48, 49.

112 Muhammed Ferid de hatıralarında Halbmondlager Kampı'na 1915 yılı Mayıs ayı başlarında yaptığı ziyaretten bahsederken, kamp mutfaklarının ve aşçıların son derece temiz olduğundan ve yiyeceklerin içine domuz eti ve yağı konulmasından bahsediyor. Bkz. Muhammed Ferid, *a.g.e.*, s. 236.

113 Höpp, *a.g.e.*, s. 49-50; Weinberglager Kampı'nda kalan bir Tatar esirin "Russkija Isvestija" gazetesinde yayınlanan mektubunda kamptaki bir kurban bayramının nasıl geçtiği anlatılıyor. Almanya tarafından propaganda amaçlı hazırlanan bir kitapçık içinde yer verilen bu yazı Halbmondlager Kampı camisinin içeriden ve dışarıdan resimleri ve de ellerinde koyunlar olduğu halde bekleyen Müslüman esirlerin fotoğrafıyla kamp hayatından enstanteneler sunuyor. Bkz. *Aus deutschen Kriegsgefangenenlager. Zweite Folge.*, Hg. "Ausschuß für Rat und Hilfe Vermissten-Suche für Ausländer" in Frankfurt am Main, Frankfurt a. M. 1916, s. 128-133. Berlin'den Harbiye Nezareti'ne gönderilmiş olan sözkonusu kitapçık HR. SYS 2421/5 numaralı ve 23.5.1916 tarihli dosyadadır.

114 Muhammed Ferid, *a.g.e.*, s. 236.

115 Bihl, *a.g.e.*, s. 91.

116 Bihl, *a.g.e.*, s. 91.

117 Döneminin bir çok bilim adamı gibi Frobenius da politika ile yakından ilgiliydi. Bu kapsamda Güney Mısır'da (Sudan'da) İngiliz aleyhtarı bir ayaklanma çıkart-

mak üzere İstanbul üzerinden Kızıldeniz kıyısındaki İtalyan limanı Massaua'ya Şubat 1915'de ulaşmış, ancak kısa sürede başarısız şekilde geri dönmek durumunda kalmıştı. Bkz. Kröger, "Revolution als Programm", ..., s. 378.

118 Höpp, *a.g.e.*, s. 50, 51.

119 Romanya'nın işgal altındaki yerlerinde bulunan kamplardan Morile'de Hindistanlılar, Monaskari'de Orta Afrikalı esirler bulunuyordu. Bkz., Doegen, *a.g.e.*, dipnot 1, s. 30.

120 Bihl, *a.g.e.*, s 91; Höpp, *a.g.e.*, s 55

121 Bu konuda bkz. Oltmer, *a.g.e.*, s. 19-22.

122 1915 yılı Mayıs ayında Halbmondlager Kampı'ndaki ziyaretinde Araplarla görüşen M.Ferid bir çoğunun zorla, tehdit ve şantajla Fransız ordusuna yazıldıklarından bahisle bu kimselerin bazılarının Fransa ve Belçika'daki kömür madenlerinde çalıştırıldıklarını anlatıyor. Bkz. M. Ferid, *a.g.e.*, s. 235.

123 Höpp, *a.g.e.*, s. 52.

124 Höpp, *a.g.e.*, s. 52, 53.

125 Hakkı Paşa bu davette yalnız tuğla fabrikasını gezmekle kalmamış, ayrıca İmparator'un sarayında da bir gece misafir edilmişti. Bkz. 27 Mayıs 1918 tarihiyle Berlin Sefiri Hakkı Paşa'dan Hariciye Nezâreti'ne gönderilen şifre telgraf, HR. SYS 2453/47.

126 Höpp, *a.g.e.*, s. 53.

127 Höpp, *a.g.e.*, s. 53.

128 Mart 1916 itibariyle marangozlukta 26, ayakakabıcılıkta 64, terzilikte 44, hasırıcılıkta, oymacılıkta ve diğer mesleklerde toplam 177; dezenfeksiyon ve banyo işlerinde 34, mutafakta 200, kantinde 10, sinemada 2, kanal işçisi olarak 12, yol bakımında 10, bahçıvan olarak 30, camcı olarak 2, tesisatçı olarak 7, elektroteknikçi olarak 1, baca temizleyici olarak 2, itfaiyeci olarak 33, fare yakalayıcı olarak 2, patates soyma makinesinin kullanımı için 40 ve Berlin'nden saha malzemeleri için gelen Mix&Genest firmasına yardımcı olmak için 10 kişi görev alıyordu. Bkz. Höpp, *a.g.e.*, s. 52.

129 İlk defa Chernitz esir kampında başlanan kamp parası uygulaması sonradan diğer kamplara da yayıldı. Zamanla, sonradan nakde çevrilen paralar esirler elinde birikince bazı rüşvet vs. gibi sıkıntılar yaşanmış ve bunun üzerine Almanlar esirlere nakit para verilmesi uygulamasından vazgeçmişlerdi. Bu konu ve kamp parası örnekleri için Bkz., Doegen, *a.g.e.*, s. 77-80 ve Höpp, *a.g.e.*, s. 173.

130 Kurslar genellikle konunun uzmanı Almanlarca veriliyordu. Öğretmenlerin daha önceden Rusya, Hindistan, Avustralya gibi ülkelerde yaşamış ve ora halklarına ve kültürüne aşina kimseler olmasına da dikkat ediliyordu. Kurslarda özellikle dil öğrenimine yönelik faaliyetler ilgi görüyordu. Almanca kurslarına en çok ilgi Sırp ve Ruslardan gelirken, en az ilgiyi Fransızlar gösteriyordu. İngilizler de nadiren bu kursa katılıyordu. Dil eğitiminden başka matematik, astronomi, coğrafya, tarih, elektrik bilgisi, tarım, hukuk, müzik gibi ders konuları vardı. Hatta bazı kamplarda zengin içerikli sayılabilecek kütüphaneler bile oluşturulmuştu. Bkz. Doegen, *a.g.e.*, s. 88-90.

131 Bihl, *a.g.e.*, s. 90.

132 Höpp, *a.g.e.*, s. 53.

133 Bütün kurslar/okullar Rusya'da 30 yıl kadar yaşamış olan yüzbaşı Otto idaresindeydi. Bkz. Bihl, *a.g.e.*, s. 89.

134 *Tanin*, 12 Temmuz 1915, sayı 2358, s. 2.

135 Neşr-i Maarif Cemiyeti'nin gazetede yayınlanan tüzüğünün tam metni şu şekildedir: "Neşr-i Maarif Cemiyeti'nin birinci vazifesi Yekşenbe (Pazar) ve Çarşamba günlerinde 'öğleden saat üçde' ve Cuma Namazına halkını cıyub (toplayarak) din ve siyaset dersleri okuyacak. Neşr-i Maarif Cemiyeti umumen ahlak-ı zemimeden tıyub (kötü ahlaktan men ederek) ahlak-ı hamideye çağıracaktır."

"Neşr-i Maarif Cemiyeti tarafından neşredilen tanzimat" başlığıyla cemiyetin tüzüğü olarak kabul edebileceğimiz ve üyelerinin uymaları gereken kuralları havi beş madde ise şu şekildedir: "1) Turdugumuz [bulunduğumuz] millet-i hakime tarafından kuyılğan [belirlenmiş] istarşilerini itaat [idarecilerine itaat], Kuran-ı Kerim'de: Estaizubillah 'Etiullahe ve eti'urrasul ve uli'l emri münkem'; 2) Her işte nezafetini i'tibar etmek [kibar olmaya dikkat etmek] urunlu urunsız [yerli yersiz] istibra etmemek, ayetullah yazılmış kağıdlarını bedrefge [tuvalette] taşlamamak [atmamak], tükürmemek, kakırmamak [ortalık yere balgam çıkarmamak], üst baş giysusunu her vagıt özünün urununda olurğa tıyuş uluvı ilen [hekesin kıklık kıyafeti her zaman düzgün olması yanında] her vakit ak ve çıska buluvı [her vakit temiz olunmalıdır]. Ayak tırankları kiskan [kesilmiş], saç kiskargan buluvı lazımdır [saçlar traşlı olması lazımdır]. 'Beni el-İslam alâ nezafe'; 3) Otuş oyunu [kumar] oynamamağa, kişi nersesine [başkasına ait şeylere] hyanet etmemeye, yaman sözden [kötü sözden] saklanurga tıyuşır [sakınması lazımdır]. Hususen namaz okuğan efendilere teşviş kılutıyuş tiguldur (Özellikle namaz kılan kimse-leri rahatsız edecek davranışlardan kaçınılmalıdır). Bunlar katı haram işlerdir; 4) Neşr-i Maarif Cemiyeti'nin Yekşenbe [Pazar], Çarşamba ve Cuma günlerinde olacak derslerine mümkün kadar devam iderge [devam edilmeli] ve ihlas ile vükelerga (?) [üyelerine?] ve cemiyetinin aleyhinde yörgüçilerini [hareket edenleri] vaazla (u)tıyuşdır [doğru yola çağırma lazımdır]. 'Etlabü'l ilm mine'lmehd ile'lahd'; 5) Cemiyetin maksudu vükela veçilerinin (?) idrak klur derecede ve tedrici olarak talimde olunur ve azaları da maksud olmayub revacına hizmet iterdayı efendilerini [hizmet etmeye müsait kimselerini] me'almemnuniye kabul ederdir." Burada dikkat çeken husus her bir maddeye mutlaka bir ayetle dayanak sağlanması ve kişilerin ahlaki davranışlarını düzene koymaya dönük olmasıdır. Çok basit kurallardan oluşan maddelerden anlaşıldığı kadarıyla esirlere sıradan medeni kurallar öğretilmeye çalışılmış. Yine aynı programdan anlaşıldığı kadarıyla kendini cemiyet olarak adlandıran bu yapı bir bakıma esirler arasında meydana getirilen teşkilatlanmayla propaganda ve eğitim faaliyetlerinin düzenli şekilde devamını hedeflemekteydi. Esirlerin böyle bir organizasyonu resmi makamların kontrolü dışında yapmaları mümkün olmadığından bu yapılanma genel propaganda faaliyetleri çerçevesinde düşünülmelidir. Yalnız, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi böyle bir yapılanmadan esirler konusuna ilişkin hiç bir kaynakta değinilmemiş olması enteresandır. Tabii oluşturulan "cemiyet" in faaliyetlerini sürdürmemiş olması ihtimali de mevcuttur. Bkz. *Tanin*, 12 Temmuz 1915, sayı 2358, s. 2. (Arap harfleriyle Tatarca yazılan bu metnin Türkçe'ye çevrilmesindeki yardımlarından dolayı Leysen Şahin Hanımefendi'ye çok teşekkür ederim)

136 Bihl, a.g.e., s. 89.

137 1917 yılı Şubatında Almanca kursunda 20, dört ayrı Tatarca kursundaki yedi öğretmen'in gözetiminde 166 kursiyer varken; Rusça kursunda 144 kişiye dört öğretmen düşüyordu. Rusça kursu esir Tatarlardan birisi tarafından veriliyor ve bu ders kapsamında okuma, yazma, hesap, coğrafya, tarih ve din dersleri de gösteriliyordu. 1917 Haziran ayında Gerlachshof'ta verilen Almanca kursuna 10 esir

katılırken, 1918 yılı başında yeniden Halbmondlager Kampı'nda kurs açıldı. 1918 yılı sonbaharına kadar verilen kurslar ve katılımcı sayısı şu şekilde idi: Almanca 17, Rusça 40, Tatarca 18 ve Türkçe 18. Bkz. Höpp, *a.g.e.*, s. 54.

138 Höpp, *a.g.e.*, s. 54, 55.

139 *Tanin*, 9 Kanun-ı sâni 1915, sayı 2174.

140 Bkz. HR. SYS 2424/43 (30 Temmuz 332) ve HR SYS 2423/39 (11 Temmuz 916); 1916 yılı Temmuzunda Almanya'ya gönderilen 1500 adet Kur'an'ın yerine ulaştığını Alman kaynakları da doğrulamaktadır. Bkz. Höpp, *a.g.e.*, dipnot 52, s. 128.

141 HR. SYS 2448/ 35, Tarih: 18.2.1918.

142 HR. SYS 2449/31, Tarih: 10.3.1918.

143 HR. SYS 244/ 31, lef 2.

144 Gezilerden ilki 6 Eylül 1915'de gerçekleştirilmişti. Halbmondlager Kampı'ndaki I. ve III. taburlardan seçilen 30 Müslüman esir, iki Alman subayı gözetiminde sabah 6.30'da Wünsdorf tren istasyonundan Potsdam istasyonuna, oradan önce Kremsern şehrine ve ardından da Berlin merkeze götürüldüler. Şehrin bütün önemli yerleri dolaşıldıktan sonra geri Potsdam'a dönüldü. Gezi öncesinde esirlere Berlin hakkında bilgilendirici bir sunum yapılmış ve Berlin'in fotoğrafları gösterilmişti. Bu geziden sonra gerçekleştirilen ikinci Berlin gezisi de aynı ayın sonlarına doğru, 28 Eylül'de yapılmıştı. Üçüncü ve son gezi ise 1917 yılı Haziranı'nda gerçekleştirildi. Bu geziye 50 esir katılmış ve gezi sırasında Halensee'deki bir lunapark ziyaret edilmişti. 12 Haziran'da gerçekleştirilen bu gezi filme de alınmıştı. Bkz. Höpp, *a.g.e.*, s. 55.

145 Höpp, *a.g.e.*, s. 56.

146 Dr. Weil, Tatar türkülerinin Weinberglager Kampı'nda yapılan ilk kayıtlarını gerçekleştiren kişi olup, Kemaleddin Bedri'nin asistanlığında yaptığı araştırmalarına ilişkin çalışmalarından birini, Berlin Devlet Kütüphanesi'ndeki ses kayıtlarına dayanarak Tatar metinleri üzerine yapmıştır. Çalışma 1930 yılında "*Tatarische Texte. Nach den in der Lautabteilung der Staatbibliothek befindlichen Originalplatten*" başlığıyla yayınlanmıştır. Bkz., Sebastian Cwiklinski, "IX. Yüzyılın Sonundan II. Dünya Savaşı'nın Başlangıcına Kadar Berlin'deki Tatarlar Ve Başkurtlar," Çeviren: Özgür Çınarlı, *Türkler*, C. 18, Yeni Türkiye Yayınları Ankara 2002, s. 890.

147 Höpp, *a.g.e.*, s. 57 ve dipnot 178, s. 67; Ayrıca Kemaleddin Bedri'nin Almanya'daki bilimsel faaliyetleri için bkz. Cwiklinski, *a.g.m.*, s. 891, 892.

148 Bunlardan Halbmondlager Kampı'ndaki I. Tabur'un başında bulunan Fritz Grobba 1915 yılında Şark Dilleri Semineri programında Türkçe dersi veriyordu. Yine Halbmondlager Kampı'nda görevli Oskar Rescher buradaki görevi sırasında Balazuri'nin *Kitab futûh el-Buldan* (Leipzig 1917) ve Zain el-'Avidin'in *Halat el-Mar'a f'l-Hind* (Kadının Hindistan'daki Yeri) adlı kitaplarını Almanca'ya tercüme etmişti. Yine onun "Eine Lexikographische Liste zum Dialekt der Brakna (Senegal-araber)" adlı çalışması *Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen. Westasiatische Studien* adlı dergide (Berlin 21 (1918)) yayınlanmıştı. Diğer üç görevli ile birlikte kampta Kuzey Afrikalı esirlerin mektuplarını kontrol etmekle görevli Rescher bu işindeki materyalleri de aynı dergide (20, 21; 1917, 1918) "Algerisch-tunesischer Briefe im Faksimile und Transkription mit Anmerkungen" başlığıyla değerlendirip yayınlamıştı. Bkz. Höpp, *a.g.e.*, s. 57, 58 ve dipnot 181, 182, 183 s. 67.

149 Berlin Etnoloji Müzesi Arşivi'nde görevli Dr. Susanne Ziegler'in Almanya'daki bir radyo programında ifade ettiği gibi: "Bütün bu kayıtlara ön ayak olan kişi

Wilhelm Doegen'di. Doegen bir öğretmendi ve daha erken dönemlerde gramofon kayıtları konusunda tecrübe sahibi olmuştu. Yabancı sesleri kaydetmek isteyenini uzaklara gitmesi gerekir. Öyleyse deyim yerindeyse şimdi bu fırsat önüne gelmişti. Yani savaş esirleri kamplarında bu yönde kayıtlar yapabiliyordu. Ve pahalı bir aksiyona start verilmişti. Prusya Dil Araştırmaları Komisyonu (phonographische Kommission) antropologlardan oluşuyordu. Örneğin Berlin Etnoloji Müzesi Müdürü Felix v. Luschan da antropolog olarak oradaydı. Ayrıca bütün alanlardaki meşhur dilbilimciler buradaydı. Bunlardan, tanınmış Hindoloji uzmanı Helmut von Glassenapp gibi bir çok meşhur kişilik de bu komisyonda bulunuyordu." Bkz. Gott und die Welt. Nützliche Exoten. Muslime im goldenen, deutschen Kaiserkäfig. Eine sendung von Mathias Schirmer. Yayıncı: Sender Freies Berlin, yayın tarihi: 24.05.1998, yayın saati: 8.30-9.00/ radio kultur. Metin halindeki kayıttaki sayfa numarası 8. Bu radyo kaydının yazılı metni Gerhard Höpp'ün *Zentrum Moderner Orient* Berlin Enstitüsü'ndeki terekesinde yer almakta olup, bir nüshası arşivimde bulunmaktadır; Bu konuda ve Berlin'deki ses kayıt arşivleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Susanne Ziegler, "Die Akustischen Sammlungen", *Theater der Natur und Kunst. Wunderkammern des Wissens*, Essays, herausgegeben von Horst Bredekamp- Jochen Brüning und Cornelia Weber içinde, Humboldt Universitaet zu Berlin und Henschel Verlag, Berlin, 2000, s. 197-206.

150 Doegen, a.g.e., s. III-VI.

151 Doegen, a.g.e., s. 2.

152 Doegen'in Müslüman esirleri de içine alan tespitlerinden bazılarını aşağıda veriyoruz: "Türk-Moğol Halklar:

Kazanlı, Ufalı, Orenburglu, Kırımli ve diğer vilayetlerden neşeli ve yaşam sevinci taşıyan Tatarlar; Bozkır Kazakı olarak adlandırılan kaba Kırgızlar; Ural ırmağının geniş bozkırlarından gelen savaştı Başkurtlar; solgun (yüzlü) Çuvaş köylüleri ve Volga'dan avcı Tatar- Fin kanından insanlar. ...

Karışık renkli Kafkas halkları: Yüksek alınlı ve kemer burunlu yakışıklı Gürcüler; yerel Çerkez kostümünde, süslü ve gururlu İnguşlar; ..; pek nadir sayıda Avar köylüleri ve yine pek az sayıda Hazar Denizi kıyısındaki Dağıstan'dan bazı kimseler. Ermeniler

Asya'nın Indogermen ırkına mensup milletleri: İngiltere'nin farklı deri renklerine sahip destek halkları: Brahmanlar, sakallı, bıyıklı ve aslana benzeyen görünümleleriyle Sihler. Müslüman Hindliler. Farisi halklar: Cesur Afganlılar ve Belucistanlılar; İran'dan göç etmiş ve son derece ciddi Osetler. Pek seyrek olarak Önasyalı Kürtler

Almanya'ya karşı girilen bu her renkten, yok etme savaşına gelmiş Afrikalılar: Kuzey Afrikalı Müslüman Semitler: Sarı Arap sipahileri; Koyu dövmele Faslılar; çabuk gaza getirilen (Leichtreizbar) Tunuslular ve kolay heyecanlanan Cezayirli-ler; sakın Libyalılar ve bazı kötü niyetli, pis halklar.

Kuzey ve Orta Afrika'dan gelen koyu renkli Hamit; Kuzey Afrika'nın eski halklarının torunları kahve rengi derili zeki Berberler; düşünceli, koyu kahverenkli deriye ve sık siyah saçlara sahip Somalililer; Batı Sudan'dan gelen ciddi Fulanililer. Her iki grup da İngiliz ordusundan. Afrikalı ve Uzakdoğulu, Malaylılar ve Tahitiler ..., Kanada'dan ve Amerika'dan gelen devâsa, kuvvetli ve dost canlısı Kızılderililer ..."

Bkz., Doegen, a.g.e., s. 31-35.

153 Bu gecikmelere bir başka örnek de NfO görevlisi Hintli Mansur Ahmet'in 1915 yılı sonlarında İstanbul'a dönmesiyle ortaya çıkmıştı. Bu sırada kamplarda iş-

lem görmesi gereken birikmiş mektup ve kartların 1513'ü Arapça, 154'ü Urduca, Hindce ve Gurmunki dilinde, 2'si Tatarca, 14'ü Fransızca ve 15'i İngilizce idi. Bkz. Höpp, *a.g.e.*, s. 58.

- 154 Almanya'daki esirlerin mektuplarının kontrolleri konusunda daha geniş bilgi için bkz., Doegen, *a.g.e.*, s 71-75.; Höpp, *a.g.e.*, s. 59, 60.
- 155 Hem bazı kamp görevlilerinin çalışmaları hem de resmî kurumların ses ve görüntü kayıtlarını sistemli şekilde alıncı bunları çeşitli şekillerde yayınlamaları, propaganda konusunda yeni bir anlayışın geliştiğini gösteriyordu. Bu anlamda basında kamplarla ilgili haberler ve fotoğraflar yayınlanırken savaş propagandası kapsamında çeşitli fotoğraf albümleri ve kronikler de yayınlanıyordu: Kriegsbilder, Kriegskronik, Der Grosse Krieg in Bildern; Alexander Backhaus'un "The Prisoners in Germany", "Völkerzirkus unserer Feinde", Albrecht Wirth'in "Die Geschichte des Weltkrieges", A. Röper'in "Prisoners of War in Germany", "Aus deutschen Kriegsgefangenenlagern". Bkz. Höpp, *a.g.e.*, s. 69; Üç kitaplık seri şeklinde yayınlanan "Aus deutschen Kriegsgefangenenlagern" başlıklı eserler Alman Dışişleri'nce Osmanlı Devleti'nin Berlin Sefareti'ne verilmiş ve oradan da (6 Ağustos 1916) Osmanlı Devleti'ne gönderilmiştir. Bkz. HR. SYS 2421/5, HR. SYS 2424/22.
- 156 İtali kısımlar aynen alınmıştır. Bkz., Bihl, *a.g.e.*, s. 86, 87.
- 157 Höpp, *a.g.e.*, s. 71.
- 158 Berlin Sefareti'nden gelen 11 Kasım 1916 tarihli bir yazıda Hakkı Paşa, Müslüman esirlere yönelik Sefaret tarafından yapılan masrafları işaret ederek, Dahiliye Nezareti'nden veya Harbiye Nezareti'nin Teşkilat-ı Mahsusa bütçesinden münasip miktarda bir meblağın Berlin Sefareti'ne gönderilmesini istihram ediyordu. Bkz. HR SYS 2427/11, lef 2.
- 159 Şeyh Salih et-Tunusî (1869-1920) hakkında bkz. Peter Heine, *a.g.m.*; Tunusî'nin hayatı ve Almanya'daki faaliyetleri hakkında bir değerlendirme için bkz. Herbert Landolin Müller, *a.g.e.*, s. 270-280.
- 160 Abdülaziz Çavuş, Mısır'ın İskenderiye şehrinde doğan bir Tunusludur. Medine'deki İslam Üniversitesi'nin ve Kudüs'deki Selahaddin Eyyubi Medresesi'nin müdürlüğünü yaptı. 11.4.1915'de NfO'da "Mısır ve Savaş" (Ägypten und der Krieg) adlı bir konferans verdi. Halifelikle ilgili broşürler kaleme aldı. (bkz. *Hilafet-i İslamiyye ve Âl-i Osman*, Bedir Yayınevi, İstanbul 1993) "*Cihân-ı İslâm*" ve "*El-Adl*" isimli gazetelerde İslamcı yazılar kaleme aldı. Kudüs'deki Selahaddin Eyyubi medresesinden 1916 yılında ayrılmasına sebep Cemal Paşa ve Şeyhülislam Hayri Efendi ile olan anlaşmazlığıydı. Araplar arasında Jöntürk/İttihat Terakki Komitesi taraftarlığıyla suçlanıyordu. 1916 yılı Nisan'ında İstanbul'da Enver Paşa'nın desteğiyle *El-Alem el İslâmî* (*El Alemül İslâm*) adlı dergiyi kurdu. Dergi Panislamist çizgideydi ve dergideki yazıların bazılarında Almanya, kafir ülkesi olarak geçiyordu. (*Bonn, Orientalia Generalia Nr 9 nr 2* Bd. 4) Bu derginin Almanca versiyonu Berlin'de 19.11.1916'dan itibaren "*Die Islamische Welt*" adıyla çıktı. Şeyh Salih'e karşı olduğu yolunda Alman belgelerinde bazı ifadeler mevcuttur (*Bonn, AA Der Weltkrieg Nr 11 t secr ...*Bd. 7). NfO'nun İsviçre'deki temsilcisi ve Alman ajanı Jacoby'nin "güvenilir kaynaklar"dan 1917 yazında bildirdiğine göre, Çavuş Berlin'de kaçakçılık işine girişmeye kalkmıştı. Aynı ifadeye göre Çavuş'in etrafı Türk vurguncularla doluydu (*Bonn AA, Der Weltkrieg Nr 11 t secr ...* Bd. 13, *Beilage zu Romberg 2249 an Reichskanzler* (23.7.1917)). Buradaki bilgiler ve künyesi verilen belgeler için bkz. Bihl, *a.g.e.*, s. 89 ve dipnot 189, s. 286;

Abdülaziz Çaviş "Die Islamische Welt"i Abdülmalik Hamza ile birlikte çıkartıyordu. Toplam on altı sayıda 1008 sayfa kadar yayın yapan İslamische Welt'in yayın yönetmeni Çaviş'e karşı Almanlar şüpheli yaklaşıyorlardı, çünkü İstanbul'da çıkardığı *El-Alemü'l İslam*'da Almanları suçlayıcı ve diğer "kafirler" sınıfına dahil eden açıklamaları bulunuyordu. Enver Paşa'nın desteği sayesinde Çaviş, dergiyi çıkarma konusunda bir engellemeyle karşılaşmadı. Çaviş, savaştan sonra Halifeliğin kaldırılmasına kadar Türkiye'de kaldı. *Die Islamische Welt* dergisi için bkz., Höpp, *Arabische und islamische Periodika in Berlin und Brandenburg 1914-1945*, Berlin 1994, s. 13-15; Landau, *a.g.e.*, s. 111. İslamische Welt dergisi Osmanlı ülkesinde Almanların çıkarttığı dergilere karşı Osmanlı Devleti'nin Almanya'da gerçekleştirdiği müteakbil bir faaliyet olarak da görülebilir. Çaviş'in faaliyetleri hakkında bir başka değerlendirme için bkz., Müller, *a.g.e.*, s. 280-285;

161 Bihl, *a.g.e.*, s. 89.; Höpp, *a.g.e.*, s. 71.

162 Kazanlı Osman Kadı 5 Eylül 1915'de ulaştığı Berlin'de 13 Eylül 1915'de göreve başlamıştır. Kendi ifadesiyle Dahiliye Nezareti'nin "*emr-i şifâhî ve telkinât(ı) üzerine onların* (Tatar esirlerin) *Memâlik-i Osmaniye'ye hicretleri hususunda her türlü teşvikâtta bulunarak*" görevini ifa etmişti. 18 Mart 1915 tarihli bir mektubundan o tarihte İstanbul'da bulunduğu ve bundan önce de iki kez kaplıca tedavisine gittiğini ifade eden Kadı Osman, demekki 1916 yılının Ocak ayı başlarına kadar Weinberglager Kampı'ndaki görevini sürdürmüştü. Kadı Osman'ın Harbiye Nezareti'ne gönderdiği yazışmalar için bkz. Vahdet Keleşyılmaz, "Teşkilat-ı Mahsusa ve Cermen Esir Kamplarındaki Tatarlar", *Ankara Üniversitesi Atatürk Yolu Dergisi*, cilt 6, Sayı 21 (1998), s. 67, 68, 69 ve 74.

163 Abdürreşid İbrahim, 23 Nisan 1857'de Sibiry'a da Tobolsk'a bağlı Tara kasabasında dünyaya geldi. Aslen Buharalı bir Özbek aileden gelmektedir. Medrese eğitimi almış ve 1880 yılında hacca gitmek üzere ilk defa İstanbul'a gitmiştir. İstanbul'da iki ay kaldıktan sonra Arabistan'a gitmiş ve 1884 yılına kadar Medine'de çeşitli İslam alimlerinden dersler okumuştur. 1884'de İskenderiye üzerinden İstanbul'a, oradan da Tara'ya dönmüş ve orada müderrislik yapmıştır. 1895'de yeniden İstanbul'a gitmiş ve Rus Çarlığı'na karşı siyasi mücadelesini oradan sürdürmüştür. Bu sırada *Çolpan Yıldızı* adlı kitabını İstanbul'da bastırarak gizlice Rusya'da dağıttırıştır. 1896'da Avrupa'ya gitti ve orada (İsviçre'de) Rusya Müslümanlarının durumu hakkında Rus Sosyalistleriyle irtibata geçti ve onlardan yardım istedi. 1897'de üç yıl sürecek seyahatine İstanbul'dan başladı ve Mısır, Hicaz, Filistin, İtalya, Avusturya, Fransa, Bulgaristan, Sırbistan, batı Rusya üzerinden Çin Türkistan'ına ve oradan da Sırbistan'a, memleketi Tara'ya döndü. 1902'de Petersburg'da yayınlamaya başladığı *Mir'ât* adlı dergiyle Rusya Müslümanlarının meselelerini ele aldı. Bu arada döndüğü İstanbul'da Rusların baskısıyla tutuklanarak Odesa'ya sürüldüyse de sonradan serbest bırakıldı ve Petersburg'a yerleşerek orada bir matbaa kurdu. Dini ve siyasi eserler yayınladı, *Ülfet ve Tilmiz* adında gazeteler çıkardı. 1905 Rus devriminden sonra Rusya Türklerinin biraraya gelmeleri ve hakları için siyasi faaliyetlerine ağırlık verdi. 1907 yılında Batı Türkistan, Buhara, Semerkant, Yedisu ve civarını kapsayan bir seyahate çıktı ve Tara'daki ailesini alarak Kazan'a yerleşti. 1908 yılı Eylül ayında buradan hareketle Sibiry, Moğolistan, Mançurya, Japonya, Kore, Çin, Hindistan, Hicaz ve Ortadoğu üzerinden İstanbul'a geçerek 1910'da yolculuğunu noktaladı. Bu seyahati ile ilgili hatıralarını *Alem-i İslâm* adıyla neşretti. *Sırat-ı Müstakim*'de yazıları yayımlandı. İtalyanların işgali üzerine 1911'de Büyük Sahra'yı aşarak Trablusgarb'a

gitti oradaki mücadeleye katıldı. Birinci Dünya Savaşı esnasında Almanya'ya giderek Rusya Müslümanları nezdinde Osmanlı Devleti adına propaganda çalışmalarına katıldı. Savaştan sonra 1922-23'de Rusya'da, 1930'da Kahire'de, 1930-31'de Mekke'de bulunduktan sonra 1934'de ailesiyle Japonya'ya gitti ve oraya yerleşti. Tokyo camisinin yapılmasına önayak oldu ve orada imamlık yaptı. 1939'da Japonya'da İslam'ın resmen tanınmasına vesile oldu ve 17 Ağustos 1944'de Tokyo'da vefat etti. Bkz. Mustafa Uzun, "Abdürreşid İbrahim", *DİA*, cilt 1, İstanbul, 1988, s.295-297.

164 Bihl, *a.g.e.*, s. 88.

165 Alimcan İdris'in Harbiye Nezareti'yle yazışmalarına ve kendi ifadelerine dayanan bilgiler için bkz., Keleşylmaz, Cermen Esir Kamplarında ...", s. 70, 71 ve 73.

166 Bihl, *a.g.e.*, s. 88.

167 Abdürreşid İbrahim, propagandaya tabi tuttukları ve Türkiye'ye gitmeye hazır hale getirdikleri Müslüman esirlerin nakil işinin sonuçlandırılması için adeta yalvarıyordu. Bkz. Keleşylmaz, *a.g.m.*, s. 75,76.

168 1883'de Kazan'ın Simbir vilayetinde bir köyde dünyaya gelen Halim Sabit (Şibay), ilköğrenimini Sâmerâ'da yapmış, daha sonra medrese eğitimi yanında Rus lisesinden de mezun olmuştur. Eğitimini sürdürmek üzere 1901 yılında İstanbul'a gelen Sabit, 1910 yılında Darülfünun İlahiyat Şubesi'nden mezun olmuştur. Orta Asya ile irtibatını sürdüren Halim Sabit, Darülfünun'da müderrislik yapmıştır. Halim Sabit, 1914 ile 1918 yılları arasında "modernist- İslâmcı ve Türkçü-İslâmcı" olarak nitelendirilen *İslam Mecmuası*'ndaki yazılarıyla tanınan bir şahsiyettir. Daha sonra görüleceği üzere, 1915 yılı Nisan-Mayıs döneminde Teşkilat-ı Mahsusa adına Almanya'ya gitmiş ve oradaki propaganda faaliyetleri hakkında bir takım incelemelerde bulunmuştur. 1916 yılı Kasım ayında İttihat ve Terakki heyeti ile Suriye Cephesi'ndeki Cemal Paşa komutasındaki IV. Ordu'yu ziyarete gitmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar bir şekilde devlet adına faaliyetler içinde bulunan H. Sabit, Cumhuriyet döneminde ticaretle de meşgul olmuş ve 1919-1939 arasındaki hayatının büyük kısmını Avrupa şehirlerinde geçirmiştir. 1939'da Türkiye'ye dönen H. Sabit *İslam Ansiklopedisi*'nde çalıştığı gibi 1944 yılından itibaren Diyanet İşleri Başkanlığı Müşavere Heyeti'nde de yer almış ve 27 Aralık 1947'de Ankara'da ölmüştür. Bkz. Ali Birinci-Tuba Çavdar, "Halim Sabit Şibay", *DİA*, cilt 15, İstanbul, 1997, s. 336-337.

169 Bihl, *a.g.e.*, s. 88, 89 ve dip. 180, s. 285; 1892'de İstanbul'da doğan Ahmed Muhiddin, 1914 yılı başlarında devlet bursuyla Almanya'ya gider, ancak savaş nedeniyle geri döner. Ziya Gökalp ve Halim Sabit'le münasebeti olan Ahmed Muhiddin *İslam Mecmuası*'nda 1915 yılından itibaren yazılar kaleme alır. 1916 yılı başında tekrar Almanya'ya gider. Bir süre Leipzig'de çıkan bir gazetede çalıştıktan sonra 1 Mayıs 1916 ile 1921 yılları arasında Türkçe okutmanlığı yapacağı Leipzig Üniversitesi Sami Dilleri ve Edebiyatı Enstitüsü'nde görev alır. Aynı üniversitede doktora da yapan Ahmed Muhiddin, tezini 1921 yılında bitirir ve bir süre daha Türkiye Almanya arasında gidip geldikten sonra Ekim 1922'de kesin olarak Türkiye'ye döner. Bütün birikimine rağmen Türkiye'de düzgün bir iş bulamayan Muhiddin, 3 Temmuz 1923 yılında İstanbul'da sefalet içinde hayatını kaybeder. Muhiddin'in hayatı ve eserleri hakkında bkz. Ahmed Muhiddin, *Modern Türklükte Kültür Hareketi*, Tercüme ve inceleme Suat Mertoğlu, Küre yayınları, İstanbul, 2004. Ahmet Muhiddin'in hayatını anlatan kısmında Mertoğlu, Halim

Sabit'le Ahmed Muhiddin'in Ziya Gökalp'in delaletiyle *Alman istihbarat dairesinde* tanıştıklarından bahseder. Ancak burada ne tarih ne de yer verilmiştir. Alman istihbarat dairesinden kastı *Nachrichtenstelle für den Orient* olabileceği gibi, 1915 yılından itibaren Osmanlı Devleti içinde örgütlenen *Nachrichtensaal* organizasyonu da olabilir. Her halukarda Ahmed Muhiddin'in NfO ile bir şekilde irtibat kurduğunu göstermesi bakımından kayda değer bir bilgidir. Bkz. Ahmed Muhiddin, *a.g.e.*, s. 8.

170 Bihl, *a.g.e.*, s. 88.

171 Bu konudaki tartışmalar için bkz. Bihl, *a.g.e.*, s. 88 ve dipnot 174, s. 283, 284.

172 Höpp, *a.g.e.*, s. 71, 72.

173 Höpp, *a.g.e.*, dipnot 40, s. 92.

174 Hadj Abdullah (Bukabuya Ruba), Fransız ordusunda Cezayirli bir yarbaydı (*Oberstleutnant*)dı ve Savaşın başlarında yanındaki askerlerle Alman tarafına geçmişti. Zossen'deki Müslüman esir kamplarında faaliyet gösterdi. Bir süre sonra kamp yönetimince Fransız casusluğuyla suçlanınca 1.11.1915'den itibaren NfO bünyesinde çalışmaya başladı. 16.11.1915'de NfO'da "Fransız Ordusunda Bir Müslüman Subayın izlenimleri" adlı bir konferans verdi. NfO adına Fransızca propaganda broşürleri kaleme aldı: "*Les Soldats musulmans au service de la France*", "*L'Islam dans l'Armée française*". Daha Fransız ordusundayken onun anti-Fransız, pro-Türk ve pro-Alman bir davranış içinde olduğuna ilişkin Halbmondslager Kampı'ndaki Müslüman esirlerin ifadeleri 4.7.1916'da toplanarak Alman Genelkurmayı Siyasi İşler Bölümü'ne (Sektion Politik) gönderildi. Bukabuya Osmanlı'da çıkan *El-Adl* ve *Hilal* adlı gazetelere de makaleler yazdı. Bkz. Bihl, *a.g.e.*, dipnot 187, s. 286.

175 Arabi'nin planında I. taburun başında Bukabuya, II. ve IV. taburda Sadık ve III. taburda Camilü bulunuyordu. Bkz. Höpp, *a.g.e.*, s. 72.

176 Höpp, *a.g.e.*, s. 73.

177 Bu arada, daha önce bahsedildiği üzere, Romanya'da oluşturulan kamplara nakledilen Müslüman esirlere yönelik propaganda faaliyetleri orada yapılmaya devam etmekte idi. Bkz. Höpp, *a.g.e.*, s. 73.

178 Bu tartışmalarla ilgili olarak bkz., Höpp, *a.g.e.*, s. 74, 75.

179 Bu propagandacılar çeşitli yurtdışı tecrübelerine sahip Eduard Magnus, Klippel, Emil Nier ve Marx adındaki Almanlardı. Aynı şekilde Mayıs 1916'da Hindililere yönelik propagandanın da tamamen Almanlarca (Graetsch ve Walther) yapıldığı anlaşıyor. Bkz. Höpp, *a.g.e.*, s. 75, 76 ve 94.

180 Tunus'da Osmanlı döneminin ileri gelen Türk ailelerinden birine mensup olan Ali Başhamba 1870'li yıllarda (1879(?)) Tunus'da dünyaya gelmiş. Tunus'da liseye ve medrese eğitimine devam eden Ali Başhamba Paris'de hukuk eğitimi almış ve Tunus'a döndükten sonra avukatlık yapmaya başlamıştır. Bu sırada siyasetle de ilgilenmeye başlayan Başhamba, iyi bir hatiplik yanında tartışmadan çekinmeyen yapısıyla da dikkat çekiyordu. Kökleri İslam'da modern bir dünya görüşüne sahip olan Başhamba 1907 yılından itibaren *Le Tunisien, Organ des intérêts indigènes* adlı gazeteyi kurdu ve gazetenin başına kendisi geçti. Gazetenin amacı Fransız idaresindeki Tunus halkının eğitiminin ve ekonomik durumunun yükseltilmesine katkıda bulunmak yanında Tunus'un idaresinde Tunusluların daha fazla söz sahibi olmasıydı. Gazetenin, dolayısıyla da Başhamba'nın amacı, doğrudan Fransız idaresine karşı bir hareketten ziyade, mevcut şartların iyileştirilmesiydi. *Jön-Tunuslular* hareketi olarak da adlandırılan hareketin lider kadrosu

içinde yer alan Başhamba, arkadaşlarıyla birlikte Fransız idaresine karşı giriştikleri bir boykot eylemi (Tramway-Boykott) sonrasında, 1912 yılında (diğer üç kişiyle birlikte) Tunus'tan sürgün edildi. Önce Paris'e giden Ali Başhamba, oradan İstanbul'a geçti. İstanbul'da sürgünde yaşayan gruplarla bağlantıya geçen Başhamba, Şekip Arslan'ın aracılığıyla İttihat ve Terakki'nin ileri gelenleriyle de münasebet kurdu. Bu ilişkiler sayesinde kısa sürede Osmanlı Devleti'nde Şura-yı Devlet üyeliğine seçildi. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra Süleyman Askeri'nin başında olduğu Teşkilât-ı Mahsusa'da ikinci adam konumuna getirildi ve Osmanlı Devleti'nin özellikle Kuzey Afrika'ya yönelik faaliyetlerinde etkili oldu. Ali Başhamba'nın Teşkilât-ı Mahsusa bünyesindeki asıl sorumluluk alanı basındı ve bunun içinde İsviçre ve düşman ülkelerin basını da bulunuyordu. Ali Başhamba'nın savaş sırasında İsviçre'de yaşayan kardeşi Muhammed Başhamba üzerinden İtilâf Devletleri ile bağlantı halinde olduğu yönünde söylentiler de çıkmıştır. Ali Başhamba 1918 yılında İstanbul'da öldü. Bkz. Müller, *a.g.e.*, s. 243-251.

- 181 Alman elçisi Wolff-Metternich bu konudaki düşüncelerini Temmuz 1916'da kaleme almıştır. Bkz. Höpp, *a.g.e.*, s. 76,77.
- 182 Höpp, *a.g.e.*, s. 77.
- 183 Bihl, *a.g.e.*, s. 96.
- 184 Bihl, *a.g.e.*, s. 96, 97.
- 185 Schabinger, *a.g.e.*, s. 130.
- 186 Höpp, *a.g.e.*, s. 101.
- 187 Schabinger, *a.g.e.*, s.130.
- 188 Dr. Adler'in NFO'nun diğer "gazetecilik" faaliyetlerine yönelik eleştirilerini de içine alan 4 haziran 1915 tarihli raporu için bkz. PA AA, R 1501.
- 189 Schabinger açıklamasında, esirlere yönelik propagandanın, gazete üzerinden mümkün olduğunca "belli edilmeden" yapıldığını da belirtmiştir. Bkz. *aynı belge*.
- 190 Gerhard Höpp, *Arabische und islamische Periodika in Berlin und Brandenburg*, Berlin, 1994, s. 9.
- 191 Höpp, *Muslime in der Mark*, s. 102.
- 192 Höpp, *a.g.e.*, s. 102, 103; Vahdet Keleşyılmaz, "I. Dünya Savaşı'nda Esir Askerler Üzerinde Panislamizm Propagandası Teşebbüsü," *Kebikeç*, no: 10, 2000, s. 32.
- 193 Schabinger, *a.g.e.*, s. 130, 131.
- 194 Höpp, *a.g.e.*, s. 74 ve dipnot 70, s. 93.
- 195 Keleşyılmaz, *a.g.m.*, s. 32, 33.
- 196 Keleşyılmaz, *a.g.m.*, s. 33.
- 197 Höpp, *Arabische und islamische Periodika ...*, s. 8.
- 198 Schabinger'in Legationssekretär Wesendonk'a 1 Mayıs 1915'de yaptığı teklif ve 11 Mayıs'da İmparatorluk Matbaası'ndan verilen cevap için bkz. PA AA, R 1501.
- 199 Höpp, *Muslime in der Mark*, s. 104.
- 200 Höpp, *a.g.e.*, s. 104.
- 201 Höpp, *Arabische und islamische Periodika ...*, s. 10.
- 202 Höpp, *a.g.e.*, s. 12 ve dipnot 67, s. 47.
- 203 Höpp, *Muslime in der Mark*, s. 104.
- 204 Höpp, *a.g.e.*, s. 105.
- 205 Höpp, *a.g.e.*, s. 105, 106.

206 HR. SYS 2427/43 31.

207 Aynı belge lef 3, 18 Kasım 1916. Bu ifadeye rağmen Osmanlı Arşivi'nde konuya ilişkin yaptığımız araştırmada bu "evrakların" varlığına şahit olmadık.

208 *El-Qible* gazetesi ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Ortadoğu'da gazeteler üzerinden verilen mücadele için bkz. William L. Cleveland, "The Role of Islam as political Ideology in the First World War," E. Ingram (ed), *National and International Politics in the Middle East, Essays in Honour of Elie Kedourie* içinde, London 1986, s. 84-101.

209 Höpp, *Muslime in der Mark*, s. 106, 107.

210 Barch, AA, 64101 film. 14 Haziran 1918 yılında Von Wesendonk'a Herald Cosack tarafından sunulan memorandum.

211 Höpp, *Muslime in der Mark*, s. 108, 109.

212 Höpp, *a.g.e.*, s. 113.

213 Höpp, *a.g.e.*, s. 114.

214 Höpp, *a.g.e.*, s. 115.

215 *Tanin*, 11 Temmuz 1915, Sayı 2357, s. 1; 11 Temmuz'da *Tanin*'de bu haber çıkar-ken, 12 Temmuz'da *Tanin* adına Almanya'da muhabirlik yapan Ahmed Emin'in "Zossen Üserâ Kararghi'nda" başlıklı yazısı çıkmıştı. Ancak Ahmed Emin'in yazısında ne bir gün sonra açılacak camiden ne de yapılacak törenlerden bahsediliyordu. Tatarların bulunduğu Weinberglager Kampı'na gittiği anlaşılan Ahmed Emin, orada Abdürreşid İbrahim'i "bulmuş" olduğunu bildirmektedir. Berlin civarında (o gün) 13.000 Türk esirin varlığından haber veren Ahmed Emin'in Halbmondlager Kamp'nda açılacak cami ve yapılacak törenden haberinin olmaması mümkün değildi. Fakat esirlerle ilgili peşpeşe yazılar yazdığı bir sırada bu konudan bahsetmemiş olması dikkat çekicidir.

216 Bihl, *a.g.e.*, s. 118.

217 Caminin imamı olarak Hüseyin ismi geçmektedir Bkz. Höpp, *a.g.e.*, s. 118,119. Bu kişi muhtemelern Hüseyin el-Hıdr idi.

218 Höpp, *a.g.e.*, s. 121.

219 Höpp, *a.g.e.*, s. 122.

220 HR SYS 2412/8, (4.6.1915), lef 1.

221 Hariciye Nezareti'nin 4 Ağustos 1915'deki cevabı için bkz. aynı belge, Lef 2.

222 Müslüman esirlere verilmesi düşünülen ziyafet için Osmanlı Devleti'nin ne kadar yardımda bulunmasının uygun olacağı yönündeki bir soruya, Berlin'den 6 Ağustos'da gelen cevapta "üserâya verilecek ziyafet için iştirak-i nakdî Sefâret-i Seniyye tarafından (masraf) olunmak üzere iki bin Mark kifâyet eder" denildikten sonra, sözkonusu ziyafete daha geniş bir mahiyet verilmesi uygun bulunduğu takdirde en az 5000 Mark gönderilmesinin gerekeceği bildirilmişti. Ayrıca Ramazan Bayramı'na kadar Alman subayların gerekli olan hazırlıkları yerine getirebilmeleri için, verilecek paranın telgrafla ve Deutsche Bank vasıtasıyla gönderilmesinin uygun olacağı belirtiliyordu. Bkz. HR. SYS 2412/17, Tarih: 9.8.1915.

223 21 Ağustos'da "*Berlin Sefîr-i Kebiri*"nden Hariciye Nezareti'ne gelen yazıda, "*Alman zabîtanı tarafından üserâ-yı Müslimeye verilen ziyafet için*" gönderilen iki bin Markın zamanında geldiği ve (Alman) "*Hariciye Nezareti*" vasıtasıyla yerine ulaştırıldığı ifade ediliyordu. Bkz. HR. SYS 2412/17, Tarih: 9.8.1915. lef 1.

224 HR. SYS 2412/42, lef 1.

225 Edhem Bey'in telgrafından bir gün sonra, 14 Ağustos'ta, Hariciye Nezareti'ne Sinop mebusu Hasan Fehmi Efendi'nin telgrafı ulaşmıştı. Bkz. HR. SYS 2412/29,

Tarih: 14.8.1915.

- 226 Hariciye Nezareti'ne gelen bu telgrafın Sadaret'e, Meşihat makamına, Başku-mandanlık Vekaleti'ne ve Dahiliye Nezareti'ne de gönderildiğini görüyoruz. Bkz. HR SYS 2412/42, lef 2.
- 227 11 Temmuz 1916 tarihinde Berlin'den gelen şifreli telgrafta, Müslüman esirler için *"taraf-ı eşref hazret-i Pâdişâhî'den dahi münâsib bir meblağ ihsanı münasib olacağı cihetle, üç bin Mark kadar bir meblâğın"* gönderilmesi hususunda Hari-ciye Nezareti'nin aracılık etmesi rica ediliyordu. Bkz. HR. SYS 2423/41, Tarih : 15 Temmuz 1916 (2 Temmuz 332), lef 1.
- 228 HR. SYS 2423/41, lef 2.
- 229 27 Temmuz 1916 tarihinde müsteşar Nedim tarafından gönderilen yazıda *"Bay-ram münasebetiyle"* Padişah adına *"üserâ-yı İslamiye'ye verilecek ziyafet için"* ge-rekli 3000 Mark'ın örtülü ödenekten (*"mesarif-i gayr-ı melhuz"*) karşılanıp telg-raf postasıyla Berlin Sefareti'ne gönderilmesinin *"Meclis-i Vükelâ"* tarafından uygun bulunduğu ve gerekli işlemlerin yapılması için Maliye Nezareti'nin du-rumdan haberdar edildiği belirtilmekteydi. Bkz. HR. SYS 2423/41, lef 5; 8 Ağustos 1916'da Sefir Hakkı Paşa'ya *"taraf-ı Şâhâne'den üç bin Mark ihsan"* buyurulduğu bildirildi. HR. SYS 2423/41, lef 1.
- 230 Bir hafta sonra 16 Ağustos'ta Berlin'den Hariciye Nezareti'ne gönderilen paranın Sefaret'e geldiği bildirilirken, bayramda Sefaretce ayrıca masraf edilmiş olması hasebiyle harcanan ilave meblağın süratle karşılanması da istirham ediliyordu. Bkz. HR. SYS 2423/41, lef 3.
- 231 Alimcan İdris'in telgrafı: *"Zossen ve Weinberg Lageyr'indeki üserâ-yı İslâmiyye için 'iydiyye olarak ihsan buyurulan (1500) Mark'ın Berlin Sefaret-i Seniyyesi'nden ahz olunarak Lager Kumandanlığına teslim olunduğu ve kumandanın dahi meblağ-ı mezkûre yirmi koyun iştira ederek (satın alarak) bayram münasebetiyle Zât-ı Hazret-i Hülâfet penâhi namına üserâya ziyâfet keşide ettiği tasdik olunur."* Bkz. HR. SYS 2423/41, lef 2.
- 232 Telgrafta, Padişah tarafından esirlere bayram için 3000 Mark verileceği kararına atıftan sonra, Osmanlı Bankası vasıtasıyla Berlin'deki *Mendelssohn* Bankası'na, *üserâ-yı İslâmiye'ye* ziyafet masrafı olarak 3760 Mark 50 Pfenig kadar paranın geldiği ve alındığı bildirilirken, gelen meblağın 3000 Mark'tan fazlasına ilişkin bir açıklama bulunmadığı ve bu yüzden de bayram masrafları içinde telâkki edildiği belirtilmişti. Gelen 3000 Mark paranın 1500 Mark'ının bayramda *üserâ-yı İslâmiye'ye* alınan şeker vesaire masrafları için, Ramazan arefesinde Sefaret bütçesinden karşılanan paraya sayıldığı ve kalan 2260 Mark 50 Pfenig paranın da gelecek bayramda kurban kesimi vesaire için sarfedileceğinden Sefaret kasasına konulduğu bildiriliyordu. Bkz. HR SYS 2423/41, lef 4.
- 233 Sözkonusu telgrafta harcamalarla ilgili diğer ayrıntılar şu şekilde verilmiştir: ve-rilen maaşlardan sonra kasada kalan meblağ 136 Mark 90 Santim (Pfenig)'dir.. Ramazan Bayramı'nda esirler için yapılan 1500 Marklık harcama sonrasında kalan 2260 Mark 60 Pfenig'den yapılan harcamalar ise şöyle sıralanmış: Etleri Müslüman esirlere verilmek üzere 20 koyun kesilmiş, fakir ve ihtiyaç sahibi 110 Müslüman esire ikişer Mark sadaka varılmış ve çiftliklerde çalışan bazı esirlere *"ufak tefek hediyeler"* verilmiştir. Sayılan bu masraflar için harcanan para 1730 Mark idi. Bu masraflardan başka olarak Zossen'de Sefaret heyetinin de hazır bulunduğu kurban kesiminde kesim işlerini yapan personelle vesair masraflar için harcama 60 Mark da düşünülünce Sefaret kasasında geriye 500 Mark 50 Pfenig

kalmıştı. Daha önce kasada kaldığı ifade edilen 136 Markla birlikte elde kalan 637 Mark 40 Pfennig'den Alimcan İdris Efendi'nin Eylül ayı maaşı olarak ödenmiş 415 Mark düşülünce, esirler için Sefaret'te 22 Mark 40 Pfennig kalmıştı. Bkz. HR SYS 2427/11, Tarih: 15 Ekim 1916, lef 1.

234 HR SYS 2441/4, lef 1.

235 Aynı belge, lef 2.

236 HR SYS 2441/29.

237 "Üserâ-yı İslamiye'den: Tebaa-i şahanelerinden dahi bir cem-i ğafir [büyük bir kalabalık] huzuruyla bayram namazı eda ve atıyye-i mülükaneleri olan kurbanlar zebh [kesilmiş] ve bu vesile ile bilcümle Hanedan-ı ali şân erkan-ı muhteremesiyle ömür ve şevket-i fârukanelerinin müzdar ve hudud-ı İslamiye'nin yegane mevakkii olan kahraman asker-i şahanelerinin ve müttefik orduların muzaffer ve mansur olmaları için Cenab-ı Hak'a dua ve niyaz edildiği arz-ı atabe-i ulya olunur, sevgili Hakanımız hazretleri." Bkz. HR SYS 2441/15, Tarih: 26.9.1917.

238 HR SYS 2455/18, Tarih: 16 Ramazan 1336. (22 Haziran 1918)

239 HR SYS 2458/44, Tarih: 17 Eylül 1918.

240 Aynı belge, lef 2.

241 "Zossen'de Müslüman Cezayirli, Tunuslu üserâyı ziyaret ettik. Kendilerine Hilafet'ten, İslamiyet'ten bahsettim. Hiç "interesé" olmadılar [ilgilenediler]. Panislamizm [İslamcılık] siyaseti takip edenler; uğraşmadan, çalışmadan böyle fikirler arkasından koşmak ve muvaffak olmak mümkün olmadığını bu harpte anladılar mı bilmem." Tanin'de Aralık 1944'de yayınlanan hatıralarından nakille, Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. III 1914-1918 Genel Savaşı, Kısım I, TTK, Ankara 1953, s. 330, 331.

242 Tanin, 12 Temmuz 1915, "Müslüman Esirler Arasında", sayı 2358 s. 1,2.

243 Tanin, 15 Ağustos 1915, sayı 2396, s. 1.

244 HR. SYS 2412/42, Tarih:13 Ağustos 1915, lef 2; Ayrıca Hasan Fehmi Efendi'nin aynı konuya ilişkin Berlin'den gönderdiği telgraf için bkz. HR. SYS 2412/29, Tarih: 14.8.1915.

245 Tanin, 23 Teşrin-i evvel [Ekim] 1915, sayı 2461. Haberin devamında bayram programından sonra Elçilik'te de bir bayramlaşma töreni düzenlendiği ve bu törene katılan Şeyh Abdülaziz Çavuş, Mısır Milli Fırkası Reisi Ferid Bey, Doktor Sadi ve Dr. Ernst Jäckh tarafından birer konuşma yapıldığı yazılıdır.

246 Keleşyılmaz, ...Cermen Esir Kamplarında..., s. 69, 70.

247 Bihl, a.g.e., s. 91.

248 Tanin, 28 Mayıs 1916, sayı 2679, s. 1.

249 Bihl, a.g.e., s. 91.

250 Konuşmasını bitiren Mustafa Nedim'in bu sözlerinin hemen ardından Müslüman esirler, "çok yaşasınlar" cümlesini kemâl-i harâretle tekrar etmişlerdir." Yapılan konuşma "Hocaefendi tarafından Tatarca'ya tercüme edilmiştir." Konuşma metni için bkz. Tanin, 29 Mayıs 1916, sayı 2680, s. 2.

251 M. Ferid, Mayıs 1915 yılındaki ziyaretinde (Halbmonlager Kampı'na) esirlerle birebir görüşmüştü. Cavid Bey'in Müslüman esirlerle ilgili görüşlerinin aksine kamplardan olumlu bir intiba edinen M. Ferid'in aktardığına göre, Arap esirler Fransa'yı gerçekten sevmiyorlardı ve kalpleri daima halife ile birlikteydi. Bu yüzden de halife ordularında hizmet etmek istiyorlardı. Bkz. a.g.e., s. 237.

252 Höpp, a.g.e., s 72, 73; Bihl, a.g.e., s. 92.

253 Talat Paşa'nın bayram ziyaretinin ayrıntıları için bkz. Armin T. Wegner, *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, Berlin, 20.09. 1918, Abend Ausgabe (Akşam Baskısı).

- 254 Bihl, *a.g.e.*, s. 131.
- 255 İdris, raporunu 15 Aralık 1915'de kaleme almıştı. Bkz., Keleşylmaz, *Cermen Esir Kamplarında ...*, s. 70.
- 256 Bihl, *a.g.e.*, s. 131, 132.
- 257 Bu ifade *Harb Mecmuası* dergisinin 1916 yılı Şubat sayısında Eger esir kampının açılış törenine ait fotoğrafların altında yer almaktadır. Bkz. *Harb Mecmuası* dergisi., yıl 1, sayı 6, Şubat 1331 (1916), s. 83.
- 258 *A.g.e.*, s. 132, 133.
- 259 *A.g.e.*, s. 133, 134.
- 260 *A.g.e.*, s. 134, 135.
- 261 Keleşylmaz, *a.g.m.*, s. 72.
- 262 *Harb Mecmuası*, yıl 1, sayı 6, Şubat 1331 (1916), s. 83.
- 263 Alimcan İdris'in Harbiye Nezareti'yle yazışmalarına ve kendi ifadelerine dayanan bilgiler için bkz. Keleşylmaz, *a.g.m.*, s. 70, 71, 73. Alimcan İdris Avusturya'daki görevinin bittiğini düşünerek olsa gerek 18 Aralık 1915 tarihli raporunda kendi hayat hikayesinden bahisle Sibiry'a'da doğduğu, Buhara'da tahsil yaptıktan sonra İstanbul'da Darülfünûn İlahiyat şubesini bitirdiği bilgisini veriyor. Avusturya'ya nasıl geldiğini ise şöyle anlatıyor: *"..Bundan dört ay mukaddem sırf lütuf ve himmet-i alileri sayesinde diğer üç arkadaşımınla Avrupa'ya ikmal-i tahsil için gitmek üzere iken Ağaoğlu Ahmed Bey'in delaleti üzerine ... Teşkilat-ı Mahsus'a'dan aldığım talimat üzerine arkadaşlarımdan ayrılıp Avusturya'daki Müslüman esirleri karargahına gittim ve iki buçuk ay mütemadiyen çalışarak vazifemi ifa ettim ... Binaenaleyh tekrar üserâ karargahına gönderilmeyecek olursam İsviçre'ye gidip tahsile devam edebilmem için mücade-i alilerini istirham ederim."* İdris, Lozan Ünivesitesi'nde Felsefe öğrenimi görme niyetinde olduğunu ifade ederek, şayet *"Avusturya'daki üserâ meselesi hakkında diğer tafsilat-ı şifahiyeye her ne zaman lüzum görülürse..."* emre amade olduğunu belirtiyordu. Bkz. Keleşylmaz, *aynı makale*, s. 70,71.
- 264 Alimcan İdris, İstanbul'a üçüncü maaşı ve yol parası da verilerek gönderilmişti. Bkz. *a.g.m.*, s. 71.
- 265 Höpp, *a.g.e.*, dipnot 36, s. 92.
- 266 Keleşylmaz, *a.g.m.*, s. 70, 71.
- 267 Bihl, *a.g.e.*, s. 88
- 268 Abdürreşid İbrahim propaganda faaliyetinde bulundukları ve Türkiye'ye gitmeye hazır hale getirdikleri Müslüman esirlerin nakil işinin sonuçlandırılması için adeta yalvarıyordu. Bkz, Keleşylmaz, *a.g.m.* s. 75, 76.
- 269 Bihl, *a.g.e.*, dip. 180, s. 285; Bihl'in verdiği bu bilgiye rağmen Alimcan İdris'in 1918 yılı Eylül ayında Talat Paşa'nın ziyaret ettiği Weinberglager Kampı'nda Kurban Bayramı namazını kıldırılmıştı. Bkz. *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, Berlin, 20.09. 1918, Abend Ausgabe (Akşam Baskısı).
- 270 Bihl, *a.g.e.*, s. 88, 89
- 271 İdris'in ilk görev yeri olan Avusturya'daki Müslüman esirlerin 21 Ekim 1915'de Osmanlı Devleti'nin Viyana Sefiri Hüseyin Hilmi Paşa'ya bir bayram tebriği göndermişlerdi. Bu haber olarak gazetede çıkmıştı. Doğrusu haberde herhangi bir temsilcilik durumundan veya isimden bahsedilmiyordu, ancak sonraki uygulamalarına bakarak bu işin arkasında da o dönem orada görevli olan Alimcan İdris'in olduğu rahatlıkla tahmin edilebilir. Bkz. *Tanin*, 21 Teşrin-i evvel [Ekim] 1915, sayı 2459, s. 1.

272 HR. SYS 2454/96, Tarih: 21.6.1918.

273 HR. SYS 2454/96, lef 1.

274 HR. SYS 2454/96, lef 2.

275 HR. SYS 2454/95, Tarih: 21 Haziran 1918.

276 Hariciye Nezareti 13 Temmuz'da Harbiye Nezareti'ne durumu bildirdikten üç gün sonra Harbiye Nezareti'nden taleplerin karşılanacağı yönünde yazı gelmişti. 20 Temmuz'da da durum Hariciye Nezareti'nce Viyana'ya bildirildi. Bkz. HR SYS 2454/96, lef 3, 4, 5.

4. Bölüm

Müslüman Esirlerin Osmanlı Devleti'ne Sevkleri ve İskânları

Osmanlı Devleti'ne Cihad İçin Gelen Müslüman Esirler

Weinberglager Kampı'nın komutan vekili Yarbay Böhlau 10 Ekim 1915 tarihi itibarıyla esirlere yönelik propaganda faaliyetlerindeki amaçları sıralarken, belirttiği üç unsur¹ arasında "*Kutsal savaşıta (cihadda) Müslümanların Türkiye'nin safında savaşmalarını sağlama*"yı da saymıştı. Yine Nadolny'nin 7 Aralık 1915 tarihli "*propaganda kampları talimatnamesi*" taslağındaki hedefler arasında da propagandanın spesifik amacı olarak, kamplardaki esirlerin Şark'ta askeri amaçlar doğrultusunda kullanılması gösterilmekte idi. Buna göre, Müslümanların Türkiye'de, Hindlilerin bir Hind lejyonunda veya (şayet gerekirse) Şark'ta İngilizlere karşı, Gürcülerin de Kafkasya'da bir ayaklanma meydana gelmesi durumunda, o bölgede kullanılabilmesi öngörülmüyordu. Nadolny'e göre böyle bir kullanımın önşartı ise insanların buna gönüllü olarak katılmayı istemeleriydi.²

Almanya'nın İstanbul'daki elçisi Wangenheim'in Müslüman esirlerle ilgili yaptığı 30 Ağustos 1914 tarihli ilk teklifinde esirlerin askerî amaçlar için Osmanlı Devleti'ne gönderilmesi durumu sözkonusu değildi. Aynı şekilde esirlerle ilgili tasarruf konusunu Wangenheim'in gündemine sokan Osmanlı parlamentosunun Suriye mebusu Şekip Arslan da, esirlerin Osmanlı ordusunda istihdâmı konusunda herhangi bir öneride bulunmamıştı. Nitekim 1969 yılında Arapçası yayınlanan ve Türkçe'ye de çevrilen hatıralarında Şekip Arslan, Wangenheim'la dostluğundan ve onunla sık sık görüştüğünden bahisle, bir gün elçiye "*Almanya'ya savaşta esir düşen bin beş yüz kadar Faslı (ve Cezayirli) Müslüma-*

nun bir İslam ülkesinde yaşamaları için onları İstanbul'a göndermelerini teklif ettim" diye yazmıştır.³

Şekip Arslan'ın hatıralarında bir cümleyle ifade ettiği bu teklifin, Wangenheim'ın Berlin'e gönderdiği telgrafta daha ayrıntılı olduğu görülmektedir. Zira Şekip Arslan, Wangenheim'a, ilk olarak (Kuzey Afrika'da) "*şimdi meydana gelecek bir ayaklanma hareketine silah sağlamanın*" ne kadar önemli olacağından da bahsetmişti. Ayrıca Sultan'ı onore edecek şekilde, "*majesteleri Kaiser'in Müslümanların dostu olduğu açıklamasıyla birlikte, belli sayıda ki Müslüman savaş esiri Turkosa ve Zuafa*"⁴ özgürlüklerini bahsetmesini ve dindaşlarının ülkesine, İstanbul'a, göndermesini de teklif etmişti. Bunun çok iyi bir propaganda aksiyonu olacağına inanan Arslan'a göre, "*bu haber bütün İslam dünyasında yıldırım hızıyla yayılırdı ...*" ve şimdiye kadar uygulanan bütün propaganda faaliyetlerinden daha etkili olurdu.⁵

İlk Esir Kafilesinin Osmanlı Devleti'ne Gelişi ve Meselenin Hukukî Zeminini

Müslüman esirlerin kaderine ilişkin Wangenheim'ın Berlin'e yaptığı teklifin kabul görmesi ancak Enver Paşa'nın da bunu onaylamasıyla gerçekleşecektir.⁶ Wangenheim'ın bu teklifinin Almanya'da çok çabuk kabul gördüğü, Osmanlı Devleti'nin Berlin elçiliğinden Hariciye Nezareti'ne gelen 8 Eylül 1914 tarihli telgrafla ilgili işlemlerden anlaşılmaktadır.⁷ Nitekim Berlin'den gelen telgraf üzerine, Fransız ordusundan ele geçirilen Almanya'daki Müslüman esirlerin bir Alman "*kaimakamı*" nezaretinde Osmanlı Devleti'ne gönderilmesi durumu Babıalî Hukuk Müşavirliği'ne sorulmuş ve 15 Eylül'de müşavirlikten Hariciye Nezareti'ne konuyla ilgili verilen mütalaada *Osmanlı anayasası Kanun-i Esasi mucebince padişahın halife sıfatına haiz olması hasebiyle İslam dininin koruyucusu olduğu ve elindeki bütün imkanlarıyla Müslümanlara yardımda bulunmasının, başında bulunduğu devletin vazifeleri arasında yer aldığı belirtilmiş ve bu açıdan bakıldığında bahsi geçen esirlerin acı dolu esaretlerinin din kardeşlerinin yardımları ve tesellileri ile giderilebileceği, dolayısıyla da bu esirlerin Osmanlı ülkesinde daha müsaid surette hayatlarını geçirecekleri aşikardır*, denilmişti. Velhasıl Almanlarca Fransız ordusundan

esir alınan Müslüman askerlerin Osmanlı Devleti'ne teslimi hususunda Almanya devleti tarafından yapılan teklifin reddedilmesinin sözkonusu olamayacağı kanaatine varılmıştı.

Mütalaanın devamında Osmanlı Devleti'nin savaşta henüz tarafsız konumda bulunmasından kaynaklanabilecek uluslararası hukuki mahzurlara ilişkin bir değerlendirmede de bulunulmuş ve 1907 yılında kabul edilmiş uluslararası Lahey Kara Savaşları (Muharebât-ı Berriyye) Kararları⁸ (LKSK) on birinci maddesindeki “*muharib ordulara mensup askerleri arazisine kabul eden bîtaraf devlet bunları mümkün mertebe harp mevkilerinden uzak mahallerde ikâme edecektir. Devlet-i mezkûre asker-i merkûmeyi ordugâhlarda alıkoymak ve hatta mevaki-i müstahkemede yahut bu bâbda tahsis edilmiş mahallerde habseylemek salahiyetini haizdir. Zabitânı, bîtaraf araziye bilâmusaaade terk etmemek üzere söz alarak taahhütte bulundurduktan sonra serbest bırakıp bırakmayacağı kararlaştırılacaktır*” hükmü icabınca tarafsız bir devletin, muharib askerleri, sözkonusu askerler tarafsız devlet arazisine ister doğrudan doğruya geçmiş, isterse de kendilerini esir eden bir devlet tarafından sevk edilmiş olsunlar, farketmezdi. Dolayısıyla yukarıda ifade edildiği şekliyle tarafsız devletin, esirleri memleketine kabulüyle tarafsızlığı ihlal edilmiş olmazdı. Fakat kabul edilen bu esirlerin tekrar memleketlerine dönmeleri bütün tedbirlere başvurularak engellenmek mecburiyetindeydi. *Yine her ne kadar mezkur LKSK'nın 13. maddesinde, tarafsız devlet arazisine firar eden savaş esirlerinin ve yine aynı şekilde tarafsız devlet arazisine ilticâ eden muharip askerler elinde bulunan esirlerin serbest bırakılacakları açık ise de, bahsi geçen üserâ-yı İslâmiye ne firarî ne de mülteci muhârip askerler mahiyetinde olmadıklarından bırakılmamaları tabiidir*, şeklinde bir açıklama yapılmıştı.

Mütalaanın sonraki kısmında, *Fransa devleti, bunların velev ki bir daha askerî hizmette bulunmamak şartıyla olsun, memleketlerine iadelerini talep edemez*, deniyordu. Çünkü tarafsızlığın getirdiği yükümlülük Osmanlı Devleti'ni, sadece sözkonusu askerleri Almanya aleyhinde istihdam olunmaktan men etmeye mecbur etmekteydi.

Hukukî olarak bir sorun olmadığının açıklanmasına rağmen sözkonusu mütalaada yine de pratik tedbirlerin elden bırakıl-

maması gerektiğinin de altı çiziliyordu: “...Bahsi geçen esirlerin Fransız konsolosu bulunmayan mahallere küçük küçük müfreze halinde sevk edilerek kırlalarda yahut kalelerde (ve) özel mevkiilerde muhafaza altında bulundurulması gerektiği ve zâbitânın dahi müsaadesiz Osmanlı arazisini terketmeyeceklerine dair kendilerinden söz alındıktan sonra serbest bırakılmaları caizdir,” şeklinde açıklanıyordu.

Bu esirlerin Osmanlı ordusunda istihdâm edilmeleri konusundaki görüş ise, ki bunu Alman devleti zımnen teklif etmiştir, şu şekildedir: “Bunlar müctemian ve cebren Osmanlı ordusuna dahil edilemezler. Şu kadar ki arzu edenler katî surette Osmanlı memleketinde ikamet edeceklerini taahhüd ve beyan etmek şartıyla 1326 [1910] tarihli tahrirat-ı umumiye mücebince tâbiyet-i Osmaniye’ye girme talebinde bulunabilirler ve bu takdirde kanûnen icâb eden şartları ifâ ile teb’aa-i Osmaniye’den olduktan sonra dahî asker olabilirler.” İkinci bir şık olarak da şu sunulmaktadır: “Osmanlı hükümetinin tasvibine iktiran etmek [uymak] şartıyla Osmanlı ordusuna girmek isteyen müracaat kapısı açık olduğundan bu müsaadeden müsteffî olmak arzu edenler itirazsız emre itaat edeceklerini beyan eden bir dilekçe vererek ilgili daireye müracaat etmelerine bir engel yoktur. Bu kişilerin asker oldukları en yakın Fransız konsolosluğuna haber verilerek asker yazılırlar...”

Mütalaanın sonunda Almanya’dan gönderilecek Müslüman esirlerin, sulh zamanında Osmanlı Devleti’nde bulundukları döneme ilişkin masraflarının Fransa’dan karşılanmasının “mahremâne bir surette” Almanya’ya bildirilmesinin de faydalı olacağı ifade ediliyordu. Hariciye Nezareti, Babıali Hukuk Müşavirliği’nden aldığı yukarıdaki mütalaayı 19 Eylül 1914’de (6 Eylül 1330) Sadaret’e bildirirken, esirlerin kabulü kararının İtilâf Devletleri ile Osmanlı Devleti arasında doğuracağı siyasi sonuçlar konusuna dikkat çekiliyor ve konunun devletçe *enine boyuna* tartışılıp ona göre karar verilmesi gerektiği hususu ifade ediliyordu.⁹

Bu ikinci belgede Alman imparatorunun, sözkonusu esirlerin savaşa cebren sokulduğu ve İslam ülkesinde hizmet etmek üzere *Darü’l Hilâfe*’ye sevklerinin uygun olacağı görüşünden hareketle böyle bir teklifte bulunduğu ifade edilirken, aslında belgeden sanki Osmanlı Devleti’ne bir emrivâki yapılmış havası da sezil-

mektedir. Gönderilecek esirlerin sayısının henüz belli olmadığı belirtilirken, başlarında bir görevli nezaretinde gelecekleri şeklinde verilen bilgi, Almanların Schabinger refakatinde Kasım ayının ilk yarısı ortalarında yola çıkıp cihad ilânı törenlerinin hemen öncesinde İstanbul'a getirilecek 14 Müslüman esire yönelik hazırlıkları Eylül ayı başı itibarıyla büyük ölçüde tamamlamış olduklarını gösteriyordu.¹⁰

Yapılan birçok diğer faaliyet gibi esirlerin gönderilmesi konusu da Osmanlı kamuoyunu Almanya'nın yanında savaşa girmeye hazırlamak yönünde bir propaganda faaliyeti gibi görünmektedir. Nitekim konuya ilişkin haberler önceden gazetelere servis edilmişti bile.¹¹ 11 Kasım 1914 tarihli *Tanin*'de çıkan haberde, "*Fransız ordusunda bulundukları esnada Almanlar tarafından esir edilen Cezayir ve Tunuslu Müslüman askerlerin Almanya hükümeti tarafından İstanbul'a izâm edileceğini daha evvel yazmıştık. Üserâ-yı mezkûreye ait birinci kafilenin dün akşam saat onda trenle şehrimize muvasalatlarına intizar edilmekte idi. Ahiren haber aldığımıza göre mezkûr kafile bugün geç vakit trenle şehrimize muvâsalat edecektir*",¹² deniliyordu.

13 Kasım tarihli *Tanin*'de ise esirlerin geldikleri haberine rastlanmaktadır. 14 Kasım'da "Cihad İlânı" törenlerine katılan bu ilk esir kafilesinin İstanbul'da geçirdiği sonraki günler onlara esirden ziyade bir *konuk* muamelesi yapıldığını gösteriyor. Öyle ki kafile 17 Kasım'da *Evkâf-ı İslâmiye Müzesi*'ne götürülmüş ve görevlilerce oradaki İslam eserleri hakkında bilgilendirilmişlerdi. Akabinde Almanya'dan gelen "*misafirlere*" çay ve kahve ikram edilmesi de ihmal edilmemişti.¹³

Gelen bu ilk esir kafilesine gösterilen ilginin bir süre daha devam ettiği görülmektedir. Öyle ki, gelmelerinin üzerinden bir ay aşkın bir zaman geçmesine rağmen¹⁴ hâlâ *konuk* gibi algılanıyorlardı ve kendilerine âdeta resmî bir protokol uygulanıyordu. 16 Aralık 1914'de *Cemiyet-i Hayriyye-i İslâmiye*'de esirler onuruna bir "*çay ziyafeti*" tertip edilmişti. Çayların içilmesinin ardından tören bitiminde "*silâh-ı İslâm'ın muzaffer olması hususunda dualar edilmiş*" olması esirlere yüklenen misyonu göstermesi bakımından anlamlı olsa gerektir. Buradaki programa birinci dereceden olmasa da üst düzey sayılacak devlet erkânının ve de ulemânın itibar gösterdiği anlaşılmaktadır. İttihat ve Terakki'nin

kâtib-i umûmîsi Mithad Şükrü Bey ile *müsteşar-ı meşihatten* Hacı Ulya Efendi törene katılan çok sayıdaki misafirden¹⁵ bazılarıydı.

Faslı, Ceyazirli ve Tunuslu olan bu esir topluluğu adeta arzu-lanan *ittihad-ı İslâm* düşüncesinin fiiliyata geçmiş haliydi ve Osmanlı Devleti'nce bu birliğin temsilcileri olarak kabul ediliyorlardı veya dışarıya öyle gösteriliyorlardı. Öte yandan İtilâf Devletleri safında savaşıırken, İslam dünyasından farklı milletlere mensup bu insanların hilafetin merkezi İstanbul'a gelmiş olmalarının bir anlamı olmalıydı. Bu da halife tarafından ilân edilen cihada dünya Müslümanlarının itibar ettikleri algısını oluşturmaktı. Bu propaganda, Şekip Arslan'ın da ifade ettiği gibi, hem içeriye hem de dışarıya dönük bir çalışma olarak görülebilir. Dolayısıyla İtilâf Devletleri safında "gerçeklerden habersiz" şekilde halifenin müttetiklerine karşı savaşanların "hakikat"i görmeleri yanında, aynı İtilâf Devletleri idaresinde bulunan milyonlarca Müslümanın da bu davranışı örnek alması beklenmekteydi.

Fransız ordusundayken Almanya'ya esir düşen Tunuslu ve Cezayirli Müslüman esirlerin cihad ilânını duyar duymaz aynı kampta bulunan Fransız ve Belçikalı askerlere saldırdıkları yönündeki gazete haberinin¹⁶ gerçek olup olamaması da çok önemli değildi.¹⁷ Bununla birlikte cihad propagandası sırf kurgu ve imaj çalışması olarak da değerlendirilmemelidir. Gerek oluşturulan özel kamplarda gerekse de savaş cephelerinde Müslüman askerlere yönelik yapılan çalışmalarda, istenen neticenin alındığı pek çok durum mevcuttu. Bu başarılı neticelerin propaganda değeri bilindiğinden bunların gazeteler aracılığıyla kamuoyuyla paylaşılması son derece doğal kabul edilmelidir.¹⁸

Bütün bu gelişmeler yaşanırken Avrupa'daki Müslüman esirlerin Osmanlı Devleti'ne getirileceklerine ilişkin haberler gazetelerde görünmeye devam ediyordu.¹⁹ Fakat Osmanlı Devleti ile Avrupa'daki müttetikleri Almanya ve Avusturya-Macaristan arasındaki bağlantı, Sırbistan yolu kapalı olduğundan, Romanya üzerinden zorlukla sağlanabiliyordu ve bu yüzden büyük miktarlarda asker ve malzeme nakli mümkün olmuyordu. Ne zaman ki Sırbistan engeli 1915 yılı Kasım'ında kalktı,²⁰ o zaman Osmanlı Devleti ile Almanya arasında bağlantı kesintisiz şekilde sağlanmaya ve transferler de yapılmaya başlanmış oldu.

Cihad Gönüllüleri ve İlk Kafiye

Müslüman esirlerin Almanya ve Avusturya'daki kamplardan Osmanlı Devleti'ne nakledilmeleri iki hedefe malik bir çalışmaydı kapsıyordu. Birinci hedef Osmanlı ordusuna katılmak üzere oluşturulan gönüllü birliklerin Türkiye'ye gönderilmeleri ve İtilaf Devletleri'ne karşı halifenin yanında savaşmalarının sağlanması; ikinci hedef ise, Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu insan gücünün giderilmesi idi. Bu amaçla kendilerine arazi, sermaye ve iş kurmaları için gerekli alet ve edevat temin edilen esirler Türkiye'de iskân edilmek üzere Almanya ve Avusturya'dan gönderiliyordu. Aslında bu ikinciler Almanya'daki özel kampların kurulma amaçlarından birisi değildi. Fakat savaşın getirdiği yeni şartlar hem Türkiye'yi hem de müttefiklerini Anadolu'ya Müslüman nüfusu temini konusunda ortak hareket etmeye zorladı denilebilir. Müslüman esirlerin Anadolu'da iskân edilmeleri konusuna ayrıca girilecektir.

Siyasî ve dinî propaganda yoluyla kamplarda yürütülen çalışmaların bir ayağı da esirleri bedenlen cihada hazırlamaktı. Bu amaçla Halbmondlager ve Weinberglager kamplarında belli bir program dahilinde cihad gönüllüsü esirlere askerî talimler yaptırılmıştır. Bu talimler Alman talimci eksikliğinden dolayı, çoğu zaman aynı kampta esir bulunan düşük rütbeli Müslüman subaylar eşliğinde gerçekleştirilmekteydi. Sabahları ve öğleden sonraları olmak üzere günde iki defa talim yapan cihad gönüllüleri, tahtadan bir çitle diğer esirlerden ayrılmış olan alanda ve kendilerine temin edilen Osmanlı üniformaları içinde talim yapıyorlardı.²¹ Fransız Müslümanlarına yaptırılan talimlerde komutlar Fransızca veriliyordu ve eğitim sırasında Fransız marşları çalınıyordu.²²

Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi aşamasında (Kasım 1914) gelen ilk kafileden sonra, basında çıkan haberlerin aksine, Almanya'dan ve Avusturya'dan Osmanlı Devleti'ne Müslüman esirlerin gelmesi durmuş görünmektedir.²³ Fakat mesele sadece yolun açık ya da kapalı olmasından kaynaklanmıyordu. Nakiller konusunda devletler arasında bir takım anlaşmazlıklar da sözkonusu olabiliyordu ve bu yüzden de taraflar durumun kendi istekleri doğrultusunda gelişmesi için biraz da zamana oynar görünüyorlardı. Gerçi 1915 yılı Ocak ayı başında Fransız ordusundan alınan Müslüman esirlerin Türkiye'ye gönderilmeleri ko-

nusunda Prusya Savaş Bakanlığı'ndan izin çıkmıştı, fakat Alman Dışişleri'nden Wesendonk buna, o an için mümkün olmayacağı gerekçesiyle, karşı çıkmıştı. Bu arada Alman tarafında, Rusya Müslümanı esirlerin Alman ordusu içinde görev yapıp yapmayacakları konusu da gündeme gelmiş, ancak sonuç itibarıyla bu kimselerin Türkiye'ye gönderilmelerinin daha uygun olacağı fikrinde mutabık kalınmıştı.

Weinberglager Kampı'nda görevli olarak bulunan Abdürreşid İbrahim, Haziran 1915'de Türkiye'ye gitmek üzere 104 kişilik bir Tatar cihad gönüllüsü listesini sunduğunda Osmanlı Devleti bunlardan 100'ünü kabul edeceğini açıkladı.²⁴ Ancak Osmanlı Devleti'ne esirlerin gönderilmesi meselesinin Ağustos ayından önce halledilemediği görülmektedir. Bunda aradaki Sırbistan engelinden hariç olarak uluslararası (Lahey) savaş hukuku kararlarının da etkisi olmuş gibidir. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmezden önceki tarafsız konumu, sözkonusu esirlerin Türkiye'ye nakilleri konusunda herhangi bir hukukî mani teşkil etmiyorken, yeni durum, yani Osmanlı'nın da savaşa girmiş olması, Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın olayı hukukî açıdan yeniden değerlendirmelerini gerektirmişti. Zira Osmanlı *Başkumandanlık Vekâleti* Temmuz 1915'de Berlin ve Viyana sefâretleri üzerinden Almanya ve Avusturya-Macaristan'a, ellerindeki İslam esirlerini Osmanlı ülkesinde istihdam edilmek üzere verip vermeyeceklerini sordurduğunda,²⁵ Viyana sefaretinin aldığı cevap "*üserâ-yı harbiyenin kendi memleketleri ve orduları aleyhinde istihdamları mukavelât-ı beynelmilele mugâyir bulunduğundan bahisle Avusturya'nın istihsâl-i muvâfakati müşkül olduğu*" şeklinde cevap verilmiş, bunun üzerine sözkonusu esirlerin kendi memleketleri aleyhine kullanılmayacakları ifade edilince de Almanya ve Avusturya ellerindeki Müslüman esirleri beşer onar kişilik gruplar halinde *posta posta* göndermeye razı olmuştu.

Bu sıralarda Almanya'da takriben 13.000 Rusyalı, 4000 Fransız tebaası ve 120 kadar da Hintli Müslüman esirin bulunduğu bildirilirken, Avusturya'dan herhangi bir rakam belirtilmemiştir. Aynı tarihlerde Berlin sefaretini beş kişilik birinci esir kafilesini İstanbul'a sevk etmişti.²⁶ Aynı şekilde 14 Ağustos'tan önce ikinci beş kişilik esir kafilesi de Berlin'den İstanbul'a gönderilmişti.²⁷

Almanya'daki kamplarda Alman ve Osmanlı Devleti'nin görevlendirdiği kişiler nezaretinde sürdürülen propaganda çalışmaları neticesinde Türkiye'ye cihad etmek için gönüllü yazılanların sayıları artmıştı. Bu anlamda 10 Ağustos 1915'de Halbmondlager Kampı'nda 800 kişi cihad için gönüllü yazılırken; bir ay sonra bu rakam 830'a çıkmıştı.²⁸ 1915 yılı Temmuz-Ağustos döneminde Müslüman esirler konusundaki çalışmalar hareketlenince bu kimselerin Türkiye'ye nakillerinde yaşanacak problemlere ilişkin Osmanlı Devleti de bir takım pratik tedbirler düşünmeye başladı. Dahiliye nazırı Talat Bey'in Hariciye Nezareti'ne gönderdiği bir yazıda, Almanya ve Avusturya'dan gruplar halinde gelecek Müslüman esirlerin hudut memurlarınca farkedilmeleri için *şehbenderhanelerde* (konsolosluklarda) vize işlemi yapılırken pasaportlarına özel bir işaret konulması ve bu işaretin hudut memurlarına bildirilmesine müsaade edildiği bilgisi veriliyordu.²⁹ Bahsi geçen işaret, Hariciye Nazırı Said Halim Paşa tarafından pasaport numarası altına bir çizgi çekilmesi şeklinde belirlendi³⁰ ve Berlin ve Viyana sefaretlerine durum bildirildi.³¹ Küçük gruplar halinde gelen bu esirlerin cihad için mi, yoksa iskân edilmek üzere mi geldiklerine dair herhangi bir bilgi bulunmamakla beraber büyük ihtimalle bunlar yerleşimci olarak gelenlerdi.

WeinberglagerKampıkomutanıBöhlau22Eylül'deNadolny'ye 46 Tatar'ın Türkiye'ye gitmek için isimlerini yazdığını bildirirken, 10 Ekim'de 1000-2000 kadar Tatar'ın cihad gönüllüsü olarak Türkiye'ye gönderilebileceğinden bahsediyordu. Ancak aynı komutan bu işlemin o an için gerçekleştirilemeyeceğini de ifade ediyordu. Gerekçe olarak da, öncelikle Türkiye'ye yerleşmek üzere gidenlerin iskânı ve ihtiyaçlarının giderilmesi lüzumundan bahsediliyordu.³²

Almanya'da Türkiye'ye gidecek gönüllü yerleşimciler ve cihada katılacaklar için hazırlıklar yapılırken, Osmanlı Devleti'nde de gelecek esirlere ne şekilde muamele edileceğine ilişkin bir yöntem belirlenmeye çalışılıyordu. Bu amaçla Harbiye Nezareti, Hariciye Nezareti'nden Almanya'nın yabancı esirlere tatbik ettiği muameleye ve istihbarat birimlerinin işleyişlerine ilişkin bilgilerin kendilerine ulaştırılmasını talep etmişti. Hariciye Nezareti'nin cevabından anlaşıldığına göre, bu konulara ilişkin bilgiler ayrın-

tılı bir rapor halinde daha önceden Alman makamlarınca Berlin Sefareti'ne gönderilmişti.³³ Sonuç itibariyle konulara ilişkin raporlar ve bunların tercümeleri Hariciye Nezareti tarafından Harbiye Nezareti'ne gönderilmiş bulunuyordu.

Alman elçisi Wangenheim 11 Ekim 1915'de Alman Dışişleri'ne, Enver Paşa ile Lossow'un Alman esaretinde bulunan Müslümanların durumu ve bunların (Türkiye'ye) gönderilmeleri konusunda yaptığı bir görüşmeyi aktarıyordu.³⁴ Buna göre Enver Paşa, hiç bir etki altında kalmadan veya üçüncü taraflarca zorlanmadan, tamamen gönüllü olarak Türkiye'ye gelmek isteyen kimselerin gönderilmeleri gerektiğini ifade etmiş ve *"bu gelenlerin hiç bir şekilde eski memleketleri yakınlarında veya önceden tespit edilmiş başka bir yerde kullanılmaları yönünde hak iddia edemeyecekleri"*ni ilave etmişti. Aynı zamanda, Almanya ile Osmanlı Devleti arasındaki yol açılır açılmaz bu gönüllülerin kapalı, büyük birlikler halinde ve mümkünse silahlı ve donanımlı vaziyette gönderilmelerini istemişti. Öte yandan gönderilecek birliklerin karşılanması ve İstanbul'da kalacakları yer meselesinin çözümü için de nakil işleminden önce kendisinin, zamanında haberdar edilmesi, Enver Paşa'nın talepleri arasında yer alıyordu. Paşa, Gürcüler ve Kafkasyalı gönüllülerin Kafkas cephesinde kullanılabileceklerini belirtirken, bunlar dışındaki Müslümanların eski topraklarından farklı yerlerde kullanılacaklarını ifade etmişti. Örneğin Rusya Müslümanları Mısır'a karşı kullanılacakken Fransız ve İngilizlerden alınan Müslümanlar Kafkasya'da kullanılacaklardı. Savaş sonrasında bu insanlara yerleşmeleri için toprak verileceğini ifade eden Enver Paşa, esirlere yönelik cihad propagandasından kaçınılması gerektiğini de ifade etmişti. İlginç şekilde, raporun sonunda Enver Paşa'nın cihad propagandasından hiç bir şey beklemediği bildiriliyordu.³⁵

Yapılan görüşmelerden Almanya'daki esirlerin cihad gönüllüsü olarak Türkiye'ye gönderilmesi fikrine Osmanlı Devleti'nin pek de sıcak bakmadığı ve bu yüzden de bazı şartlar ileri sürerek bunu geciktirmeye çalıştığı gibi bir intiba edinilmektedir. Hatta Enver Paşa cihad propagandasından vazgeçilmesi yönündeki görüşüyle bir bakıma Almanya'daki esir kamplarındaki propaganda çalışmalarının durmasına sebebiyet verebilirdi. Enver

Paşa'nın bunu esirler konusundaki görüşmelerde bir pazarlık argümanı olarak ileri sürmüş olma ihtimali çok yüksektir. Ayrıca yerleşimciler konusunun ele alındığı kısımda değinileceği gibi, Enver Paşa'nın yaptığı bu görüşmelerdeki tutumu aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin esirlerin kullanımı konusundaki politika değişikliğini de yansıtıyordu. Çünkü Anadolu'da Ermenilerden boşalan yerlerdeki iktisadî boşluğun doldurulması o sıralar devlet için daha öncelikli bir mesele haline gelmişti.

Alman Savaş Bakanlığı ise Dışişleri Bakanlığı ve İstanbul'daki elçilik nezdinde girişimlerde bulunarak Osmanlı Devleti'yle bir anlaşma zemini oluşturulması hususunda ısrarlıydı. Anlaşılan Osmanlı ordusuna alınacak gönüllülerin bu işlem sürecindeki her türlü masrafları ve Osmanlı ordusunda ne şekilde ve nerede kullanılacakları konularında taraflarca o sırada henüz bir anlaşma zemini sağlanamamıştı. Muhtemelen Osmanlı Devleti masrafların Alamanlarca karşılanmasını arzuluyordu.

Pazarlıklar kapsamında Almanların Enver Paşa ile yaptıkları sonraki bir görüşmede esirlere ilişkin şartlar daha net şekilde ortaya konulmuştur.³⁶ Ayrıca Enver Paşa önceki direncinden de vazgeçmiş görünmektedir. Buna göre Wünsdorf'daki esir kampında oluşturulan taburun kısa zamanda İstanbul'a getirilmesi durumunda müteşekkik olacağını ifade eden Enver Paşa, esirlerin nakilleriyle ilgili kabul edebileceği şartları yedi madde halinde sıralamıştır:

- 1) Berlin'den İstanbul'a kapalı bir nakil yapılacak ve bu nakil muhtemelen Uzunköprü'ye kadar olacaktır.
- 2) Gelecek gönüllüler 2. veya 5. Ordu'ya tâbi olacaklardır. Bu konudaki nihai karar daha sonra verilecektir.
- 3) Gönüllülerin barınmaları mezkur ordularda olacaktır.
- 4) Elbiseler ve gerekli donanımların Almanya'nın Türkiye için belirlediği malzemelerden temin edilmesi, Almanya'dan rica olunur.
- 5) Esirlerin mavzer tüfekleriyle (Mausergewehr) veya aynı kalibredeki tüfeklerle silahlandırılması rica olunur. Aksi takdirde Türkiye'nin elinde mevcut olan mermilerin bu silahlarda kullanılması mümkün değildir. Şayet bu mümkün değilse başka küçük kalibreli tüfeklerle ve mümkün olduğunca çok mermiyle donatılmaları rica edilir.
- 6) Gönüllülerin ücretleri Türkiye topraklarına ayak bastıkları günden itibaren geçerli olacaktır. Ücretlerin ne oranda olacağı konusunda

bir ipucu verilmesi anlamında, şimdiye kadar ki ücretlerinin ne kadar olduğunun bildirilmesi rica edilir.

- 7) Savaş sona erdikten sonra bu kişiler istedikleri takdirde buraya yerleşebilirler veya paralı asker olarak, örneğin Arabistan'da, kullanılabirirler.³⁷

Görüşmeler sonunda nihayet Prusya Savaş Bakanlığı gönüllülerin donanımını, silahlandırılmasını ve nakil işlemlerini üzerine almayı kabul etmişti.³⁸ Fakat teknik sorunlar yanında cihad gönüllüleriyle yerleşimcilerin Türkiye'ye nakillerinden sonraki sürece ilişkin konular netleştirilemediğinden planlanan transfer bir türlü gerçekleşmiyordu. Açığa kavuşturulamayan hususlar olarak, esirlerin iskânı ve savaş sonrasındaki durumları ön plana çıkıyordu. Bu arada kamplardan cihad gönüllülerinin sayılarına ilişkin raporlar alınmaya devam ediyordu. En son Kasım 1915'de bildirilen rakamlara göre, Halbmondlager Kampı'ndan 900 kişi cihad için hazır olduğunu ifade ederken, Weinberglager Kampı'ndan 300 kadar kişi bildirilmişti. Tatarlar arasındaki gönüllü sayısının azlığına sebep olarak Rus tercümanlarla Gürcü esirlerin yaydıkları bazı söylentilerin etkili olduğu belirtilmektedir. Tatarların kafa karışıklığını gidermek için kamp komutanı Böhlau 16 Kasım 1915'de bir öneri getirmişti. Buna göre, Tatarların savaş sonrasında Türkiye'de yerleşip kalmalarıyla ilgili olarak Tatarca hazırlanmış bir müsaade yazısı mutlaka Osmanlı sultanından alınmalıydı. Böhlau'nun teklifi kabul görmüş ve Tatarlara yönelik yazılı bir müsaade alınması kararlaştırılmıştı. Ancak bu müsaade sultandan değil, Enver Paşa'dan olacaktır.³⁹

İşin Almanya kısmı yukarıdaki gibi gelişirken Türkiye'deki hazırlıklar da ilerliyordu. Bu bağlamda Harbiye Nazırı Enver Paşa 22 Kasım 1915'de (9 Teşrin-i sâni 331) Şurâ-yı Devlet azası Ali Başhamba'ya Almanya'dan gelecek Müslüman esirlere yönelik hazırlıkların tamamlanması yönünde bir talimat gönderdi.⁴⁰ Bu talimat aynı zamanda iki taraf arasındaki pürüzlerin giderildiği anlamına geliyordu.

Talimatta Enver Paşa, esirlerin İstanbul'a ulaştıklarında istirahatlerinin sağlanmasını ve daha sonra yeteneklerine göre askerî birliklere ve fabrikalara yönlendirilmesini; çiftçi olanlarınsa Anadolu'da yapılacak araştırmalar sonunda uygun bulunan yer-

lerde iskân edilmelerini istemiş ve işin süratle halledilmesi yönündeki talebini belirtmişti. Aynı talimatta öncelikle İstanbul'da geçici barınma için en az 300 kişilik bir yerin hazırlanması konusu da yer alıyordu. Bahsi geçen konu çok yönlü bir çalışmayı gerektireceğinden Enver Paşa oluşturulacak komisyona şu kişilerin dahil olmasını istemişti: Dersaadet merkez kumandanı Cevad Bey, Dahiliye Nezareti Muhacirin kısmından bir görevli ile Şehremaneti'nden, Polis Müdürlüğü'nden, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nden, Ticaret ve Nafia Nezareti ve Askeriye Umum Levâzımatı'ndan birer memur. Ayrıca "*Muamelât-ı Zâtiye'den*" [Personel/özlük İşleri] tayin edilecek bir zâbit de bu komisyona katılacaktı. Türkiye'de hazırlıklar yapılırken Alman Dışişleri Bakanlığı Osmanlı Devleti'nin Berlin elçiliğine 20 Aralık 1915'de, 800-900 Kuzey Afrikalı ile 1000 Tatarın Türkiye'ye gitmeye hazır olduğunu bildiriyordu. 25 Aralık'ta ise bunlara ilaveten 41 Hindlinin Türkiye'ye gitmek için gönüllü olduğu ifade ediliyordu.⁴¹ 30 Aralık'da Almanya'nın İstanbul elçiliğindeki maslahatgüzarı v. Neurath, Almanya başbakanı Bethman Hollweg'i uyarma ihtiyacı duymuştu. Neurath'a göre, bir anda çok sayıda esirin Türkiye'ye gönderilmesi neticesinde esirlerin yerleştirilmeleri ve ihtiyaçlarının giderilmesi konularında sıkıntılar yaşanabilirdi.⁴² Bu uyarıdan iki gün önce 28 Aralık'da ise, Türkiye'ye gönüllü gidecek Müslüman esirlere belli başlı konularda garanti verecekleri yönünde Osmanlı Devleti'nin Berlin sefaretinden Alman devletine sözlü bir nota verildi. Bu sözlü notaya göre cihada katılmak üzere hilâfet merkezine gidecek olanlar savaş sonrasında, şayet isterlerse, kendilerine sağlanacak uygun arazilere yerleşebileceklerdi. Ayrıca kendilerine ev yanında hayatlarının idâmesi için gerekli olan destek de sağlanacaktı. Cihada katılmak istemeyen sanat sahiplerine ise iskân edilecekleri yerlerde kendilerine tahsis edilecek evler ve iş kurmaları için lüzumlu alet, edevat ve sermaye verileceği sözü verilmişti. Bütün bunlara ilaveten evleneceklerle parasal destek sağlanacağı da ifade edilmişti. Bu garantiler 14 Ocak 1916'da Zossen'deki kamplarda Osmanlı Devleti'nin askerî ataşesi Şükrü Bey tarafından coşkulu şekilde esirlere ilân edildi.⁴³

Türkiye'nin, Osmanlı ülkesine yerleşeceklerle vaadlerini içeren yazılı metinlerde cihaddan hiç söz etmemiş olması Alman-

ları şaşkınlığa uğratmıştı. Zira Tatar kampında Rusların karşı propagandasından çekiniliyordu. Bu yüzden, sonradan sözkonusu bildirinin herkese açıktan ilân edilmesinden vazgeçilmiş ve yalnızca gönüllülerin bundan haberdar edilmesi kararlaştırılmıştı.⁴⁴

1916 yılı Ocak ayı ortasında toplam 2000 kadar Müslüman esir cihada katılmaya kesin karar vermişti. Bunlardan 1150 ila 1400 kadarı Tatar, 800-900'ü Arap ve yaklaşık 50 kadarı da Hindistanlı idi. Zanaatkâr, işçi ve iskâncı olarak Türkiye'ye gitmek için Weinberglager Kampı'ndan 600 Tatar isimlerini yazdırırken, Halbmondlager Kampı'ndan zanaatkar- iskâncı olarak 435 Müslüman Osmanlı Devleti'ne gitmek üzere beyanda bulunmuştu. Askeri ataşe Lossow'un 28 Ocak 1916'da bildirdiğine göre Enver Paşa Almanya'daki bütün Müslüman esirleri demiryolu işlerinde çalıştırmak ve iskân edilmek üzere Türkiye'ye istiyordu, fakat bu istek Alman genelkurmay başkanı v. Falkenhayn'ca yakın zamanda gerçekleştirilebilir bir durum olarak görülmemişti.⁴⁵

Osmanlı Orduları başkumandan vekili Enver imzasıyla 10 Kanun-ı sâni 331 (23 Ocak 1916) tarihinde Merkez Kumandanlığı'na, Birinci Ordu'ya ve diğer bazı kurumlara yazılan emir tezkeresinde⁴⁶ Almanya'da *Müslim üserâ-yı harbiyeden* iki taburun teşkil edilmiş olduğu ve bunların İtilâf'a karşı (İtilaf Devletleri) harb etmeye hazır olduklarını beyan ettikleri bildiriliyordu. Bunlardan 200 askerin 24 Ocak'da Almanya'dan hareket edecekleri belirtilirken kalanların da Şubat ayının ilk on gününde gelecekleri ifade ediliyordu.

Gelecek iki taburun ikamet, iâşe ve muhasasâtı (maaşlarının) Birinci Ordu tarafından karşılanacak ve iki taburun ihtiyacı olan zâbitler de *Muamelât-ı Zâtiye Müdüriyeti*'nce temin edilecekti. Sözkonusu emrin devamında Almanya'dan gelecek silahların ve cephanenin ne şekilde bir muameleye tabi tutulacağı ve nerede bulundurulacağı belirtilmiş, ayrıca Osmanlı padişahı huzurunda yapılacak bir geçit töreni de planlanmıştı. İlk başta İstanbul'daki Birinci Ordu'ya bağlı olacak taburların nerede görevlendirilecekleri ise sonradan belirlenenecekti. Rusya Müslümanlarından oluşan taburun başında yarbay rütbesinde bir komutan bulunurken, Fransız Müslümanlarından (Kuzey Afrikalılar) oluşan tabu-

run komutanı binbaşı rütbesinde idi. Ayrıca her iki taburda birer ihtiyat subayı (teğmen rütbesinde) ve dörder de tercüman yer alıyordu. Taburların yanında otuz üç askerden oluşan bir *muhafız müfrezesi* ve *küçük zabıt* de gelecekti. Aynı emir tezkeresinde askerlerin alacakları maaşlar da belirtilmişti. Buna göre *başçavuşlar* ayda $\frac{3}{4}$ *Osmanlı Lirası*, *küçük zabıt* $\frac{1}{4}$ *Osmanlı Lirası* ve *neferler* de 10'ar kuruş maaş alacaklardı.⁴⁷

23 Ocak 1916 tarihli yukarıdaki emre zeyl olarak Müslüman esirler arasında terfiye layık askerlerin listesi verilmiş. Alman ordusunca tasdik edilen ve listedeki kişiler hakkında oraca verilen yazı ve ekleri içeren belge aynen şu şekilde tercüme edilmişti:

Fransa Müslümanları:

A Osmanlı Ordusu'nda mülazım-ı saniliğe (asteğmen) terfisi teklif olunanlar:

- 1) Başçavuş Salim bin Halife, 25 yaşında, Tunuslu, 8. Avcı alayına mensup.
- 2) Çavuş Bin Rabah bin Cafer, 23 yaşında, Cezayirli, 5. Avcı alayına mensup.
- 3) Çavuş Buhala Muhammed bin Abdullah, 23 yaşında, Cezayirli, 7. Avcı alayına mensup
- 4) Çavuş El Arabi bin Muhammed, 25 yaşında, Cezayirli, 7. Avcı alayına mensup.
- 5) Çavuş Aleli bin Hamid, 33 yaşında, Cezayirli, 3. Avcı alayına mensup.
- 6) Çavuş Nasrin bin Muhammed, 23 yaşında, Cezayirli, 2. Avcı alayına mensup.

Bunlardan:

- 1) Salim bin Halife Fransız ordularında 1 Ekim 1914'de çavuşluğa, 25 Mayıs 1915'de başçavuşluğa (Adjudant) terfi etmiş ve bu suretle hemen mülazım-ı sani olmuştur. Salim, Hilal-i Ahmer Ordugahı'nda⁴⁸ (Halbmondlager Kampı) gelir gelmez cihada hazır olduğunu haber vermiş ve kamp idaresince tabur reisliğine tayin olunmuştur. Merhum bu vazifesinde daima emre amâde, metin görünmüş olub efrad üzerinde iyi bir nüfuz ve tesir kazanmıştır.
- 2) Çavuş bin Rabah bin Cafer 20 Aralık 1914'de Tracyle-Mont'da Alman birliklerine iltica etmesinden sonra Hilal-i Ahmer Ordugâhınca merhum 9. ve 10. cephesine tercüman olarak gönderilmiş, bilahere Altuna'da ...(?) kumandanlık vekaletine yükseltilerek talim ve askerlik eğitimine (terbiye-i askeriye) devam etmiştir. Buradan tekrar

Hilal-i Ahmer Ordugâhı'na gönderilmiş ve ilk sevkıyla beraber Türkiye'ye gitmeye hazırlanmıştır. Merhum erkan-ı harbiyenin beyanına göre şimdiye kadar pek iyi hareket etmiş ve artık harb esiri olarak kabul edilmemelidir.

- 3) Çavuş Buhala Muhammed bin Abdullah 2 ocak 1915'de Fransız ordusunda çavuşluğa terfi etmiş ve cihada iştirak etmek üzere Alman birliklerine iltica etmiştir. Merhum daha Fransız ordusunda bir subay namzedi olarak devre-i talimiyesine iştirak etmiştir. Mezkur orduda kalaydı şimdiye kadar mülazım-ı sani olacak(tı). (Kendisi) zeki ve iyi bir tavır ve harekete maliktir. Hilal-i Ahmer Ordugâhı'nda bölük reisi olarak iyi hizmetler görmüştür.
- 4) ...(?) El Arabî bin Muhammed 10 Ekim 1914'de Fransız ordusunda çavuşluğa terfi etmiştir. Bu da cihada iştirak etmek üzere Alman birliklerine iltica etmiştir. İyi bir familyadandır. Ahlak ve ahvali iyidir. Kendisi metin olduğu gibi efrad üzerinde tesir ve nüfuzu vardır. Hilal-i Ahmer Ordugâhı'nda bölük reisi olarak iyi hizmetler göstermiştir.
- 5) Çavuş Alalî bin Hamid 12 Aralık 1911'de Fransız ordusunda çavuşluğa terfi etmiştir. Merhum Hilal-i Ahmer Ordugâhı'nda cihada hazır olduklarını ilk bildirenler arasındadır. ...(?) ilk çavuştur ve iyi şöhretiyle cihad için bir çok esiri kazanmıştır. Merhum daima emre amâde, akıllı görünmüş ve özü tamdır. Hilal-i Ahmer Ordugâhı'nda bölük reisi olarak kıymetli hizmetler göstermiştir.
- 6) Nasrik bin Muhammed 18 Ağustos 1914'de Fransız ordusunda çavuşbaşılığa terfi etmiştir. Merhum bilhassa metin ve şayan-ı itimattır. Birçok esiri ve hatta yaralıları cihad için kazanmıştır. Bu da diğerleri gibi çoktan beri Hilal-i Ahmer Ordugâhı'nda memnuniyet verici şekilde bölük idare etmiştir.

A Osmanlı Ordusu'nda başçavuş muavinliğine inha edilen çavuşlar:

- 7) Karmış Veled Şaf, 39 yaşında, Cezayirli, 2. Avcı alayında
- 8) Hadi bin Fatıma, 26 yaşında, Faslı, 1. Avcı alayında
- 9) Halife bin Taif, 25 yaşında, Tunuslu, 4. Avcı alayında
- 10) Ahmed Ömer bin Ahres, 23 yaşında, Cezayirli, 6. Avcı alayında
- 11) Beni Abdülmalik İsmail bin Muhammed, 31 yaşında, Cezayirli, 7. Avcı alayında
- 12) Muhammed bin Camid, 28 yaşında, Cezayirli, 4. Avcı alayında
- 13) İbrahim bin Kahi, 36 yaşında, Cezayirli, 7. Avcı alayında
- 14) Feras bin Hamid, 28 yaşında, Cezayirli, 1. Avcı alayında
- 15) Bin Hacı Muhammed, 32 yaşında, Cezayirli, 6. Avcı alayında

Rusya Müslümanları

Küçük Zabitan:

- 16) Onbaşı Kadir Acopof, 1.bölükte
- 17) Onbaşı Takiyyuddin Muhyiddinof, 1. bölükte
- 18) Onbaşı Halimilli, 2. bölükte
- 19) Onbaşı Şeyh Haydar Adutof, 3. bölükte
- 20) Onbaşı Ahlas İstasiyanof(?), 3. bölükte
- 21) Onbaşı Şeyheddin Yonharanof(?), 3. bölükte
- 22) Onbaşı Devletşa(h) Ziganşin(?), 3. bölükte
- 23) Onbaşı Kerim Devletşin, 4. bölükte
- 24) Onbaşı İlfane Hekimillin, 4. bölükte

Onbaşılığa:

- 25) Nefer Fetahaddin Seyfedinof, 1.bölükte
- 26) Nefer Cemaleddin Cemaleddinof, 1. bölükte
- 27) Nefer Sakaya Hudiniya, 2. bölükte
- 28) Nefer Kemaleddinof, 2. bölükte
- 29) Nefer Uraca(?) Ahmediyen, 4. bölükte
- 30) Nefer YakubEbubekirof, 4. bölükte"

2 Şubat 1916'da (22 Kanun-ı sani 331) yukarıda yer verilen emre zeyl olarak *Başkumandanlık Vekaleti*'nden gelen bir başka yazıda,⁴⁹ ilk gönüllü Müslüman esirler treninin, tren nakliyatındaki kesintiler yüzünden henüz hareket etmediği, hareket edildiği zaman bunun haber verileceği bilgisi yer alıyordu. Berlin'de Osmanlı Devleti askerî ataşesi olan Şükrü Bey, 9 Şubat'ta Harbiye Nezareti'ne, tren hatlarından kaynaklanan gecikmenin giderildiğini ve Berlin'den hareket edildiğini bildirilecekti.⁵⁰ Başkumandanlık Vekaleti'nin aynı günkü bir başka tezkeresinde⁵¹ ise gönüllülerle ilgili diğer bazı ayrıntılar veriliyordu. Buna göre: *"Berlin'den gelen bu ikiyüz kişilik gönüllü Müslüman üserâ Altıncı Fırka ile beraber Re'sü'l 'Ayn'a nakledileceklerdir."* Nakil işlemi boyunca tabur aynı ordunun emrinde bulunacak, ancak İstanbul'da kaldığı müddet zarfında Birinci Ordu'nun emrinde kalacaktı. Taburun Re'sü'l 'Ayn'dan sonra yerleştirileceği yere ilişkin emir ise bilâhare verilecekti. 8 Şubat'ta Berlin'den hareket eden birinci kfile 21 şubat 1916'da İstanbul'a ulaştı.⁵²

İkinci ve Üçüncü Kafileler

Cihad gönüllülerinden oluşan ikinci kfile daha kalabalıktı. 3 Mart 1916'da Zossen'den hareket eden kfilede 756 Arap, 100 Tatar ve 44 Hindli olmak üzere toplam 900 kişi bulunuyordu.⁵³ Ayrıca yanlarında refakatçi olarak 3 subayla 1 tabib, 5 tercüman, 3 küçük zabıt ve bir borazancı da yer alıyordu.⁵⁴ Başlarında teğmen Grobba olduğu halde kfile 11 Mart 1916'da İstanbul'a ulaşmıştı. İlk kfilenin içinde de ismi geçen Grobba muhtemelen birinci kfileyle gelmemişti⁵⁵ veya birinci kfileye refakat ettikten sonra tekrar Almanya'ya dönmüş ve ikinci posta gönüllülerin refakatine de görevlendirilmişti.

Bu arada Birinci Ordu Kumandanlığı *Şimendüfer Şubesi*'ne 17 Mart 1916'da gönderilen bir yazıda, Müslüman üserâ taburunun *Altıncı Fırka* ile değil de *On Dördüncü Fırka* ile nakledileceği ve taburun sevkine kadar aynı şekilde Birinci Ordu'nun emrinde olacağı bildiriliyordu.⁵⁶ Ayrıca Ruslardan esir edilmiş Müslümanlara Rus ordusunda kullanılan (muadil) *Martini* tüfeklerinin sağlanması, ki bunun için 1000 kadar tüfek dağıtılacaktı ve tüfek başına da 160 fişek verilmesi emrediliyordu. Söz konusu emir *Erkân-ı Harbiye reisi* General Bronsart tarafından 20 Mart 1916'da Birinci Ordu Kumandanlığı'na yazılmıştı.⁵⁷ 6 Mayıs 1916'da Hariciye Nazırı Halil Bey, Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya şu tezkereyi gönderiyordu: "*Ordu-yı Osmanî'de hizmet arzusunda bulunan üserâ-yı İslâmiyeden son kfilenin mah-ı halin* [bu ayın] *altısında Zossen Karargâhı'ndan Dersaadet'e müteveccihen hareket edeceği Almanya Hariciye Nezareti'nin iş'arına* [açıklamasına] *atfen Berlin sefaretinden alınan 3 Mayıs 916 tarihli telgrafta bildirilmiş ...*"⁵⁸

Şubat ayından itibaren Almanya'dan gelen cihad gönüllülerinin bu üçüncü ve son kfilesinin oradan çıkış tarihi *Bihl* ve *Höpp* tarafından 5 Mayıs olarak verilmektedir.⁵⁹ Büyük çoğunluğu Tatarlardan oluşan bu grupta 1000 kadar Tatarın yanında 5 Hindli ve de 4 Arap gönüllü yer alıyordu.⁶⁰ Müslüman esirlerin ihtiyaçlarını ve nakil masraflarını üzerine aldığı daha önce belirtilen Prusya Savaş Bakanlığı, toplam sayısı 2000 kişi olan gönüllülerin elbise ve donanımları için 433.220 Mark harcarken, nakilleri esnasında gereken masrafları için de 35.309 Mark tutarında bir harcama yapmıştı.⁶¹ Daha önce Enver Paşa ile yapılan görüş-

melerde Paşa'nın ifade ettiği *"Elbiseler ve gerekli donanımların Almanya'nın Türkiye için belirlediği malzemelerden temin edilmesi..."* konusunun uygulandığı görülmektedir. Zira *"ödemeler Türk hesabından yapılmıştı."*⁶²

Cihad etmek ve Osmanlı ordusuna katılmak üzere Almanya'dan hilâfet merkezi İstanbul'a gelen gönüllülerin cephelere sevkedilmeden önceki birkaç haftayı burada geçirdikleri anlaşılmaktadır. Her ne kadar Osmanlı basınında bu konuda herhangi bir haberin çıkmamış olması kayda değerse de, 1915-1916 yıllarında İstanbul'da gazetecilik yapan bir Alman'ın döneme ilişkin anılarında⁶³ bu konuda bazı ayrıntıları bulmak mümkündür:

Alman esir kamplarından gelen binlerce Cezayirli, Tunuslu, Fransız Batı Afrikalı, Rus Tatarı ve Türkistanlı Müslüman savaş esiri haftalarca Pera'da kaldı. Bu insanlar Almanya tarafından milletler hukuku hiçe sayılarak cihad saçmalığı gerekçesiyle kendi devletlerine karşı cihada zorlandılar. Göz kamaştırıcı yeni malzemelerle donatılmışlardı ve zekalarıyla yıldızlaşıyorlardı. En azından Fransız Afrikalıları böyleydi. Ayrıca bu insanlar, kısmen ırkça pek güzel olan yüzleri ve filinta gibi askerî duruşlarıyla ortalama Anadolu askerlerinden ayrılıyorlardı. Bu bakımdan Pera halkına, askerler arasında çok yönlü karşılaştırma imkanı veriyorlardı. (...) Bir zamanlar İtilaf Devleti askeri olan bu kimseler zaman zaman cihad lehine propaganda yapmak üzere İstanbul'un caddelerinde gösteri amaçlı biraraya getiriliyorlardı. (...) Onlara İstanbul'daki Halife ile tanışma şerefine nail olacakları söylenmişti, tabii ki inançlı bir Müslüman olarak buna karşı duramazlardı. Onlara cezbedici bir tablo oluşturmuşlardı. Kendilerine, aklıktan ölen bir ülkenin esir kamplarında, Prusya askerlerinin zorbalığı altında acı çekmekten se güzel Şark'ta, hiç bir para ödemeksizin yerleşecekleri verimli toprakların resmi çizilmişti. Düşünülebiliyor mu, zavallı adamları nasıl bir üçkağıtçılıkla etkilemişler. (...) Benim bildiğim şey sadece, onların Almanya'dan geldiklerinde gördükleri gibi, eksiksiz bir vaizyette tüfekleriyle ve sefer kıyafetleri içinde İstanbul'u terkettikleridir. (...) Onların 1916 yılı yazı başında, birbirini takip eden günler boyunca Pera'dan Anadolu demiryolları istasyonu Haydarpasa'ya uygun adım yürüdüklerini gözlerimle gördüm. Bu sırada Türk müziği çalıyordu, ama ben hemen önümden geçenlerin yüzlerinde hiç bir heyecan belirtisi göremiyordum. Her bir bölüğün başında refakatçi olarak Alman askerleri veya düşük rütbeli subaylar bulunuyordu.⁶⁴

Alman ve İttihat Terakki karşıtı, İtilâf yanlısı görüşlere sahip bir yazar olarak Stuermer, bir taraftan Müslüman esirlerin İstanbul'a getirilip savaş cephelerine gönderilmesinin ne kadar yanlış bir şey olduğunu anlatmaya çalışırken, öbür taraftan (eski) "İtilâf askerlerinin" Osmanlı askerinden her bakımdan ne kadar üstün olduklarını vurgulamıştır. Stuermer yaptığı bu karşılaştırmalarla açıkça çift yönlü (*anti ve pro*) bir propaganda yapmış oluyordu. Yani bir taraftan gelen askerlerin Fransız ordusundan gelmiş olmaları nedeniyle iyi yetişmiş olduklarını vurgulamak istiyor, ama öbür taraftan da bunların nasıl iyi şartlarda bulunduklarını söylemek durumunda kalıyordu. Öte yandan İstanbul'a gelen askerlerle ilgili olumlu ve biraz da kıskanan bir gözle yaptığı bu tasvirler, sözkonusu birliklerin her bakımdan seçme askerlerden meydana getirildiği intibasını veriyordu.

Cihad Gönüllüsü Son Kfile ve Diğerleri

1916 yılı Mayıs'ından bir yıl sonra, 1917 yılı Nisan ayında son cihad gönüllüsü kfilesi İstanbul'a ulaşmıştı. 5 Nisan'da Almanya'dan yola çıkıp 19 Nisan'da İstanbul'a ulaşan kfilede 109 Arap ve 4 Hindli,⁶⁵ toplam 113 kişi yer alırken, başlarında bir Hindli olan teğmen Mansur⁶⁶ yer alıyordu. 1917 yılı yazında vukû bulan bir firar olayına ait Osmanlı belgelerinde⁶⁷ ise Almanya'dan gelen cihad kfilesinin 103 kişiden oluştuğu şeklinde bir ibareye rastlanmaktadır. Belgelerde bahsi geçen 103 kişilik Arap kfilesi muhtemelen 19 Nisan'da İstanbul'a ulaşmış olan kfile ile aynı idi. Bu durumda son kfiledekilerin sayısı konusunda Höpp ve Bihl'den sonra üçüncü bir rakam (103) daha ortaya çıkmış oluyordu.

Kfileler halinde gelenlerden başka, münferit olarak Osmanlı Devleti'ne ve ordusuna kabul olunan Müslüman esirler de bulunuyordu. Weinberglager Kampı'ndaki Rusyalı Tatar esirlerden birisi olan mülazım (teğmen) rütbesindeki Ramazanof da bunlardan birisiydi. Ramazanof bu yöndeki arzusunu yetkili makamlara ilettikten sonra Osmanlı ordusuna alınmasına bizzat Enver Paşa tarafından olur verilmiş birisidir.⁶⁸ Yine Almanya'da dört senedir esir bulunan Ahmet Süleyman adlı birinin başvurusu üzerine münferiden yapılan bu Osmanlı vatandaşlığı talebinin kabul edildiği görülmektedir.⁶⁹ Bunlardan başka Osmanlı ordu-

suna doğrudan iltica edip vatandaşlık başvurusunda bulunanların da olduğu görülmektedir. Savaş bittikten sonra, 1918 Aralık ayı içinde yapılan işlemlerde Harbiye Nezareti'ne bağlı *Üserâ Muamelât Şubesi*'nin önerisiyle Dahiliye Nezareti Hindistanlı Selim oğlu Sebat Muhammed'in Osmanlı vatandaşlığı işlemlerini başlatmıştı.⁷⁰

Tespit edilebildiği kadarıyla Almanya'dan kabilelerle gelen cihad gönüllüsü sayısı toplamda 2233 kişiye tekabül etmektedir. Bunların 1100'ü Tatar, 1084'ü Arap ve 49'u Hindli idi. Kamplardaki esir sayılarına orantılandığında toplam esirler içinde Weinberglager Kampı'ndaki esirlerin % 9'u, Halbmondlager Kampı'ndaki Arap ve Hintlilerin de % 27'si "cihad"ı seçmiş veya cihad için seçilmiş görünüyordular.⁷¹

Osmanlı Devleti'ne Gelen Cihad Gönüllülerinin Durumları ve Faaliyetleri

Öngörüldüğü gibi, gelen gönüllülerin büyük kısmının Irak cephesinde değerlendirildikleri görünüyor. Bu arada Osmanlı Devleti'ndeki Alman yetkililerin Almanya'dan gönderilip Osmanlı ordusuna katılan cihad gönüllülerinin Türkiye'deki faaliyetleri hakkında Berlin'i haberdar ettikleri anlaşılmaktadır. Söz konusu raporlardan çıkan sonuca göre, Almanlar daha ziyade Arap gönüllüleri takip etmişlerdi. Bu anlamda yazılan raporlarda Arap gönüllülerle ilgili pek de olumlu şeyler bulunmuyordu. Aynı raporlarda, Türk yetkililerin, Türkiye'ye gelen Araplara disiplinsizlikleri yüzünden hiç de iyi davranmadıkları ve hatta gönüllülerin bir kısmının bu ve benzeri sebeplerden karşı tarafa iltica ettikleri bile dile getiriliyordu.

12 Nisan 1916'da Almanya'nın Haleb konsolosundan Alman Dışişleri'ne çekilen telgrafta: *"Alman esir kamplarından gelen bin kişilik gönüllü Müslüman grubu İslahiye'ye geldi. Türk subayları bu kimselerle yeterince ilgilenmedikleri için endişe verici bir takım kargaşalıklar meydana geldi. Gönüllüler bundan sonra ancak Alman subayları emrinde hizmet etmek istediklerini söylüyorlar. İçinde bulundukları durumun Almanya'da kendilerine verilen sözlere uygun olmadığını ifade ediyorlar. Askeri makamlar gönüllüleri Re'sül Ayn'a doğru yola çıkardılar. Ağır itaatsizlik*

durumları ve ileride düşman tarafına geçme olasılığı var,"⁷² ifadesi mevcuttu.

İstanbul'daki Alman elçisi Metternich tarafından da aynı yönde raporlar, Alman askerî ataşesi Lossow'a dayanılarak, Berlin'e gönderilmişti. Söz konusu raporda, gelenlerin hayal kırıklığı içinde bulundukları ve durumlarından hiç memnun olmadıkları belirtilirken, sebep olarak Türklerin gönüllülere kötü davranmaları ve yetersiz beslenme gösteriliyordu. Gönüllüler için Lossow, *"sonuçta Türklere ve bizlere sadece zorluk oluşturu-yorlar"* diyordu.⁷³ Alman askerî doktoru Theo Malade ise hatıratında: *"Onlar [gönüllüler] Alman subaylar istiyorlar ve Türkler altında hizmet etmekten imtina ediyorlar... Bunlar, halkın sevinç gösterileri altında Berlin caddelerinde yürütülmüşlerdi, dolayısıyla Almanya'da şımartılmışlar. Almanya'da kendilerine iyi davranılmış, iyi ücret verilmiş ve iyi bir bakım sağlanmıştı. Şimdi ise maaşlarına el konuluyor, aç bırakılıyorlar ve kötü davranılıyorlar. Arkadaşlarından üçü şimdiden Türk subayları tarafından vurulmuş."*⁷⁴

Irak'taki 6. Ordu'nun başındaki Alman komutan Gerold von Gleich ise ilk zaman denetlediği birliklerden olumlu bir intiba edinmesine rağmen, Mayıs 1916'da emrine verilen birlikler için *"vahşi, disiplinsiz hayvan sürüsü"* ifadelerini kullanmıştır. Alman komutan, cihadçıların, kendilerinin yolda neredeyse açlıktan öldürüleceklerini ifade ettiklerini belirtirken, Türklerin ise *"Afrikalıların Almanlar tarafından ölçüsüzce şımartıldıklarından şikayetçi olduklarını"* ifade etmiştir. Son olarak, bu insanları kimsenin istemediğini ve sonunda 13. Kolordu'da cephe gerisi hizmetinde kullanıldıklarını ve nihayet *"Haziran'da da İran cephesine atıldıklarını"* bildiriyordu.⁷⁵

1916 yılı baharında gelen ilk kafilenin cephe yolunda ve cepheye yaşadıkları olumsuzlukların değişik bir versiyonu, bir yıl sonra Almanya'dan İstanbul'a gelen sonuncu cihad gönüllüleri ile de yaşanmıştı. 19 Nisan 1917'de İstanbul'a gelen bu 109 (veya 113) kişilik cihad kafilesi, daha önce de ifade edildiği gibi Araplardan oluşuyordu.

Bunlarla ilgili olarak Alman makamları tarafından Berlin'e rapor edilmiş bir vak'a sözkonusudur. Yeni Alman elçisi *Kühlmann* tarafından gönderilen raporda Almanya'dan gelen üç cihad gö-

nüllüsü Cezayirlinin Haziran 1917'de Alman elçiliğine yaptıkları başvuruda, Osmanlı askerî makamlarının kendilerine karşı olan davranışlarından rahatsızlıklarını dile getirdikleri ifade ediliyordu. Cezayirli, yeterince beslenemedikleri ve de maaşlarını alamadıkları için İstanbul'daki Alman konsolosluğu ve ordu kumandanı General Ulrich Back nezdinde şikâyetle bulunmuşlardı. Şikâyetlerinin ardından kışlarına döndüklerinde ise durumdan haberdar olan Osmanlı askerî yetkilileri bunları, 15 sopa ayaklarına 15 sopa da sırtlarına olmak üzere, dayakla cezalandırmıştı. Ayrıca bu olay nedeniyle içlerinden birisi de hapse atılmıştı.⁷⁶

Aynı cihad kafilesindeki kişilerle ilgili "karakolluk" bir hadise de Osmanlı belgelerine yansımıştır. Nisan ayı sonlarında getirilen gönüllüler Temmuz ayı olduğu halde halen İstanbul'daki kışlalarda kalıyorlardı. Kaldıkları kışladan kaçan dört *kafadar* cihad gönüllüsü yürüyerek Çatalca'ya kadar gitmişlerdi. Burada üzerlerindeki resmî kıyafetleri ve başlarındaki kalpaklarıyla niha yet polislerin dikkatini çekmişler ve sorguya alınmışlardı. Ancak üzerlerinde kimliklerini gösterir bir belge olmadığı gibi Türkçe de bilmedikleri için dertlerini anlatamamışlar, bunun üzerine Çatalca mutasarrıfı bu durumu Dahiliye Nezareti'ne bildirmiş, onlar da Harbiye Nezareti'ni haberdar etmişlerdi.

İstanbul *Polis Müdür-i Umûmiyesi*'nce sorguları yapıldıktan sonra durumları netlik kazanmış olan dört kafadarla ilgili olarak Polis raporunda⁷⁷ şu bilgiler veriliyordu:

...Fransa üserâ-yı İslâmiye'sinden dört neferin Almanya'dan gönderilmiş yüz üç kişilik bir kfile meyanında vurud ederek ismini bilmedikleri bir kıt'a ve bölükleri kumandanları tarafından düçar-ı tahakkir olmaları ve iâşelerinin noksan i'ta olunması ve teslih edilerek hatt-ı harbe sevk olunacaklarını anlamaları üzerine Fransa tabiiyetine haiz bulunmaları sebebiyle Ordu-yı Osmaniye'de istihdamları takdirinde esir-i harb olarak Fransızların yedine düştüklerinde kurşuna dizilmeleri ve ailelerinin mahv u perişan olmaları muhakkak bulunduğundan dolayı hizmet-i askeriye kabul etmeyerek mukarreran firarla Almanya'ya iadelerini istirham etmek üzere Çatalca civarında bir Alman kumandanı aramakta oldukları esnada derdest edildiklerini beyan ve ifade eylemiş olduklarına, levâzimat-ı umumiye amele taburlarında istihdam olunmak üzere misafirhâne-i askerî müdüriyetine teslim edildikleri arz olunur.

Gönüllülerle ilgili olarak gerek Almanların kaleme aldıkları raporlarda gerekse de Osmanlı polisinin hazırladığı raporda görülen ortak noktalar, bu insanlara Osmanlı subaylarınca kötü muamelede bulunulduğu, maaşlarına el konulduğu ve aç bırakıldıkları şeklinde tebarüz ediyordu. Polis raporunda dikkat çeken bir diğer husus da esirlerin Fransızların eline düştüklerinde kurşuna dizilmeleri ve “*ailelerinin mahv u perişan olmaları*” ihtimalini düşünmeleridir. Doğrusu bu konu İtilâf Devletleri'nin yaptığı karşı propagandanın etkilerinden biri gibi görünmektedir. Zira yukarıda bahsi geçen ve propaganda amaçlı olduğu açık olan kitabının esirler bahsinde Stuermer *şayet tekrar düşman eline düşerlerse hain ve asker fîrarisi olarak başlarına gelecek kaderlerinin ne olacağı kesindi. Bunları, Pera Kışlası'nda kalıp gruplar halinde gezmeye çıkanlarla yaptığım konuşmalardan tespit ettim*” diyordu.⁷⁸

Netice itibarıyla Almanya'dan gelip Osmanlı ordusuna katılan Arap gönüllülerinin savaş sırasındaki ve savaş sonrasındaki durumlarıyla ilgili henüz kesin ve ayrıntılı bilgiler mevcut değildir.⁷⁹ Cephedekilerin bir kısmının İngilizlere geçmiş olma ihtimali mevcuttur. Zira Fransa hükümeti bu konuda gerek İngilizler nezdinde ve gerekse de Şerif Hüseyin nezdinde, Osmanlı ordusundan kendilerine geçecek Arap askerlerine iyi davranılması talebinde bulunmuştu.⁸⁰ Büyük ihtimalle Fransızlar burada Osmanlı ordusu adına savaşan Fransız vatandaşı Kuzey Afrikalıları kastediyordu. Bilindiği gibi Şerif Hüseyin Osmanlı Devleti'ne 1916 yılı ikinci yarısından sonra isyan etmiş ve bir bakıma savaşın kaderini değiştirmişti.⁸¹

Osmanlı Devleti'ne gelen cihad gönüllüsü Arapların durumlarına ilişkin en somut bilgiler Mütareke anlaşmasından hemen sonra hazırlanan bir belgede yer almaktadır.⁸² Buna göre Ocak 1919'da Altıncı Ordu bünyesinde *156 nefer Tunusî ve Faslı İslam esirininin* varlığından bahsedilmektedir. Belgede sözkonusu esirlerin nereden geldikleri belirtilmemişse de bunların Almanya ve Avusturya'dan getirilen cihad gönüllüsü Müslüman esirler oldukları açıktır, zira İngilizlere karşı mücadele edilen güney cephesinde İngiliz ordusu içinde Tunuslu ve Faslı askerler değil, Hintli askerler bulunuyordu.⁸³ Aynı belgede Müslüman Arap esirlerin burada geri hizmetinde kullanıldıkları da belirtilmiştir.

Cihad için gelen gönüllülerle Türk subaylar arasındaki anlaşmazlık onları tekrar esir konumuna indirmiş olmalıydı.

Müslüman esirlerin dindaşları ve Halifelerinin ülkesi olan Osmanlı Devleti'ne gönderilmesi fikrinin sahibi olan Şekip Arslan da Arap gönüllülerinin burada yaşadıkları hayal kırıklığından üzüntü duymuş ve adeta yaptığı tekliften dolayı pişman olmuştu: *"Ancak ne yazık ki Türkler bu esirlere hiç güzel muamele etmediler. Söylentiye göre bu esirlerin birçoğu kötü muamele yüzünden kaçmış ve memleketin her yerine dağılmışlardı. Bazıları Irak'a gitmiş, oradan İngiliz ordusuna katılmış ve affedilip ülkelerine dönebilmek için İngiliz komutanların Fransa nezdinde aracılık yapmalarını istemişlerdir. Doğrusunu Allah bilir."*⁸⁴

Cihad gönüllüleri kapsamında Mart ve Mayıs 1916'da İstanbul'a gelen toplam 1100 kişilik Tatar taburunun cephe faaliyetleri hakkında Arap taburunkinden biraz daha ayrıntılı bilgi bulunmaktadır. Tatar taburu da diğer gönüllüler gibi ilk önce İstanbul'daki Taksim kışlasında misafir edilmişlerdi. Tabur, bir ara Rusya'nın Karadeniz'den İstanbul'a yapacağı bir saldırı ihtimaline karşı Şile'ye gönderilmiş ve orada yaklaşık iki ay kadar kalmıştı. Sonra tekrar İstanbul'a dönen Tatar taburu buradan Musul'a gönderilmişti. Tatarlar da tıpkı Arap gönüllülerden oluşan tabur gibi Halep ile Bağdat arasındaki Re'sü'l-ayn'a (Zor sancağı) gönderilmişlerdi.⁸⁵

Tatar Taburu 25 Kasım 1916'da Divaniye mevkiinde 156. Tabur mensuplarıyla birlikte çatışmalara katılmış ve 5 kayıp vermiş, çatışmada bazıları da yaralanmıştı. Şubat 1917'de Bağdat İngilizlerce ele geçirilince diğer birliklerle birlikte Tatarlar da Felluce'ye çekildiler. Çekilme sırasında Asya Taburu adı verilen Tatarlardan 15 kişi oyalama taktiğini uygulamak üzere geride bırakılmıştı. Feluce'de de tutunamayan Osmanlı birlikleriyle birlikte Tatarlar da Remadiye'ye çekilmek durumunda kaldılar. İngilizlerin Osmanlı ordusuna oranla her bakımdan üstün olan birlikleri Temmuz 1917 ortalarında hücumla geçtiler. İki üç gün süren çatışmalar sonunda Osmanlı birlikleri çatışmayı kaybetti. Onbeş Osmanlı askerinin şehit düştüğü savaşta çok sayıda yaralı yanında Tatarlardan oluşan *Asya Taburu*'nun da büyük kısmı İngilizlere esir düşmüştü.

Esir düşmeyip kurtulanlardan 57 kişi 30 Eylül 1917'de önce Salahiye'ye, sonra da Meyavin'e ulaşmışlardı. Zor Sancağı'na ulaşanlarla birlikte sağ kalanların sayısı 150 kişiydi. Ayrıca 50 kadar asker de dış mevzilerde görevlendirildiği için sağ kalmışlardı. Tatar askerlerden oluşturulan bölük 1917 yılı kışından ertesi yılın baharına kadar Zor Sancağı ile cephedeki Nail Bey'in fırkası arasında devriye görevini yerine getirdi. Bu arada Gina'ya da hücum eden İngilizler, Osmanlı askerlerini dağıtmışlar ve *Asya Taburu*'ndan Fırat'ın diğer kıyısına ancak 18 kişi ulaşabilmişti. Gina'da da 30 esir bırakan Tatar birliği geri kalanlarla Miyadin'de toplanarak yeniden göreve başlamıştı.⁸⁶

Tatar askerlerin buradaki görevlerinin fazla uzun sürmediği anlaşılmaktadır zira Mayıs 1918'de *Asya Taburu* mensuplarına İstanbul'a dönme emri verilmişti. İstanbul'a gelen askerler önce Fatih Medresesi'ne yerleştirilmişler, ardından İstanbul Merkez Komutanı Miralay Cevdet Paşa tarafından kendilerine takılan madalyalarla terhis edilmişlerdi. İstanbul'a gelen 170 kadar Tatar askerinden 30'u İstanbul'da kalırken diğerleri Rusya'ya geri dönmüşlerdir. İngilizlere esir düşen 400 kadar Tatar gönüllüsü Hindistan'a götürülmüş ve 1920'ye kadar oradaki kamplarda tutulduktan sonra tekrar İstanbul'a gönderilmişlerdi. İstanbul'a gelen Tatarlar burada Selimiye Kışlası'na yerleştirildiler ve 1920 yılının sonbaharında bu askerler Rusya'ya yollandılar.⁸⁷ Böylece 1916 yılı ilkbaharında Almanya'da başlayan yolculuk iki yıl sonra 1918 yılı sonbaharında Rusya'da son bulmuş oluyordu.

Bir İskân Politikası: Müslüman Esirlerin Anadolu'ya Yeleştirilmeleri

Daha önce de değinildiği üzere Almanya ve Avusturya'daki özel kamplarda bulunan Müslüman esirlerin Osmanlı topraklarına nakledilmelerindeki amaçlardan birincisi bu insanları Osmanlı ordusu bünyesine katıp *cihada* iştiraklerini sağlamak iken, ikinci amaç Osmanlı Devleti'nin savaşta yaşadığı insan ve iş gücü kaybından doğan mağduriyeti azaltmaktı. İç güvenlik ve savaş durumu gerekçesiyle 1915 yılı Nisanı'ndan⁸⁸ itibaren uygulamaya sokulan Anadolu'yu Ermenilerden "temizleme" harekâtının (Tehcir)⁸⁹ yol açtığı iktisadî boşluk⁹⁰ savaşın getirdiği ağır yükleri

daha da çekilmez kılınmıştı. Bunun yanında Batı Anadolu'da sahile yakın yerlerdeki Rumlar da güvenlik gerekçesiyle başka yerlere kaydırılıyordu.⁹¹ Osmanlı toplumunda zanaatkârların çoğunun gayrimüslimlerden oluştuğu bir gerçektir. Gayrimüslimler arasında da, özellikle Anadolu'nun batısı dışındaki bölgelerde, Ermeniler ön plana çıkıyordu. Dolayısıyla sözkonusu gelişmeler paralelinde Osmanlı devlet adamları 1915 yılının ikinci yarısından itibaren, Almanya ve Avusturya'da bulunan Müslüman esirlerden yararlanmayı düşünmüşler ve zamanla yerleşimcileri cihadçılara tercih eder olmuşlardı. Nitekim 1915 yılı Ağustos'una tarihlenen Dahiliye Nezareti Aşair ve Muhacirîn İdaresi'ne ait bir belge de bu konudaki düşünceler ve hatta kararlar çok açık şekilde ortaya konuluyordu. Belgede, Almanya ve Avusturya tarafından Rus ve Fransızlardan alınan esirler arasındaki on beş bin kadar Türk ve Müslümanın iskânları için Osmanlı ülkesine sevk edilmelerinin kararlaştırıldığı ve tamamı sanat sahibi ve ziraatten anlayan kimselerden oluşan bu esirlere emlak, arazi ve sermaye verilmesi ve mümkün olduğunca evlenmelerinin temini ile bu konularda kolaylık gösterilmesi istenirken, iskân şartlarının da şimdiden sağlanması gereği ifade ediliyordu.⁹² Bundan birkaç ay sonra Osmanlı Devleti yetkilileri de bu doğrultudaki düşüncelerinden müttetiklerini açıkça haberdar etmişlerdi.⁹³

Daha evvel de belirtildiği üzere iskânı teşvik amacıyla Osmanlı ülkesine yerleşecek kimselere her türlü kolaylığın sağlanacağı konusunda yazılı güvenceler veriliyordu. Uluslararası Lahey Savaş Hukuku Düzenlemeleri kapsamında Almanya ve Avusturya'nın ortaya koydukları çekincelerin bir şekilde Osmanlı Devleti tarafından giderilmesi üzerine⁹⁴ Temmuz 1915'den itibaren Müslüman esirler Osmanlı Devleti'ne yalnız cihad etmek için değil, iskân edilmek üzere de gelmeye başlamışlardı. Nitekim aynı dönemde Dahiliye Nazırı Talat Bey'in Almanya ve Avusturya'dan gelecek esirlerle yakından ilgilenmeye başlaması, meselenin Osmanlı Devleti tarafından sadece bir dış politika, askerlik ve İslam dünyasına yönelik propaganda meselesi olmaktan çıkmış olduğunu göstermektedir. Mesele büyük ölçüde, iktisadî ve sosyal yönleri olan bir iskân meselesine dönüşüyordu. Talat Bey'in Hariciye Nezareti'ne gönderdiği bir yazıda, gelecek

Müslüman esirlerin hudut memurlarınca anlaşılması için pasaportlarına işaret konulması yönünde öneriler getirmesi⁹⁵ yanında, Eylül 1915'de Almanya'ya gönderilen propagandacıların Dahiliye Nezareti'nden aldıkları "*emr-i şifahî ve telkinât üzerine onların [esirlerin] Memâlik-i Osmaniye'ye hicretleri hususunda her türlü teşvikatta ...*" bulunmaları konusundaki çalışmaları bunun açık bir kanıtı olarak kabul edilebilir.⁹⁶ Aynı şekilde 15 Ekim 1916'da Berlin Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen bir raporda,⁹⁷ *üserâ-yı Müslime'ye* ilişkin yapılan masrafların Dahiliye Nezareti'nce ve Teşkilât-ı Mahsusa'nın bağlı olduğu Harbiye Nezareti'nce karşılandığı hususundaki ifadeler bu konuda şüpheyi yer bırakmayacak niteliktedir.

Almanya'nın askeri ataşesi Lossow'la yaptığı görüşmede Enver Paşa'nın Osmanlı ülkesine getirilecek Müslüman esirler konusunda tercihini cihadçılar yerine yerleşimcilerden yana kullanması Osmanlı Devleti'nin bu konudaki önceliğini göstermesi bakımından önemli idi.⁹⁸

Dahiliye Nezareti *İskân, Aşâir ve Muhâcirin Müdiriyeti*'nden 2 Kasım 1915'de Adana, Halep, Trabzon, Diyarbakır, Mamuretü'l-aziz, Erzurum, Sivas, Hüdavendigâr, Bitlis, Ankara, Konya vilayetleriyle İzmit, Eskişehir, Niğde, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Karesi mutasarrıflıklarına ve *Emvâl-i Metrûke İdare Komisyonları Riyaset*'lerine gönderilen şifre telgrafta,⁹⁹ "*celb olunacak üserâ-yı İslâmiye'den sâhib-i sanat olan Ermenilerin nakli dolayısıyla hasıl olan iktisadî boşluğu doldurmak üzere ihtiyaç nisbetinde bilâd-ı Osmaniye'ye tevzii mukarrer olub, ancak bunların vatan-ı aslîlerini terk ile tabiiyet-i Osmaniye'yi kabul etmeleri temin-i refah ve teşkil-i aile gayesine matuf ve hükümetin takib eylediği siyaset-i iskânî[ye] de aynı maksadı istihraf eylediği cihetle bunlara muktezâ dükkân ve sermaye-i sâbite ve nakdiyenin şimdiden ihzarı mütemmim olmakla emvâl-i metrûke meyânında bulunan dükkân ve âlât ve edevât-ı sanaiyenin hoş muhafazası ve gönderilecek üserânın muhâcirin-i İslâmiye meyanında dul kadınlar ve kimsesiz kızlarla temin-i izdivâc ve karîben vürûd etmeğe başlayacak ilk kâfileden, her yerin ihtiyacına göre sanatkâr tefrik ve izâmına beda' edilmek üzere dâhil-i vilâyette (livada) ne kadar sanatkâra ihtiyaç olduğunun, her*

şube-i sanata aid mikdarı gösterilmek üzere nihayet bir haftaya kadar telgrafla iş'ârı ve iskâna müteallik tedabir-i evveliyenin itti-hadıyla bu babdaki mutalaalarının inbası" şeklinde açıklanıyordu. Söz konusu telgraf Osmanlı Devleti'nin *üserâ-yı İslamiye*'nin iskânına ilişkin politikasını bütün açıklığıyla ortaya koyması bakımından önemlidir. Bu telgrafla sistemli bir iskân politikasına dönüşen, Müslüman esirlerin Almanya ve Avusturya'dan nakilleri konusu Enver Paşa örneğinde olduğu gibi, Osmanlı devlet adamlarının Alman makamları nezdinde cihad gönüllüleri konusunda ortaya koydukları "gönülsüzlüklerinin" sebebini de bir bakıma açıklıyordu.

Dahiliye Nezareti'nin bu tamiminin ardından, şifreli telgraflarla vilayetlerden ve mutasarrıflıklardan merkeze cevaplar gelmeye başlamıştı. Gelen telgraflar Anadolu'daki şehirlerde Ermeni tehciri nedeniyle meydana gelen iktisadî boşluk konusunda oldukça net bir resim vermektedir.

Karesi (Balıkesir) mutasarrıf vekilinin tesbit ettiği ihtiyaç listesine göre¹⁰⁰ Karesi'de toplam 610 meslek sahibine ihtiyaç vardı:

Üserâ-yı İslâmiyenin sahib-i sanat olanından liva içinde dört kuyumcu, sekiz dökmeci, dokuz çilingir, otuz bir demirci, yirmi beş makinist, sekiz ateşçi, kırk altı terzi, yirmi bakırcı, dokuz yorgancı, yirmi altı kapıcı, altmış beş marangoz, doğramacı, (...) yüz maden ustası ve amelesi, on altı kunduracı, beş taşçı, sekiz semerci, on sekiz ekmekçi, on altı tenekeci, yüz on yedi duvarcı, üç saatçi, iki balıkçı, on yağhaneci, iki külâhçı, iki sabuncu, (...), altı boyacı, iki kayık ustası, iki bahçıvan, altı sopa ustası, dört kiremitçi, dört araba amelesi, beş dişçiye ... ihtiyaç bulunduğu.." belirtilirken gönderilecek kişiler için *"bunlara Rum ve Ermenilerden metrûk hâne, dükkânların tahsisi suretiyle münasib mahallere "* yerleştirilecekleri beyan ediliyordu. Diğer vilayetlerden gelecek listelerde de görüleceği gibi, Balıkesir'de ihtiyaç duyulan mesleklere ilişkin listenin büyük kısmı orada meskûn Ermeni ve Rumların gitmelerinden kaynaklanıyordu.

Halep vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne gelen mesleklere ilişkin ihtiyaç listesinde de hemen hemen aynı meslek gruplarındaki eksiklik görülmektedir.¹⁰¹ Toplam 242 kişilik ihtiyaç listesindeki mesleklerden bazıları ve buna bağlı ihtiyaç duyulan kişi sayısı

şöyle ifade edilmiştir: “*On dört araba tamircisi, on tezgahçı, iki eczacı, bir dişçi, otuz yorgancı, on her nevi kayık tamirine müsaid usta .. lokantacı.*” Ayrıca “*Antakya kazasında Ermenilerden tahliye olunan bir köye bağcılık ve ipekçilikle meşgul olan beş yüz hanenin iskânı[nun] mümkün olduğu*” da Halep vilayeti mutasarrıfı tarafından şifre telgrafla bildirilmişti.

Niğde Mutasarrıflığı'ndan gelen listede¹⁰² “*altı yüz elli üserâ-yı Müslime*”ye ihtiyaç duyulduğu bunlar arasında terzi, dokumacı, dülger, saatçi, kunduracı ve ziraate vâkıf çok sayıda kişinin eksikliğinin hissedildiği ifade ediliyordu. Öte yandan Niğde mutasarrıfı merkeze gönderdiği bir başka telgrafta, gelecek yerleşimci Müslüman üserânın ihtiyaç duyacağı alet ve edevatın Niğde'den sağlanmasının mümkün olmayacağından bahisle bunların temininde yardımcı olunması da istenmekteydi.¹⁰³

Adana vilayetinden gelen ihtiyaç listesi ise daha geniştir.¹⁰⁴ Adana valisi Hakkı tarafından gönderilen telgrafta toplam “*961 sanatkâr*”a olan ihtiyaçtan bahsediliyordu. Bunlar arasında “*dört dişçi, yüz yetmiş bir marangoz altmış kunduracı seksen iki pabuşçu, on bir aşçı, yirmi iki arabacı ustası, birkaç makinist, otuz semerci, on sekiz sarac, iki tüfenkçi, on beş değirmenci ...*” gibi değişik mesleklerden çok sayıda isim sıralanıyordu.

Erzurum Valisi Tahsin'nden İstanbul'a gönderilen (22 Te 1331 [4 Kasım 1915] tarihli) şifreli telgrafta ise diğer vilayetlerden farklı bir talep ortaya çıkmıştı.¹⁰⁵ Vali, harp nedeniyle vilayetin kaza ve köylerinin yarısını kaybettiğini, geriye kalan kaza ve köylere de kendi muhacirlerini yerleştirdiklerini belirtiyordu. Ancak, gelecek üserâ-yı Müslime'den sanat sahipleri için vilayet dahilinde yer bulunacağını söylüyor ve çözümünü şöyle açıklıyordu: “*... bil-hassa vilayet dahilinde on bin genç kadının zevcleri muharebede şehid olmuşlardır. Üserâ-yı İslâmiye'yi burada tervic ile kendi hanelerine içgüveyisi verdiğimiz gibi pek güzel bir netice hâsıl olmuş olur. Vilayetin en ziyade muhtac olduğu erbab-ı sanat duvarcı, taşçı, dülger ustalarıdır. Yıkılan köyler, kasabaların ihyası için beş bin ustaya ihtiyac kat'i ve acildir. Dökmeci ve ...(?) ustalarına olan ihtiyac ikinci derecedendir. Diğer san'atkârana bugün için lüzum yoktur. Harabeye dönen Erzurum vilayetinin ihyası için arzettiğim vechle ustanın serian izamı müsterhemdir ...*”

Tarabzon vilayetinden İstanbul'a gönderilen ihtiyaç listesi toplam 670 kişilikti.¹⁰⁶ Bunlar arasında onlarca terzi, kunduracı, demirci, marangoz, fırıncı, dokumacı, kuyumcu, tenekeci vs. yanında konserveci, bahçıvan, mürettib, su değirmeni taşçı ustası, urgan yapımcısı, sıvacı, badanacı, ziraat aletlerinden anlayan kimseler, mühendis, makinist gibi mesleklerden kişiler bulunuyordu.

Kayseri vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne gelen ihtiyaç listesi ise merkeze gönderilenler arasında en kabarık olanıydı.¹⁰⁷ Buna göre istenen toplam 1182 meslek sahibi kişiden bazıları şöyle idi: “..sarac, eczacı, demirci, marangoz (226 kişi), taşçı, camcı, lokantacı, bıçakçı, matbaacı, mürettib, sıvacı ...” ve daha onlarca kişiye ihtiyaç duyuluyordu.

Üserâ-yı İslâmiye'nin iskân edilmesiyle ve kendilerine sağlanacak imkanlarla ilgili devlet politikasının en açık ifadeleri Bursa'daki “Emvâl-i Metruke Komisyonu Reisi”nden Dahiliye Nezareti'ne gelen 11 Kasım 1915 (29 Te 331) tarihli şifre telgrafta yer almaktadır.¹⁰⁸ Bursa merkezi ve çevresiyle ilgili olan telgrafta şöyle denilmekte idi: üserâ-yı İslâmiye'den dört yüz kadar san'atkârın emvâl-i metrukeden dükkân, alât-ı lâzime verilerek metruk hanelerde derdest-i iskân olan dul kadınlar, kimsesiz kızlarla birleştirilerek temin-i refah ve teşvik-i aile etmesi mümkündür. Koza yetiştirmeğe mahsus fabrika ve makineleri tedvir ve idareye (...) sanatkârlara ve makinistlere pek bir ziyade ihtiyaç vardır. Marangoz, çilingir, demirci, dökmeci, terzi, kunduracı, ehl-i sanat dahi lazımdır. Bu sanatkarın her bir sanata aid miktarı ve bu babdaki tafsilat vilayetden posta ile arz olunacaktır. Bunlar[la] bağcılık ve zeytinciliğe vâkıf, kâfi miktarda muhâcir iskân olduğu halde, Ermenilerin naklinden hasıl olan iktisadi boşluğu doldurabileceği maruzdur.”

Vilayetlerden ve livalardan toplanan listeye göre Erzurum dışındaki Karesi, Bursa, Niğde, Kayseri, Adana, Trabzon ve Halep idarî merkezlerinden gelen telgraflarda istenen meslek sahibi yerleşimci sayısı 4715 idi. Erzurum'un savaşta cephe şehri olmasından kaynaklanan özel durumu münasebetiyle valinin talebinin 10.000'e kadar çıkacağı ise tahmin edilebilir. Zaten görüleceği üzere Erzurumu'a herhangi bir Müslüman esirin yerleşimci

olarak gönderilmesi mümkün olamayacaktı. Zira Erzurum 1916 yılı Şubat ayında Rusların taarruzuyla işgal edilecek ve Osmanlı Devleti sınırları dışında kalacaktı.

Dahiliye Nezareti gelecek esirlerin nerelere yerleştirileceklerine dair ön tespit çalışmalarını sürdürürken Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın da Ali Başhamba'ya gönderdiği 22 Kasım 1915 tarihli bir talimatta, esirlerin İstanbul'a ulaştıklarında istirahatlerinin sağlanması isteniyor ve gelenlerin yeteneklerine göre askeri birliklere ve fabrikalara yönlendirilmesi ve kalanlarından çiftçi olanlarının Anadolu'da iskân edilmeleri talimatı veriliyordu.¹⁰⁹

Berlin Sefiri Hakkı Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne 26 Aralık 1915'de yazdığı bir telgraftan Osmanlı Devleti'nin esirler konusundaki niyetinin ve önceliğinin ne olduğu konusunda iyice emin olunuyordu.¹¹⁰ Hakkı Paşa'nın ifadelerinden, esirlerle ilgili Almanya'daki kamplarda yapılan propaganda faaliyetlerinde artık Anadolu'ya yeşleşip orada iş tutacaklara ağırlık verildiği açıkça görülmektedir. Hakkı Paşa: "...Heyet [propagandacılar], üserâyı İslâmiyeye telkinât vazifesini dahi ifa ediyor. Erbab-ı hîrfet ve sanatın bizde yerleşmesini şumûl ve mahiyet itibariyle cihâda iştirakten daha mühim gördüğümünden bu hususta gayret ediyorum. Alman Harbiye Nazırı ile bilmüzakere gerek cihad için gideceklerin gerek şimdiden yerleşecek erbab-ı hîrfet ve sanatın nail olacakları müsaadata dair (...) bir varaka tanzim olundu. (...) Buna emir buyrulan mevâda ilaveten burada cihada gidenlerden gayrısının yani tüccardan tavattun edileceklerin [vatandaşlığa geçirileceklerin] hizmet-i askeriye alınmayacaklarına ve burada teehhül [evlenme] arzusunda bulunanların kendilerince bir gûna masraf-ı mucib olmayarak teehhül ettirileceklerine dair fıkralar ilave ettim..." diyordu.

Hakkı Paşa'nın 1915 yılı sonunda ifade ettiği yukarıdaki görüşler aslında Osmanlı Devleti'nin Müslüman esirler konusundaki planlarını ve düşüncelerini yansıtmaları bakımından oldukça aydınlatıcıdır. Devleti temsil eden bir sefir olarak Hakkı Paşa'nın İstanbul'dan bağımsız bir siyaset güdemeyeceği ve uygulayamayacağı açık olduğuna göre, bu düşünceler merkezden aldığı emirlerin bir yansıması şeklinde anlaşılmalıdır. Burada dikkat çeken en önemli husus cihad için gelecekler yerine meslek sahibi

yerleşimcilerin tercih edileceği bilgisidir. İkinci önemli nokta ise Anadolu'ya iskân edileceklere sunulan imkânlarla ilgili olanıdır. Evlenmeleri ve iş kurmaları da dahil, her türlü kolaylığın esirlere sağlanmasının Almanlar nezdinde de garanti altına alınmış olduğu görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nin Almanya ve Avusturya'dan gelecek Müslüman esirlere sunduğu ayrıcalıklar ve imkânlar iskânı cazip kılar cinstendi. Nitekim sağlanan sözkonusu teşviklerin ifade edildiği bir belgede,¹¹¹ Osmanlı Devleti'nde iskân olunacak kimselere normal muhacirlere sağlanan imkanlardan farklı ayrıcalıklar sunulmuş olduğundan bahisle, yapılan teşvikler şöyle sıralanmıştır: Yerleşecek Müslüman esirlere yeni hayatlarını kurmak için başlangıçta nakit sermaye olarak 5000 Kuruş para verilmiş, ayrıca yerleşmeleri için de birer hâne gösterilmiştir. Sanat sahibi olanlara ise çalışacakları bir dükkânla birlikte icra ettikleri mesleklerine ait alet ve iş makinesi (*âlât ve edevât-ı sanayî*) temin edilmiştir. Aynı şekilde yerleştirilen esirlerden ziraatla meşgul olacakların her birine birer hâne yanında otluk, samanlık ve çalışıp işlemleri için 80 dönüm tarım arazisi (*tarla, bağ ve bahçe*) verilmiştir.

Bunlardan başka Anadolu'da gösterilen yerlere yerleşip, evlenecek kimselere de "... *düğün masrafı ve sermaye namıyla ayrıca bir meblağ i'tası...*" sağlanacaktı.¹¹² Bu teşviklerin savaşın tam ortasında ve cephede savaşacak her bir askere ihtiyaç duyulduğu bir zamanda verilmiş olması, durumun aciliyetini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bunun bir diğer göstergesi de muhacirlere yönelik kanunen belirlenmiş hükümlerin dışında ek teşviklere başvurulmuş olmasıdır.¹¹³

Devletin Müslüman esirlere yönelik politikaları doğal olarak Almanya ve Avusturya ile paylaşılıyor ve konu sürekli olarak onlarla müzakere ediliyordu. Osmanlı makamları ülkelerine savaşçı (cihadçı) yerine yerleşimci sevk edilmesi yönündeki taleplerini ilgili ülkelere çeşitli zamanlarda bildirmiş, özellikle 1916 yılı Ocak ayından itibaren Türkiye'nin esirlerle ilgili talepleri Almanya'daki makamlara sıklıkla iletmeye başlanmıştı. Bu anlamda İstanbul'daki askerî ataşe Lossow, Alman Dışişleri'ndeki askerî görevli Nadolny ve de İstanbul'daki Alman elçisi Wolff-Metternich Osmanlı isteklerini belirten yazıları kaleme alanlar arasındaydı.

Bu taleplerde ön plana çıkan husus Osmanlı Devleti'nin, esirleri asker olarak değil, demiryolu işçisi veya yerleşimci olarak Türkiye'ye istiyor olmasıydı.¹¹⁴

Metternich'in 31 Temmuz'da gönderdiği bir telgrafta, şimdiye kadar Osmanlı Devleti'ne gönderilen Fransız ve Rus Müslümanlarından hiç memnun kalınmadığı ve esirlerin nakil işleminin durdurulması gerektiği ifade ediliyordu. Bu uyarılar üzerine elçi, Ağustos ayı ortalarında Wesendonk aracılığıyla Savaş Bakanlığı'na esir naklinin durdurulması için başvuruda bulundu.¹¹⁵ Osmanlı Devleti 1916 yılı başından itibaren olumsuz yaklaştığı cihad gönüllüsü sevkiyatının önüne geçmeyi başarmış görünmemektedir. Bunun en açık kanıtı da, ifade edildiği üzere 2000'nin üzerinde Müslüman savaş esiri 1916 ve 1917'deki dört ayrı sevkiyatla cihad gönüllüsü olarak İstanbul'a getirilmişti.

Cihad gönüllüsü sevkiyatının her şeye rağmen gerçekleşmesinin birkaç nedeni vardı. Her şeyden önce iki yıla yakın bir süredir kamplarda Müslüman esirler arasında yapılan propaganda ve eğitim programlarından bir anda vazgeçilmesi mümkün değildi. Çünkü yapılan bu propagandalar Müslüman esirler üzerinde büyük beklentilerin oluşmasına sebep olmuştu.¹¹⁶ Öte yandan özellikle Almanlar, savaş sonrası dönemde Müslümanlar nazarında aleyhlerine oluşacak olumsuz imajdan çekiniyorlardı.¹¹⁷

Aynı şekilde, Osmanlı Devleti adına kamplarda uzun zamandır propaganda görevi ifa eden propagandacı hocaların İstanbul'a gönderdikleri raporlarda, Osmanlı ülkesine gelme konusundaki gecikmelerden dolayı cihad için hazırlanan esirlerin duydukları rahatsızlıklar dile getiriliyor ve sık sık bu konuda acilen bir şeyler yapılması talep ediliyordu.¹¹⁸ Nitekim İstanbul'a gelmesi geciken üçüncü grup cihad gönüllüleri kafilesinin Alman genelkurmayının oluruyla yola çıkartılmasında Almanların imaj kaygısı etkili olmuştu. Almanlar Müslümanların gözünde "yalancı" konumuna düşerek güvenilirliklerinin daha fazla sorgulanmasına neden olmak istemedikleri için esir naklini kabul etmişlerdi.¹¹⁹

Bu üçüncü cihad kafilesinin İstanbul'a geldiği ay Weinberg-lager Kampı'nda bulunan Tatarlardan 8-9 bininin iskân edilmek üzere Osmanlı ülkesine gitmeye hazır olduklarına ilişkin bir rapor

Alman makamlarına iletilmişti. Temmuz 1916'da Prusya Savaş Bakanlığı 500 Tatar'ın Türkiye'ye yerleşmesine onay verdi. Ellerine Alman devlet matbaasında basılan ve Osmanlı Devleti'nin müsaadesini içeren belgeler verilen yerleşimcilerin 50'şer kişilik kabileler halinde gönderilmesi kararlaştırılmıştı.¹²⁰ Esirlerin ilk kafilesi 18 Temmuz'da Zossen'den hareket ederken, ikinci kfile 29 Temmuz'da yola çıkmıştı. Geriye kalanların da yine 50'şer kişilik 8 kfile halinde ve onar günlük arayla Türkiye'ye gönderildikleri bildirilmektedir.¹²¹ Bu hesaba göre en son esir kafilesi 17 Ekim 1916'da Almanya'dan yola çıkmış olmalıdır. Talat Paşa'nın tuttuğu defterde de Müslüman esirlerle ilgili masrafları gösteren bilgilerin 17 Ekim 1916'ya kadarki kısmının gösterilmiş olması her iki bilginin birbiriyle alakalı olması ihtimalini güçlendirmektedir.¹²²

Buna rağmen Enver Paşa'nın talebi üzerine Almanların Ağustos ayının ikinci yarısından itibaren her türlü esir nakli işlemini durdurma kararı aldıkları görülmektedir. Ancak aynı yılın Eylül ayı sonunda Enver Paşa Alman Umumî Karargâhını ziyaret ettiğinde kamplardaki cihad propagandası faaliyetlerine yeniden başlanılmasını da istemiştir.¹²³ Bu en son çabaların bir sonucu olsa gerek ki 1917 yılı Nisan ayında Araplardan oluşan ve sadece 109 kişilik bir cihad kafilesinin İstanbul'a gelmesi sağlanabilmişti.

Avusturya'dan Esir Nakli

Almanya'dan Osmanlı Devleti'ne Müslüman esir nakli genel olarak inişli çıkışlı ve istikrarsız bir seyir izlerken Avusturya'daki esirlerin transferleri daha istikrarlı yapılmış görünmektedir. Avusturya ve Osmanlı Devleti'nin yetkilileri arasında Müslüman esirlerin Osmanlı hizmetinde kullanılmalarına ilişkin ilk temas 24 Temmuz 1915'de yapılmıştır. Daha önce de değindiğimiz vecihle, Avusturya bu konuda milletler hukuku çerçevesinde bazı endişeler ileri sürmüştü ve bu sebepten esirlerin nakli işi bir süreliğine gerçekleşmemişti. Bu endişelerin Osmanlı Devleti'nce giderilmesi üzerine 4 Ekim 1915'de Avusturya makamları Müslüman esirlerin tutuldukları Eger Esir Kampı'na, esirlerin Türkiye'ye gönderilmeleri konusunda, emir verdi. Avusturya Savaş Bakanlığı ilk olarak 537 Müslüman esirin gönderilmesine (24 Kasım 1915) izin verirken, ikinci izin 13 Aralık 1915'de ve 474 esir için

çıktı. 1916 yılı Ocak ayı ile Mayıs ayı arasında değişik tarihlerde 61, 83, 74, 123, 76, 147, 56 ve 15 kişilik gruplar halinde izinler çıktı. En son izinse 14 Mayıs 1916'da çıkmıştı.¹²⁴

Yukarıdaki rakamlara göre 1916 Mayıs ortasına kadar toplam 1645 Müslüman esir Avusturya'dan Türkiye'ye gönderilmiştir. Ancak bunların ne kadarının cihada katıldığı ve ne kadarının yerleşimci olduğu konusunda bir bilgi bulunmamaktadır.

Avusturya'dan Osmanlı topraklarına gerçekleştirilen esir nakli bundan sonra bir süre duraklar. Daha sonra ise belli şartlara bağlanarak yavaş işleyen bir sürece girer. Nitekim Avusturya Savaş Bakanlığı'nın 1 Temmuz 1916'da aldığı karar gereğince o tarihten itibaren Rusya Müslümanlarından Türkiye'ye gönderilecek olanlar, yalnızca Osmanlı Devleti vatandaşlığını kabul edenlerle, sürekli olarak Osmanlı Devleti'nde kalacaklar arasından belirlenmeye başlanacaktır.¹²⁵ Bu kararda Anadolu'ya gelip yerleşen esirlerin gösterdikleri uyum sorununun bir etkisinin olup olmadığı bilinmemektedir. Aynı dönemde esirlerle ilgili sorunlar yaşayan Osmanlı Devleti işi baştan sıkı tutmak için Avusturyalı makamlardan bu yönde talepte bulunmuş olabilir. Çünkü esirlerin çoğu esaretten kurtulmak ve memleketlerine dönmek için Osmanlı Devleti'ne nakledilmeyi bir ara çözüm olarak görüyorlar ve Anadolu'yu da memleketlerine dönüş yolunda ara istasyon gibi kullanma eğilimindeydiler. Bu durum karşısında ileride görüleceği üzere, Osmanlı Devleti yetkilileri esirlerle ilgili bir takım tedbirler almak zorunda kalacaklardır.

Talat Paşa'nın kendisi için hazırlattığı defterdeki kayıtlara göre 17 Ekim 1916'ya¹²⁶ kadar Avusturya ve Almanya'dan Osmanlı Devleti'ne gelen ve Anadolu'daki merkezlere yerleştirilen esirlerin toplam sayısı 1093'dür.¹²⁷ Daha erken bir tarihte, yani Mayıs 1916'da Anadolu'da iskân edilen Tatarların sayısını bin olarak veren kaynakları¹²⁸ doğru kabul edersek, ortaya bu tarihten Ekim ayı ortasına kadar çok fazla yerleşimcinin gelmediği, veya Anadolu'ya yerleştirilmediği sonucu çıkar.

Tablo 4.1. Talat Paşa'nın Defterinde Kayıtlı Yerleşimcilerin Vilayetlere Göre Dağılımı:¹²⁹

Adana Vilayeti (50)	Adana Kazası (9) Haçin Kazası (13) Feke Kazası (4) Rum Nahiyesi (14) Dört Yol Kazası (2) Kozan Merkez Kazası (8)	
Ankara Vilayeti	Ankara ve Civar Köyler (belirtilmemiş)	
İstanbul Vilayeti (30)	Kemerburgaz Nahiyesi (30)	
İzmit Sancağı (136)	İzmit Kazası (12) Adapazarı Kazası (124)	
Eskişehir Sancağı (102)	Eskişehir Kazası (96) Sivrihisar Kazası (6)	
Hüdavendigar Mahallatı (163)	Ertuğrul Sancağı (28)	Bilecik Kazası (11) Söğüt Kazası (9) Yenişehir Kazası (8)
	Merkez Sancağı (135)	Bursa-Orhangazi (59) Mudanya ve Civar Köyleri (62) Emir Ali Adası (14)
Karahisar-ı Sahib Sancağı (47)	Karahisar-ı Sahib Sancağı (47)	
Kayseri Sancağı (49)	Kayseri Sancağı (49)	
Konya Vilayeti (302)	Konya ve Civar Köyler (141) Erkilet Kazası (20) Sultaniye Kazası (6) Ayrancı Kazası (30) Çelebi Çiftliği (44) Karaman Kazası (30) Akşehir Kazası (48) Isparta Kazası (8)	
Niğde Sancağı (79)	Niğde Sancağı (79)	
Toplam: 1093	1093	

1915 yılı sonunda vilayetlerden gelen iskâncı talebinin, Erzurum hariç, en az 4715 olduğu gerçeğinden hareket edilecek olursa, Almanya ve Avusturya'dan getirilebilen yerleşimci sayısı bir

yıl sonra ancak ihtiyacın dörtte birine yetecek seviyede kalmış oluyordu. Buna, sonradan Ankara vilayetine yerleştirilenler (128 kişi) eklense dahi rakam yine de pek parlak gözükmemektedir.¹³⁰ Peki Talat Paşa'nın defterindeki rakamlarla, bu çalışma kapsamında Avusturya ve Almanya kaynaklarından ortaya konulan 2200 rakamı arasındaki yaklaşık 1000 kişilik fazlalık nasıl açıklanabilir? Osmanlı arşiv belgelerinin ve ATASE'deki askerî belgelerin çok daha geniş çaplı bir taramaya tabi tutularak incelenmesiyle aradaki fark açıklığa kavuşturulabilir. Ancak eldeki mevcut veriler ışığında “geçici” sayılabilecek bir açıklama belki şu şekilde yapılabilir: Almanya'dakiler olmasa bile, Avusturya'dan getirilen esirlerin tamamı, özellikle Temmuz 1916'dan önce gönderilenler, teşvik kapsamına giren yerleşimci statüsünde olmamış olabilirler. Dolayısıyla bu kimselerin bir kısmı çalışma kamplarına gönderilmiş olabilir. Zaten Enver Paşa'nın zaman zaman Alman kaynaklarına yansıyan talepleri de bu kimselerin demiryolu ve diğer benzer işlerde çalıştırılması yönünde oluyordu. Talat Paşa'nın defterindeki kayıtlara girmeyen 1000 kişi Osmanlı Devleti tarafından bu şekilde değerlendirilmiş olabilir.

Getirilen Müslüman Esirlerin Anadolu'ya Yerleştirilmesi Çalışmaları

Esir nakli konusunun Almanya ve Avusturya tarafında bu gelişmeler yaşanırken Osmanlı Devleti'nin “*üserâ*” iskânı politikası da ilk meyvelerini vermeye başlamıştı. Konya'dan Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 27 Ocak 1916 tarihli şifre telgrafta¹³¹ “*üserâ-yı İslâmiyeden altmış altı (66) muhacirin geldiği*” bildiriliyordu. Gelenlerden kırk dördü çiftçi olduklarından oradaki Belkova çiftliğine¹³² sevk edilmişlerdi. Telgrafı gönderen Konya valisi Sami, ziraatle uğraşan esirlerden Konya'ya ne kadar çok kişi sevk edilirse edilsin bu kimselerin iskânları ve iâşelerinin sağlanması konusunda herhangi bir sıkıntının çekilmeyeceğini ve gelecek kimselerden de tarım konusunda ziyadesiyle istifade edileceğini belirtiyordu. Konya geniş arazisi ve ovasıyla Müslüman esirlerin yerleştirilmeleri için ideal bir yer gibi duruyordu. Nitekim Talat Paşa'nın defterindeki kayıtlara göre, kazalarıyla birlikte Konya vilayeti, 302 yerleşimciyle en çok Müslüman esir yerleştirilen yerdi.

Konya Valisi'nin Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 30 Mayıs 1916 (17 Mayıs 332) tarihli bir başka şifre telgrafında¹³³ Konya'ya gelen Tatar esirlerin yerleşimlerine ilişkin yeni bilgiler verdiği görülmektedir. Vali, “...üserâya hâne ve dükkân verilerek memleketle münasebetleri maddeten tevsik edildiği”ni [sağlamlaştırıldığı] bildirdikten sonra Tatarlar için, “*tabiiyet-i Osmâniye’yi* [Osmanlı vatandaşlığını] *kabulde tereddüd göstermiyorlar. Kendilerinden alel’usul taahhüd senedâtı alınıyor*” diyordu. Yalnız valinin, “*bunların Harb-i Umumî hitâm ettikten sonra vatanlarına avdet edeceklerine dair bazı sözleri söyledikleri hissolundu*” şeklindeki beyanatı çiftçilikle uğraşan esirlerin bir kısmının gönderildikleri köydeki hayata uyum sağlayamamış olduklarını gösteriyordu. Öte yandan yerli köylülerle Tatarlar arasında bazı uyuşmazlıkların da olduğu anlaşıyordu. Şöyle ki, o bölgenin etkili adamlarından birisi Tatarlara kız vermeye yanaşmayınca yerli ahali de buna uymuş ve Tatarların evlendirilmelerinde sorun çıkmıştı. Ayrıca köylüler Tatarların at eti yediklerini görünce bu durumu “*pek büyük bir nefretle telakki*” etmişlerdi. Tatarların yerli halktan kızlarla evliliği meselesini, evlilikleri onların Osmanlı tabiiyetini kabullerinde ve burada kalıcı olmalarında önemli bir etken olarak gören Konya valisi, bu konuda kendince çözümler üretmeye de çalışmış. Bu anlamda devlet vasıtasıyla kalıcılıkları sağlanamamış esirlerin yakın çevrede bulunan Tatar köylerine dağıtılmasını ve oralarda yerleşmelerini tavsiye etmişti. Konya valisi bu teklifi ile, esirlerin memleketleriyle kesilecek irtibatları sayesinde vatanlarına dönmeleri tehlikesinin emniyet altına alınacağını düşünüyordu. Ancak vali, esirlerin dönmelerinin kesin şekilde önlenmesinin en garanti yolunun bu insanların yerli ahâlden kadınlarla evlendirilmesi olduğunu söylemeyi de ihmal etmemişti.¹³⁴

Esirlerin Uyum Sorunları

Belgelerden takip edilebildiği kadarıyla, Osmanlı Devleti'ne yerleştirilmek üzere getirilen Müslüman esirlerle ilgili gelişmeler pek de umulduğu şekilde gerçekleşmemiştir. Anadolu'ya yerleştirilen Müslüman esirlerle ilgili *Teşkilat-ı Mahsusa* riyasetine sunulan bir raporda “*üserâ-yı islâmiye’den Kırım Tatarlarının Memalik-i Osmaniye’ye celb ve cem’ ve iskânlarında memleketin*

menfa'at göreceğine kanaat hasıl olmuştur" denilirken, Kuzey Rusya'dan, yani Sibiryâ, Kazan, Samara ve Ufa'dan olan Tatarların durumunun Kırımlılardan farklı olduğu ifade ediliyordu. Nitekim *"Şimali Rusya'dan olan üserâ-yı İslâmiye'nin sevkolundukları mevakiden [mevkilerden] ahlâken, dinen makâm-ı hilâfete emsâli kadar merbutiyet-i kalbiye taşımadıkları, işret ve sair ceraimi işlemekte oldukları..."* belirtilerek Tatarlar arasındaki fark ortaya konuluyordu.¹³⁵ Doğrusu Kuzey Rusya Tatarlarıyla Güney, yani Kırım Tatarları arasındaki farklılık konuştukları dilde de kendini gösteriyordu. Kırım Tatarlarının dili Osmanlı Türkçesi'ne çok yakinken, kuzeylilerin güneydeki Kırımlılarla bile anlaşmakta zorlandıkları, Avusturya'daki esir kamplarında Avusturyalı bir araştırmacının Tatarlar üzerinde yaptığı küçük bir araştırmada da ortaya konulmuştur.¹³⁶ Yine ilk başlarda iyi haberler gelen Konya'dan, Dahiliye Nezareti'ne 10 Ağustos 1916'da çekilen bir başka telgrafta *üserâ-yı İslâmiye'nin* bazılarının savaş sonrasında memleketlerine dönmek niyetinde olduklarından *"terk-i tabiiyet ve terekelerini tahtimden [imzalamaktan] imtinâ' etmekte oldukları"* şeklinde ifadeler yer almaktadır.¹³⁷

Konya'dan gönderilen telgrafta ifade edilen benzer konular üzerine, yerleşimcilerle ilgili sıkıntıları aşabilmek için Dahiliye Nezareti ve ona bağlı *Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti* Müslüman esirlerin iskân edildikleri vilayetlere ve onlara bağlı livalara çeşitli genelge ve yazılar göndererek bu sorunları aşmaya çalışmışlardır. 13 Şubat 1916 (31 Kanun-ı sani 331) tarihli *tahrirata* ek olarak kaleme alınan ve 29 Mart 1916'da vilayet ve onlara bağlı livalara gönderilen yazıda,¹³⁸ Almanya ve Avusturya'dan gelerek önceden belirlenmiş mahallere gönderilen Müslüman esirlerden, diğer muhacirler gibi kayıtlarına (*telsik ve tescillerine*) dair birer dilekçe ile taahhüd senedi alınmasının gerekip gerekmediği, şayet gerekliyse sözkonusu belgelerin hangi sevk mahallinden alınmasının uygun olacağı sorulmaktaydı. Verilen cevapta, Osmanlı Devleti'ne gelecek Müslüman esirlerin muhacirlere mahsus olan desteklerden ve haklardan tam olarak istifadelerinin kararlaştırılmış olduğu, ancak bunun esirlerin yerleştikleri yurtlarında (*tavattun*) kesin ve kalıcı olmaları şartına bağlı olduğu ifade edilerek mealen şöyle denmektedir: "Vatandaşlık belgelerinin asıllarının

(*Tabiiyet-i asliyye*) toplanmasının ve muhafazasının mümkün olmadığı anlaşıldığından, *Tabiiyet-i asliyyenin* yapılmasındaki zorunluluk bakımından Müslüman esirlerle normal muhacirler arasında hiç bir fark sözkonusu değildir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin muhacirlere bahşettiği ve uyulmasının mecburî olduğu usul ve kurallar dairesinde esirlerin de kayıtlarının yapılması gerekmektedir. Ayrıca iskân edilmeden önce bu kimselerden 9 *Kanun-ı evvel* 331 (23 Aralık 1915) tarihli genelgede (*tahrirat-ı umumiyyede*) verilen örnekte olduğu gibi birer dilekçe ile taahhüd senedinin alınması da tabiidir. Sözkonusu evraklar şimdiye kadar sevk edilmiş olan esirlerden, bulundukları mahallerde ve bundan sonra geleceklerden de burada (İstanbul'da) alınacaktır. Şayet, yine de sevkleri esnasında burada (İstanbul'da) bu şartlara uygun olarak alınamadığı takdirde, gittikleri yerlerde senetlerin kendilerinden istenmesi kararlaştırılmıştır. Bu anlamda bahsi geçen Müslüman esirlere yönelik kayıt işlemlerinin belirtilen bu yöntemlere uygun şekilde yapılması gereklidir. Eğer bu usule uymayan esirler olursa bunların isimlerinin derhal (merkeze) bildirilmesi gerekmektedir.”

Yukarıdaki açıklamaya göre sıradan muhacirlerle *üserâ-yı İslâmiye* arasında Osmanlı tabiiyetine kayıt ve bu kaydın şartları konusunda bir fark gözetilmiyor ve her bir yerleşimci esirden öncelikle birer dilekçe ile iskânının kesin ve daimi olacağına dair sened alınması isteniyordu. Şartlara uymayanlar hakkında ne muâmelede bulunulacağına ise merkezde karar verilecekti.

Müslüman esirlerin bulunduğu merkezlere 11 Nisan 1916'da gönderilen bir tahriratta¹³⁹ Almanya'dan gelip İzmit'e yerleştirilen Müslüman esirlerden bazılarının Osmanlı tabiiyetine geçmek için mutasarrıflıktan soru sorduğu, bunun üzerine Hariciye Nezareti'yle kurulan iletişim sonrasında Osmanlı Tabiiyet Kanunu'nun dördüncü maddesine aykırı bir hal olmaması sebebiyle, Osmanlı vatandaşlığına müracaat edenlerin işlemlerinin topluca yapılacağı bildirilmiştir. Nitekim sonradan da görüleceği gibi Müslüman esirlerin Osmanlı vatandaşlığına geçiş işlemleri genelde topluca yapılmıştır. Bu anlamda, Haziran 1916'daki Osmanlı tabiiyetine ilk toplu kabul edilişten¹⁴⁰ sonra Osmanlı Devleti'nin tabiiyete geçiş işlemlerini hızlandırmak istediği gö-

rülmektedir. 7 Ağustos 1916'da (25 Temmuz 332) gene ilgili vilayetler ve onlara bağlı livalara *Dahiliye Nezareti Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti*'nden gönderilen yazıda “*üserâ-yı İslâmiye'nin bir an evvel tabiiyet-i Osmaniye'yi iktisâb etmeleri lazım*” geldiği belirtilerek, bunların kayıt işlemlerinin de süratle yerine getirilmesi tavsiye ediliyordu. Öte yandan Osmanlı tabiiyetini kabul etmekte isteksiz davrananların kendilerine devlet tarafından verilmiş olan sermaye ve diğer mallar geri alındıktan sonra tutuklu olarak İstanbul'daki *Merkez Kumandanlığı*'na gönderilmeleri emredilmiştir.¹⁴¹

Ekim 1916'da *Dahiliye Nezareti Muhacirin Şubesi*'nden vilayetlere gönderilen bir başka yazıda ise yeni bir durumla karşı karşıya kalındığı görülüyor. Bu genelgede, önceden Osmanlı Devleti'ne yerleşme arzusunu belirtip, sonradan bundan imtina eden Müslüman esirlere yönelik yaptırım niteliğinde bir uygulama göze çarpmaktadır. Zira belgeye göre, sözkonusu kişiler bundan sonra *Bursa Üserâ Garnizonu*'na gönderilmeyip Ankara-Sivas demiryolunda çalıştırılmak üzere Ankara'da bulunan *Ankara-Sivas Üserâ Garnizon Kumandanlığı*'na gönderileceklerdi. Durum, *menzil müfettiş-i umumîliğine* de bildirilerek gerekenin yapılması konusunda *Dersaadet Merkez Kumandanlığı*'na açıklama yapılmıştı. Ayrıca daha evvelden gönderilen yazılarda belirtildiği gibi Osmanlı tabiiyetini kabul etmemekte ısrar edenlerle, Osmanlı Devleti'ne yerleşmek arzusunda olmayanların, kendilerine verilen sermaye ve emval-i sairenin geri alınması durumu yineleniyordu. Yine bahsi geçen esirlerin bulundukları üserâ garnizonuna sevk edilerek oradaki kayıtlarına işaret konulması ve isimlerinin bildirilmesi talep ediliyordu.¹⁴² 18 Ocak 1917'de İzmit Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda¹⁴³ *üserâ-yı İslâm*'dan bir kısmının kayıt işlemlerinin yapılması için hazırlanan defterin daha önceden (4 Ekim 1916) sunulmuş olduğundan bahisle burada kayıtlı olanlardan evlenecek olanların bulunduğu, dolayısıyla da tescil işleminin yapılması isteniyordu.¹⁴⁴

Bu arada Osmanlı Devleti bünyesinde esirlere yönelik işlemler konusunda kurumsal bir takım değişikliklerin yapıldığı da görülmektedir. 27 Ocak 1917 (14 Kanun-ı sani 332) tarihli ve Dahiliye Nezareti *Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiyesi* antetli bir belgeden “*üserâ-yı İslamiye'nin muamelât-ı tescilîyelerine müte-*

allik muhaberatında ba'dema Nüfus Idare-i Umumiyesi'nce icrası irade buyrulmuş"tur denilerek, üserânın tescil ve kayıt işlerinin Aşâir ve Muhâcirin Şubesi'nden nüfus müdürlüğüne geçtiği bildiriliyordu.¹⁴⁵

Müslüman esirlerle ilgili bir başka yeni yapılanma da Harbiye Nezareti bünyesinde meydana gelmişti. Her ne kadar *Hilâl-i Ah-mer Cemiyeti Üserâ Şubesi* Osmanlı Devleti dahilinde ve haricinde esirlerle ilgili mevzularda çalışma yapıyorsa da,¹⁴⁶ Müslüman esirler konusu bu kurumun çalışma alanı içine girmiyordu. Müslüman esirlerle ilgili mevzular Dahiliye Nezareti bünyesindeki *Aşâir ve Muhacirîn Şubesi* kanalıyla gerçekleştiriliyordu. Ancak Müslüman esirlerin nakilleri, yerleştirilmeleri, vatandaşlıkları, Osmanlı ordusuna katılmaları vesaire gibi çeşitli konular zamanla başka başka sorunların ortaya çıkmasına sebebiyet vermişti. Örneğin önce Osmanlı vatandaşlığına geçip arazi, sermaye vs. verilen bir kısım yerleşimciler sonradan bundan vazgeçtiklerini açıkladıklarında, yerleşimcilerin durumları yeniden esir statüsüne indiriliyordu. Bu kimselerin durumları özel olduğu için diğer esirler arasına konulmaları da mümkün değildi. Dolayısıyla artan ve çeşitlenen sorunlar nedeniyle Harbiye Nezareti bünyesinde 1917 yılı Aralık ayında yeni bir şube açılması gereği duyulmuş olmalıydı. Almanya ve Avusturya'dan gelen Müslüman esirlerin¹⁴⁷ artan iş yükünü karşılamak ve işleri tek bir birim üzerinden yürütmek için Harbiye Nezareti'ne bağlı bir "*Üserâ Muamelat Şubesi*" meydana getirilmmişti.¹⁴⁸ Harbiye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 17 Aralık 1917 tarihli bir yazıda "*dost ve düşman devletlerde olduğu gibi*" esirlerle ilgili işlerin takibi için bir komisyona lüzum görüldüğü belirtilerek, "*Harbiye Nezareti'ne merbut*" bir şube ve buranın müdüriyetine de *Kemal Bey*'in getirildiği bildiriliyordu. Söz konusu yazıda belirtilen adresten yeni kurulan şubenin ilk yerinin Beyoğlu'nda olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴⁹

Müslüman Esirler İçin Yapılan Harcamalar

Talat Paşa'nın defterinde *üserâ-yı Müslime* açısından önemli olan bilgilerden birisi de, bu insanlar için 1916 yılı Ekim ayı ortasına kadar yapılan harcama tablosudur. Aşağıda aynen ve-

rilen bu tabloda Müslüman esirlere ilişkin ödeneğin Harbiye Nezareti'nden karşılandığı ve Berlin ve Sofya sefaretlerinin de bu harcamalar dahilinde yer aldığı görülmektedir. Berlin Sefareti bünyesinde yapılan harcamalar muhtemelen Teşkilat- Mahsusa kanalıyla oraya giden personele ödenen maaşlar ve benzer masraflar içindi. Sofya Sefareti'ne yapılan ödemeler, esirlerin sevkiyatlarında yol üstünde bulunan Sofya'daki bir takım masraflar olabileceği gibi, Romanya'dan esir alınan Dobruca Müslümanlarına yönelik masraflar için de yazılmış olabilir.

Talat Paşa'nın Defteri'nde¹⁵⁰ yer alan hesap bilgileri tablo halinde aşağıda verilmiştir:

Tablo 4.2. Üserâ-yı İslamiye Hesapları Ve Harcamaları

Harbiye Nezareti'nden değişik tarihlerde alınan para	1.518.081 Kuruş 15 Para
1 Teşrin-i sani (1 7Ekim 1916) tarihine kadar yapılan harcamalar	1.300.617 Kuruş
Hal-i hazırda kasada bulunan para	217.464

Tablo 4.3. Sarfiyat Beyanı

Merkez ve taşrada vukû bulan sarfiyat (Senedâtı mahfuz)	892.143 Kuruş 11 Para
Berlin Sefaret-i seniyyesine	47.302 Kuruş 20 Para
Sofya Sefaret-i seniyyesine	5.200 Kuruş 20 Para
İzmit mutasarrıflığına	1040 Kuruş 30 Para
Konya vilayetine	140.136 Kuruş 30 PArası
Ankara vilayetine	38.900 Kuruş 30 Para
Hüdavendigâr vilayetine	65.894 Kuruş 30 PArası
Adana vilayetine	50.000 Kuruş 30 Para
Kayseri sancağına	30.000 Kuruş 30 Para
Niğde sancağına	30.000 Kuruş 30 Para
Yekûn	1.300.617 Kuruş 30 Para

Tablo 4.4. İrsâlâtın Beyanı

Vilayetlerin ve Livaların İsimleri	Gönderilen Para	Mahsub Evrakı Gelen	Bakiyesi
Berlin Sefaret-i seniyyesine			
Sofya Sefaret-i seniyyesine			
İzmit mutasarrıflığına	100.248 Kuruş 10 Para	99.207 Kuruş 20 Para	1040 Kuruş 30 Para
Konya vilayetine	151.300 Kuruş 10 Para	11.163 Kuruş 10 Para	140.136 Kuruş 30 Para
Ankara vilayetine	81.300 Kuruş	42.400 kuruş 10 Para	38.900 Kuruş 30 Para
Hüdavendigar vilayetine	100.000 Kuruş	34.106 Kuruş 10 Para	65.894 Kuruş 30 Para
Adana vilayetine	50.000 Kuruş	0	50.000 Kuruş 30 Para
Kayseri sancağına	30.000 Kuruş	0	30.000 Kuruş
Niğde sancağına	30.000 Kuruş	0	30.000 Kuruş
Adapazarı'na	81.300 Kuruş	81.300 Kuruş	
Eskişehir'e	51.292 kuruş 26 Para	51.292 kuruş 26 Para	

Yukarıdaki tabloda vilayetler ve sancaklar için ayrılan meblağlar ile bunların ne kadarlarının harcılandığı verilmektedir. Eskişehir, Adapazarı ve İzmit'e ayrılan paraların neredeyse tamamı Ekim 1916'ya kadar harcanmış ve faturaları sunulmuştur. Öte yandan Ankara, Konya ve Hüdavendigar vilayetlerine ayrılan parayla harcananlar arasında büyük fark olduğu görülmektedir. Bu durumda birinci gruptaki yerler kendilerine ayrılan esir kontenjanını doldurmuş, ikincilerse dolduramamış görünmektedir. Adana, Kayseri ve Niğde'ye ayrılan meblağ diğerlerine oranla az olmakla birlikte, bu yerlerde ayrılan paraların ne kadarının harcılandığı belli değildir. Yerleştirilen esirlerin vilayetlere göre dağılımına bakıldığında Eskişehir, İzmit ve Adapazarı'nın en çok esir yerleştirilen yerler olduğu ortaya çıkmaktadır. Buralarda, özellikle

le de Eskişehir'de eskiden beri yerleşik bir Tatar nüfusunun bulunması, gelenlerin de buralara daha yoğun şekilde yerleşmesinde etkili olmuş olabilir. Talat Paşa'nın tuttuğu listede iskân edilmiş herhangi bir esir görülmeyen Ankara vilayeti, esirlere yönelik harcamaları gösteren tabloda yer almış ve bu vilayete ayrılan 81.000 kuruşluk bütçenin 42.400 kuruşluk kısmının harcandığı yazılmıştır. Netice olarak Harbiye Nezareti 'bütçesinden ayrılan 1.500.000 kuruşluk bütçenin 1.300.000'i Dahileye Nezareti tarafından vilayetlere dağıtılmış görünmektedir.

Esirlerin Osmanlı Vatandaşlığına Geçişleri

Müslüman üserânın Osmanlı Devleti'ne yerleştirilmesi politikasının önemli bir ayağını da vatandaşlık işlemleri oluştuyordu. Tespit edilebildiği kadarıyla Osmanlı ordusuna katılmak için gelenler dışında, yerleşmek üzere gelen Müslüman esirlerin toplam sayısı 2200 civarındadır. Bunlardan, Avusturya'dan gelen 1645 kişi Avusturya arşiv kayıtlarına dayanan çalışmalarda görülebiliyorken, Almanya'dan gelen yaklaşık 600¹⁵¹ esirin ne zaman ve ne şekilde geldikleri konusunda Osmanlı kaynaklarında çok net bir kayda rastlanamamıştır.¹⁵² 30 Aralık 1915'de Almanya'nın İstanbul elçiliği maslahatgüzârı von Neurath, çok fazla sayıda esirin aynı anda Türkiye'ye gelmesinin doğuracağı mahzurlar konusunda Alman başbakanı Hollweg'i uyarırken,¹⁵³ dolaylı yoldan Almanya'dan Türkiye'ye yapılan esir transferinin o sıralar bir şekilde gerçekleştirildiğini ifade etmiş oluyordu. Zaten Osmanlı belgelerinde de görüldüğü gibi, büyük kabilelerle olmasa da, Almanya'dan Türkiye'ye esir nakli yapılıyordu. Bu arada şunu da belirtmek gerekir ki, Neurath'ın çok sayıda esirin gelmesi konusundaki uyarısının nedeni, aynı dönemde Avusturya'dan Türkiye'ye gönderilen esirler de olabilirdi.

Osmanlı Devleti idarecileri, hem Osmanlı Devleti toprakları içinde iskânı teşvik etmek hem de gelen yerleşimcilerin kendilerine sağlanan toprak, sermaye ve benzeri imkanları kalıcı olacak şekilde kullanmalarını sağlayabilmek için, esirlerin Osmanlı vatandaşlığına geçişlerine büyük önem veriyorlardı.

Almanya ve Avusturya'dan gelen Müslüman esirlerin Osmanlı vatandaşlığına geçişleri teknik olarak şu şekilde yapıyor-

du. İlk önce *Hariciye Nezareti*'ne bağlı *Tabiiyet Müdürlüğü*'nden *Sadare't*e resmî bir yazı yazılıyor ve Osmanlı tabiiyetine geçmek isteyenlerin isimleri, ek bir listede yazılı olduğu halde, buraya gönderiliyordu. Sonra bu *Meclis-i Mahsûs*'da nazırların imzasına sunuluyordu. Nazırların imza ve onay işlemi bitince oradan en son onay makamı olan padişaha sunuluyor ve alınan *irade-i seniyye* ile işlem tamamlanmış oluyordu. *İrade-i seniyyenin* icrasına da Dahiliye ve Hariciye nazırları "*memur*" kılınıyordu. Bu onay işlemlerinden sonra Osmanlı vatandaşlığına geçenlerin listesi Dahiliye Nezareti'ne bağlı *Aşâir ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi*'ne bildiriliyordu.¹⁵⁴ Sadarete sunulan belgede Osmanlı tabiiyetine ilişkin kanun maddelerine atıfla, başvuruda bulunan esirlerin vatandaşlığa kabullerinin hukuki dayanağı ortaya konulmuştur. Buna göre, "*tabiiyet-i Osmaniye Kanunu'nun üçüncü maddesi mucebince*" Osmanlı vatandaşlığına başvuran birinin vatandaşlığa kabul edilmesi için Osmanlı Devleti'nde 5 sene aralıksız oturması şarttı. Öte yandan aynı kanunun dördüncü maddesine göre Osmanlı Devleti, ülkede sürekli beş sene oturma şartını yerine getirmemiş olan yabancıların (ecnebilerin) özel müsaadededen yararlanmalarına engel çıkartmayabiliyordu. Kaldı ki bahsi geçen "*esirler Müslüman olduğundan husûsî müsaadeye uygun görülebilirler*" denilerek mesele hallediliyordu. Başvuru belgesine ek olarak hazırlanan listede esirlerin isimleri, baba adları, doğum tarihleri ve doğum yerleriyle önceki tabiiyetleri ve o sırada Osmanlı Devleti'nde bulundukları yere ilişkin bilgiler mevcuttu.¹⁵⁵

Müslüman esirlerin vatandaşlıklarıyla ilgili tespit edilebilen en erken tarihli belge 29 Haziran 1916 tarihini taşımaktadır. Bu belge, *irade-i seniyye* ile kabul edilen 81 kişilik Müslüman esir listesini içeren tabiiyet belgesidir.¹⁵⁶ 1916 yılında iki toplu vatandaşlığa kabul belgesi daha düzenlenmiş olup bunlardan birisi 17 Ekim 1916'da Almanya'dan gelen ve Rus tabiiyetinde bulunan 27 kişiyi kapsarken ikincisi de 24 Ekim 1916 tarihli olup, yine Almanya'dan gelen 29 Rus vatandaşından meydana gelmekteydi.¹⁵⁷ 1917 yılında ise vatandaşlığa toplu kabul işlemlerinin önceki yıla göre hem kabul edilen kişi hem de işlem sayısı bakımından artmış olduğu görülmüştür. Bütün bir seneye yayılan bu işlemlerden ilki 20 Ocak 1917 tarihli olup, bu belgede Avusturya'dan

gelen, Rusya tabiiyetindeki 201 esirin işlemleri yer almıştır.¹⁵⁸ Daha sonra aynı yıl içinde 10 Şubat (Avusturya-88),¹⁵⁹ 6 Mart (Almanya ve Avusturya-30),¹⁶⁰ 17 Mart (Almanya-21),¹⁶¹ 11 Nisan (Almanya-93),¹⁶² 19 Nisan (Avusturya-28),¹⁶³ 7 Mayıs (Avusturya-61),¹⁶⁴ 17 Mayıs (Avusturya-13),¹⁶⁵ 10 Eylül (Avusturya, Romanya, Bitlis, Kut'ü'l-Amare/İngiltere-17),¹⁶⁶ 16 Ekim (nereden geldiği belli değil-7),¹⁶⁷ 21 Ekim (belli değil-18),¹⁶⁸ 16 Aralık (belli değil-23)¹⁶⁹ ve 16 Aralık 1917 (belli değil-28)¹⁷⁰ tarihlerinde Osmanlı vatandaşlığına toplu geçiş belgeleri düzenlenmiştir.¹⁷¹

İki yıl içinde (1916-1917) düzenlenen belgelerde Osmanlı tabiiyetine geçen toplam kişi sayısı 775'dir. Bunlardan 682'sinin daha önceki tabiiyeti belgelerde açıkken, 93'ününki belirtilmemiştir. Osmanlı tabiiyetine geçtiği belirtilen 682 kişiden 661'i Rus, 18'i Romanya ve 3'ü de İngiliz tabiiyetine mensuptur. Ulaşılan belgelerde tabiiyetleri açık olmayan 93 kişi, Rusya, İngiltere ve Romanya tebasından olabileceği gibi, Fransa devletinden de olabilir. Nitekim bu konuda yapılan bir başka araştırmada tabiiyetler konusunda daha farklı bir istatistik ortaya konmuştur.¹⁷² Her halükârda Osmanlı vatandaşlığına geçen esirlerle ilgili dikkat çeken en önemli özellik Osmanlı vatandaşlığına kabul edilen 775 Müslüman esirin ezici bir çoğunluğunun Rusya Türklerinden olmalarıdır. İkinci sırada Romanya vatandaşlarının geldiği görülürken, bunların Türk asıllı oldukları tahmin edilebilir. Bu esirler Avusturya üzerinden Osmanlı Devleti'ne gelmişlerdir. Üçüncü sırada ise İngiliz vatandaşı Hindistan Müslümanlarının olduğu görülmektedir. Rusya'dan gelen Müslüman esirlerin hemen tamamı Almanya ve Avusturya'dan gelen Müslüman esirlerden oluşurken, bunlara Bitlis'de Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki muharebelerde esir düşen bir kaç kişinin daha katıldığı anlaşılmaktadır.¹⁷³

Romanya vatandaşı Müslüman esirlerden 17'sinin Osmanlı tabiiyetine geçtiği görülmektedir.¹⁷⁴ 10 Eylül 1917 tarihli Meclis-i Vükelâ kararıyla¹⁷⁵ Osmanlı vatandaşlığına kabul edilenlerin geldikleri yer olarak gösterilen Avusturya, Romanya, Bitlis ve Kutü'l-Amare isimlerinden ilk ikisi devlet iken son ikisi Osmanlı Devleti'nin Rusya ve İngiltere ile yaptığı muharebelerin yerlerine işaret etmektedir. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti 1916 yılında Kutü'l-Amarede İngiliz kuvvetlerini yenilgiye uğratmış ve 11.188 İngiliz askerini

esir almıştı.¹⁷⁶ Yine esir alındıkları yer olarak Bitlis'in verildiği diğer kimseler de Ruslardan esir edilenleri işaret etmektedir.

Burada bahsedilen sözkonusu belgelere göre Osmanlı tabiiyetini kabul eden esirlerin Osmanlı Devleti'nde bulundukları vilayet ve sancaklara göre genel dağılımı şöyledir: Ankara, 110; Eskişehir, 126; Karahisar-ı Sahib (Afyon), 31; Niğde, 70; İstanbul (Kemerburgaz ve Samatya Üserâ Garnizonu), 23; İzmit, 64 (Yalova'da bulunan 16 kişi dahil); Adapazarı, 121; Bursa, 21; Ertuğrul (Bilecik), 104; Konya, 17; Haleb, 1. Osmanlı tabiiyetini kabul eden Müslüman esirlerden, belgelerde yerleri tespit edebilenlerin sayısı 689 kişiye tekabül etmektedir. Bunlara, yerleri belirtilmeyen 86 kişi de ilâve edildiğinde toplamda 775 kişiye ulaşılır.¹⁷⁷

Bu, vatandaşlığa kabul belgelerinde dikkat çeken bir başka husus da Osmanlı tabiiyetine geçen yerleşimciler arasında hiç bir Fransız vatandaşının, yani Kuzey Afrikalı Müslümanın (Arap-Berberi) bulunmuyor olmasıdır. Oysa ki Almanya'daki kamplarda yapılan propaganda çalışmalarında Araplara büyük önem atfediliyordu. Üstelik aynı Araplar cihad etmek üzere ve Osmanlı ordusuna katılmak için Türkiye'ye gelmişlerdi. Almanya'daki kamplardaki sayıları oran olarak her zaman Tatarların dörtte biri seviyesinde kalan Araplar, cihad etmek için gelen gönüllü sayısı bakımındansa neredeyse Tatarlarla aynı sayıda gönüllü çıkarmışlardı. Osmanlı tabiiyetine geçen Müslüman Arap esirler arasında onların yerleşimci olarak geldiklerine dair herhangi bir belgeye de rastlanılmamıştır. Ancak 15 Temmuz 1918 tarihli Harbiye Nezareti'ne bağlı Üserâ Muamelât Şubesi'ne ait bir belgede Bursa'daki esir kampında bulunan 83 Tunuslu ve Cezayirli Müslüman esirden otuz ikisinin o tarihten evvel Osmanlı vatandaşlığına geçtikleri ve bunlara ilaveten de yirmi iki esirin daha vatandaşlık başvurusunda bulundukları anlaşılmaktadır.¹⁷⁸ Fransız vatandaşı sözkonusu bu Tunuslu ve Cezayirli esirler muhtemelen cihad gönüllüsü olarak Osmanlı Devleti'ne gelen kimseler arasında yer alıyorlardı ve bunlar bir şekilde Bursa'daki "*üserâ garnizonu*"na yerleştirilmişlerdi. Sonuç itibariyle, Fransız ordusundan Araplarla birlikte, eldeki verilere göre Temmuz 1918 tarihi itibariyle Osmanlı vatandaşlığına geçen Müslüman esir sayısı en az 807 kişiye tekabül ediyordu.

Müslüman Arap Esirler

Osmanlı Devleti'ne gelen Arap Müslüman esirler arasında, cihad gönüllüleri dışında, Almanya'dan gelen esirlerin de bulunduğu bilinmektedir. Belgelerden takip edilebildiği kadarıyla bu kimseler farklı işlerde çalıştırılıyor ve değişik esir kamplarında kalıyorlardı.

1916 yılı Ekim ayında Alman Savaş Bakanlığı, Lüleburgaz ve Konya'da çiftlik işlerinde çalıştırılmak üzere Halbmondlager Kampı'ndaki Araplardan 1000 kişilik bir kafilenin Türkiye'ye gönderilmesini tavsiye etmiştir.¹⁷⁹ Oysa Osmanlı Arşivi kaynaklarında böyle bir topluluğun Türkiye'ye geldiğine işaret eden herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Ancak aynı dönemde 5 Ekim 1916 tarihli *Tanin* gazetesinde "*Çiftlik Sahiplerine*" başlıklı çıkan bir haberde, arazi ve çiftlik sahibi kimselerin hizmetine esirlerin verileceği bildiriliyordu.¹⁸⁰ Söz konusu haberde, çiftlik ve arazi sahiplerinin uygulamada takip etmesi gereken kurallar dokuz maddede ayrıntılı şekilde anlatılmakta; çiftlik isimleri, sahipleri ve yerleri ile birlikte buralara kaç esirin verileceği sırayla izah ediliyordu. Gazetedeki ilândan, 75 çiftlik ve arazi sahibine toplamda 666 esirin dağıtıldığı görülmektedir. Burada, esirlerin bir kısmının Osmanlı hanedanı mensuplarına,¹⁸¹ bir kısmının devlet adamlarına ve de bazı idarî birimlere (belediyeler gibi) verildiği görülmektedir. Geriye kalan çoğunluksa, listede sıralanmış irili ufaklı onlarca çiftliğe ve arazi sahiplerinin adlarına tahsis edilmiştir. Mevzuyla ilgisi olabilecek asıl dikkat çekici nokta ise esirlerin dağıtıldıkları çiftliklerin büyük kısmının Trakya bölgesinde olması ve Trakya'daki bu çiftliklerden Lüleburgaz dahilindekiler ile yakın çevresindekilerin önemli bir yekûn oluşturmalarıdır. Alman Savaş Bakanlığı'nın tavsiyesi tarihi ile, çiftliklere esir verileceği haberinin gazetede ilan edildiği tarihin aynı olması ve çiftliklerin çoğunun Trakya'da olması arada doğrudan bir münasebet olması ihtimalini güçlendirmektedir. Dolayısıyla esirlerin Halbmondlager Kampı'ndaki Müslümanlar olması ihtimali vardır. *Tanin*'de çıkan açıklamada dikkatlerden kaçmayacak bir husus da esirlerin menşei ve Müslüman olup olmadıkları hakkında herhangi bir bilginin verilmemiş olmasıdır.

Osmanlı Devleti dahilinde Arap esirlerin varlıklarına yönelik doğrudan bir bilgiye Hariciye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne

gönderilen 17 Nisan 1918 tarihli bir yazıda¹⁸² rastlanmaktadır. Burada Bursa, Ankara ve Samatya'da ikamet ettirilmekte olan Cezayirli ve Tunuslu esirlerin durumlarıyla ilgili olarak Flemenk Sefareti tarafından 23 Şubat 1918'de bilgi talebinde bulunulduğu bildiriliyordu. Aynı belgede, talep edilen konuda Harbiye Nezareti'nden hâlâ bir cevap verilmemiş olduğundan bahisle, konuya ilişkin bir açıklama yapılması istenmiştir.

Yine Hariciye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne 9 Haziran 1918'de gönderilen bir yazıda Fransız tebaası Cezayirli ve Tunuslu esirlerle ilgili malumat talebinin tekrarlandığı görülmektedir. Sözkonusu yazıda, Bursa'da ikamet ettirilen 33 Cezayirli ve Tunuslu esire ilişkin 5 Ocak 1918'de talep edilen listenin hala gönderilmediği hatırlatılıyor ve ilgili sefaretin bu konuda ısrarla bilgi istediği vurgulanıyordu.¹⁸³ Hariciye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne gönderilen 18 Şubat 1918 tarihli bir başka belgede, Cezayir ve Tunuslu esirlerin durumlarına dair Flemenk Sefareti'nden gelen yeni bir yazıda, 33 esirin durumuna ilaveten, toplam 80 Cezayirli ve Tunuslu esirin varlığından bahsediliyor ve bu esirlerin Almanya'daki esir kamplarından Osmanlı Devleti'ne sevk edilmiş oldukları bildiriliyor, ayrıca resmi olarak bu kimse-lerin esir kayıtlarının bulunmadığı için İstanbul'da parasız vaziyette bulundukları ifade ediliyordu. Bu yüzden esirler Flemenk Sefareti'ne başvurmuşlardı ve durumlarının düzeltilmesini talep ediyorlardı. Dolayısıyla Flemenk Sefareti Fransa devleti adına esirlerin durumu hakkındaki bilgi talebini yineliyordu.¹⁸⁴

Bursa'da, Ankara'da, İstanbul'da veya diğer yerlerde ikamet ettirilen Arap esirlerin Osmanlı ülkesine yerleşimci olarak mı, çalıştırılmak üzere mi, veya cihad için gönüllü olarak gelmiş olup da gönüllülerden cepheye gitmeyenlerden mi? oldukları konusunda kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Çünkü şartlara göre bu insanların durumları, konumları ve bulundukları yerler değişti-ribiliyordu. Nitekim *"gönüllü olarak harbe iştirak etmiş iken bilâhere terhis edilmiş olan Hindli ve mülteci efrad-ı Müslime"* den kimselerin varlıkları da bilinmektedir.¹⁸⁵

Bütün bu bilgiler ışığında Osmanlı Devleti dahilinde bulunup da değişik vesilelerle ve farklı şekillerde kullanılan ve yerleştirilen Arap esirlerin mevcudiyetleri bir vakıadır. Bu esirlerin kesin sayıları hakkındaysa şimdilik bilgi mevcut değildir. Osmanlı

Devleti savaşı kaybedip de başkent İstanbul İtilaf Devletleri'nce işgal edildikten sonra bile Kuzey Afrikalı Müslüman esirlerin durumu hâlâ netlik kazanmış değildi. İstanbul'daki Fransız Yüksek Komiserliği'nin Müslüman esirlerden olan Cezayirli birisi hakkındaki bilgi talebinin Osmanlı makamlarınca bir türlü giderilememiş olduğu anlaşılmaktadır.¹⁸⁶

Yukarıda bahsi geçen esirlerden başka olarak Osmanlı Devleti'nin kabul etmeye hazır olduğunu beyan ettiği büyük bir esir grubu da Dobruca Türklerinden oluşuyordu. Dobruca Türkleri Romanya ordusunda savaşırlarken Almanlarca esir alınmış ve bilahere Osmanlı Devleti'ne sevkleri gündeme gelmiş kimselerdi. 1916 yılı Ağustos'unda Merkez Devletleri'ne karşı İtilaf Devletleri yanında savaşa giren Romanya ordusundaki Dobruca Türklerinden 400 kişi Almanya'nın "*Tuckel üserâ karargahında*" bulunuyorlardı. Durumun anlaşılması üzerine Osmanlı Devleti 1917 yılı Mart'ında bu esirlerin Türkiye'ye yerleşmeleri için Almanya devleti nezdinde girişimde bulundu.¹⁸⁷ Ancak Hariciye Nezareti üzerinden gerçekleştirilen bu girişimin ne yönde neticelendiği netleştirilememiştir.

Mütareke'ye Kadarki Gelişmeler

Her ne kadar Osmanlı Devleti Müslüman esirlerin Anadolu'ya yerleşmeleri için büyük bir gayret ve fedakarlık örneği göstermişse de bu konuda çok başarılı olunduğu söylenemez. Bu başarısızlıktaki etkenlerden birisi, esirlere vadedilenlerin tamamının yerine getirilememesi ve bundan kaynaklanan hayal kırıklıklarıdır. Sonuçta savaşa isteyerek ya da istemeyerek iştirak etmiş bu binlerce insanın savaş öncesinde bir hayatları, aileleri, yuvaları ve kendilerini ait hissettikleri toprakları bulunuyordu. Velhasıl insanlara yeni bir hayat vaad edilirken, bu insanların geride bıraktıkları yarım kalmış hayatlarına dönmeyi isteyebilecekleri gözönünde bulundurulmalıydı. Nitekim Osmanlı belgelerinde de görülebildiği üzere, gelen esirlerin bir kısmı, ailelerini bahane göstererek kendilerine sunulan Osmanlı tabiiyeti imkânını geri çevirmişlerdir.¹⁸⁸

Öte yandan yine belgelere göre, esirlerden bazıları kendilerine verilen sermayeyi kısa zamanda bitirip parasız kalmışlar-

ken, çiftçilik yapmaları için kendilerine toprak tahsis edilenlerin bazıları da bu arazileri işletmemişlerdi.¹⁸⁹ Adana'dan Dahiliye Nezareti'ne gelen bir telgrafta¹⁹⁰ *üserâ-yı İslâmiye*'den olan ve daha önceden Dört Yol Kazası'na sevk edilmiş *İsmedullah* adındaki birinin ilk başta Osmanlı tabiiyetini kabul ettiği ve kendisine verilen "*tezkiye-i Osmaniye ve cüzdan*"ı aldığı, sonradan ise aldığı bu Osmanlı nüfus cüzdanıyla kendisine verilen sermaye vesaireyi iade ettiği bildirilmekteydi. Dört Yol'daki bu kişi devletten aldığı her şeyi reddederek kendisinin İstanbul'a gönderilmesini istemişti. Niyeti savaşın bitmesiyle birlikte memleketine gönderilmektir.¹⁹¹ Adana'daki hadisenin münferit olmadığı ve Müslüman esirlerin yerleştirildiği bütün vilayetlerde buna benzer durumların sözkonusu olduğu görülmektedir. Nitekim Dahiliye Nezareti'nden 3 Eylül 1916'da Adana, Ankara, Konya, Sivas, Hüdavendigar vilayetleri ve İzmit, Eskişehir, Kayseri, Niğde, Ertuğrul ve Karhisar-ı Sahib mutasarrıflıklarına gönderilen Dahiliye nazırı imzalı şifre telgrafta belirtilen hususlar buna işaret etmektedir.¹⁹² Telgraf şu şekildedir: "*Üserâ-yı İslâmiye'den tabiiyet-i Osmaniye'yi kabul etmeyenlerin, verilen sermaye ve emval-i sairinin istirdâdıyla, mahfuzen Dersadet Merkez Kumandanlığı'na i'zamu mukarrer ise de bu gibilerin sevkinden mukaddem keyfiyetin derhal nezarete iş'arı ve alınacak cevaba göre sevkியatta bulunulması ... tebliğ olunur.*" Bu olumsuz örneklerin çokluğundan olsa gerek Osmanlı Devleti makamları bir süre sonra esirlere verilen ayrıcalıklar ve imkânlarla ilgili talimatnameyi feshetmişlerdi. Gerekçe olarak "*... memleket için vücutlarına menfaat melhuz olmayan eşhas-ı mezkûre hakkında istisnai ve fevkelade bir surette muavenet ifası gayr-ı caiz görülerek ...*" deniliyordu.¹⁹³

Dahiliye Nezareti'ne bağlı *Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umumiyesi İskân Şubesi*'nin Mayıs 1918'de yayınladığı talimatnamede,¹⁹⁴ artık "*üserâ-yı İslâmiyenin muhacirinden farklı olarak iskân ve iâşelerine müteallik talimatnâmenin ilgâ edilerek gerek şimdiye kadar gerekse badema harb cephelelerinden sevk edilecek üserâ-yı mezkûreden Memâlik-i Osmaniye'de tavattun arzusunu izhar ve tâbiyet-i Osmaniye'yi ihtiyar edenler hakkında Muhacirîn-i Müslime gibi muamele edilmesi takarrur eylemiş*" dir deniliyordu. Belgenin devamında bundan sonra

eşhâs-ı mahbûseye düğün masrafı ve sermaye namıyla ayrıca bir meblağ i'tâsı ve mülgâ talimatnamede muharrer sair muavenât-ı istisnaiyenin ifası(nın) icab..." etmeyeceği, ancak "iskân ve iâşe itibariyle haklarında tamamen muhacirin nizamnamesinin tatbik-i ahkâmı muktezi olduğu" bildiriliyordu. Öte yandan "üserâ-yı mezkureye gerek mesârif-i iskâniye olarak sarfedilen mebâliğin gerek bunlar meyânındaki muhtaciye icrâ-yı sanatları için hâne itibariyle bedelâtı iki bin kuruşu tecavüz etmemek üzere lede'l icab verilecek alât ve edevât-ı eşyanın, bilâhere tayin olunacak şerâit dairesinde tahsiline başlanılmak üzere" yukarıda belirtilen "nizamnamenin 27. maddesi mucibince namlarına zimmet kaydıyla mezkur alât ve edevâtın esnâ-yı tesliminde diğer muhacirinden alındığı" gibi kendilerinden "kefalet-i müteselsile senedi" alınmasının gereği ve kaldırılan talimatname gereğince önceden "sermaye vesaire alarak suret-i fevkelade" yardımda bulunulmuş esirlerden de aldıkları şeylere ilişkin, ileride işlem yapılacağından kendilerinden birer "kefalet-i müteselsile senedi" alınması ve bu bağlamda kendilerine verilmiş olan sermaye ile malların adlarına zimmet kaydının yapılması gerektiği ifade edilmiştir. Belgenin devamında son olarak, iskân edilmek üzere sevk edilmiş esirler arasında *Memâlik-i Osmaniye*de yerleşmekten kaçınan "ve tabiiyet-i Osmaniye'yi kabulden imtina" etmiş olanlardan tekrar "garnizonlara" gönderilmiş bulunanların "isimleri ile her birine verilmiş sermaye ve emval-i saireden" geri alınamayanları miktarıyla bildiren bir kaydın düzenlenmesi ve bunun ilgili birime gönderilmesi isteniyordu.

Bu arada bir kısım Müslüman esirler Osmanlı tabiiyetine geçtikleri gerekçesiyle kendilerine artık esir muamelesi yapılmaması gerektiğini ifade ederek, serbestçe hareket etmeyi talep ediyorlardı.¹⁹⁵ Bu yöndeki şikayetleri Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umu-miye Müdüriyeti'ne ileten Üserâ Muamelat Şubesi, aldığı 2 Şubat 1918 tarihli cevapta Osmanlı tabiiyetini kabul edenlerin bir kısmının sırf esirlik durumundan kurtulmak maksadıyla bunu kabul ettikleri ve maksatlarının sonradan yine Rusya'ya dönmek olduğu uyarısını yapıyordu. Cevabî yazıda Osmanlı vatandaşlığına geçmek isteyenler hakkında dikkatlice tahkikte bulunulması gerektiği ifade edilirken, halihazırda Osmanlı vatandaşı olanlar için

de yukarıda ifade edilen maksadı güdenlere serbestiyet verilmesi gerektiği, buna karşın ancak *cidden Memalik-i Osmaniye'de* kalmak isteyenlere bu serbestliğin verilmesi tavsiyesinde bulunuluyordu.¹⁹⁶ Benzer bir durum Bursa'daki esir kampında bulunan Tunuslu ve Cezayirli Müslüman esirler için de geçerliydi. Daha önce de ifade edildiği gibi, burada bulunan esirlerden otuz ikisi Osmanlı vatandaşlığına geçerek özgürlüklerine kavuşmuşlar, ayrıca yirmi iki kişi daha vatandaşlık başvurusunda bulunmuşlardı. Dahiliye Nezareti, Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umumiyesi'ne ait 6 Ağustos 1918 tarihli belgede, vatandaşlığa geçen esirlerin gerçek niyetlerinin Türkiye'de kalıcı olmak değil, Suriye ve Mısır üzerinden memleketlerine dönmek olduğu, dolayısıyla da başvuruların dikkatlice değerlendirilerek kalıcı olacaklarına kesin kanaat getirilene kadar gözetim altında tutulmaları gerektiği uyarısında bulunuluyordu.¹⁹⁷

İskân edilmek üzere Osmanlı Devleti'ne getirilen ve Anadolu'nun değişik yerlerine yerleştirilen yaklaşık 1200 Rusyalı Müslüman esirden en az 775'inin Osmanlı tabiiyetini kabul ettikleri yukarıda belirtilmişti. Osmanlı tabiiyetini kabul etmeyi yerleşim için bir garanti gören devlet bu konuya son derece önem vermiştir. Ancak bütün teşviklere ve tedbirlere rağmen yine de Müslüman esirlerin önemli bir kısmının kalıcı bir yerleşim konusunda mütereddid olduğu ve hatta ilk başta şartları kabul ederek Osmanlı vatandaşlığına geçtiği halde, sonradan bunu reddettiği vakıalar hiç de az değildi. Yukarıda verilen münferit örneklerden başka olarak Talat Paşa'nın tuttuğu kayıtlarda¹⁹⁸ Karahisar-ı Sahib'e (Afyon) yerleştirilen 47 Müslüman esirden 16'sının savaştan sonra memleketlerine dönecekleri gerekçesiyle ilk başta kabul ettikleri Osmanlı tabiiyetinden, sonradan çıktıkları ve ardından da haklarında diğer esirler gibi muamele edilmesine karar verilip İstanbul'a, Merkez Kumandanlığı'na teslim edildikleri anlaşılmaktadır.¹⁹⁹

Harbiye Nazırı Enver imzasıyla Hariciye Nezareti'ne gönderilen 21 Ağustos 1918 tarihli bir yazıda²⁰⁰ *“elyevm nezdimizde bulunan 338 Kırım ve Kazanlı üserâ”* memlekelerine gönderilecek olmaları hasebiyle, bu kimselerin nereye sevk ve kime teslim edileceklerinin İstanbul'daki Kırım “sefirinden” sorulması

isteniyordu. İstenilen cevabın alınamaması üzerine Harbiye Nezareti'nden Hariciye'ye iki yazı daha gönderilmiş²⁰¹ ve nihayet Hariciye Nezareti *Kırım Murahhaslığı'ndan* aldığı cevabî bir yazı sonucu bir açıklamada bulunmuştu. Buna göre, Kırım temsilciliği esirlerden Kırımlı olanların Sivastopol'a gönderilmesinin icab ettiğini bildirirken, Kazanlılar hakkında kendilerinin bir karar veremeyeceklerini ifade etmişlerdi.²⁰²

Mütareke Dönemi

Osmanlı Devleti'nin İtilaf Devletleri'ne karşı dört yıl boyunca devam ettirdiği savaşı daha fazla sürdüremeyeceği ortaya çıkınca mütareke yapılmak durumunda kalınmıştı. Osmanlı Devleti ile, İtilaf Devletleri adına İngiltere arasında yapılan bu mütareke anlaşmasında esirler konusu da gündeme gelmiştir. Şöyle ki, Limni adasının Mondros limanında demirli İngiliz savaş gemisinde Bahriye Nazırı Hüseyin Rauf Bey'le Arthur Calthorpe arasında imzalanan 30 Ekim 1918 tarihli 25 maddelik mütarekenamenin dördüncü maddesinde, "*İtilaf Hükûmatı'na mensup üserâ-yı harbiye ile Ermeni üserâ ve mevku'fîni İstanbul'da cem' edilecek ve bilâkayd-ü şart hükûmetlerine teslim olunacaktır*" hükmü yer alıyordu.²⁰³

Mütarekenin uygulanmasıyla ilgili Harbiye Nezareti'nden gönderilen raporun esirlerle ilgili dördüncü maddesi bağlamında Müslüman esirler konusu da geçmiştir. Buna göre, yukarıda da değinildiği üzere, *Altıncı Ordu* dahilinde 8 Hintli nefer ve 156 Kuzey Afrikalı (Tunuslu ve Faslı) Müslüman esir vardı. *Yıldırım Kütâ'âtı Müfettişliği'nden* gelen bilgilerde Fransız esirlerinden bahisle bu esirlerin İtilaf Devletleri yetkililerine teslim edildikleri bildiriliyordu. *17. ve 14. Kolordular mıntıkasında* Bursa'da ikamet ettirilen 2 zabıt ve 47 neferden oluşan Hintli ve Rus esirlerden bahsediliyor ve bunların memleketlerine dönmek istemedikleri belirtiliyordu. Yine İstanbul Muhafızlığı'nda Hintli ve Afganlı 50 mültecinin de varlığı sözkonusuydu. Raporun *Mülteci ve İslâm Üserâ* ile ilgili kısmında ise şu bilgiler yer alıyor: "*Bunlardan İngiliz tabiiyetindekilerin memleketimizde kalabileceği ve fakat ellerinden ilticâa sâlih vesaik ahzı, Mütareke Komisyonu'ndaki İngiliz mümessilleri tarafından bildirilmiş ve bu muamele yapıl-*

*makta bulunmuştur. Fransız İslam üserâsının iadelerini Fransız mümessillerinin taleb ettikleri yine Mütâreke Komisyonu'ndan bildirilmiş ve bu hususda icâb edenlere evâmîr-i lâzime tebliğ edilmiştir.”*²⁰⁴

Mütâreke anlaşmasına göre esir ve mülteci statüsünde olanlar için durum açıklığa kavuşmuş görünüyordu, ancak bu anlaşmanın hükümleri Osmanlı vatandaşlığını kabul etmiş *üserâ-yı Müslime* için de geçerli miydi? Daha önce de ifade edildiği üzere Osmanlı tabiiyetine geçen Müslüman esirlerin esirlik durumları kendiliğinden ortadan kalkıyordu, fakat görüldüğü üzere Osmanlı vatandaşlığına geçen esirler arasında vatandaşlıktan çıkma hadiseleri de ender görülen bir durum değildi. Nitekim Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra, Osmanlı vatandaşı olmuş Müslüman esirlerin durumlarıyla ilgili taşradan merkeze birtakım sorular yöneltilmiştir. Özellikle esirlerle ilgili dördüncü maddede geçen “*bilakayd-ü şart*” ibaresi taşradaki Osmanlı bürokrasisinin kafasını karıştırmışa benziyordu.²⁰⁵ Bu anlamda Dahiliye Nezareti'nin ilgili bürolarıyla Hariciye Nezareti arasında yapılan yazışmalarda durumun açıklığa kavuşturulmaya çalışıldığını anlaşılmaktadır.²⁰⁶ Özellikle esirlerle ilgili maddedeki “*bilakayd-ü şart*” hükmünün Osmanlı tabiiyetini kabul etmiş Müslüman esirleri de kapsayabileceği konusunda bir tereddüt ortaya çıkmıştı. 1 Aralık 1918'de Hüdavendigâr vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıdaki hususlar,²⁰⁷ 15 Aralık 1918'de Hariciye Nezareti'nden sorulmuştu.²⁰⁸ Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne gelen 29 Ocak 1919 tarihli konuya ilişkin cevabi yazıda durum açıklığa kavuşturulmuş görünmektedir. Sözkonusu yazıda mütarekedeki esirler hükmü şu şekilde açıklanmıştır: *Mütarekenin imzası sırasında savaş esiri sıfatıyla Osmanlı Devleti resmi görevlileri elinde bulunan kimselerle, bahsi geçen Ermeni esirler ve yine Ermenilerden siyaseten ve idareten tutuklu bulunanları kapsamakta olup, mütarekenin imzalanmasından önce kendileriyle sulh anlaşması yapılan devletler tebasından [burada Rusya kastediliyor] olup hiç bir zorlama olmaksızın kendi istek ve arzularıyla hukuk ve kanunlar dairesinde Osmanlı tabiiyetine geçmiş bulunanlar savaş esiri sayılamayacaklardır. Kaldı ki bu kimseler eski devletleriyle olan ilişkilerini*

kesmiş olmalarından dolayı da mütareke hükümlerinden ayrı tutulmalıydılar. Yine henüz kesin bir barış anlaşmasına varılmamış olan devletlerin vatandaşı olan esirlerin tabiiyet değiştirmeye yönelik taleplerinin de barış anlaşması imzalanıncaya kadar bir kıymetinin olmayacağı, aynı yazıda ifade ediliyordu.²⁰⁹

Buna karşılık 8 Temmuz 1918 tarihinden önce, Osmanlı tabiiyetinden vazgeçen Müslüman esirlerin diğer esirlerle birlikte memleketlerine iadelerinin uygun olacağı belirtilmiş, ancak Osmanlı tabiiyet kanununun beşinci maddesine göre bir şahsın Osmanlı vatandaşlığından çıkması için mutlaka *“irade-i seniyye üzerine verilecek bir senede”* ihtiyaç bulunduğu da bu açıklamaya ilave edilmişti.

Sonuç olarak, Osmanlı vatandaşlığından çıkış işlemlerini yerine getirmemiş olanların Mondros Mütarekesi'nin belirlediği, esirlerin teslim edilmesi hükmünden “yararlanmaları” mümkün değildi. Çünkü bu kimseler esir sayılmıyorlardı.

Bu arada konuya ilişkin belgelerde ilginç bir ayrıntı daha dikkati çekmektedir. Bilindiği gibi Anadolu'ya yerleştirilecek Müslüman esirlere, onların iskânlarını teşvik maksadıyla sermaye, arazi, alet edevat vesaire gibi imkanlar sağlanmış, bunun yanında savaş nedeniyle Anadolu'daki dul kalmış kadınlar ve kimsesiz kızlarla evlilikleri de teşvik edilmişti. Sonuç itibarıyla gelen Müslüman esirlerden birçokları da bu doğrultuda evlilikte bulunmuşlardı. İşte bu evlenen esirlerden Osmanlı vatandaşlığını terk edenler veya terketmek niyetinde olanlar arasında, memleketlerine dönerken yanlarında hanımlarını da götürmek isteyenler çıkmıştı.

Dahiliye Nezareti Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti'nden Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne yazılan bir yazıda, görülüyor ki Anadolu'da boşalan şehirleri ve köyleri *şenlendirmek* için birçok teşvik ve masraf sonucu getirilen Müslüman esirler şimdi savaş sonunda kendileri memleketlerine gittikleri gibi beraberlerinde eşlerini de götürüyorlardı. Söz konusu belgede *“Bunların mukaddema memalik-i Osmaniye'ye celb ve iskanları ve Müslüman kadını ve kızlarıyla tezvicleri Memalik-i Osmaniye'de nüfus-ı İslamiye'nin teksifi maksadı ve gayesine matuf olmasına nazaran tekrar memleketlerine avdetleri bu gayeye külliyyen münafi ise de ihtiyar ve terk-i tabiiyet hukuk ve selahiyetini haiz olma-*

rı hasebiyle bittabi müdüriyet-i acizce birşey yapılamayacağı ve yalnız Müslüman kadını ve kızlarının birlikte azimetlerinde bir mahzur-i mutasavver olduğu takdirde bir tedbir ittihaz olunabileceği cihetiyle icabının teemmülüyle neticesinin inba buyrulması temennisiyle... denilerek adeta bu duruma bir çare ve en azından kadınların kalması için bir yol bulunması konusunda Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden adım atılması bekleniyordu.²¹⁰ İşin bir başka enteresan yanı da Müslüman esirlerin Anadolu'da kalıcı olmaları için en büyük güvence olarak görülen evlilik müessesesinin bu konuda etkili olamamış olmasıdır.

Bu arada Harbiye Nezareti bünyesinde 1917 yılı sonunda kurulmuş olan ve Almanya ve Avusturya'dan Osmanlı Devleti'ne naklolunan Müslüman esirlerle ilgili işlere bakan *Üserâ Muamelât Şubesi* 16 Mart 1920'de faaliyetlerine son vermiştir.²¹¹

Sonuç itibariyle ulaşılabilen belgelere göre Anadolu'ya yerleşimci olarak gelenlerden ne kadarının kalıcı olduğu ve ne kadarının memleketlerine döndükleri konusunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat sayı itibariyle zaten çok yüksek rakamlara ulaşmamış olan yerleşimcilerin büyük kısmının memleketlerine döndükleri tahmin edilebilir. En azından yukarıda bahsi geçen 330 kişilik Kırımlı Tatar esir grubu büyük ihtimalla Osmanlı Devleti'ne gelen yerleşimcilerdendi ve bunlar daha mütareke anlaşması yapılmadan Osmanlı Devleti'nden ayrılma yolunu seçmişlerdi. Arap esirler de aynı şekilde memleketlerine dönmüş olmalıydılar.

Osmanlı'daki Müslüman nüfusunun artmasını hedefleyerek Anadolu'daki şehirlere ve köylere yerleştirilen Müslüman esirler savaş sonunda beraberlerinde hanımlarını da götürme istekleriyle devletin karşısına çıktıklarında Osmanlı memurlarında bir hayal kırıklığı, bir burukluk meydana getirdiği, yukarıda bahsi geçen olaydan anlaşılmaktadır. Kuşkusuz daha büyük bir hayal kırıklığını çeşitli vaadlerle Osmanlı Devleti'ne gelen Müslüman esirler yaşamışlardır. Zira kaybedilen bir savaşın ardından kendi derdine düşmüş ve tam bir belirsizliğin hakim olduğu ülke konumundaki Osmanlı Devleti'nde her şey sona ermişken, kaderin cilvesiyle memleketlerinden kopartılıp getirilen insanlar için yeni bir hayat kurmak hiç de kolay olmasa gerekti.

Notlar

- 1 Bu amaçlar, daha önce de ifade edildiği gibi şu şekildeydi: "1) *Alman dostu bir zihniyet yapısı oluşturularak savaş sonrası dönemde Alman İmparatorluğu lehine ticari avantajlar elde etmek.* 2) *Kutsal savaşta (cihadda) Müslümanların Türkiye'nin safında savaş vazifesi görmelerini sağlamak.* 3) *Bütün Müslümanların koruyucusu olduğunu gösterme arzusunadaki Türkiye'ye bu konuda yardımcı olmak.*" Bkz. Bihl, *a.g.e.*, s. 86.
- 2 Bkz., Bihl, *a.g.e.*, s. 86.
- 3 Emir Şekip Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydınının Anıları*, çeviren Halit Özkan, Klasik yayınları, Birinci Baskı, İstanbul Eylül 2005, s. 75.
- 4 Zuave (Zuaf), Fransızların Kuzey Afrika'da Zuaf kabilesinden gelen askerlerle oluşturdıkları piyade birliği mensubu.
- 5 Wangenheim'in aktardığına göre; Şekip Arslan, Kuzey Afrika'daki bütün Müslümanların ordumuzun galip gelmesi için dua ettiğini (şimdiden) hissedebiliyordu. Ayrıca esir ailelerinin de evlerinin duvarlarını majesteleri Kaiser'in resimleriyle süsledikleri muhakkaktı. Bkz. Müller, *a.g.e.*, s. 259.
- 6 Höpp, *Kriegsgefangene in der Mark...*, s. 35.
- 7 "Osmanlı Kanun-i Esasisi muccebince hazret-i Padişâhî hasbe'l hilâfe din-i İslâm'ın hâmisî olduğundan alâ kadri'ül imkân Müslümanlara muavenet hükümet-i seniyyelerinin uhdesine müterettib vezâifden olmasına ve bu nokta-i nazardan üserâ-yı mezkûrenin âlâm esareti din kardeşlerinin muavenet ve teselliyatı ile teskin edileceği ve bu vechle eyyâm üserânın Memâlik-i Osmaniye'de daha müsaid sûrette imrâr eyleyecekleri derkâr olub Almanya hükümeti amâl ve mekâsıt-ı sâire arasında şu mülâhâzât dahî böyle bir teklife sevkeylemiş bulunduğu istidlâl edilmesine nazaran Fransız ordusundan esir edilen Müslüman askerlerin hükümet-i seniyyeye teslimi hususundaki teklif-i vaki'in reddolunamayacağı tabiidir..." Bkz. HR. SYS. 2216/1.
- 8 Rus Çarı II. Nikola'nın (1894-1917) inisiyatifıyla, silahlanmanın sınırlandırılması amacıyla Lahey'de bir araya gelen diplomatların aldıkları kararlar Lahey Barış Konferansı Kararları olarak adlandırılır. İlki 18 Mayıs 19 Temmuz 1899 tarihleri arasında gerçekleştirilen toplantılara bütün Avrupalı devletler yanında Amerika Birleşik Devletleri, Meksika, Çin, Japonya gibi devletlerle birlikte toplam 26 ülke katıldı. İkinci Lahey Konferansı ise 44 ülkenin katılımıyla 15 Haziran-18 Ekim 1907 tarihleri arasında gerçekleştirildi. Bu konferansta savaş hukuku alanında 12 konuda uzlaşma sağlandı. Bunlar arasında daha önceki Lahey Kara Savaşları Düzenlemesi'nde (LKSD) bir takım iyileştirmeler yanında Deniz Savaşları konularında da yeni kararlar alındı. Lahey Kara Savaşları Düzenlemesi 1899 ve 1907 yılı konferanslarında alınan kararları kapsamakta olup burada alınan kararları onaylayan devletler savaşlarda savaş suçu işleyenlerin uluslararası mahkemeye çıkarılmasını kabul ediyordu. Lahey Kara Savaşları Düzenlemesi'ne göre savaşanlara ve silahlara belli sınırlamalar getiriliyordu. Örneğin zalimane ve sinsice oluşturulan silahlara karşı, savunmasız ve yaralı insanların öldürülmesinin önüne geçilmesi gibi. Bunun yanında işgal edilen yerlerdeki işgal kuralları, buralarda düzenin yeniden ihdas edilmesi ve insanların onurlarıyla mal varlıkları gibi konularda belli kurallara uyulması. LKSD'nde zamanla ortaya çıkan bir takım aksaklıkların giderilmesi için sonradan Cenevre Sözleşmesi kapsamında (örneğin savaş esirleri, ya-

- ralılar, sivil halkın korunması vb.) yeni düzenlemelere gidildi. Bkz. Konrad Fuchs ve Heribert Raab, *Wörterbuch Geschichte*, Otv Deutsche Taschen Verlag, 11. Baskı, München 1998, s. 310, 311.
- 9 HR SYS 2216/1, Hariciye Nezareti Umur-ı Siyasiye Müdüriyeti'nden Sadaret-i Uzma'ya 6 Eylül 1330'da gönderilen tezkere müsveddesi.
- 10 Osmanlı Devleti'ne Müslüman esirlerin nakli konusu açılmadan önce Alman Dışişleri Bakanlığı Ağustos ayı itibariyle farklı Alman esir kamplarında bulundukları tespit edilen 400 kadar Müslüman esir içinden 20 kadar "uygun" kişiyi seçmesi için Dışişleri'nde Şark Şubesi sorumlusu olan Otto Günther von Wesendonk'un inisiyatifyle Şarkiyatçı Stumme ve B. H. Gustav von Hardenberg'i görevlendirmişti. Bunların tespit ettikleri kişileri sonradan Schabinger gidip kamplardan almıştı. Bkz. Höpp, *Muslime in der Mark ...*, s. 35.
- 11 Höpp, *a.g.e.*, s. 35
- 12 *Tanin*, 11 Teşrin-i sâni [Kasım] 1914, Numara: 2115, s. 3.
- 13 *Tanin*, 18 Teşrin-i sâni [Kasım] 1914, Numara: 2122, s. 4.
- 14 Esirleri Almanya'dan getiren Alman görevli Schabinger, hatıralarında istasyonda bir Türk görevli tarafından teslim alınan esirleri ertesi günkü cihad ilânı törenleri sırasında gördüğünü ifade ettikten sonra esirlerden söz etmiyor.
- 15 Ziyafete katılanlar: "Şerif Şeref Paşa, müsteşar-ı meşihat Hacı Ulyan Efendi, Edirne vali-i sabıkı Halil Bey, Hicaz vali-i sabıkı Nazım Bey, muhaddisinden ve fıkhu'l ulemeden Mekki el-Ğaruz ve İsmail Sefâi Efendiler, Divan-ı âli-i askeri temyiz reisi Fuad Paşa, İttihat ve Terakki kâtib-i umumisi Mithad Şükrü Bey, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti reisi Mahmud Nedim Bey, Evkaf müsteşarı Münir Bey ve Tanzimat Dairesi azasından Mehmed Celalettin Bey, Trablusgarb Naib-i Sultanlığı başkâtibi Mansur, Mısır vücûhından Yeğenzâde Hüsnü Bey vesair eşraf ve ulema..." Bkz. *Tanin*, 16 Kanun-ı evvel [Aralık] 1914, Numara: 2150.
- 16 *Tanin*, 1 Kanun-ı Evvel [Aralık] 1914, Numara: 2135, s. 4.
- 17 Haberde Kuzey Afrikalı Müslüman esirlerin cihad ilânı haberi üzerine Fransızlara saldırdığı ve bu yüzden de Müslümanlarla Fransızların yerlerinin ayrıldıkları ifade ediliyor. Fransızlarla Müslümanların ayrıldıkları haberi doğrudu fakat, bu propaganda kapsamına alınan Müslümanların Fransızlardan olumsuz yönde etkilenmelerinin önüne geçmek için yapılan bir planlamaydı sadece.
- 18 "Cihad-ı Ekber ve Fransa'daki Hind Müslümanları" başlıklı gazete haberinde *Vossische Zeitung* gazetesinden nakledildiğine göre, Fransa'nın Lille şehrinde Fransa adına çarpışan Hind Müslümanlarının "makam-ı Hilafet'ten cihad ilânını haber alır almaz hasım ordusundaki mevzilerini terkederek Almanların tarafına geçmişler." Bir Alman subayına dayandırılan bu haber büyük ihtimalle gerçektir, zira o dönemde Almanya'da bulunan Şeyh Salih Tunusi ve başka propagandacılar Lille şehri yakınlarında cephe propagandası yapıyorlardı. Gazete haberi için bkz. *Tanin*, 17 Kanun-ı Evvel [Aralık] 1914, Numara 2151, s. 1.
- 19 *Tanin*, 8 Kanun-ı Sani [Ocak] 1915, sayı: 2173, s. 2.
- 20 Wolfgang J. Mommsen, *Fischer Weltgeschichte Band 28, Das Zeitalter des Imperialismus*, Frankfurt am Main 1969, s. 308.
- 21 Höpp, *a.g.e.*, s. 82.
- 22 M. Ferid, *a.g.e.*, s. 236. Almanya'nın başkenti Berlin yakınlarında gerçekleşen bu olay hedeflenen şeyle oldukça çelişik bir durumu da gösteriyordu.

- 23 Aslında bütün bu işlerin organizasyonunu sağlayan kişilerden biri olarak NfO'nun başında bulunan Max von Oppenheim Osmanlı Devleti'ne esirlerin nakli konusunun başında bu kadar abartılması nedeniyle (zira bir Alman gazetesi cihad ilanının bir gün öncesinde 2000 savaş esirinin Türkiye'ye gönderilmiş olduğunu bile yazmıştı) uyarıda bulunma ihtiyacını hissetmiş ve nakil problemleri yüzünden bunun gerçekleşmesinin çok zor olacağını öngörmüştü. Üstelik bu sebeple Osmanlı kamuoyunda oluşacak beklentilerin karşılanamayacak olmasından doğacak hayal kırıklığı yanında Oppenheim, Almanya ile Osmanlı Devleti arasındaki bağlantının sağlandığı tarafsız devletlerin bu nakil haberlerinden ürkeceklerinden endişe ediyordu. Höpp, *a.g.e.*, s. 36 ve dipnot 13, s. 61.
- 24 Bihl, *a.g.e.*, s. 93. Wesendonk, Temmuz 1915'de Abdürreşid İbrahim'e gönüllü olanların Türkiye'ye gidebileceklerini, kalanların da savaş sonrası ülkelerine dönebileceklerini açıklıyordu. (aynı yer).
- 25 Bkz. Ordu-yı Hümayun Başkumandanlık Vekaleti'nden 29 Temmuz 1331 (11 Ağustos 1915) tarihinde gönderilen tezkere, BOA, DH EUM 5. Şube, 15/57. (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye).
- 26 Aynı belge; 1 Ağustos 1915 tarihli *Tanin*'de Berlin'den Alman askerî doktorlarından mösyö Ebern refakatinde altı esirin dükkü trenle şehrimize (İstanbul'a) vardıkları, bilgisi yer alıyor. Gelenlerin isimleri: "Kazan ahalisinden Abdullah, Muhsin İbrahim, Abdüssamed, Hüsnüllah, Mirzato ve Kafkasyalı Zahid" *Tanin*, numara 2378, s. 2.
- 27 Beşer kişilik bu iki grubun Halbmondlager Kampı'ndaki camide yemin etmelerinin ardından serbest bırakıldıkları bildiriliyor. Bkz., Bihl, *a.g.e.*, s. 93; Gönüllüler için özel bir tören de düzenlenmiş, bkz. Bihl, *a.g.e.*, s. 94; Ayrıca Abdürreşid İbrahim de Enver Paşa'ya Almanya'dan yazdığı 10 Ağustos 1915 tarihli mektubunda *huzur-ı âlilerine bu kere dahi beş nefer Rusyalı Müslüman esirleri takdim ediyoruz. Şimdi binlerce adam emr-i âlilerimize muntazırdır. Katî cevap istiyorlar...*" diyerek esirlerin gönderilmesinde kendi katkısını vurguluyor. Bkz. Vahdet Keleşyılmaz, "Teşkilat-ı Mahsusa ve Cermen Esir Kamplarındaki Tatarlar," *Atatürk Yolu Dergisi*, Ankara Üniversitesi İnkılap Tarihi Enstitüsü, Sayı 21 (1998), s. 83.
- 28 Ayrıca 10 Eylül 1915'de Nadolny'ye bildirildiğine göre Abdürreşid İbrahim de 1000 Tatar'ın cihada katılmak istediğini bildirmiş. Bkz. Bihl, *a.g.e.*, s. 93, 94.
- 29 HR. SYS 2412/30 Tarih: 4 Ağustos 331 (17 Ağustos 1915)
- 30 Hariciye nazırı Said Halim Paşa tarafından 13 Ağustos 331'de (26 Ağustos 1915) Viyana ve Berlin sefaretlerine gönderilen telgrafta bu husus belirtiliyor. Bkz. aynı belge lef 2, 3.
- 31 HR. SYS 2412/78, Tarih: 29 Ağustos 1915.
- 32 Bihl, *a.g.e.*, s. 94.
- 33 HR. SYS 2255/37, Tarih: 24 Ağustos 331 (6 Eylül 1915). Aynı belgeden, Avusturya'da Savaş Bakanlığı bünyesinde bulunan sözkonusu istihbarat biriminin Avusturya Kızılhaçı'nın bir şubesi olarak faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır.
- 34 Barch, AA, 62323 Film. (G.Höpp terekkesinden)
- 35 Aynı raporun devamında, Enver Paşa'nın İslam ülkelerindeki isyan hareketlerine ilişkin görüşleri de Berlin'e bildirilmiştir. Buna göre Enver Paşa, "*Kafkasya'daki Gürcü, Grussinisch* (Rusların Gürcülere verdiği ad) *ve Diffat(?) hareketlerinin çok az şansı var, çünkü buralardaki Rus etkisi çok uzun süreli ve derin şekilde kökleş-*

miş durumdadır. Şayet Türk ordusu ülkeye girerse insanlar önde onunla birlikte yürürler, yoksa Ruslardan korktukları için sakince dururlar. Aynı şey Hindistan, Mısır, Cezayir ve Tunus için de geçerlidir. Buna karşın İran'da ve Afganistan'da bu konuda daha fazla şans vardır. Bu yerlerde silah sorunu çözüldüğünde Rus ve İngiliz etkisinin kovulmasından ümit edilebilir. Şayet İngiltere'den para alan Afgan Emiri bizimle birlikte hareket etmezse yalnızca kabilelerle çalışılabilir... Aynı şekilde Bingazi, Trablusgarb ve Faş'da da uygun imkanlar bulunuyor. Faş'a mümkün olduğunca hızlı şekilde çok sayıda tüfek götürülmeli. Trablusgarb ve Bingazi için Enver, Mannesmann için ayrılan paraların kardeşi Nuri Bey tarafından kullanılmasını tekrar rica etti. Mannesmann ve Nuri Bey Senüsiler ve diğerleri için para harcarsa birbirlerinin önünü kesmiş olurlar. Araplar sadece çok kibirliler ve insanları birbirlerine düşürmeye çalışıyorlar. Şayet Mannesmann, Nuri Bey'le birlikte kalır ve ortak hareket ederse bu en iyisi olur. Lossow." Bu belgeden anlaşılıyor ki, her zaman hayalcilikle itham edilen Enver Paşa'nın gerçekçi değerlendirmeler yapabildiği de görülüyor.

36 Osmanlı Genelkurmay Başkanı Bronsart v. Schellendorf Enver Paşa'nın bu düşüncelerini 13 Kasım 1915'de Alman elçiliği askeri ataşesi Otto v. Lossow'a ifade etmiştir. Bkz. Bihl, a.g.e., s. 94 ve Höpp, *Muslime in der Mark ...*, s. 80.

37 Höpp, a.g.e., s. 80, 81.

38 Bihl, a.g.e., s. 94.

39 Bihl, a.g.e., s. 94.

40 Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Temmuz 2004, sayı 118, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004, Belge no. 61, s. 203-205.

41 Bihl, a.g.e., s. 94.

42 Höpp, a.g.e., s. 81.

43 Bihl, a.g.e., s. 94, 95.

44 Höpp, a.g.e., s. 81.

45 Bihl, a.g.e., s. 95.

46 ATASE Arşivi, K: 19, D:92, F:1/1 (K: Klasör, D: Dosya, F: Fihrist).

47 Enver Paşa'nın emir tezkeresinin konuya ilişkin orijinal metni: "Öncesinde hususi bir vagona gelecek tüfenkleri askerler buraya gelmelerinden sonra cephanesiz şekilde alacaklardır. Beraber gelecek cephaneyi Merkez Kumandanlığı teslim alacak ve muhafaza edecek, akabinde de Birinci Ordu'ya teslim edecektir. Merkez kumandanı bu efradı buraya muvasalatları akabinde tam tamına hazreti-Padişahi'yi selamlayacaktır. İki tabur İstanbul'da ikametleri müddetince Birinci Ordu'ya bağlı olacak, sonradan nerede istihdam edilecekleri tarafımızdan tayin olunacaktır. Askerlerin maaşları aşağıdaki gibidir: Başçavuşa ayda $\frac{3}{4}$ Osmanlı Lirası, Küçük zâbit ayda $\frac{1}{4}$ Osmanlı Lirası, Nefer ayda 10 Kuruş. İki taburun nakline aşağıdaki Alman subaylar refakat edeceklerdir

a) Rus Müslümanlarına

Kaimakam Bölân/Böhlau(?)

İhtiyat mülazım-ı sanisi Parman(?)

Tâbib Doktor Züherkal(?)

4 tercüman

b) Fransa Müslümanları

Binbaşı Baron von Hadeln
İhtiyat mülazım-ı sanisi Grobba
4 tercüman

Bu kimselerden başka küçük zabitle 33 askerden oluşacak bir muhafız müfrezesi de gelecektir.", Bkz. ATASE Arşivi, K: 19, D:92, F:1/1 (K: Klasör, D: Dosya, F: Fihrist). Alman kaynaklarında taburlardan sorumlu olan kişilerin adları farklı görünüyor. Tabur komutanı olarak isimleri önceden Türk yetkililere verilmiş olan görevli Almanlar sonradan değiştirilmiş olmalıdır. Zira gönüllüler Türkiye'de beklenen tarihten yaklaşık iki hafta sonra Almanya'dan hareket edebilmişlerdir. Alman kaynaklarında gelen ilk 200 (bu rakam da 211 kişi olarak veriliyor) kişilik Arap kafilesinin başında üsteğmen Wetzel'in olduğu belirtilirken 3 Mart'ta yola çıkan ikinci kafilenin başında teğmen Grobba görülüyor. Bkz. Höpp, *a.g.e.*, s. 82, 83; Halbmondlager Kampı'nda görevli olan Grobba cihad gönüllülerinden oluşan 800 kişilik I. Tabur'a (Araplardan meydana geliyordu) günlük "askeri" eğitim ve egzersizler yaptırıyordu. Hatta bu tabur 20 Ekim 1915'de bayram münasebetiyle kampa gelen Osmanlı Devleti'nin Berlin sefiri Hakkı Paşa ile kamp yönetimi önünde Fransızca marş eşliğinde geçit resmi bile yapmıştı. Bkz. Höpp, *a.g.e.*, s. 82.

48 Daha önce de ifade ettiğimiz üzere çoğunlukla Kuzey Afrikalı Müslümanların bulunduğu Halbmondlager Kampı'nın Türkçesi "Hilal Kampı'dır, ancak Harbiye Nezareti belgelerinde burasına Hilal-i Ahmer Kampı (Kızılay Kampı) denmektedir.

49 "*İlk Müslüman üserâ gönüllü treni, şimendüfer münâkalatında inkutâ-ı sevkiyat yüzünden henüz hareket etmemiştir. Hareketinde bildirilecektir.*" Bkz. ATASE Arşivi, K: 19, D: 92, F: 1/23.

50 "*Üserâ-yı İslamiyeden ikiyüz gönüllü asker dün gece trenle Berlin'den Dersaadet'e müteveccihan hareket etti. 9 Şubat sene 916, Bende Şükrü*", bkz., K: 19, D: 92, F: 1/29.

51 K: 19, D: 92, F: 1/24. 9 Şubat 1916 (29. 12.331).

52 Resmî belgelerde hep 200 kişi olarak geçen birinci cihad gönüllüsü kafilenin aslında 211 kişiden oluştuğu, isim listelerini araştıran Gerhard Höpp tarafından ifade edilmektedir. Bkz. Höpp, *a.g.e.*, s. 82 ve dipnot 162, s. 97.

53 HR SYS 2418/82, Tarih: 16.3.1916.

54 Berlin'den ataşemiliter Şükrü'nün Başkumandanlık Vekaleti'ne çektiği şifre telgraf. Bkz., K: 19, D: 92, F:1/30-31.

55 Höpp, *a.g.e.*, s. 83.

56 K: 19, D: 92, F: 1/34

57 K: 19, D: 92, F: 1/35

58 HR SYS 2420/ 19 Lef 2

59 Her iki tarihçi de bu tarihi Alman arşiv kaynaklarına dayandırıyor. Bkz. Bihl, *a.g.e.*, s. 95; Höpp, *a.g.e.*, s. 83.

60 Höpp, *a.g.e.*, s. 83.

61 Bihl, *a.g.e.*, s. 95.

62 İmparatorluk Kasası'ndan (*Reichskasse*) avans alınarak yapılan masrafların Türk hesabından kesildiğine ilişkin Wesendonk'un el yazısı notuna dikkat çekiliyor. Bkz. Höpp, *a.g.e.*, s. 83.

- 63 Dr. Harry Stuermer, *Zwei Kriegsjahre in Konstantinopel*, Lausanne 1917. Harry Stuermer İstanbul'da 1915-1916 yılları arasında *Kölnische Zeitung* gazetesinin İstanbul muhabirliğini yapmış, sonra kendi ifadesiyle "Almanya'nın ve İttihat ve Terakki'nin medeniyet düşmanlığı içeren bu savaşta haksız konumlarına dayanamayarak" İsviçre'ye gitmiş ve orada sözkonusu anılarını kaleme almıştır. Bahsi geçen kitap baştan sona Almanya ve Türkiye aleyhtarı ve İtilâf Devletleri taraftarı yorumlar ve içerikle dolu olup, muhtemelen propaganda amaçlı olarak kaleme alınmıştır. Zira kitabın içindeki, neredeyse bütün argümanlar İngilizlerin Merkez Devletleri aleyhine geliştirdikleri argümanlarla birebir örtüşür niteliktedir. Kitabın bu özelliği gözönünde bulundurularak okunması gerekmeyle birlikte, yazarın o dönemde gördüğü bir çok olayı, aleyhte yorumlaya bile, yazmış olması yine de istifade edilir nitelikte olmasının önüne geçmemektedir. Öte yandan Stuermer'in kitabının piyasaya çıkması ve Avrupa kamuoyunda etkili olması, Osmanlı idaresinde de hareketliliğe sebep olmuştu. Başta Osmanlı Devleti'nin İsviçre'deki diplomatik temsilcileri olmak üzere, Avrupa'daki diğer bazı temsilcilikler de Stuermer olayına dair İstanbul'a raporlar göndermiştir. Bu arada Harry Stuermer'in İstanbul'da bulunduğu süre zarfındaki faaliyetleri Dahiliye Nezareti'ne bağlı emniyet teşkilatınca da araştırılmış ve buradaki faaliyetlerine ilişkin bir rapor hazırlanmıştır. Hazırlanan rapordan çok fazla şey çıkmamış olmakla birlikte, Stuermer'in Amerikan elçiliğiyle fazla samimi olmasının İstanbul'daki üst düzey Almanlar arasında da rahatsızlığa sebebiyet verdiği ve bu durum karşısında Almanların onun casusluk yaptığına hükmetmeleriyle, Stuermer'le olan münasebetlerini kestikleri belirtilmiştir. Bkz. BOA, HR SYS 2287/4, lef 2, 21 Ekim 1917.
- 64 Stuermer, *a.g.e.*, s. 130-133.
- 65 Bihl, *a.g.e.*, s. 96 ve Höpp, *a.g.e.*, s. 83; Höpp Hintlilerin varlığından söz etmezken Bihl, kafiyeledeki Hintlileri işaret ediyor.
- 66 Höpp'e göre gelen bu cihad kafilesinin başında Mansur değil bir Alman olan yüzbaşı Stiehl bulunuyordu. Höpp, aynı yer.
- 67 1917 yılı yazında Çatalca'da geçen, cihad gönüllüsü dört Kuzey Afrikalının firar olayına dair İstanbul Polis Müdürlüğünde hazırlanıp Dahiliye Nezareti'ne sunulan rapor için bkz. DH. EUM 6. Şube 21/4 lef 4,5.
- 68 Ramazanof'la ilgili olarak Berlin Sefareti'nden geldiği anlaşılan bir talebe Harbiye Nazırı Enver Paşa 21 Aralık 1915 tarihli cevabı telgrafında onay veriyordu. Bkz. HR. SYS 2416/42 Tarih: 21.12.1915; Berlin ataşemiliteri Şükrü'nün Harbiye Nezareti'ne esir kamplarıyla ilgili gözlemlerini anlattığı 10.12.1915 tarihli raporunda Ramazanof'un Şükrü'nün dikkatini çektiğini görüyoruz. Bkz. Keleşyılmaz, ...*Cermen Esir Kamplarında...*, s. 70.
- 69 HR. SYS 2232/26, Tarih: 22 Ekim 1918.
- 70 DH. EUM. ECB 21/26 (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Ecâ nib şubesi), Tarih: 27 Aralık 1918 (27 Kanun-ı evvel 334); Hindistanlı esirlerden ne kadarının Osmanlı Devleti'ne iltica ettiklerine ilişkin kesin bir rakama sahip değilsek de Kutü'l-Amare'de esir edilen İngiliz askerleri arasında binlerce Hintli Müslümanın bulunduğu biliniyor. Almanya'daki uygulamaya benzer bir özel kamp ihdası ve kapsamlı bir program uygulandığını bilmiyoruz, fakat belegelerden bu kişilere özel ilgi gösterildiği ve Osmanlı Ordusu'na kazandırılmaya çalışıldıklarını görüyoruz. Bu bağlamda Dahiliye Nazırı Talat Bey'in, Başkumandanlığın da münasip görmesi üzerine, Bursa'da iki bin kişilik yer tahsisi i emrettiği görülmüyor.

- Hüdavendigâr vilayetine gönderilen emirde “*Kutü'l-Amare'de esir edilen Hindli İslamların Makam-ı Hilafet'e karşı merbutiyetlerini tezyid etmek maksadıyla ...*” denilerek sözkonusu işlemin nedeni ortaya konuluyordu. Bkz. BOA, DH ŞFR 64/73 (Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî), Tarih: 19 Mayıs 1916 (5 Mayıs 332).
- 71 Tatar esirlerin oranlamada geri olmasının nedeni Osmanlı makamlarının Tatarları daha ziyade yerleşimci olarak kabul etmek istemelerinden olsa gerektir.
- 72 Höpp, *a.g.e.*, s. 83, 84.
- 73 Höpp, *a.g.e.*, s. 84.
- 74 Theo Malade'nin *Von Amiens bis Aleppo. Ein Beitrag zur Seelenkunde des grossen Krieges*, München 1930, adlı eserinden alıntı. Bkz. Höpp, *a.g.e.*, s. 84.
- 75 Höpp, *a.g.e.*, s. 84.
- 76 Höpp, *a.g.e.*, s. 84, 85. Aynı raporda cihadçıların verdikleri bilgilerde, nakledilen kafileden bir kısmının karşı tarafa teslim olduğu bilgisi de yer alıyordu. Bu kimse-ler Çatalca'daki firarîler olabilir.
- 77 DH. EUM 6. Şube 21/4, Tarih 10 Eylül 1917 (333).
- 78 Stuermer, *a.g.e.*, s. 131. Her ne kadar yazar, amacının kesinlikle propaganda yapmak değil gerçekleri ifade etmek olduğunu ve vicdanının sesini dinlediğini söylese de.
- 79 Bu konuda Türkiye Genelkurmay Başkanlığı bünyesindeki askeri arşivde (ATASE) mutlaka ayrıntılı ve tamamlayıcı bilgi ve belgeler bulunuyor olmalıdır. Ancak sözkonusu arşivden talep ettiğimiz belgelere uygulanan “kota” nedeniyle şimdilik elimizdekilerle ve başka kaynaklarla bir değerlendirme yapmak durumundayız.
- 80 Höpp, *a.g.e.*, s. 85.
- 81 İngilizler Çanakkale ve Kutü'l-Amare'de Osmanlı ordusuna yenildikten sonra bu işin yalnızca savaşarak ve cepheler üzerinden gerçekleştirilemeyeceğini anladılar ve özellikle Araplar üzerinden bir iç operasyonla “düşmanı” zayıflatma yoluna gittiler. Mekke Emiri Şerif Hüseyin üzerinden Araplara bağımsızlıkları yönünde vaatler ve imtiyazlarda bulunma siyaseti gütmeye başladılar. Bu durumla çelişik başka imtiyaz ve sözler verme konusunda da elleri bol olan İngilizler 1916'da Sykes-Picot anlaşmasıyla Fransızlara Lübnan ve Suriye üzerinde hak verirken, 1917 Balfour Deklarasyonu ile Yahudilere bir yurt sözü vermekten de geri kalmamışlardı. Bu konudaki değerlendirmeler için bkz. Tilman Lüdtké, *Jihad made in Germany. Ottoman and German Propaganda and Intelligence Operations in the First World War*, Lit Verlag, Münster 2005, s. 7.
- 82 1918 yılı Ekim ayı sonunda Osmanlı Devleti'yle İtilaf Devletleri adına İngiliz temsilcileriyle yapılan mütarekenâme hükümlerinden, esirlerle ilgili dördüncü maddenin uygulanmasına ilişkin Harbiye Nezareti'nden verilen rapor. Bkz. HR. SYS 2305/24, 25 Ocak 1919.
- 83 Nitekim aynı belgede Altıncı Ordu bünyesinde 8 nefer Hintli mülteci ile 2 zabiti bulunduğu belirtiliyordu.
- 84 Emir Şekip Arslan, *a.g.e.*, s. 75.
- 85 Nadir Devlet, “I. Dünya Savaşı'nda Osmanlılar Safında Savaşan Tatar Taburu,” *Osmanlı*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 576.
- 86 Devlet, *a.g.m.*, s. 576, 577.
- 87 *A.g.m.*, s. 577.

- 88 Dahiliye Nezareti'nden 24 Nisan 1915'de ilgili vilayetlere ve mutasarrıflıklara bir genelge yollanarak, Ermeni komitelerinin teşkilatlarına operasyon yapıp buraların kapatılmaları, evraklarına el konulması ve ele başlarının tutuklanması emredilmişti. Bkz. Mim Kemal Öke, *Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu. 1914-1923*, Aksoy Yayıncılık, Birinci Baskı, İstanbul 2000, s. 142.
- 89 Artık tarih biliminin bir konusu olmaktan çıkıp uluslararası ve iç politik tartışmaların konusu olmuş 1915/16 Ermeni tehciri meslesiyle ilgili sayısız çalışma kaleme alınmıştır. Burada bunlardan birkaçını vermekle yetiniyoruz. Bkz. Mim Kemal Öke'nin yukarıda zikredilen eseri; Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2009, *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı (1878-1920)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2007; Johannes Lepsius, *Deutschland und Armenien 1914-1918*, Der Tempel Verlag, Potsdam 1919; Mete Tunçay, *Cihat ve Tehcir. 1915-1916 yazıları*, Afa Yayınları, İstanbul, Eylül 1991.
- 90 Dahiliye Nezareti'nin 29 Ağustos tarihinde Hüdavendigar, Ankara, Konya, Adana, Halep, Sivas, Mamuret el-Aziz, Diyarbakır, Erzurum valilikleriyle İzmit, Maraş, Urfa, Zor, Kütahya, Karesi, Niğde, Karahisar-ı Sahib ve Kayseri mutasarrıflıklarına gönderdiği genelgede göçe tâbi tutulacak Ermenilerden bir kısmının bundan muaf tutuldukları uyarısı yer alıyordu. Buna göre " Asker aileleri ile, ihtiyaç nispetinde sanatkâr ve Protestan ve Katolik Ermenilerin sevk olunmaması hükümetçe suret-i katiyede mültezemdır" deniliyordu. Buradan da anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti doğacak iktisadi boşluk konusunda endişeliydi ve suçlu suçsuz ayrımını belirtmeden "ihtiyaç nispetinde sanatkâr" Ermeni'nin gönderilmemesini özellikle emrediyordu. Bkz. Öke, a.g.e., s. 148,149.
- 91 Birinci Dünya Savaşı'nda Batı Anadolu ve Marmara sahillerindeki Rumların iç bölgelere kaydırılması hakkında bkz. Fuat Dünder, *Modern Türkiye'nin Şifresi. İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s.233-248.
- 92 "Almanya ve Avusturya tarafından Rus ve Fransızlardan alınan üserâ meyânında on beş bin kadar Türk ve Müslüman'ın celb ve berâ-yı iskân ve bu yana sevk edilmeleri tekrâr etmiş olduğundan kısm-ı küllisi erbâb-ı sanat ve ziraatten bulunan üserâ-yı merkûmeye emlâk ve arazi ve sermaye itâsıyla ve mümkün mertebe izdivaçlarının temin ve teshiliyle iskânları esbâbının şimdiden temini...", aynı belgede Almanya ve Avusturya'dan gelecek esirlerin nerelere yerleştirileceğini gösterir şekilde şu şehirlerin isimleri de verilmiştir: Erzurum, Adana, Ankara, Bitlis, Halep, Hüdavendigar, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Ma'muretü'laziz, Van, Urfa, İzmit, Canik, Karesi, Maraş, Niğde, Karahisar-ı Sahib ve ismini okuyamadığımız iki şehir daha. Bkz. Cumhuriyet Arşivi, Toprak İskân Genel Müdürlüğü Arşivi (TİG-MA), 272, 12, 35, 6, 2., 6 Ağustos 1331 (19 Ağustos 1915); Aynı belgeyi eserinde kullanan Fuat Dünder, buradaki ifadeleri yanlış okumuş ve "6 Ağustos 1915 tarihine kadar Almanya ve Avusturya'dan 15 bin Türk ve Müslüman'ın iskân edildiği"ni yazmıştır. Oysa ki yukarıda transkripti verilen belgede Türkiye'de iskân edilen esirlerin sayısından değil, o tarih itibarıyla Almanya ve Avusturya'nın elinde bulunan Türk ve Müslüman esirlerin ne kadar olduğundan ve bunların da peyderpey Türkiye'ye getirilecekleri kararından bahsedilmektedir. Bkz. Fuat Dünder, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 164.

- 93 Osmanlı Devleti'nin Maarif Nazırı olarak 1915 yılı Aralık ayında ziyaret ettiği Zossen'deki esir kamplarında Dr. Nazım tercümanı Sebastian Beck'e Ermenilerin ve Rumların yerlerine Tatarları yerleştirme planlarından açıkça bahsetmişti. Bkz. Bihl, *a.g.e.*, s. 91.
- 94 DH. EUM 5. Şub. 15/57.
- 95 HR. SYS 2412/30 Tarih: 4 Ağustos 331 (17 Ağustos 1915).
- 96 Propaganda çalışmaları kapsamında Eylül 1915'de Berlin'e gönderilen Kazanlı Osman Kadı ifa ettiği görevle ilgili yazdığı yazıda (18 Mart 1916) bunu ifade ediyordu. Bkz., Keleşylmaz, .. *Cermen Esir Kamplarında...*, s. 74.
- 97 HR. SYS 2427/11, lef 1.
- 98 12 Ekim 1915'de Wangenheim bu görüşmeyi Berlin'e bildirmiştir. Bkz. BArch, AA, 62323 Film.
- 99 DH. ŞFR 57/261, Tarih: 2 Kasım 1915 (24 Zilhicce 1333); Ayrıca bkz., Nedim İpek, "Rus Ordusundaki Türk Askerlerinin Osmanlı Tâbiyetine Geçmesi (1911-1917)," *Tarih ve Toplum Dergisi*, sayı 145, Ocak 1996, s. 18. Söz konusu makalede Dahiliye Nezareti'nden gönderilen şifrenin tarihi yanlışlıkla 3 Ekim 1915 olarak verilmiştir.
- 100 DH. ŞFR 498/56, Tarih: 21 Kasım 1915 (8 Ts 1331).
- 101 DH. ŞFR 501/43, Tarih: 13 Aralık 1915 (30 Ts 1331).
- 102 DH. ŞFR 495/120, Tarih: 3 Kasım 1915 (21 Te 1331).
- 103 DH. ŞFR 496/89, Tarih: 8 Kasım 1915 (26 Te 1331).
- 104 DH. ŞFR 498/78, Tarih: 23 Kasım 1915 (10 Ts 1331).
- 105 DH. ŞFR 495/129, Tarih: 4 Kasım 1915 (22 Te 1331).
- 106 DH. ŞFR 498/57, Tarih: 21 Kasım 1915 (8 Ts 1331).
- 107 DH. ŞFR 496/119, Tarih: 10 Kasım 1915 (28 Te 1331).
- 108 DH. ŞFR 497/12, Tarih: 11 Kasım 1915 (29 Te 1331).
- 109 *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Temmuz 2004, sayı 118, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004, Belge no. 61, s.203-205.
- 110 Keleşylmaz, ... *Cermen Esir Kamplarında...*, s. 72.
- 111 Belgedeki orijinal ifadeler şöyledir: "*Memalik-i Osmaniye'de tavattun ve iskan edilmek üzere Almanya ve Avusturya'dan celb olunan üserâ-yı İslamiye'nin muhacirin-i saireden farklı bir suretde mazhar-ı imtiyâzat ve muâvenet olmaları kabul edilerek bu babda tanzim olunan talimatnamede üserâ-yı merkumeye sermaye olarak beş bin (5000) kuruş nakit itası ve sekenâları (iskanları) için kendilerine birer mefrûş hâne ve erbâb-ı sanattan olanlarına birer dükkân ve yaptıkları sanata göre âlât ve edevât-ı sanayiye tevzii ve zira'dan bulunanlarına dahi kezalik birer hane ile otluk ve samanlık ve seksen (80) dönüm kadar tarla ile bağ ve bahçe vesaire tahsisi ve irası gösterilmiş ve üserâ-yı merkumenin bu suretle iskanları icra bulunmuş ...*" Burada ifade edilen bilgiler Belgrad'da bulunan Rus üserâsı arasındaki 12 Müslümanın Osmanlı vatandaşlığına geçme isteklerine ilişkin dilekçelerine Dahiliye Nezareti Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi İskan şubesi tarafından Hariciye Nezareti'ne verilen cevapta geçmektedir. Bkz. HR. SYS 2225/40 Tarih: 30 Haziran 1917.
- 112 DH. UMVM 124/40 (Dahiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye-i Vilayât Müdüriyeti), Tarih, 1336.Ş.7. (18 Mayıs 1918)

- 113 Bu anlamda 1916 yılı içinde Ankara, Aydın, İstanbul, Halep, Hüdavendigar, Mâmuretülaziz, İzmit, Eskişehir, Canik, Maraş ve Niğde'den alınan bilgiler doğrultusunda muhacirlere yapılan teşvikler şu şekilde gerçekleşmiştir: "*Hâne (20.545 aded), Arazi (267.536 dönüm), Bahçe (7812 dönüm), Zeytinlik (703.491 dönüm), Dutluk (4573 dönüm), Portakallık (97 dönüm), Araba (5 aded), Hayvanlar (4.390 aded), Ziraat Aletleri (2.912 aded), Tohumluk (524.788 aded).*" Bkz. Bardakçı, *a.g.e.*, s. 95.
- 114 Höpp, *a.g.e.*, s. 85.
- 115 Höpp, *a.g.e.*, s. 85.
- 116 Örneğin üçüncü cihad gönüllüleri kafilesinin Berlin'den hareketi gecikince gönüllü Tatarlar arasında huzursuzluk meydana geldi. Bkz. Bihl, *a.g.e.*, s. 95.
- 117 Bu yöndeki bir uyarıyı Alimcan İdris de Alman makamlarına yapmıştı. Bkz. Höpp, s. 87.
- 118 Keleşylmaz, *a.g.m.*, s. 73, 75 ve 75'de Abdürreşid İbrahim'in bu konudaki ısrarlı talepleri görülüyor.
- 119 Bihl, *a.g.e.*, s. 95.
- 120 Bihl, *a.g.e.*, s. 96.
- 121 Bihl, *a.g.e.*, s. 96; Höpp, *a.g.e.*, s. 87. Bu kişilerin tamamının gerçekten Türkiye'ye gidip gitmedikleri konusuna şüpheli yaklaşan Höpp, bu şüphesini Ağustos 1916'da esir naklinin genel manada tamamen durdurulmuş olmasına bağlıyor.
- 122 Bardakçı, *a.g.e.*, s. 63.
- 123 Bihl, *a.g.e.*, s. 96.
- 124 Bihl, *a.g.e.*, s. 134.
- 125 Bihl, *a.g.e.*, s. 135.
- 126 Bardakçı'nın yayınladığı sözkonusu defterde 1 Teşrin-i sâni (Kasım) tarihi veriliyor (bkz. s. 63); Kitabı yayınlayan Bardakçı da, yine defter içinde bütçeyle ilgili verilen bir tarihten hareketle defterdeki bilgilerin en son yazılma tarihi olarak 1916 yılı sonu ile 1917 yılı başını veriyor. Dolayısıyla Müslüman esirlerle ilgili o zamana kadar yapılmış masraflarla ilgili tabloda verilen 1 Teşrin-i sâni (Kasım) tarihi de Rumi 1332 yılına, yani Miladi 1916 yılına, denk geliyor. Bkz., *a.g.e.*, s. 29 ve 73.
- 127 Talat Paşa'nın defterinde esirlerin sevk edilip yerleştirildiği bütün vilayet ve livalara ilişkin rakamlar verilirken Ankara vilayetinin karşısı boş bırakılmıştır. Muhtemelen o tarihe kadar Ankara vilayetine esir sevk edilmemiştir. Ankara vilayeti dahilinde tespit edebildiğimiz 110 kadar Müslüman esir yerleşimcisinin Osmanlı tabiiyetine geçiş işlemlerinin Ocak 1917'den sonraki döneme tekabül etmesi defterin oluşturulduğu tarih itibarıyla Ankara'ya esir sevk edilmemiş olması ihtimalini güçlendirmektedir.
- 128 Anadolu'ya yerleştirilen Tatarların durumunu inceleyip Teşkilat-ı Mahsusa'ya 29 Mayıs 1916'da (16.3.32) sunulan raporun içeriği için bkz., Keleşylmaz, *a.g.m.*, s. 76,77.
- 129 Talat Paşa'nın defterinde Müslüman esirlerin vilayetlere göre dağılımını gösteren kısmın altında bulunan açıklamalar şu şekildedir:
- "1) Karahisar'a sevk edilen üserâdan on altısı bade'l'l-harb memleketlerine avdet edeceklerinden bahisle terk ve tebdil-i ta'biyet etmiş olmalarıyla üserâ-yı sâire misülli haklarında muamele edilmek üzere Dersaadet'e celb ve Merkez Kumandanlığı'na teslim ettirilmişlerdir.

- 2) Konya'daki üserânın fazla bir miktara bâliğ olması hasebiyle bir mikdarının iskân ve tavattuna daha müsaid olan Kayseri'ye sevki tensib ve mahalline tebliğ edilmiştir." Tablodaki veriler ve açıklama için bkz., Bardakçı, a.g.e., s. 59-61.
- 130 İncelediğimiz belgelerden elde ettiğimiz sonuçlara göre Ankara vilayeti merkezi ve çevresindeki kasabalara yerleştirilip, Osmanlı vatandaşlığını kabul edenlerin sayısı 128 kadardır. Osmanlı vatandaşlığını kabul etmeyip de yerleşmiş olanlar veya esir kamplarına gönderilip işçi olarak çalıştırılanlar bu rakamların dışındadır.
- 131 DH. ŞFR 507/12, Tarih: 27 Ocak 1916 (14 Ks 1331).
- 132 Talat Paşa'nın defterinde de Almanya ve Avusturya'dan gelen Müslüman esirlere ilişkin kısımda Konya vilayetinde Çelebi Çiftliği'ne 44 esirin yerleştirildiği bilgisi mevcuttur. Bkz. Bardakçı, a.g.e., s. 61.
- 133 DH. ŞFR 521/60, Tarih 30 Mayıs 1916 (17 Mayıs 332).
- 134 Fakat daha sonra da göreceğimiz gibi evlilik konusu da bu konuda kesin çözüm olmayacaktır.
- 135 Keleşylmaz, a.g.m., s 76, 77. Bu belgeye göre Tatarların yerleştirildikleri yerler şöyle sıralanıyordu: "*Kayseri, Konya, Niğde, Nefs-i Karahisar-ı Sahib vecivar köyleri, Eskişehir sancağı ve Mahmudiye nahiyesi ile havalisi ve Sivrihisar, Ankara vilayeti dahilindeki Haymana kazası ve Akdağmadeni, Bilecik, Bursa ve civar köyleri ile Orhangazi kazası, Nefs-i Adana, Nefs-i Kozan, Dört Yol...*"
- 136 Fr. V. Kraelitz-Greifenhorst, *Besuch des k.u.k. Kriegsgefangenenlager in Sigmundherberg*, sonderausdruck aus den Berichten des Forschungsinstituts für Osten und Orient in Wien Folge 2, Wien 1916, s. 8. (İstanbul Atatürk Kitaplığı, M. Cevdet Kitaplığı, 4175)
- 137 DH. ŞFR 528/42, Tarih, 10 Ağustos 1916 (28 Temmuz 1332).
- 138 DH. SN THR 73/27 (Dahiliye Nezareti Sicill-i Nüfus Tahriratu), Tarih: 1335 R 23 (16 Şubat 1917), vesika 2. Bu belge numarası altında bulunan belgeler üserâ-yı Müslime ile ilgili tamimlerin aslına uygun kopyalarını içermektedir.
- 139 DH. SN THR 73/27, Tarih: 1335 R 23 (16 Şubat 1917), Vesika 9.
- 140 DÜİT 36/52 (Dosya Usûlü İradeler Tasnifi), 29 Haziran.
- 141 DH. SN THR 73/27 (Dahiliye Nezareti Sicill-i Nüfus Tahriratu), Tarih: 1335 R 23, Vesika 10.
- 142 DH. SN THR 73/27, Tarih: 1335 R 23, Vesika 1.
- 143 DH. SN THR 73/27, Vesika 7.
- 144 Almanya'dan nakille İzmit'te iskan edilen esirlerin Osmanlı tabiiyetine kayıt işleri muhtemelen aynı ay içinde yapılan toplu tabiiyet işlemiyle gerçekleşmişti. Çünkü Ocak ayı içindeki tabiiyete alınma işleminde İzmit'ten de 21 Müslüman esirin kaydı bulunuyordu. Bkz. DH. SN THR 73/5 ve DÜİT 36/57, 20 Ocak 1917.
- 145 DH. SN. THR 73/27, Vesika 3.
- 146 Osmanlı Devleti'nde esirlere yönelik işlemleri yapan, kayıtları tutan kurum Harbiye Nezareti kontrolünde olmakla birlikte aslında Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Üserâ Şubesi idi. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin bu şubesi hem Osmanlı Devleti'nin elindeki düşman devletler askerlerinden oluşan esirlerle hem de düşman devletlerin ellerine düşmüş esir Osmanlı askerleriyle ilgileniyordu. Söz konusu şubenin faaliyetleri arasında Müslüman esirlerle ilgili herhangi bir çalışma bulunmuyordu. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Üserâ Şubesi'nin faaliyetleri hakkında bkz. Tanin, 19 Mayıs 1919, sayı 3031, s. 3.

- 147 Harbiye Nezareti bünyesinde geç sayılabilecek bir tarihte oluşturulan Üserâ Muamelât Şubesi'nin esas çalışma alanının Müslüman esirler olduğunu belirten bir ifadeye kuruluşunu bildiren belgede rastlanmamıştır; fakat Hilâl-i Ahmer Üserâ Şubesi'nin gördüğü işlevden farklı bir vazifesi olduğu ve bunun da Almanya'dan gelen esirlerle ilgili olduğu 1920 tarihli bir belgede yer alan ibarenden anlaşılmaktadır. Bkz. HR SYS 2233/19, 8.5.1920.
- 148 Şubenin kuruluşuna ilişkin bilgilendirme yazısı için bkz. HR. SYS 2228/12, tarih: 17.12.1917.
- 149 Ancak bir yıl sonrasına ait bir başka belgede şubenin adresi olarak Cağaloğlu gösteriliyordu. Bkz. DH. EUM. ECB 21/26 (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Ecânib), 27 Aralık 1918 (27 Kanun-ı evvel 1334).
- 150 Tabloda geçen isim ve tabirler genel olarak olduğu gibi alınmıştır, yalnız bir kaç kelime günümüz Türkçesi kullanılarak değiştirilmiştir. Tabloda yer alan bilgiler için bkz. Bardakçı, *a.g.e.*, s. 63.
- 151 600 rakamını ortaya atış nedeni şudur: Daha önce de ifade edildiği gibi bahsi geçen 600 kişinin 500'ü Temmuz-Ekim 1916 tarihleri arasında gelmişlerdi. Dolayısıyla geriye kalan 100 kişiye ilişkin tahmin Osmanlı Devleti savaşa girmeden hemen önce gönderilen 14 kişilik ilk kfile de dahil, 1916 Ağustos'una kadar olan dönemde "*beşer-onar posta*" halinde Almanya'dan gönderilenlerin oluşturduğu gruba yöneliktir. Zira bu rakam tahminini güçlendirecek bir diğer gelişme de Haziran 1916'da, yani Almanya'dan henüz 500 kişilik yerleşimci kfilesi gelmeye başlamadan, daha önce Almanya'dan Türkiye'ye gelip yerleşmiş 81 kişilik Müslüman esir grubunun Osmanlı Devleti tabiiyetine geçiş işlemidir. Bu insanların tabiiyet işlemleri yapıldığı sırada Anadolu'nun değişik yerlerinde çoktan yerleşmiş bulunmaları onların gelişlerinin daha da erken bir tarihe tekabül etmiş olmasını gerektirir. Öte yandan Ekim ayı sonuna kadar, yine daha erken bir tarihte Almanya'dan getirilmiş 66 Müslüman esirin de Osmanlı tabiiyetine geçtiğini hesaba katarsak, ki bu kimselerin ülkeye gelişleri, yerleşecekleri yerlere gönderilmeleri vs. en az birkaç aylık bir süreye ihtiyaç duyacağı varsayımından hareketle, bunların da 500 kişilik kayıtlara geçen esir grubundan ayrı olarak hesaplanması yanlış olmaz. Dolayısıyla 600 rakamı her halükarda, fazlası olabilecek ama eksik olmayacak, doğru bir rakam olarak kabul edilebilir.
- 152 Bu konuda ATASE arşivinde mutlaka kayıtlar vardır. Fakat bu arşivin çalışma şartları nedeniyle burada yaptığımız araştırma esnasında bu türden bir belgeye ulaşmamız mümkün olmadı.
- 153 Von Neurath'ın bu uyarıyı yapma ihtiyacını gerektiren şey o sırada Almanya'daki kamplardan Osmanlı Devleti'ne gönderilecek yaklaşık 2000 kişilik cihad gönüllüsü kfilesinin gönderilme hazırlıklarıydı. Bkz. Bihl, *a.g.e.*, s. 94.
- 154 Aşâir ve Muhacirin Müdüriyeti'ne bildirilmesine ilişkin örnek bir uygulama için bkz. DH. SN. THR 1/107.
- 155 EK 1'de verilen tabloda Osmanlı vatandaşlığına kabul edilen esirlerin vatandaşlık kabul kararlarını gösteren belgeler de kronolojik sırayla verilmiştir. Bu tabloda belgenin Osmanlı Arşivi'ndeki kayıt numarası, esirlerin hangi ülkenin esaretinden geldikleri, esir olmadan önce hangi ülke vatandaşı oldukları, önceki memleketlerinde yaşadıkları yerleşim merkezleri ve son olarak da Osmanlı Devleti'nde yerleştirildiği yerleşim biriminin ismi ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Tabloyu oluştururken bazı ayrıntıların verilmesi gerekli görülmemiştir. Bu ayrıntılar orijini

nal vatandaşlığa geçiş belgelerinde yer alan esirlerin şahıs şahıs isimleri, doğum tarihleri ve baba adlarıdır.

- 156 Osmanlı Devleti'nde bulundukları yerler ve sayıları: Eskişehir (6), Karahisar-ı Sahib (31), Niğde (44), bkz. DUIT 36/52, Tarih: 29 Haziran 1916 (28 § 1334).
- 157 Eskişehir (12), Kemerburgaz (12), İzmit (3), bkz. DUIT 36/54; Niğde(24), Eskişehir Hoşnudiye mahallesi(6), İzmit Mazharbey karyesi(4), Eskişehir Karapınar, Eskişehir Mahmudiye, Eskişehir Çiftelerin Mahmudiye(2), Eskişehir Ma'mure, bkz. DUIT 36/55.
- 158 Adapazarı(80), Adapazarı Ferizli köyü(21), Adapazarı Sapanca kazası(10), İzmit Hendek(20), İzmit(21), Yalova(16), Ankara'nın Kırşehir Kazası(12), Adapazarı Arslanbey(7), Mudanya(7), Ankara Haymana(2), Bursa Sedbaşı Üserâ Misafirhânesi(2), Adapazarı Tamlık karyesi, Eskişehir, Ertuğrul, bkz. DH SN THR 73/5 ve DUIT 36/57.
- 159 Bilecik(53), Yenişehir(17), Söğüt(8), Kalecik(8), Hüdavendigâr Gölpazarı, Ankara Haymana, bkz. DUIT 36/58 ve DH SN THR 73/57.
- 160 Ertuğrul sancağı Bilecik kasabasının Terkemîş Karyesi(14), Keskin(6), Haymana(3), Kırşehir(2), Bursa'da Çobanbey mahallesinde fırında, Bursa'da Türkiye Oteli'nde dükkânda, Bursa'da İsmakşah Mahallesi'nde 117 numaralı dükkânda, Bursa'da Fethiye karyesinde, Kemerburgaz, bkz. DUIT 36/60.
- 161 Eskişehir'in Sivrihisar kazasının Hamidü'l Asar kasabası(21), bkz. DUIT 36/61.
- 162 Eskişehir(Esk) Hoşnudiye mahallesi(21), Eskişehir Kılıçarslan(13), Niğde Bor kazası(2), Söğüt(10), Adapazarı(2), Boğazlıyan(15), Eskişehir(10), Eskişehir Çifteler(2), Eskişehir Mahmudiye(10), Eskişehir Ma'muriye(3), Eskişehir Hacı Ali Bey mahallesi, Eskişehir Seyyidgazi, Eskişehir Refahiye, Haleb, bkz. DUIT 36/65.
- 163 Haymana(11), Koçhisar(9), Konya Ereğlisi(6), Eskişehir Mahmudiye(1), bkz. DUIT 36/65 ve DH SN THR 74/72.
- 164 Ankara(36), Ankara Haymana(13), Ankara Kalecik(3), Eskişehir Hoşnudiye(6), Konya Tereklihan(2), Eskişehir Mahmudiye, Eskişehir Ma'muriye, bkz. DUIT 36/66 ve DH. SN THR 74/91.
- 165 Samatya Garnizonu(10), Eskişehir Mahmudiye, Ankara Haymana, Ankara Nalluhan, bkz. DUIT 36/67 ve DH. SN THR.
- 166 Yerleşim yeri belirtilmemiş, bkz. MV 246/14.
- 167 Ankara(7), bkz. MV 248/30 ve DH. SN. THR.
- 168 Yerleşim yeri belirtilmemiş, bkz. MV 248/35.
- 169 Yerleşim yeri belirtilmemiş, bkz. MV 248/63.
- 170 Yerleşim yeri belirtilmemiş, bkz. MV 248/64.
- 171 Osmanlı tabiiyyetine geçen kayıtlı bütün esirlerin ayrıntılı bir listesi EK 1'deki tabloda verilmiştir.
- 172 Söz konusu çalışmada Osmanlı tabiiyyetine geçen Müslüman esir sayısı 755 olarak verilirken bunlardan 1'i Avusturyalı Boşnak, 1'i Afganistanlı, 8'i Fransız vatandaşı Kuzey Afrikalı (Tunus, Cezayir ve Faslı), 51'i Hindistanlı İngiliz vatandaşı, 31'i Romanyalı ve 662'si de Rusyalı olarak gösteriliyor. Bkz. Nedim İpek, "Rus Ordusundaki Türk Askerlerinin Osmanlı Tâbiyetine Geçmesi (1911-1917)", *Tarih ve Toplum*, sayı 145 (Ocak 1996), s. 18.
- 173 MV. 246/14 (Meclis-i Vükelâ), 10 Eylül 1917.
- 174 Bkz. EK 1.

175 Bkz. MV 246/14.

176 Bu askerlerden 4229'u Hint Müslümanı, 2339'u İngiliz ve 4720'si Mecusî idi. General Townshend ise silahlı silahsız teslim olanların toplam 13.309 kişi olduğunu bildirmiştir. Bkz. Orhan Avcı, *Irak'ta Türk Ordusu. 1914-1918.*, Vadi Yayınları, Ankara 2004, s. 149; Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'nda diğer devletlerle kıyaslandığında en az esir alan ülkeldi. 1 Şubat 1917 tarihi itibarıyla Merkez Devletleri ve ellerindeki esir sayıları şöyle idi: Almanya, 1.690.731; Avusturya-Macaristan, 1.092.055; Bulgaristan, 67.582; Osmanlı Devleti, 23.903. Bkz. *Tanin*, 11 Mayıs 1917, sayı 3023.

177 Nedim İpek'in sözkonusu makalesinde esir kamplarında bulunanlar şu şekilde sıralanmış: Afyon Üserâ Garnizonu, 10; Bursa Üserâ Garnizonu, 56; Eskişehir Üserâ Garnizonu, 11, Fatih Üserâ Garnizonu, 26; Haymana Üserâ Garnizonu, 17; Kırşehir Üserâ Garnizonu, 2. Ayrıca Halkalı Ziraat Mektebi Müdüriyeti'nde ve 1. Kolordu İstinye Nekâhathânesi'nde birer kişiden 2 kişi ile, yeri belli olmayan bir kişi daha olduğunu İpek'ten öğreniyoruz. İpek, esirlere ilişkin tablodaki verilerin hangi belgelere dayandığına ilişkin bir bilgi vermemiştir. Listelere ilişkin tablo için bkz. a.g.m., s. 17. Üserâ Garnizonlarının (Esir Kampları) geçici yerleşim yerleri olduğunu bilmemiz gerekiyor. Buralarda bulunanlar dağıtım öncesi merkezden gönderilenlerle, dağıtım sonrasında Osmanlı tabiiyetini kabul etmeyenlerin veya önce kabul edip sonra bundan vazgeçenlerin İstanbul'daki Merkez Komutanlığı'na gönderilmeden önce toplandıkları yerler veya çalıştırma amacıyla tutulan kişilerin daha ziyade geçici olarak bulunduruldukları yerlerdir.

178 TİGMA, 272, 11, 12, 39, 11 (15.7.334).

179 Bihl, a.g.e, s. 96.

180 Konuya ilişkin gazete haberi şu şekilde başlıyor: "*Bir muavenet-i mahsusa olmak üzere ashab-ı arazi ve çiftlik sahiplerine verileceği gazetelerle ilan edilmiş olan üserânın mevcudu nisbetinde isimleri âtide muharrer çiftlik sahiplerine itası hakkında Başkumandan Vekili Paşa hazretlerinin emir ve devletleri bil'arz istih-sal edilmiştir.*", *Tanin*, 5 Kanun-ı evvel (Aralık) 1916, sayı 2866.

181 Örneğin Naciye Sultan'la Mehmed Şerafeddin Efendi'ye 40 esir, şehazadeler Ahmed Nihad ve Osman Fuad Efendi'ye 20, Merhum veliahd Yusuf İzzeddin Efendi'nin Hekimbaşı ve Çavuşbaşı çiftlikleri için 43 esir verildiği görülmektedir. Bkz. *Tanin*, aynı yer.

182 HR. SYS. 2263/9, Tarih, 20.4.1918.

183 HR. SYS. 2230/61, Tarih: 9.6.1918.

184 HR. SYS 2262/30; Cihad için gelen Müslüman Arap gönüllüleriyle ilgili bahiste de belirtildiği üzere mütarekeden hemen sonra Altıncı Ordu bünyesinde 156 nefer Tunusî ve Faslı İslâm esirininin bulunduğu bilgisi daha evvel verilmişti. İlgili belge için bkz. HRSYS 2305/24, 25 Ocak 1919.

185 Başkumandanlık Vekaleti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen Enver Paşa imzalı 22 Ağustos 1916 tarihli bir yazıda bazı Arap esirlerle ve diğer Müslüman esirlerle ilgili ayrıntılar dikkati çekmektedir: "*Gönüllü olarak harbe iştirak etmiş iken bilâhere terhis edilmiş olan Hindli ve mülteci efrad-ı Müslime'nin esir-i harb sıfatıyla üserâ garnizonlarına sevk edilmiş olduğu gayr-ı vakidir. Yalnız Bursa Garnizonu'nda bulunan ve gönüllü olarak harbe iştirak etmemek arzusunu izhar ettiklerinden dolayı Dersaadet'e celbedilmiş olan yirmi Üserâ-yı İslâmiye kıtaata*

verilmedikleri zaman içlerinden beşi orduda hizmet etmek fikrinden nukul ve adul ettiklerini [vazgeçip geri döndüklerini] bil'beyan sabık garnizonlarına iade edilmelerini... Bazen mutalaat-ı mahsûsaya binaen Memâlik-i Osmaniye'de tavattun etmek arzu etmeyen birçok Hindli ve mülteci üserâ-yı İslâmiye üserâ garnizonlarında mevcut olduğu gibi maiyet-i seniyye piyade bölüğünde müstahdem on (10) Cezayirli ve Almanya'dan Dersaadet'e celbedilmiş üserâ-yı İslâmiye'den on bir (11) Tatar ve Altıncı Ordu cephesinden Dersaadet'e gönderilmiş onsekiz (18) Afganlı hakkında esir-i harb muamelesi ifâ edilmek üzere Bursa Üserâ Garnizonu'na i'zâm kılınmıştır. ...” Bkz. DH. EUM 41/24, Tarih 22 Ağustos 1916 (1335.L.20).

186 Fransızların Dozi Rabah bin Abdülkadir adlı Cezayirli hakkındaki bilgi talebi konusunda Hariciye Nezareti ile Harbiye Nezareti arasındaki yazışmalar konunun Osmanlı bürokrasisi tarafından ağırdan alındığı izlenimi vermektedir. Zira bilgi verilememe sebebi olarak, Müslüman esirlerle ilgilen büronun kapatılmış olduğu, dolayısıyla “*şubenin evrakının kapalı odada kalarak Nezaret'e [Harbiye] tevdi edilmemiş olduğu*” gibi oyalayıcı bir takım gerekçeler ortaya konmuştur. Bkz. HR. SYS 2233/19, 8.5.1920, lef, 1, 2, 3.

187 HR. SYS 2423, Tarih: 15 Mart 1917.

188 Dahiliye Nezareti Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 30 Haziran 1917 tarihli yazı için bkz. HR. SYS 2225/40

189 Aynı Belge.

190 DH. ŞFR 531/72; Konya'da yaşanan bir başka olumsuz örnek için bkz. DH. ŞFR 521/60, Tarih: 26 Şubat 1916.

191 Bunun üzerine Dahiliye Nezareti'nden Adana'ya 15 Eylül'de verilen cevapta, şahsın “*mahfuzen*” (bir görevli eşliğinde) İstanbul'a gönderilmesi talimatı verilmiştir. Bkz. DH. ŞFR. 66/228.Tarih: (15 Eylül 332)

192 DH. ŞFR. 67/178, Tarih: 3 Eylül 1916 (21 Ağustos 1332).

193 Dahiliye Nazırı namına Hariciye Nezareti'ne gönderilen açıklama için bkz. HR. SYS 2225/40, Tarih: 30 Haziran 1917.

194 DH. EUM. KLU. 16/56, Tarih: 11 Mayıs 1918 (1336.B.30).

195 DH. EUM 5. Şube 54/1, Tarih, 1336.R.21. (2 Mayıs 1918)

196 Aynı belge.

197 Bkz. TİGMA, 272, 11, 12, 39, 11 (6 Ağustos 334) (6 Ağustos 1918).

198 Bardakçı, *a.g.e.*, s. 61.

199 Nitekim Osmanlı tabiiyetine geçenlere ilişkin sunulan tabloda da (EK 1) Afyon'da olup bunu kabul edenlerin sayısı 31 olarak verilmişti.

200 HR. SYS, 2231/19 lef 1.

201 Aynı numaralı dosya içinde yer alan 31.8.334 (1918) ve 8.9.334 (1918) tarihinde gönderilen belgeler için bkz., Lef, 2,3.

202 Aynı belge, Lef 4.

203 *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Ocak 2004, sayı 117, s. 280.

204 HR. SYS., 2305 /24.

205 Hüdavendigâr vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne gelen yazılardan takip edebildiğimiz kadıyla Bursa Üserâ Garnizonu'nda bulunan, Osmanlı vatandaşlığından çıkmış, bazı Müslüman ülkelerin esirleriyle memleketlerine dönmelerine ilişkin

müracaatları değerlendirilirken (Temmuz 1918'de başlayan bir süreç) mütareke imzalanmış esirlerle ilgili dördüncü madde gündeme gelmişti. Bkz. DH. EUM. ECB 28/34, 16 Teşrinievvel 1334 (16 Ekim 1918), Lef 4.

206 Aynı belge, lef 1, 2, 3, 12, 13, 14, 15.

207 Aynı belge, lef 12.

208 Aynı belge, lef 13.

209 Aynı belge, lef 14.

210 Aynı belge, lef 2, 28 Ocak 1918.

211 *"Almanya'dan Türkiye'ye sevk edilen sivil üserâ muamelâtıyla iştigâl eden şube 16 Mart 36 tarihinden beri mesdûd olduğundan..."*, Bkz. HR. SYS 2233/19, 8.5.1920.

212 Burada yer isimleri verilirken esas itibarıyla şehir adlarını vermeye çalıştık. Bazı belgelerde kişinin mahallesi, köyü, kasabası vilayeti gibi ayrıntılı bilgiler de yer almaktaydı. Bir de belgelerde Rusya'daki idarî yapılanma konusunda belgeyi düzenleyenlerin herhangi bir standarta uymadıkları görülmektedir. Dolayısıyla bazen tek başına verilen bir kasabanın ismi bir başka kayıta bağlı olduğu vilayet veya eyaletle birlikte verilebilmektedir.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı insanlık tarihinin gördüğü en büyük hadiselerden birisi olarak tarihteki yerini aldı. Meydana getirdiği etkiler bakımından son yüzyılın şekillenmesinde, devletler arası ilişkilerin ve dengelerin belirlenmesinde birinci dereceden rol oynadı. Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesinin üzerinden 20 yıl kadar bir süre sonra patlak veren İkinci Dünya Savaşı, bir önceki savaşın açık kalan hesaplarını kapatmaya yönelik başarısız bir Alman "yarma harekâtı" olarak görülebilir. İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşan iki kutuplu dünya sisteminde Batı blokunun liderliği İngiltere'den Atlantik ötesine, Amerika Birleşik Devletleri'ne geçti ve dünyadaki iki kutupluluk yirminci yüzyılın son on yılına kadar devam etti. 1990'ların başıyla birlikte Doğu Bloku'nun dağılmasıyla dünyanın tek patronu olarak Amerika görülmeye başlandı. Ancak aradan geçen yirmi yıllık süreç dünyanın tek kutupluluktan ziyade çok kutuplu bir yapıya doğru yol aldığını göstermiş ve yeni ekonomik ve siyasî gelişmeler sonucu bu yeni dönemde farklı aktörler sahneye çıkmaya başlamıştır. Fakat dünya hâlâ Soğuk Savaş sonrası dönemin oluşum sancılarını çekmeye devam etmektedir.

Bütün dünyanın değişim sancısı yaşadığı son yirmi yılda bundan en az etkilenen coğrafya ve topluluklar çoğunlukla Ortadoğu diye tabir edilen bölgede ve çevresinde yaşayan İslam devletleri ve toplumları olmuştur. Ortadoğu ve çevresi merkezli İslam dünyası Birinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan sistemin esas itibariyle neredeyse hiç değişmeden devam ettiği tek bölge olarak kalmıştır denilebilir. Her ne kadar 2010 yılı sonunda Tunus'ta "yakılan kıvılcımla" başlayıp 2011 yılı boyunca Mısır'daki kitle hareketleriyle zirveye çıkan ve adına "Arap Baharı" denilen de-

ğişim rüzgarını, Birinci Dünya Savaşı sonrası Ortadoğu'ya biçilen elbisenin yırtılması teşebbüsleri olarak görmek mümkünse de ortada henüz tamamlanmış bir durum yoktur. Bu anlamda son doksan yıllık gelişmelere bakıldığında, Birinci Dünya Savaşı Almanların “*Weltmacht*” olma tutkusundan ve Avrupa'daki rekabetten çıkmışsa da, sonuçları itibariyle bütün bir İslam tarihi boyunca Müslümanların yaşadığı en önemli tarihsel kırılmalardan birini, belki de en önemlisini yaşatmıştır denilebilir.

1914-1918 arasındaki “Büyük Genel Savaş” öncesi sömürge hareketleri hemen hemen bütün dünyayı sarmış ve bundan Osmanlı Devleti'nin elinde kalan topraklarıyla Afganistan dışında neredeyse bütün İslam dünyası nasibini almıştı. Osmanlı Devleti'ye 1914 yılı itibariyle yüzyılları bulan savunma ve sürekli geri çekilme pozisyonunun son raddesine gelmiş durumdaydı. Devletin her bakımdan olduğu kadar coğrafi bakımdan da merkezi olan İstanbul 1912 Balkan Savaşı sonrasında bir sınır ve cephe kenti konumuna gelmişti. Hatta bu yüzden başkentin Anadolu'ya veya Suriye'ye taşınması bile tartışıldı.

Büyük ideallerle gerçekleştirilen 1908 “devrimi” sonrasında meydana gelen gelişmeler Osmanlı Devleti'ni II. Abdülhamid'in “istikrarlı” yönetiminden de koparınca Osmanlı Devleti için tarih daha da hızlanır olmuştu. Peşpeşe yaşanan iç kargaşalıklar ve toprak kayıpları 1913 yılından itibaren iktidara tamamen sahip olacak İttihat ve Terakki Partisi mensuplarını daha radikal çözümler bulmaya itmişti. Bu anlamda Balkan savaşlarından sonra İngiltere ve İttifak Devletleri nezdindeki büyük reform ve yapılanma girişimleri, durumun vahametinin yeni iktidar sahiplerince anlaşılmış olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Bütün dünyada beklenen “büyük ve genel bir savaş”ın ayak sesleri duyuldukça Osmanlı Devleti karar vericileri bu kamplaşmada arada kalıp ezilmekten çekindikleri için İngiltere, Fransa, Almanya ve hatta Rusya nezdinde bir ittifakın sondaj çalışmalarında bulunmuşlar, ancak 28 Temmuz 1914'e kadar bu konuda hiç bir somut netice alamamışlardı.

28 Temmuz'da İstanbul'daki Alman elçisi Wangenheim'la yapılan görüşmelerle müzakeresine başlanılan İttifak konusu birkaç gün içinde, 2 Ağustos 1914'de, neticelendi ve son elli yılın yükselen

Avrupalı büyük gücü Almanya İmparatorluğu ile arzulanan ittifak nihayet gerçekleştirildi. Osmanlı Devleti'nin yapılan ittifaktan temel beklentisi, öncelikle Rusya karşısında varlığını korumak ve bir zaferle sonuçlanacak savaş sonrasında da "makus talihini" kırarak "her bakımdan" yeni bir başlangıcı gerçekleştirmektir. Almanya açısından Osmanlı Devleti'yle bir ittifakın önemi her şeyden önce genel savaş stratejisi içinde birincil düşmanı konumundaki İngiltere'ye karşı Osmanlı sultanı, halifenin İslam dünyası üzerindeki gücünü etkin kılmaktır. Halife üzerinden oluşturulacak etkinlik yalnızca İngiltere ile de sınırlı değildi. Fransa ve Rusya da hakimiyetleri altında bulunan on milyonlarca Müslüman halk nedeniyle, Almanya tarafından uygulamaya sokulacak İslam stratejisi sayesinde ciddi şekilde mağdur edileceklerdi. Öte yandan Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya ve İngiliz sömürgelerine olan coğrafi yakınlığı ve stratejik konumunu Almanya'nın Avrupa'daki savaşta yükünü hafifletecekti. Almanya'nın savaş sonrasında oluşturmayı düşündüğü "yeni dünya düzeni" Balkanlardan Hindistan'a kadar olan bölge için düşünülen yeni bir yapıydı. Buna göre Almanya liderliğinde Orta Avrupa merkezli devletler topluluğu ve Osmanlı Devleti'nin liderliğinde İran'la Afganistan'ın katılacağı üçlü ortak güç, işbirliği yapacaklar ve dünyanın yönetiminde, dolayısıyla kaynaklarının paylaşımında söz sahibi olacaklardı.

İşte bu şartlar ve planlar altında girilen savaşta Almanya ve müttefiki Osmanlı Devleti'nin yenilmesi demek aslında aynı zamanda İslam dünyasının tamamının sömürgeleşmesi demektir. Özellikle Osmanlı Devleti'nin son döneminde bir kurtuluş çaresi ve bir güç birlikteliği olarak gündeme getirilen *İttihad-ı İslâm* düşüncesi, sömürgeleri altında on milyonlarca Müslümanı barındıran İngiliz, Fransız ve Rus devletlerinin adeta korkulu rüyası olmuştu. Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'nda ortaya her şeyiyle birlikte, hilâfet makamını da koymuş olduğundan savaşın kaybının anlamı aynı zamanda hilafetin de kaybı olacaktı. Hilâfet ise Hazreti Peygamber'den bu yana, şöyle ya da böyle, varlığını sürdüren ve "ümmetin" birliğini sembolize eden en köklü İslam kurumuydu.

İttihad-ı İslam'ın gerçekleşmesi bir yana, bunun düşüncesi bile sömürge sahibi devletleri tedirgin etmeye yetiyordu. Her ne kadar

bu durumun ideal ölçülerde gerçekleşmesinin önünde halledilmesi gereken bir yığın mesele bulunuyorduysa da, özellikle II. Abdülhamid bir İslam birliği düşüncesinin Müslümanlara ve Osmanlı Devleti'ne yönelik tecavüzlerin artmasının önündeki yegane potansiyel “caydırıcı” güç olduğunun farkındaydı ve bunu en ekonomik şekilde kullanmanın yollarını arıyordu. İşte bu “caydırıcı” ve “önleyici” potansiyel güç Birinci Dünya Savaşı'nda Almanların planlarına çakışmış ve İttihatçılar tarafından kullanıma sunulmuştu. Oysa, Oppenheim'ın ifadesiyle, *“İttihatçıların kafaları başka şeylerle doluydu.”* Fakat gelişen yeni durum karşısında İttihatçılar da İslam'a “sarılmak”tan başka bir çözüm yolu göremiyorlardı.

Çıkan savaşla ve meydana gelen Osmanlı-Alman ittifakıyla, sömürgeci batılı güçler için iki hesabı birden kapatma fırsatı doğmuş bulunuyordu. Bu hesaplardan birisi, Avrupa'nın ortasında 1870'lerden itibaren yükselen, güç tutkunu Almanya; diğeri de bir elli yıldır uykularını kaçıran hilâfet merkezli İslam birliği hareketleriydi. Sonuçta Almanya'nın gücünün sınırı anlaşılmış, İslam dünyasının da böyle bir harekete girişmek için çok yetersiz olanaklara sahip olduğu belli olmuştu. Savaşın galibi İtilâf Devletleri, savaş sonunda ele geçirdikleri fırsatla Almanya mevzusunu Versailles Anlaşmasıyla çözmüş göründüler, en azından öyle görmek istediler. Fakat bu hesabın kapanmadığı yirmi yıl sonra daha yıkıcı bir Almanya ile karşılaştıklarında anlaşıldı.

İslam dünyasına gelince... Birinci Dünya Savaşı sonrasında İslam dünyası baştan sona işgal edildiği gibi İngilizlerin “fitne merkezi” olarak gördüğü İstanbul ve hilâfet makamı da Türkiye ile yapılan barışla bertaraf edilmiş oldu. Aslında Türkiye “bağımsızlığı” karşılığında hilâfetten feragat etmiş ve Batı medeniyetinin tam bir parçası olmaya rıza göstermiş görünüyordu. Türkiye açısından hilâfetten feragat etmek demek, dünya siyasetinde büyük güç olmaktan, *emperyâ* devlet olmaktan da feragat etmek demektir. O dönem karar verme konumunda bulunanlar bir bakıma buna mecbur kalmışlardı denilebilir, zira ülke ve insanları yılların getirdiği yorgunluk, yoksulluk ve systemsizlik içinde başlarını kaldıracak bir halde değillerdi. Gerçi bu konu bugüne kadar yeterince tartışılmış değildir. “Başka bir yol tercih edilseydi durum ne minvalde gelişirdi?” sorusunun cevabı tarihin konusu olmadığı gibi daha farklı zeminde tartışılması gereken bir

durumdur. Ancak şurası da bir gerçektir ki Birinci Dünya Savaşı sonrasında İslam dünyasında yaşanan hareketlilik ve ortak bilinç İslam tarihinde Peygamber zamanından sonraki en yüksek noktasına ulaşmıştı denilebilir. Çünkü mesele varolma meselesiydi ve yeryüzünde bundan masun kalacak hiç bir Müslüman kalmamıştı. Bu psikolojiyle olsa gerek Türkler Birinci Dünya Savaşı başlarında halifenin cihad çağrısına İslam dünyasından bulamadıkları arzulanan düzeydeki desteği savaşın ardından, adeta Türkiye'nin bağımsızlık mücadelesinde bulmuşlardı. Ancak yeni kurulan Türk devletinin Batı ile "barış"ı tercih etmesi sonrasında İslam'la, dolayısıyla İslam dünyasıyla da ilişkilerini minimum derecede tutma "irâdesi" dünya Müslümanlarını büyük bir siyasî birikimden mahrum bıraktı. Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesinin üzerinden geçen doksan yılı aşan bir zamana rağmen İslam coğrafyasında oluşan güç boşluğu hiç bir Müslüman topluluk veya devlet tarafından giderilemedi. İşte bu sebepten iddia edilebilir ki, Birinci Dünya Savaşı sonrası oluşturulan yapılar içinde halâ kalıcı olan, belki de yegâne, yapılanma hilafet meselesinin "çözülmüşlüğü"dür.

Büyük memorandumunda Oppenheim 1914-18 arası yapılan savaş için, *"Hilâfet'in geleceği Almanya ve müttefiklerinin galibiyetine bağlıdır"* derken savaş sonrası oluşan bu yapıyı kastediyor olmalıydı. Nitekim Oppenheim'in bu öngörüsü doğru çıkmıştır.

Çevresinde oluşan ittifakın motor gücü olarak Almanya, Birinci Dünya Savaşı'ndaki stratejisini kendi insan ve ekonomik gücü yanında, İtilaf Devletleri'nin hüküm sürdüğü bütün yerlerde ihtilaller çıkarmak ve düşmanlarını bu şekilde zayıflatmak üzerine kurmuştu. Bu strateji içinde Osmanlı Devleti'ne verilen rol de haliyle çok özeldi. Dolayısıyla Almanlar bu bağlamda hilâfet makamının imkânlarını sonuna kadar kullanmak için her türlü yolu denemiş ve bir çok bakımdan da bunda başarılı olmuşlardı.

Max von Oppenheim'in kaleminden Ekim 1914 sonlarında yazılıp Alman makamlarına teslim edilen strateji raporunda, savaşta Osmanlı Devleti üzerinden uygulanacak İslam stratejisinin ana hatları çiziliyordu. Enver Paşa'nın da katkısının olduğu düşünülen bu belgedeki plan dahilinde, İtilaf Devletleri safında savaşan yüz binlerce Müslümanın Merkez Güçleri lehine nasıl

kazanılabileceği konusu da yer alıyordu. Bu amaçla öncelikle propaganda konusunda yapılması gerekenler sıralandıktan sonra cephelerde esir edilecek, veya İttifak Devletleri tarafına kendi rızalarıyla geçecek Müslüman askerlere dönük yapılacak işlemler dile getirilmişti.

Yine Almanya'nın İslam stratejsinin propaganda üretim merkezi konumundaki NfO (Şark İstihbarat Birimi) üzerinden Almanya'daki Müslüman esirlere ve İslam dünyasına yönelik çalışmalar genel stratejinin ve Osmanlı Devleti ile müttefiklerinin gerçekleştirdiği işbirliğinin en somut sonuçlarından birisi olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı içinde Merkez Devletleri arasındaki işbirliğinin bir diğer somut örneği olan Müslüman esirlere yönelik özel kamplar oluşturma projesinin temel amacı, İslam dünyasına yönelik bir propaganda faaliyeti idi. Şekip Arslan'ın İstanbul'daki Alman elçisi Wangenheim'a açtığı bir konudan hareketle geliştirilen bu proje ile İslam dünyası nezdinde Almanya'nın Müslüman dostu konumu kuvvetleneceği gibi Müslümanların Osmanlı sultanı olan halifelerine olan bağlılıkları da perçinlenmiş olacaktı.

Öte yandan kampların oluşturulma sebebi olarak birinci etken her ne kadar propaganda idiyse de ikinci bir etken daha vardı. O da esirlerden “cihad gönüllüsü” olarak yararlanma düşüncesiydi. Bu amaçla Osmanlı ordusu içine monte edilecek “cihad gönüllüsü” askerler İtilaf Devletleri'ne karşı yapılacak operasyonlarda yer alacaklardı. Özellikle ilk başlarda Osmanlı Devleti'nin Mısır'a karşı girişeceği harekâтта Kuzey Afrikalı cihad gönüllüsü Müslüman esirlerin kullanılmasına büyük önem atfediliyordu. Çünkü Mısır üzerinden girişilecek bir saldırı Mısır halkının ayaklanması sonucu içeriden sağlanacak destekle başarıya ulaşırsa, Mısır İngilizlerin elinden alınabilirdi. Mısır'dan sonra sıra, daha batıdaki Arap halklarının bağımsızlık mücadelesini desteklenmesi olayına gelecek ve Kuzey Afrika'daki Fransız sömürgeleri Tunus ve Cezayir'le operasyon dalga dalga yayılacaktı. Şey Salih Tunusi'nin ifadesiyle, başarıyla neticelenecek bir savaş neticesinde *hilafete merbut İslam devletlerinden* oluşan bir birlik meydana getirilecekti.

1915 ve 1916 yıllarında Mısır-Kanal cephesinde İngilizlere karşı girişilen iki saldırı harekatı başarısızlıkla sonuçlandığı gibi,

1916 yılının ilk yarısında büyük kısmı İstanbul'a ulaşan cihad gönüllüleri de başka cepheye, Irak Cephesi'ne sevk edilmişlerdi.

Bir Alman projesi olarak gündeme gelen Müslüman esirlerden yararlanma konusuna iktidarda bulunan Osmanlı devlet adamları ilk başlarda pek de istekli görünmüyorlardı veya en azından Almanlar kadar istekli görünmüyorlardı. Savaş durumu ve iç güvenlik gerekçesiyle Ermenilerin Anadolu'dan çıkartılması (tehcir) gündeme gelip de uygulanmaya başlanınca, Osmanlı Devleti idarecileri için ortaya yeni bir durum çıkmıştı. Anadolu'da Ermenilerin sürülmesinden doğan iktisadî boşluk nasıl giderilebilirdi? Üstelik Ermeni toplumu Osmanlı Devleti için sadece basit bir işgücü olarak değerlendirilemezdi, zira Ermeniler yüzyıllardan beri süregelen bir gelenekle el sanatları ve değişik mesleklerde ustalaşmışlar ve hatta birçok iş kolunda tekelleşmişlerdi. Osmanlı Devleti'ndeki "aslî" unsur olan Müslüman nüfusun meslek kollarında ve el sanatlarındaki zaten az olan katkısı savaşmak üzere cepheye gönderilen erkek nüfusla birlikte bitme noktasına gelmişti. Üstelik aynı durum tarım alanları için de geçerliydi. Köyler ve kasabalar savaş nedeniyle iyice boşalmış ve erkeksiz kalmıştı.

İşte bu noktada Osmanlı devlet adamlarının aklına Almanya'daki ve Avusturya'daki esir kamplarında bulunan onbinlerce Müslüman gelmişti. Üstelik Almanya'daki kamplarda esirlere birçok konuda mesleki eğitim de veriliyordu. Öyleyse esir olarak Alman ve Avusturya kamplarında bulunan Rusya Müslümanları, tehcirden doğan boşluğu doldurmak konusunda, bir nebze de olsa, çare olabilirlerdi. Osmanlı devlet adamlarının bu konudaki asıl ve kalıcı çözüm arayışları ise, binlerce çocuğun meslek eğitimi almaları için savaşın içinde Almanya'ya çırak olarak gönderilmeleriydi.

Nitekim 1915 yılı sonbaharından itibaren Osmanlı Devleti'nin Müslüman esirler politikası cihad gönüllüsü ithalinden, yerleşimci ithaline dönüşüyordu. Kamplara Osmanlı Devleti adına giden propagandacılar verilen özel talimatlarla esirler arasında Anadolu'da iskân teşvik edilmeye çalışılıyordu. Alman ve Avusturyalı yetkililerle ortaklaşa yürütülen bu çalışmalar kapsamında yerleşimcilere Osmanlı Devleti'ne yerleşmeleri durumunda verilecek imkânlar anlatılıyor ve bunun için listeler hazırlanıyordu.

Osmanlı Devleti'nin Müslüman esirlerle ilgili işlemlerinin Harbiye Nezareti ve Dahiliye Nezareti üzerinden yürütülmüş olması iç politikadaki gelişmelerin bir sonucuydu. Sonuç itibarıyla Dahiliye Nezareti'nden vilayetlere gönderilen bir tamimde, vilayetlerin ne kadar Müslüman esiri istihdam edebilecekleri konusundaki listelerin bir an önce oluşturulması istenmişti. Vilayetlerden bir süre sonra gelmeye başlayan listelerde neredeyse bütün meslek gruplarından kimselere ihtiyaç duyulduğu ortaya çıkmıştı. Gelen telgraflarda ayrıca dul kalan on binlerce kadının, iskan edecek Müslüman esirlerle evlendirilmesine yönelik teklifler de yer alıyordu.

Vilayetlerden gelen bilgiler değerlendirildikten sonra Almanya ve Avusturya'dan kabileler halinde gelen Müslüman esirler Anadolu'da önceden belirlenen yerlere gönderildiler. Kendilerine yapacakları mesleklere göre iş aletleri verildi; iş kuracaklara sermaye sağlandı; evleneceklerle evlilik yardımları yapıldı; çiftçilikle uğraşacaklara arazi tahsis edildi. Talat Paşa'nın defterine not ettiğine göre 1916 yılı Ekim ayı ortasına kadar Anadolu'daki vilayet ve sancaklara yerleştirilenlerin sayısı 1100'e yakındı.

Osmanlı Devleti, gelenlerin Anadolu'da kalıcı yerleşik hayata geçmelerini istiyordu. Sonuçta bu insanlar için bir sürü masraf ediliyordu ve çoğu zaman yerli halka bile tanınmayan imkanlar onlara sağlanıyordu. Bu sebeple, yerleşimcilerin bir an önce Osmanlı tabiiyetine geçmeleri yönünde çaba harcanıyordu. Bu çabalar sonunda tespit edilebildiği kadarıyla en az 775 kişi Osmanlı vatandaşlığına geçmeyi kabul etmişti. Ancak kesin olmayan rakamlara göre Osmanlı Devleti'ne sevk edilen Müslüman esir sayısı toplamda 2000'den fazlaydı. Gerçi bunların bir kısmı çalışma kamplarına da gönderilmişlerdi. Fakat belgelerden anlaşıldığı kadarıyla bütün çabalara rağmen yetkililer sonuçtan memnun değildi. Bunun üzerine bütün ısrarlara ve teşviklere rağmen Osmanlı vatandaşlığını kabul etmeyenler için yaptırımlar uygulanması gündeme geldi. Bu konuda Dahiliye Nezareti 1917 ve 1918 yılları boyunca ilgili vilayetlere çeşitli talimatnameler gönderdi. Burada Osmanlı tabiiyetini kabul etmemekte ısrar edenlerden, kendilerine verilen sermaye ve sair şeyler alınıp yanlarında bir yetkili ile İstanbul'a Merkez Komutanlığı'na sevk edilmeleri isteniyordu.

Osmanlı devlet adamlarının tam hesap edemedikleri bir durum vardı. Bu da savaşın geçici olduğu ve gelen insanların bunun farkında olmalarıydı. Ayrıca her birisinin memleketlerinde aileleri, toprakları ve bir geçmişleri vardı. Bu durumda savaş sonrasında kalıcı olmaları için pek bir neden kalmıyor gibiydi.

Akla şöyle bir soru gelmiyor değil. Osmanlı devlet adamları şayet bu insanlara savaş sonrasında ailelerinin gelebileceği yönünde bir teklifte bulunsaydı durum daha farklı olabilir miydi? Zira Tatar esirlerin küçük bir kısmının Almanya'da yerleştirilmeleri gündeme geldiğinde, bu yönde gelen bir teklifi Almanlar kabul etmişlerdi. Ancak incelenen belgelerde Osmanlı devlet adamlarının bu yönde bir çare düşündüklerine dair herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır.

Netice itibariyle Bursa, Afyon, Bilecik, Balıkesir, İzmit, Adapazarı, Yalova, Eskişehir, Ankara, Konya, Kayseri, Niğde ve Adana gibi merkezlerle onlara bağlı köy ve kasabalara yerleştirilen Müslüman esirlerden ne kadarının kalıcı oldukları ve ne kadarının geriye, ülkelerine döndükleri konusunda hala net bir bilgiye ulaşılamamıştır. Savaş sonrası bir kaos ortamına düşen Osmanlı Devleti'nde bu konuyu takip etmek çok kolay görünmemektedir, ancak bu konuda yapılacak yeni çalışmalarla bu eksikliğin giderileceği de muhakkaktır.

Almanya'da başlayan İslamcı (Panislamist) bir propaganda projesinden Osmanlı Devleti için bir iskân projesine dönüşen Müslüman esirler meselesi iki yönden başarılı iken, iki yönden de başarısız olmuş görünüyor. Başarısızlık, her şeyden önce kamplardaki potansiyelle karşılaştırıldığında Almanya'dan ve Avusturya'dan gelen esir sayısının çok düşük seviyede kalmış olması nedeniyledir. Yine Anadolu'daki merkezlerden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 4700 kişilik ihtiyaç listelerinin karşılanamayp yalnızca 2200 kişinin yerleştirilmiş olması belirlenen kontenjanın yarısının bile doldurulamadığını gösteriyor ki, bu bir başka başarısızlık göstergesidir.

Başarılı yönlerine gelince: Almanya-Osmanlı, dolayısıyla Almanya-İslam ittifakının sembolü sayılacak bu proje aynı zamanda İslamcı bir projeydi de. Sonuçta İslam birliği temelinde ve hilafete bağlılık üzerinden yapılan bu çalışmada yer alan propagandacılarla propagandaya muhatap olan kimseler sadece Türklerden

oluşmuyordu. Bunlar bütün Müslümanları temsil edecek çeşitlilikteki din alimlerinden veya aydınlardan oluşuyordu. Şeyh Salih Tunusi, Abdülaziz Çaviş, Mehmed Akif, Abdürreşid İbrahim, Emir Ali gibi onlarca kişi Tunus'tan, Cezayir'den, Mısır'dan, Suriye'den, Arabistan'dan, Kafkasya'dan, Orta Asya'dan, Hindistan'dan ve tabii ki İstanbul'dan, yani hemen hemen bütün bir İslam dünyasından gelerek ortak bir çalışmaya katılmışlardı. Temsil kabiliyeti bakımından son derece kapsayıcı kabul edilebilecek İslam dünyasından insanlarca yapılan bir çalışmanın muhatapları olan Müslüman askerler de aynı şekilde çok çeşitli coğrafyalardan ve etnik gruplardan oluşuyordu. Bütün Müslümanları temsil kabiliyetine sahip bir çalışma grubunun çabaları sonucu, yine neredeyese bütün Müslümanları kapsayacak bir çeşitlilikte kitle hilafet ve İslam birliği yolunda ikna edilerek cihad etmek üzere tekrar cepheye gitmeyi kabul etmişlerdir. Bu projenin ikinci bir başarılı yönünü ise, bütün aksaklıklarına rağmen, büyük ve kapsamlı bir çalışmanın sonuna kadar uygulanabilmiş olmasındadır. Yani projenin her aşamasında az ya da çok bir sonuç alınmıştır. En nihayetinde başarılan şey, sizi öldürmek için gelen insanları alıp eğittikten sonra geldiği tarafa karşı savaşması için tekrar cepheye sürebilme hadisesidir. Savaşı görmüş bu insanlar ikinci defa cepheye gitmeyi göze almışlarsa bu bir başarıdır.

Ek 1.

Tablo 4.5. Osmanlı Vatandaşlığına Geçen Müslüman Esirlere İlişkin Tablo

Belgesi, Tablîyet İşleminin Tarihi	Geldiği ülke ve kişi sayısı	Tablîyeti	Memleketinde yaşadığı yer ²¹²	Osmanlı Devlet'nde yerleştiği yer
DUIT 36/52, 29 Haziran 1916	Almanya (81)	Rusya	Kırım, Kazan, Ufa, Samara, Orenburg, Semper, Taztamarof(?), Semir, Saratof, Nezre, Bahçesaray, Akmesjid, Venize, Veyanko(?), Oka, Viyanef	Eskişehir (6), Karahisar-ı Sahib (31) ve Niğde (44)
DUIT 36/54, 17 Ekim 1916	Almanya (27)	Rusya	Kırım (12), Kazan(7), Ejderhan (2), Tereskimi(2), Ufa,Yalta, Akmesjid, Bahçesaray	Eskişehir (12), Kemerburgaz (12), İzmit (3)
DUIT 36/55, 24 Ekim 1916	Almanya (39)	Rusya	Akonku/Savis(1), Kırım(6), Kazan(3), Ufa(2), Sebizk(2), Tavrıs, Çarapol, Tağtakstoma(?), Vadiki, Veyayın, Kefe, Toktaba, Sarato, Sekirtet, Moskova, Arslan, Sağerkı, Bahtiyufka, Samasım, Samaz, Yalıavul, Rubindabi, Baydar, Ufuylani(?), Dengi, Kazanbay, Beştekiye, Seyidoğlu	Niğde(24), Eskişehir Hoşnudiye mahallesi(6), İzmit Mazharbey karyesi(4), Eskişehir Karapınar, Eskişehir Mahmudiye, Eskişehir Çiftelerin Mahmudiye(2), Eskişehir Ma'mure
DH SN THR 73/5 ve DUIT 36/57, 20 Ocak 1917	Almanya ve Avusturya (201)	Rusya	Kırım(52), Kazan(47), Ufa(37), Saratof(13), Samara(12), Samir(5), Perim(4), Rizel(2), Rebat, Petrin, Bite, Pepers, Yalta, Tiflis, Sicer, Salmerkof, Sammar, Bahçesaray, Permiye, Semper	Adapazarı(80), Adapazarı Ferizli köyü(21), Adapazarı Sapanca kazası(10), İzmit Hendek(20), İzmit(21), Yalova(16), Ankara'nın Kırşehir Kazası(12), Adapazarı Arslanbey(7), Mudanya(7), Ankara Haymana(2), Bursa Sedbaşı Üserâ Misafirhânesi(2), Adapazarı Tamlık karyesi, Eskişehir, Ertuğrul

DUIT 36/58 ve DH SN THR 73/57, 10 Şubat 1917	Almanya ve Avusturya (88)	Rusya	Ufa(17), Kazan(16), Kırım(15), Ofkan(?) (13), Orenburg(5), Samara (2), Ejderhan(2), Veyat(2), Semir(2), Saratof, Vezat, Romor, Gözleve, Samar, Tapol,	Bilecik(53), Yenişehir(17), Söğüt(8), Kalecik(8), Hüdavendigar Gölpazarı, Ankara Haymana
DUIT 36/60, 6 Mart 1917	Almanya ve Avusturya (30)	Rusya(29), Romanya(1)	Ufa(10), Kazan(7), Orenburg(3), Kırım(3), Samara(2), Veyeta, Layes, Sadyanski, Perim, Totrakan (Romanya)	Ertuğrul sancağı Bilecik kasabasının Terkemiş Karyesi(14), Keskin(6), Haymana(3), Kırşehir(2), Bursa'da Çobanbey mahallesinde fırında, Bursa'da Türkiye Otel'i'nde dükkanında, Bursa'da İsmakşalı Mahallesi'nde 117 numaralı dükkanında, Bursa'da Fethiye karyesinde, Kemerburgaz
DUIT 36/61, 17 Mart 1917	Almanya (21)	Rusya	Akmescid(4), Ufa(6), Yalta, Kefe(3), Bermu, Vassar(?), Perim, Kırım(3), Kazan	Eskişehir'in Sivrihisar kazasının Hamidi'ül Asar kasabası(21)
DUIT 36/65, 11 Nisan 1917	Almanya(93)	Rusya, İngiltere(3)	Kazan(20), Ufa(22), Kırım(16), Akmescid(5), Kefe(3), (Kırım)Gözleve(4), Samar(2), Perin(2), Secir(2), Bahçesaray(2), Ofir, Yalta, Ofaniye(2), Samar, Penzi, Mescid, Pencap(İng) (2), Bombay(İng) ...	Eskişehir(Esk) Hoşnudiye mahallesi(21), Eskişehir Kılıçarslan(13), Niğde Bor kazası(2), Söğüt(10), Adapazarı(2), Boğazlıyan(15), Eskişehir(10), Eskişehir Çifteler(2), Eskişehir Mahmudiye(10), Eskişehir Ma'muriye(3), Eskişehir Hacı Ali Bey mahallesi, Eskişehir Seyyidgazi, Eskişehir Refahiye, Haleb

DUIT 36/65 ve DH SN THR 74/72, 19 Nisan 1917	Avusturya(28)	Rusya	Erenbol(7), Kazan(5), Ufa(4), Samar(2), Senper(2), Veyat(2), Saratof(2), Orenburg(2), Semir, Sirato	Haymana(11), Koçhisar(9), Konya Ereğlisi(6), Eskişehir Mahmudiye(1)
DUIT 36/66 ve DH. SN THR 74/91, 7 Mayıs 1917	Avusturya(61)	Rusya(50), Romanya (11)	Kazan(14), Ufa(13), Kırım(6), Semir(2), Orenburg(2) Saratof, Semiriski, Samara, Samar(2), Esrafi, Akmescid, Veyanski, Petersburg, Perim (2), Ejderhan, Romanya- Köstence(10), Rom.- Manzaliye	Ankara(36), Ankara Haymana(13), Ankara Kalecik(3), Eskişehir Hoşnudiye(6), Konya Tereklihan(2), Eskişehir Mahmudiye, Eskişehir Ma'muriye
DUIT 36/67 ve DH. SN THR, 17 Mayıs 1917	Avusturya(13)	Rusya(7), Romanya(6)	Romanya-Köstence(6), Kazan(2), Saratof(2), Samara, Veledekkafas, Samarkaya	Samatya Garnizonu(10), Eskişehir Mahmudiye, Ankara Haymana, Ankara Nalluhan
MV 246/14, 10 Eylül 1917	Avusturya, Romanya, Bitlis, Kutü'l- Amare (İngiltere) (17)	Romanya, İngiltere, Rusya(?)	bilgiyok	bilgi yok
MV 248/30 ve DH. SN. THR, 16 Ekim 1917	(7) kişi, geldiği yer belirtilmemiş	Tabiiyeti beli ilmemiş	bilgi yok	Ankara
MV 248/35, 21 Ekim 1917	(18) Kişi, geldiği yer belirtilmemiş	Tabiiyeti beli ilmemiş	bilgiyok	bilgiYok
MV 248/63, 16 Aralık 1917	(23) Kişi, geldiği yer belirtilmemiş	Tabiiyeti belirtilmemiş	bilgi yok	bilgi Yok
MV 248/64, 16 Aralık 1917	(28) Kişi, geldiği yer belirtilmemiş	Tabiiyeti belirtilmemiş	bilgi Yok	bilgi Yok
	Toplam: 775			

Ek 2:

Müslüman Esirlerden 201 kişinin Osmanlı Vatandaşlığına Geçişlerine İlişkin 6 Ocak 1917 Tarihli Bir Belge. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH SN THR 73/5.

[illegible]

[illegible]

اسم الكتاب	تاريخ	ملاحظات	رقم	اسم الكتاب
الكتاب الأول	١	١	١	الكتاب الأول
الكتاب الثاني	٢	٢	٢	الكتاب الثاني
الكتاب الثالث	٣	٣	٣	الكتاب الثالث
الكتاب الرابع	٤	٤	٤	الكتاب الرابع
الكتاب الخامس	٥	٥	٥	الكتاب الخامس
الكتاب السادس	٦	٦	٦	الكتاب السادس
الكتاب السابع	٧	٧	٧	الكتاب السابع
الكتاب الثامن	٨	٨	٨	الكتاب الثامن
الكتاب التاسع	٩	٩	٩	الكتاب التاسع
الكتاب العاشر	١٠	١٠	١٠	الكتاب العاشر
الكتاب الحادي عشر	١١	١١	١١	الكتاب الحادي عشر
الكتاب الثاني عشر	١٢	١٢	١٢	الكتاب الثاني عشر
الكتاب الثالث عشر	١٣	١٣	١٣	الكتاب الثالث عشر
الكتاب الرابع عشر	١٤	١٤	١٤	الكتاب الرابع عشر
الكتاب الخامس عشر	١٥	١٥	١٥	الكتاب الخامس عشر
الكتاب السادس عشر	١٦	١٦	١٦	الكتاب السادس عشر
الكتاب السابع عشر	١٧	١٧	١٧	الكتاب السابع عشر
الكتاب الثامن عشر	١٨	١٨	١٨	الكتاب الثامن عشر
الكتاب التاسع عشر	١٩	١٩	١٩	الكتاب التاسع عشر
الكتاب العشرون	٢٠	٢٠	٢٠	الكتاب العشرون
الكتاب الحادي والعشرون	٢١	٢١	٢١	الكتاب الحادي والعشرون
الكتاب الثاني والعشرون	٢٢	٢٢	٢٢	الكتاب الثاني والعشرون
الكتاب الثالث والعشرون	٢٣	٢٣	٢٣	الكتاب الثالث والعشرون
الكتاب الرابع والعشرون	٢٤	٢٤	٢٤	الكتاب الرابع والعشرون
الكتاب الخامس والعشرون	٢٥	٢٥	٢٥	الكتاب الخامس والعشرون
الكتاب السادس والعشرون	٢٦	٢٦	٢٦	الكتاب السادس والعشرون
الكتاب السابع والعشرون	٢٧	٢٧	٢٧	الكتاب السابع والعشرون
الكتاب الثامن والعشرون	٢٨	٢٨	٢٨	الكتاب الثامن والعشرون
الكتاب التاسع والعشرون	٢٩	٢٩	٢٩	الكتاب التاسع والعشرون
الكتاب الثلاثون	٣٠	٣٠	٣٠	الكتاب الثلاثون

لا اله الا الله
محمد رسول الله

امور مصر قلمی

۸۰۷
۹۶۵

س

در خدمت ر. ح. ح. ح.

محمد امین سلطان
تأیید نمایند
مصدق

درست است این حرفه
آقایان و سران و رؤسای مدینه، یکایک در رکعت نایب قاضیان در دینی ماده سه کی ساعده استنایب قاضیان نایب قاضیان
قبن حلفه حاجیه نقد است مجدد سوره وقوع و قول است و در بر محمد کلا و در بر با و سینه ماده نیه حلفه نایب قاضیان سر قاضیان و سینه و سینه
مصدق و در کار و نه آن حال است سینه و در قون حد سینه بر لقا طرف و ملقبه است و نقد است از این بیضا تا و نقد است
۱ - بیضا و ۲۵۰ ۱۶ کا و ۲۵۰
مصدق

امین

اوراق نومردی	دوبس نومردی	قلم نومردی	حواله تاریخی	مجله قشور اداره عمومی تحریرات قلمی	مسود	بیم	تاریخ تسویه	تاریخ قبض
۹۱۸	۱۰۹۵	۱۰۹۹	۱۳۲۷	ایزیت مرقظه و التفرغ خدمت و التفرغ و التفرغ			۱۳۲۷	۱۳۲۷

داخل بوده بودند هرگاه اسامی در یوزقیه التی تحسنت
 تابت قانونه در دین عاده کی مرصه استثنایه توفیقاً
 تابت عثمانیه جوی حضوره مجسمه و خلاصه با لایزاله اراده
 نه حضرت پادشاه شرفنامه جریانی ۱۴ کانونه تاریخی تاریخ
 و ۹۶۵ نومردی تذکره سایه ده اسما و استحصل مرقومند
 اسبیه هادی سر دفتر لقا نیاقفنه اولیفره حکم اراده
 نه حضرت خدای تعالی توفیقاً اقصانه ایضا لدر سایه
 اولیفره اجطاب

ایزیت
 $\frac{۱۷۶}{۱۱}$ - $\frac{۱۰۹۵}{۱۱}$ - $\frac{۱۰۹۹}{۱۱}$
 استثنایه
 ۱

Abb. 31: Hindostan. Urdu-Ausgabe
 El-Cihad Gazetesinin 20 Nisan 1915 Tarihli (sayı 3) Arap Harfli Urduca Versiyonu Olan Hindostan Gazetesinin İlk Sayfası.

सिंगापुर में प्रजाक्षोभ
अंग्रेज अफसर मार दिये
गये हिंदुस्तानियों ने जर्मनो
को बचाया

सब हिंदुस्तानी देशभक्त यह समझार सुन कर प्रसन्न होगे की २५ फरवरी को सिंगापुर (मलाया) में हिंदुस्तानी सिपाहियों ने अंग्रेजों के निकट प्रस्ताव प्रस्तुत किया। ५ लाइ इनकेन्दरी खमसत ने उठकर आपने अफसरों को मार दिया और नगर के बहुत से अंग्रेजों को भी वतबार की धार उतार दिया। इस खमसत को अंग्रेज-अन तक नुक़्त ही विन्यास-नियत खमसत ने भोग-गार अनपुनगीज़ को निहित होगया कि खमसिपाहियों के कषट को खमसत गये है। सिंगापुर की इस बुदिमान खमसत के गदर में जाने, का नुनान्न यं बनताया जाता है की इस खमसत को अंग्रेजों ने मिलायत नडे जाने को कहा, कि फ्रांस ने आकर बडे-पडे धुती अंग्रेज घसी गकर लाः खो हिंदुस्तानी सिपाहियों को मुक़म मी लाकर आने लाः के लिये कटना पुने है और हमारे भोले अनपु सिपाः

ही भी यहाँ आकर ठीक देशों में अपना खून बहा चुके हैं। मगर इस सिंगापुर वाली राजमंड ने खून नाबुरसा दिखाने की जगह इस नीची मुकाम ले जाने का आदेश दिया तो अंग्रेज अभय से ही परगोली बहावी। इस राजमंड के सिपाहियों ने कहा कि हमने खुद को हिंदुस्तानी लोगो को मुकाम से खाने आगे रखने हैं। और यह कह भीचे हूँ तो उन सब ने अंग्रेज खूद गोलीसे मार दे रहे हैं। ऐसी हालत में हम मुकाम ले अपने देश से दूर जाकर लंडना स्वीकार नहीं करते। जब सिपाहियों ने इस प्रकार इन्कार दिया तो अंग्रेजो की क्रोधित मारी गई। तब और जान निकाली राजमंड को यह हुक्म दिया गया कि ज़मान पर खाने नद हो कर हिंदुस्तान बने जाने। इस पर सिपाहियों ने उत्तर दिया कि हम देशान्तर नहीं करेंगे क्योंकि १८५७ के मद्रम अंग्रेजो ने इसी तरह हिंदुस्तानी सिपाहियों को ज़मान में बिखर कर पीछे बंधन को बाहने उस दिया का नीर लें। कपुर के अंग्रेजी आक्रांती ने हमसे दिया की खान सिपाही मैदान में जमारे। मगर सिपा

ही स्वामि मंत्र गये कि ब्रह्माविन्द
 उनसे शस्त्र छीन लिये जाये
 सो नर दुमियाये स्त्रोत न जाये
 हो गये और अश्वमेध ही कर
 कर गहर शूद्र कर दिया फिर
 बहु व अंग्रेजों पर हम साक्ष
 किया। पन्ना के करीब अंग्रेज
 मारे गये हिंदु स्वामियों ने कैद
 स्थान में जाकर जरमन लोगों
 को भी धुजा दिया उन को अंग्रेज
 जो ने बंद कर रखा था इस
 से जरमन बहुत खुश हुए और
 और दुमिया को मार मार डाला
 कि जरमन हिंदु स्वामियों के मि
 त्र हैं अंग्रेजों के कोई भी अश्व
 र और १० गांवें दिये और बा
 की मार मारी अश्वमेध मारे गये क
 से से हिंदु स्वामन से स्वरममंथरी
 ब्राह्मण और दहमंथरी की नी
 ति फैल गई सब हिंदु स्वामन का
 हिंदु न्या मुसलमान जायें नी
 प्रमंसा करने हैं सब देवी में म
 शूद्र हो गया है कि हिंदु स्वामन में ज
 ठं है मंत्र भली गहर होये भाग
 है जिसमें राम को भिड़ कुंठ
 नारा कर दिया जा पड़ा।

जड़मनी की ये भगी अमनचै
न की जीतें चारों ओर युद्ध
मैं जड़मनी जीत रही हूँ जो
र आगे बढ़ा जा रही हूँ
फ्रांसीसी सैन्य अंग्रेजों और

Abb. 32: Hindostan. Hindi-Ausgabe

El-Cihad Gazetesinin 20 Nisan 1915 Tarihli (sayı 3) Sanskritçe Harfli Hindçe Versiyonu Olan *Hindustan* Gazetesinin İlk Sayfası.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri

1.1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul (BOA)

1.1.1. Hariciye Nezareti

Hariciye Siyasi (HR. SYS).

Hukuk Müşavirliği (HR.HMS).

Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (HR. İM).

1.1.2. Dahiliye Nezareti

Şifre Kalemî (DH ŞFR).

Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 5., 6., 7. Şubeler (DH. EUM).

Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Ecânib Şubesi (DH. EUM. ECB).

Umur-ı Mahalliye-i Vilayât Müdüriyeti (DH. UMVM).

Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kalem-i Umumi (DH. EUM KLU).

Kısm-ı Mahsusı (DH. KMS).

Sicill-i Nüfus Tasnifi (DH SN TSN).

Mebânî-i Emîriye ve Hapishaneler Müdüriyeti (DH. MB. HPS).

Emniyet-i Umumiye Seyr-ü Sefer Müdüriyeti (DH. EUM SSM).

Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH. MUI).

1.1.3. İradeler

Dosya Usulü İradeler Tasnifi (DUİT).

İrade Taltif (I. TAL).

1.1.4. Meclis-i Vükela Kararları (MV)

1.1.5. Yıldız Tasnifi

Mütenevvia Maruzat (Y. MTV).

Hususi Maruzat (Y. A. Hus).

Perakende Teşrifat (Y. PR. TŞF).

1.2. Politisches Archiv des Auswaertiges Amtes, Berlin (PA AA)

1.2.1. PA AA, R 1501.

1.2.2. PAAA, R 1520 (1916).

1.2.3. PA AA, R 1521.

1.2.4. PA AA, R 1522.

1.2.5. PA AA, Perosnalia, Emil Karl Schabinger, Nr. 012.978.

1.3. Cumhuriyet Arşivi, Ankara

Toprak İskân Genel Müdürlüğü Arşivi (TİGMA)

1.4. ATASE Arşivi, Ankara (Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Strateji Enstitüsü)

1.4.1. Birinci Dünya Harbi

Klasör: 19, Dosya: 92.

1.5. Hausarchiv des Bankhauses Sal. Oppenheim jr.&Cie. , Köln (HBO)

Denkschrift betreffend Die Revolutionierung der islamischen Gebiete unserer Feinde, Max von Oppenheim, Berlin 1914, Hausarchiv des Bankhauses Sal. Oppenheim jr.&Cie. (HBO), Nachlass Max von Oppenheims, Nr. 42 (NL MvO/42).

1.6. Zentrum Moderner Orient Institut, Berlin

1.5.1. Nachlass von Gerhard Höpp (G. Höpp Terekesi)

Arşiv Belgeleri

BArch, AA, 64101, Film (Bundes Archiv des Auswärtigen Amtes).

BArch P. AA (09.01. FC AA), 64100.

BArch, AA, 62323 Film.

PA AA, R 1504, (Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes), 9 März 1916 bis 31 Juli 1916, Orient Presse.

PAAA, R1505, Deutschland Nr. 126 gadh. 1...Bd.26, (Herbert Müller) Die Nachrichtenstelle für den Orient 1914-1918. Ein Bericht.

Gott und die Welt. Nützliche Exoten. Muslime im goldenen, deutschen Kaiserkäfig. Eine Sendung von Mathias Schirmer. Yayıncı: Sender Freies Berlin, yayın tarihi: 24.05.1998, yayın saati: 8.30-9.00/ Radio kultur. Metin halindeki kayıttaki sayfa numarası 8. Bu radyo kaydının yazılı metni Gerhard Höpp'ün Zentrum Moderner Orient Berlin Enstitüsü'ndeki tereksinde bulunmakta olup şahsım tarafından bu kaydın fotokopisi özel arşivimde bulunmaktadır.

2. Kütüphaneler

2.1. Max Freiherr von Oppenheim Stiftung Bibliothek, Orientalisches Seminar, Universität Köln (Köln Üniversitesi Şarkiyat Semineri bölümü (Orientalisches Seminar) bünyesindeki Max Freiherr von Oppenheim Stiftung Kütüphanesi).

Kaiserlichem Minister-Residenten Max Freiherrn von Oppenheim,

Die Nachrichtenstelle der Kaiserlich Deutschen Botschaft in Konstantinopel und die Deutsche wirtschaftliche Propaganda in der Türkei, *Streng vertraulich!*, Gedruckt in der Reichsdruckerei, Berlin 1916. Köln Üniversitesi Şarkiyat Semineri bölümü (Orientalisches Seminar) bünyesindeki Max Freiherr von Oppenheim Stiftung Kütüphanesi'ndeki nüshasından.

2.2. Atatürk Kitaplığı, İstanbul

Greifenhorst, Fr. V. Kraelitz-, *Besuch des k.u.k. Kriegsgefangenenlager in Sigmundherberg*, sonderausdruck aus den Berichten des Forschungsinstituts für Osten und Orient in Wien Folge 2, Wien 1916, s 8. (İstanbul Atatürk Kitaplığı, M.Cevdet Kitaplığı, 4175).

3. Yayınlanmış Belgeler

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, sayı 117 (Ocak 2004), Genelkurmay ATA-SE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004, *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, sayı 118 (Temmuz 2004), Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004.

Die Britischen Amtlichen Dokumente über den Ursprung des Weltkrieges 1898-1914 (British Documents on the Origins of the War 1898-1914). Band X, Teil I, Der Nahe und Mittlere Osten am Vorabend des Krieges, Zweiter Halbband, Hrg. Von G.P. Gooch und Harold Temperley unter Mithilfe von Lillian M. Peson, Auf Deutsche herausgabe von Hermann Lutz, Deutsche Verlag-Anstalt Stuttgart, Berlin und Leipzig 1936 Belge No: 479-532, s 688-752.

Die Deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch 1914. Erster Band, Vom Attentat in Sarejevo bis zum Eintreffen der serbischen Antwortnote in Berlin nebs einigen Dokumente aus den vorhergehenden Wochen, Herausgegeben im Auftrage des Auswärtigen Amtes, Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte M.b.H. in Berlin W8, 1922.

Deutsche Dokumente Zum Kriegsausbruch, Band 2, Vom Eintreffen der serbischen Antwort in Berlin bis zum Bekanntwerden der russischen allgemeinen Mobilmachung, 2. Auflage, Berlin 1922.

Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı (1878-1920), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2007.

4. Süreli Yayınlar

4.1. Gazeteler

Tanin

Sabah

İkdam

Kölnische Volkszeitung, Köln, (4 Oktober 1916, Mittwoch)

Norddeutsche Allgemeine Zeitung, Berlin, 20.09. 1918, Abend Ausgabe (Akşam Baskısı)

Die Neue Türkei/ Yeni Türkiye (1 Februar 1917, Nr. 1. Ve 19 Juni 1917, Nr. 20).

4.2. Dergiler

Der Neue Orient, Nr. 1, Band I, 7 April 1917.

Korrespondenzblatt (1-13 sayılar- 30 April- 25 September 1915).

Harb Mecmuası, yıl 1, sayı 6, Şubat 1331 (1916).

5. Ansiklopedi ve Sözlükler

Brockhaus Conversations-Lexikon, Dreizehnte vollständige umgearbeitete Auflage, Fünfter Band, Leipzig 1886, s 919.

Fuchs, K., Heribert Raab, *Wörterbuch Geschichte*, Deutsche Taschenbuchverlag, München 1998 (11. Auflage).

6. Kitaplar ve Makaleler

Ahmed Djemal Pascha, *Erinnerungen eines türkischen Staatsmannes*, Drei Masken Verlag, München 1922.

Arabacı, Caner, "Eşref Edib Fergan ve Sebilürreşad Üzerine", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* (cilt 6), *İslâmcılık* içinde, editör Yasin Aktay, İletişim yayınları, İstanbul, 2004 (birinci baskı), s. 102-103.

Armaoğlu, Fahir, 19. *Yüzyıl Siyasi Tarihi*, TTK, Ankara 1997.

Armaoğlu, Fahir, 20. *Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1990*, C. 1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1994 (10. Baskı).

Avcı, Orhan, *Irak'ta Türk Ordusu. 1914-1918*, Ankara 2004.

Bakar, Bülent, *Ermeni Tehciri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2009.

Bardakçı, Murat, *Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi*, Everest yayınları, İstanbul Ocak 2009 (ikinci basım).

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. III 1914-1918 Genel Savaşı, Kısım I, TTK, Ankara 1953, s. 330, 331.

Becker, C.H. "İslampolitik," *Die Welt des Islams*, Band III, Heft 2 (1915), Berlin 25 März 1916, s. 101-118.

Bernhardi, Friedrich von, *Deutschland und der nächste Krieg*, Stuttgart und Berlin 1913 (Sechste Auflage).

Bihl, Wolfdieter, *Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte, Teil I, Ihre Basis in der Orient-Politik und Ihre Aktionen 1914-1917*, Hermann Böhlhaus Nachf. Wien-Köln-Graz, Wien 1975.

- Birinci, Ali - Tuba Çavdar**, "Halim Sabit Şibay" maddesi, *DİA*, cilt 15, İstanbul, 1997, s. 336-337.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, I. Cilt, Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1970.
- Caskel, Werner**, "Max Friherr von Oppenheim (1860-1946)", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Band 101, Neue Folge Band 26 (1951).
- Cemal Paşa**, *Anılarım 1913-1922*, haz. Fahri Parin, İskenderiye Yayınları, İstanbul 2009.
- Cengiz, Semran**, "Martin Hartmann ve Şarkiyat Çalışmaları", *Turkish Studies - International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/3, Summer 2011, s. 1401-1413.
- Claß, Heinrich**, *Denkschrift betreffend die national-, wirtschafts- und sozialpolitischen Ziele des deutschen Volkes im gegenwärtigen Kriege* (tarihsiz).
- Cleveland, William L.**, *Islam Against the West. Shekib Arslan and the Campaign for Islamic Nationalism*, Al Saqi books, London 1985.
- Cleveland, William L.**, "The Role of Islam as political Ideology in the First World War," Ingram, E. (Ed), *National and International Politics in the Middle East, Essays in Honour of Elie Kedourie*, London 1986.
- Cwiklinski, Sebastian**, "IX. Yüzyılın Sonundan II. Dünya savaşı'nın Başlangıcına Kadar Berlin'deki Tatarlar ve Başkurtlar", çeviren: Özgür Çınarlı, *Türkler*, c. 18, Yeni Türkiye Yayınları Ankara 2002, s 886-897.
- Davison, Roderic H.**, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1877*, Türkçesi: Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul Kasım 2005 (ikinci basım).
- Ersoy, Mehmed Akif**, *Safahat*, Safahat' ve eklerini neşre hazırlayan, kitabın baş tarafına Şair'in hayatı hakkında geniş bir araştırma yazan M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul 2005.
- Devlet, Nadir**, "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlılar Safında Savaşan Tatar Taburu," *Osmanlı*, c. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s 575-577.
- Doegen, Wilhelm**, *Kriegsgefangene Völker Band I. Der Kriegsgefangenen Haltung Und Schicksal in Deutschland*, Verlag Politik und Wirtschaft, Berlin 1919.
- Dündar, Fuat**, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim yayınları, İstanbul, 2001.
- Dündar, Fuat**, *Modern Türkiye'nin Şifresi. İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, İletişim yayınları, İstanbul, 2008.

- Düzdağ, M. Ertuğrul**, *Yakın Tarihimizde Gizli Çehreler*, ZVİ Geyik Yayınları, Nisan 2004 (Birinci Baskı).
- Düzdağ, M. Ertuğrul**, *Yakın Tarihimizde İslam ve Irkçılık Meselesi*, Kaynak yayınları, İstanbul, 2006 (ikinci baskı).
- Düzdağ, Ertuğrul**, *Mehmed Âkif Hakkında Araştırmalar I*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı yayınları, İstanbul, Aralık 2006 (dördüncü baskı).
- Emir Şekip Arslan**, *İttihatçı Bir Arap Aydınının Anıları*, çeviren Halit Özkan, Klasik yayınları, İstanbul Eylül 2005 (Birinci Baskı).
- Epkenhans, Tim**, "Geld darf keine Rolle spielen, II. Teil, das Dokument [Max von Oppenheims großer Djihaad-Plan]," *Archivum Ottomanicum*, 19 (2001), s. 121-163.
- Erim, Nihat**, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, cilt I (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)*, TTK, Ankara, 1953.
- Erişirgil, Emin**, *Mehmed Akif, İslamcı Bir Şairin Romanı*, Cilt III., Ankara Güzel İstanbul Matbaası, 1956.
- Erzberger, Matthias**, *Erlebnisse Im Weltkrieg*, Deutsche Verlags-Anstalt/ Stuttgart und Berlin, 1920.
- Eşref Edib**, *Mehmed Akif. Hayatı, Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları*, Asar-ı İlmiye Kütüphanesi, 1. Cilt, İstanbul 1938.
- Fischer, Fritz**, *Griff nach der Weltmacht: Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18*, Droste Verlag, Düsseldorf 1964 (Dritte verbesserte Auflage).
- Fischer, Fritz**, *Krieg der Illusionen, Die Deutsche Politik von 1911 bis 1914*, Düsseldorf 1982 (2. Auflage).
- Geiss, Immanuel**, *Gesichte im Überblick*, Rowohlt Taschenbuch Verlag, Hamburg 2000 (Überarbeitete und erweiterte Neuauflage).
- Gencer, Mustafa**, *Jöntürk Modernizmi ve "Alman Ruhü." 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s.153-270.
- Hagen, Gottfried**, *Die Türkei im ersten Weltkrieg. Flugblätter und Flugschriften in arabischer, persischer und osmanisch türkischer Sprache aus einer Sammlung der Universitätsbibliothek Heidelberg eingeleitet, übersetzt und kommentiert*, Verlag Peter Lang GmbH, Frankfurt am Main 1990.
- Heine, Peter**, "Salih Ash-Sharif At-Tunusi, A North African Nationalist in Berlin During the First World War", *Revue de L'occident Musulman et de la Méditerranée*, 33 (1982-1), s 89-95.
- Höpp, Gerhard**, *Muslime in der Mark. Als Kriegsgefangene und Internierte in Wünsdorf und Zossen, 1914-1924*, Verlag das Arabische Buch, Zentrum Moderner Orient, Berlin 1997.

- Höpp, Gerhard**, *Arabische und islamische Periodika in Berlin und Brandenburg*, Verlag Das Arabische Buch, Berlin 1994.
- Hülagü, Metin**, *Pan-İslamizm- Osmanlı'nın Son Umudu*, Yitik Hazine yayınları, İzmir 2006.
- İpek, Nedim**, "Rus Ordusundaki Türk Askerlerinin Osmanlı Tâbiyetine Geçmesi (1911-1917)", *Tarih ve Toplum*, sayı 145 (Ocak 1996), s 14-19.
- Kara, İsmail**, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi 1, Metinler, Kişiler*, ilaveli üçüncü baskı, Kitabevi yayınları, İstanbul 1997.
- Kara, İsmail**, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri 1. Hilâfet ve Meşrutiyet*, İstanbul 2001 (genişletilmiş ikinci baskı).
- Kayalı, Hasan**, *Jön Türkler ve Araplar. Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve Arapçılık (1908-1918)*, çeviren: Türkan Yöney, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.
- Keleşyılmaz, Vahdet**, "Teşkilat-ı Mahsusa ve Cermen Esir Kamplarındaki Tatarlar," *Ankara Üniversitesi Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt 6, Sayı 21 (1998), s 65-80.
- Keleşyılmaz, Vahdet**, "I. Dünya Savaşı'nda Esir Askerler Üzerinde Panislamizm Propagandası Teşebbüsü," *Kebikeç*, 10 (2000).
- Kröger, Martin**, "Mit Eifer ein Fremder. Im Auswärtigen Dienst", *Faszination Orient. Max von Oppenheim: Forscher, Sammler, Diplomat*, Herausgegeben von Gabriele Teichmann und Gisela Vögler içinde, Köln 2001.
- Kon, Kadir**, "Birinci Dünya Savaşı'nda Mehmed Akif'in Almanya Siyaseti", *Toplumsal Tarih Dergisi*, 77-27, Ocak 2012, s. 84-90.
- Kon, Kadir**, "Almanya'nın İslâm Stratejisi Mimarlarından Max von Oppenheim ve Bu Konudaki Üç Memorandumu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı 53 (2011/1), İstanbul 2012, s. 211-252.
- Kröger, Martin**, "Revolution als Programm. Ziele und Realitaet der deutschen Orientpolitik im Ersten Weltkrieg" *Der Erste Weltkrieg: Wirkung, Wahrnehmung, Analyse*. Im Auftrag des Militaergeschichtlichen Forschungsamtes, herausgegeben von Wolfgang Michalka içinde, Piper, München, 1994, s. 366-411.
- Kurat, Akdes Nimet**, *Rusya Tarihi. Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK, Ankara, 1993.
- Kürkçüoğlu, Ömer**, *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yayınları, Ankara, 1978.
- Landau, Jacob M.**, *The Politics of Pan-Islam. Ideology and Organization*, Oxford University Pres, New York, 1990.

- Lepsius, Johannes**, *Deutschland und Armenien 1914-1918*, Der Tempel Verlag in Potsdam, 1919.
- Littmann, Enno**, "Eugen Mittwoch (1876-1942)", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft (ZDMG)*, Band 99, Heft 2 (1945-1949), s. 143-146.
- Lüdtke, Tilman**, *Jihad made in Germany. Ottoman and German Propaganda and Intelligence Operations in the First World War*, Lit Verlag, Münster 2005.
- McKale, Donald M.**, *War by Revolution. Germany and Great Britain in the Middle East in the Era of World War I*, The Kent State University Press, Kent- Ohio, 1998.
- McMeekin, Sean**, *The Berlin Baghdad Express. The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power, 1898-1918*, London 2010.
- Melka, R.L.**, "Max Freiherr von Oppenheim: Sixty Years of Scholarship and Political Intrigue in the Middle East", *Middle Eastern Studies* (9) 1973, s. 81-93.
- Messinger, Gary S.**, *British Propaganda and the State in the First World War*, Manchester and New York 1992.
- Muhammed Ferid**, *Mısır Mısırlılarıdır. İngiliz İşgaline Karşı Osmanlı Hilâfeti*. Çeviren: Ali Benli, Macit Karagözoğlu, İstanbul 2007.
- Mühlmann, Carl**, *İmparatorluğun Sonu 1914*, Almanca'dan çeviren: Kadir Kon, Timaş yayınları, İstanbul 2009.
- Mühlmann, Carl**, *Deutschland und die Türkei 1913-1914. Die Berufung der deutschen Militäremission nach der Türkei, das deutsch-türkische Bündnis 1914 und der Eintritt der Türkei in den Weltkrieg*, Berlin 1929.
- Mühlmann, Carl**, *Das Deutsch-Türkische Waffenbündnis im Weltkriege*, Mit einem Geleitwort von W. Foerster, Verlag Koehler&Amelang, Leipzig 1940.
- Mommsen, Wolfgang J.**, *Das Zeitalter des Imperialismus*, Fischer Weltgeschichte, Band 28, Frankfurt am Main 1969.
- Müller, Herbert Landolin**, *Islam, Gihad ("Heiliger Krieg") und Deutsches Reich. Ein Nachspiel zur wilhelminischen Weltpolitik im Maghreb 1914-1918*, Frankfurt/Main 1991.
- Nadolny, Rudolf**, *Mein Beitrag*, Limes Verlag, Wiesbaden 1955
- Nicolai, W.**, *Nachrichtendienst, Presse und Volksstimmung im Weltkrieg*, Berlin 1920.
- Oberhaus, Salvador** "Zum wilden Aufstande entflammen" *Die deutsche Ägyptenpolitik 1914 bis 1918. Ein Beitrag zur Propagandageschichte*

- des Ersten Weltkrieges*, Doktora tezi, Die Philosophische Fakultät der Heinrich-Heine-Universität, Düsseldorf, 2006.
- Oberhaus, Salvador**, *Deutsche Propaganda im Orient während des Ersten Weltkrieges*, Master tezi, Heinrich Heine-Universität Düsseldorf Felsefe Fakültesi, Mart 2002.
- Oltmer, John**, (Hg), *Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkriegs*, Ferdinand Schöningh, Paderborn, München, Wien, Zürich 2006.
- Ortaylı, İlber**, *Osmalı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1998 (Birinci Baskı).
- Öke, Mim Kemal**, *Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu. 1914-1923*, Aksoy Yayıncılık, İstanbul 2000, (Birinci Baskı).
- Önsoy, Rifat**, *Türk-Alman İktisadi Münasebetleri (1871-1914)*, Enderun Yayınları, İstanbul 1982.
- Öztürk, Kurtuluş**, *Cambridge'de Bir Türk Eğitimci: (Halil Halid Bey 1869-1931)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü 2005, yayınlanmamış yüksek lisans tezi.
- Özcan, Azmi**, *Pan-İslamizm. Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, İSAM Yayınları, Ankara 1997 (ilaveli ikinci baskı).
- Özçelik, Mustafa**, "Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Dergileri Bağlamında Mehmet Akif - Eşref Edip Dostluğu", <http://www.mehmetakifaras-tirmalari.com>.
- Pomiankowski, Joseph**, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches. Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Weltkrieges*, Amalthea-Verlag, Zürich, Leipzig, Wien 1928.
- Rilke, Anna Grosser**, *Nie Verwehte Klänge*, Leipzig, 1937.
- Sanders, M.L. und Philip M. Taylor**, *Britische propaganda im Ersten Weltkrieg 1914-1918*, Colloquium Verlag, Berlin 1990.
- Schabinger von Schowingen, Karl Emil**, *Weltgeschichtliche Mosaikssplitter. Erlebnisse und Erinnerungen eines kaiserlichen Dragomans*, Baden-Baden 1967.
- Schöllgen, Gregor**, *Imperialismus und Gleichgewicht: Deutschland, England und die Orientalische Frage 1871-1914*, München 1984.
- Schwanitz, Wolfgang G.**, "Max von Oppenheim und der Heilige Krieg. Zwei Denkschriften zur Revolutionierung islamischer Gebiete 1914 und 1940," *Sozial Geschichte*, Heft 3/2004.
- Soy, H. Bayram**, *Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere İle Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)*, Phoenix yayınları, Ankara, Ocak 2004.
- Soy, H. Bayram**, "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Osmanlı Devleti'nin Büyük Güçlerle Yaptığı İttifak Görüşmeleri ve Savaşa Girmesi", *Türk-*

lük Araştırmaları Dergisi, 18, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, İstanbul (Güz 2005), s. 165-193.

Stoddard, Phillip Hendrick, *Teşkilat-ı Mahsusa. Osmanlı Hükümeti ve Araplar 1911-1918: Teşkilat-ı Mahsusa Üzerine Bir Ön Çalışma*, çeviren: Tansel Demirel, Arba Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul Kasım 1993.

Stuermer, Dr. Harry, *Zwei Kriegsjahre in Konstantinopel*, Lausanne 1917

Teichmann, Gabriele; Gisela Vögler, (Hgg), *Faszination Orient. Max von Oppenheim: Forscher, Sammler, Diplomat*, Köln 2001.

Tunaya, Tark Zafer, *İslâmcılık Akımı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları, İstanbul, Ekim 2007 (ikinci baskı).

Tunçay, Mete, Cihat ve Tehcir. 1915-1916 yazıları, Afa Yayınları, İstanbul, Eylül 1991.

Uzun, Mustafa, "Abdürreşid İbrahim" maddesi, *DİA*, cilt 1, İstanbul, 1988, s.295-297.

Von der Goltz, Freiherr, *Der jungen Türkei Niederlage und die Möglichkeit ihrer Wiedererhebung*, Verlag von Gebrüder Paetel (Dr. Georg Paetel), Berlin 1913.

Wasti, S. Tanvir, "Halil Halid: Anti-imperyalist Muslim Intellectual", *Middle Eastern Studies* v. 2, nr. 3, July 1993, London, s. 559-579.

Welch, David, *Germany, Propaganda and Total War, 1914-1918. The Sins of Omission*, London 2000.

Ziegler, Susanne, "Die Akustischen Sammlungen", *Theater der Natur und Kunst. Wunderkammern des Wissens*, Essays, herausgegeben von Horst Bredekamp- Jochen Brüning und Cornelia Weber içinde, Humboldt Universitaet zu berlin und Henschel Verlag, Berlin, 2000, s. 197-206.

Zolling, Peter, *Deutsche Geschichte von 18171 bis zur Gegenwart*, Bundeszentrale für politische Bildung (bpb), Bonn 2005.

Dizin

- I. Wilhelm 24
II. Wilhelm 24-26, 30-32, 40-42, 44, 49,
50, 94, 95, 96, 99, 101, 151, 179
II. Abdülhamid 29-31, 33, 34-36, 43, 45,
56, 57, 61, 92, 96, 97, 296, 298
II. Meşrutiyet 26, 30, 128
III. Friedrich 24
13. Kolordu 240
- Abbas Hilmi 177
Abbas Hilmi II 82, 92
Abdulkayyum Efendi 195
Abdullah Muhsin İbrahim 280
Abdülaziz Çaviş 20, 72, 82, 93, 107, 163,
172, 209, 210, 216, 304
Abdülmalik Hamza 210
Abdürreşid İbrahim (Şeyh) 16, 20, 82,
86, 93, 126, 163, 164, 167-169, 171,
175, 182-184, 186, 191, 193, 200, 210,
211, 214, 217, 226, 280, 287, 304
Abdüssamed 280
Abteilung III b (Kısm III b) 77
Abu'l Arabi 163, 202
Achbar el-Harb gazetesi 125
Adam (Leonhard) 157
Adamanen adası 70
Adana 109, 149, 246, 248, 249, 255, 262,
263, 271, 285, 288, 292, 303
Adapazarı 255, 263, 267, 290, 303, 305,
306
Adapazarı Tamlık karyesi 290, 305
Aden 25
Adler (gazeteci) 171, 172, 174, 213
Afgan emiri 70, 121
Afganistan 33, 69, 70, 71, 73, 74, 121,
281, 296, 297
Afganistan Ekpedisyonu 70, 71
Afridis 124
Afyon 109, 267, 273, 291, 292, 303
Agayef (Ağaoğlu), Ahmed 188, 217
Ağa Han 71
Ahmed Ali Rıza 191
Ahmed Emin 143, 144, 154, 185, 203, 214
Ahmed Muhiddin 211, 212
Ahmed Nihad 291
Ahmed Wali, Şeyh 81, 163
Ahmet Muhtar Paşa 101
Akif (Mehmed) 16, 20, 127, 130-136, 161,
162, 171, 199-202, 304
Akka 109
Akmescid 305, 306, 307
Akonku 305
Akşehir Kazası 255
al-Difa 177
al-Mustaqbal 177
Ali Başhamba 168, 212, 213, 230, 250
Ali el-İnanî (Dr.) 163
Ali Paşa (Cezayirli Abdulkadir'in oğlu)
127, 163, 188, 202
Ali Şemsi 82, 92, 188
Ali Yusuf 58
Alim(can) İdris Efendi 81, 163, 164, 169,
176, 182-185, 189-195, 211, 215-217,
287
Alldeutschenverband 93
Alman; ~ Akdeniz Filosu 39, 40; ~ Askerî
Misyonu 38, 41, 45, 49; deniz kuv-
vetleri 68; Denizaşırı-Okyanus
Ötesi GmbH 104; ~ Dışişleri Bakan-
lığı 20, 51-53, 56, 57, 59, 62, 77, 97,
98, 99, 105, 122, 123, 130-132, 137,
138, 140, 143, 169-172, 178, 200, 202,

- 203, 209, 226, 228, 231, 239, 251, 279;
 - İmparatorluğu 23, 42, 160, 278; -
 imparatoru 70, 123, 222; - kolonisi
 55; - Kültür Bakanlığı 78; - Merkez
 Partisi (Zentrum) 76; - okulları 78,
 163; - Orduları Yüksek Komutanlığı
 149; - Savaş Bakanlığı 142-145, 169,
 176, 178, 229, 268; - Sosyal Demok-
 ratları 94; - Şark politikası 17, 51,
 52, 58; - şarkiyatçı 32, 66; - temsilci-
 liği 57, 58, 59; - Yahudi kolonileri 78
- Almanca 16, 17, 19, 22, 41, 89, 92, 104,
 106, 127, 134, 136, 153, 154, 174, 198,
 201, 205-207, 209
- Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi 18
- Alsas-Loren 29
- Altengrabow 143, 202
- Altıncı Fırka 235, 236
- Amasya , 109
- Amerika 23, 58, 84, 99, 108, 208, 278, 295
- Amerikalı 146, 203
- Ammonn (Korgeneral) 146, 189
- Amsterdam 92
- Anadolu 35, 81, 98, 225, 229, 230, 237,
 244, 245, 247, 250, 251, 254, 256, 257,
 270, 276, 277, 285, 287, 289, 296,
 301-303
- Andon Vahan Bey Keutcheyan (Köçeoğlu) 92
- Anglo-Persian Oil Company 69
- Ankara vilayeti 255, 256, 262, 263, 287,
 297
- Ankara-Sivas Üserâ Garnizon Kuman-
 danlığı 260
- Antakya 109, 248
- Antalya 109
- Antep 109
- antisemit 105
- Arabistan 13, 80, 81, 210, 230, 304
- Arap yarımadası 35
- Arap/lar 13, 21, 31, 35, 36, 42, 44, 83, 86,
 87, 110, 120, 125, 144-146, 148, 149,
 151, 158, 174, 175, 186, 191, 196, 203,
 204, 206, 208, 209, 216, 217, 232, 236,
 238, 239, 242, 243, 267, 268, 269, 277,
 278, 281, 282, 284, 291, 295, 300
- Arslan, Şekip 58, 138, 143, 188, 213, 219,
 220, 224, 243, 278, 284, 300
- Aşair ve Muhacirîn Şubesi 261
- aşure günü 151
- ATASE Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu
 18, 21, 256, 281, 282, 284, 286, 289
- Atina 54
- Atlantik 295
- Avrupa 13, 15, 20, 23, 24, 27, 29, 30, 34,
 37, 47, 48, 50, 52, 53, 57, 61, 64, 68,
 69, 80, 84, 85, 92, 94, 98, 105-108,
 122, 127, 151, 166, 198, 210, 211, 217,
 224, 283, 296-298
- Avrupa Rusyası 68, 69
- Avusturya 16, 20, 21, 24, 26-30, 41, 70,
 78, 164, 174, 191-196, 217, 225-227,
 242, 244, 245, 247, 251, 253, 254-256,
 258, 261, 264-266, 285, 286, 288, 190,
 301-303; - Savaş Bakanlığı 253, 254;
 --Macaristan 24, 26-29, 37, 44, 48,
 73, 85, 90, 94, 109, 113-115, 126, 166,
 176, 189, 190, 194, 195, 224, 226, 291
- Avusturyalılar 28, 113, 176, 189, 190
- Aydın 109, 287
- Ayrancı Kazası (Konya) 255
- Ayvahık 109
- Baalbek 109
- Babıalı Hukuk Müşavirliği 220, 222
- Back, General Ulrich 241
- Bağdat 67, 243
- Bağdat Demiryolu 25, 27, 41, 99
- Bahtiyufka 305
- Bakü'deki petrol tesisleri 69
- Balazurî 207
- Balıkesir 247, 303
- Balkanlar 26-28, 35, 36, 41, 44, 119
- Bandırma 109
- Basra 55, 67
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) 18,
 96, 109
- Başkumandanlık Vekâleti 226
- Başkurtlar 141, 207, 208
- Batı Afrika 56, 122

- Batı Cephesi 47, 122, 126, 114, 127, 129
 Batı Cezayir 72
 Bautzen 143
 Bavyera 82, 126
 Baydar 305
 Beck, Sebastian 80, 187, 286
 Becker (C.H.) 32, 34, 44, 82, 105, 136
 Behramcier, Deniz müşaviri Dr. 81
 Belçika 29, 76, 94, 146, 205
 Belkova çiftliğine 256
 Bellevue Sarayı 130
 Berberiler 188, 203
 Berlin 18, 19, 49, 54, 56, 59-62, 66, 68, 71, 78, 83, 86, 87, 90, 91, 118, 119, 121, 123, 128, 130, 134, 141, 144, 146, 149, 152, 155, 157, 163, 167, 174, 220; - Antropoloji Oturumu 156; - Etnoloji Müzesi 208; - hatıraları 136; - *Hatıraları* 135, 136, 201; - Sefareti 155, 177, 182-186, 209, 215, 228, 246, 262, 283; - sefareti 182, 226, 227, 231, 236, 262
 Berlin Sefareti maslahatgüzârı Edhem Bey 155
 Berlin Sefiri Hakkı Paşa 183, 250
 Berlin Sefiri Mahmut Muhtar Paşa 130, 181
 Berlin Sefiri Rifat Paşa 188
 Berlin Türk elçiliği 118
 Berlin Üniversitesi 86, 105
 Bermu 306
 Bern konsolosluğu 91
 Bernhardi (Friedrich) 50, 95
 Beştekiye 305
 Bettelbrief 147
 Beyoğlu 261
 Beyrut 55, 109
 Bihl (Wolfdieter) 17, 22, 45
 Bilecik 255, 267, 288, 290, 303, 306
 Bingazi 281
 Birinci Balkan Savaşı 27
 Birinci Dünya Savaşı 13-24, 26, 29, 32, 36, 37, 43, 44, 47, 48, 49, 51-54, 59, 62, 63, 75, 86, 93, 94, 96, 98-100, 103-111, 113, 115, 121, 122, 129, 149, 150, 159, 161, 178, 285, 291, 197, 211, 213, 214, 294-300
 Birinci Ordu 26, 232, 235, 236, 281
 Bismarck 24, 29, 30, 40, 57
 Bite 305
 Bitlis 246, 266, 267, 285, 307
 Boğazlar 30
 Bohemya 192, 194
 Bombay 59, 85, 306
 Bor kazası (Niğde) 290, 306
 Bosna-Hersek 26, 28, 35
 Böhlau, Yarbay 160, 168, 204, 219, 227, 230, 281
 Breslau (Midilli) 39
 Brezilya 14
 Bronsart, General 236
 Budapeşte Müslümanları Cemiyeti 191
 Buhara 68, 210, 217
 Buka, Dr. Ruth 82
 Bukabuya, Rabah 105, 124, 126, 163, 165, 168, 171, 175, 212
 Bulgaristan 27, 41, 73, 90, 123, 163, 189, 210, 291
 Burlar 23
 Bursa 109, 115, 249, 255, 260, 267, 269, 273, 274, 283, 288, 290-292, 303, 305, 306
 Bursa Üserâ Garnizonu 260
 Bükreş Anlaşması (1913) 27
 Büyük Memorandumu 19, 20, 53, 62
 Cadine 151
 Calthorpe, Arthur 274
 Cambridge 85, 108
 Camilu 169, 212
 Canik 285, 287
 Cava/Java 134
 Celal Nuri Bey 106
 Cemal Paşa 44, 90, 209, 211
 Cemil Bey, askerî ataşe 181
 Cemiyet-i Hayriyye-i İslâmiye 223
 Cenova 137
 Ceraf 109
 Cevad Bey, Dersaadet merkez kumandanı 231
 Cevdet Paşa, Miralay 244

- Ceyhan 109
 Cezayir 25, 58, 64, 68, 72, 81, 99, 107, 116, 117, 120, 122, 131, 146, 196, 201, 223, 269, 281, 290, 300, 304
 Chattopadhyaya, Virendranath 81, 166
 Chernitz 205
 Cibuti 72
 Cidde 66, 67
 Cihad 61, 65, 107, 127, 128, 129, 136, 170-178, 198, 279, 175-177, 291
 cihad gönüllüleri 21, 225, 240, 247, 252, 268, 287, 301
 cihad-ı ekber 13, 40
 cihadçılar 142, 240, 245, 246
Cihân-ı İslâm 85, 154, 209
 Claß, Heinrich 93, 94
Continental Times 154
 Cosack, Herald 80, 105, 108, 143, 163, 164, 170, 171, 176-178, 214
 Cottbus 143
 Crossen 143
 Çad Gölü 56, 72, 97
 Çanakkale 40, 45, 109, 284
 Çarapol 305
 Çarlık Rusyası 48
 Çatalca 241, 283, 284
 Çavuşbaşı 291
 Çeçenler 141
 Çelebi Çiftliği, Konya 255, 288
 Çerkesler 69, 141, 190
 Çifteler, Eskişehir 290, 305, 306
 Çobanbey mahallesi, Bursa 290, 306
 Çolak, Mustafa 21
 Çolpan Yıldızı 210
 Dahiliye Nezareti; ~ Aşair ve Muhacirîn İdaresi 245; ~ Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi 286, 292; ~ Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti 260, 276; ~ Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 272, 277
 Dalmaçya Kıyıları 149
Darü'l Hilâfe 222
 Dattaa, Bhupendranath 166
 Dengi 305
 Denkschrift betreffend die Revolutionierung der islamischen Gebiete unserer Feinde 53, 62, 101
Der Neue Orient 19, 85, 107
 Derkaviye (tarikatu) 72
 Derne 128
 Dersaadet 231, 236, 260, 282, 287, 291, 292
 Dersaadet Merkez Kumandanlığı 260
 Die Deutsch-Türkische Vereinigung (DTV) 77
 Die Deutsche Überseedienst Transocean GmbH 77
 Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte 22, 45
 Divaniye 243
 Diyarbakır 109, 246, 285
 Doberich Üserâ Karargâhı 144
 Dobruca Müslümanları 262
 Doegen, Wilhelm 157-159, 195, 204, 205, 208, 209
 Doğu Afrika 55, 78, 122
 Doğu Bloku 14, 295
 Doğu cephesi 48, 113, 127
 Doğu Türkçesi 171
 Dozi Rabah bin Abdülkadir 292
 Döberitz 118
 Dörttyol Kazası 255, 271
 Dr. Nazım Bey 187
 Dr. Rıfaat 133, 200
 Dr. Zimmer (Amasya'da çiftlik sahibi) 69
 Dutt, B.N. 81
 Ebern, mösyö 280
 Ebert, Dr. Max 81, 105, 164
 Edhem Bey, sefâret maslahatgüzârı Menemenlizâde 155, 181, 183, 184, 215
 Edirne 109, 279
 Efendieff 163
 Ege adaları 74
 Eger 190, 191, 192, 193
 Eger Esir Kampı 164, 176, 189, 190, 193, 253
 Eger Üserâ Karargâhı 192

- Ejderhan 305, 306, 307
 Ekim 1914 Memorandumu 115
El-Adl 85, 154, 209, 212
El-Cihad 170, 175, 176, 177
 El-Ezher 55
el-Haşiqa 177
 Elbing 151
 Emir Abdulkadir 72, 119
 Emir Ali Adası 255
 Emir Said 119
 Emiri Efendi 111
 Emvâl-i Metrûke İdare Komisyonları Ri-
 yaseti 246
 Enani, Dr 81
 Engels, Alexander 54
 Enver Paşa, Harbiye Nazırı 38, 39, 40,
 65, 70, 74, 75, 102, 110, 111, 128,
 129, 131, 138, 162, 174, 209, 210, 220,
 228-232, 236, 238, 246, 247, 250, 253,
 256, 280, 281, 283, 291, 299
 Erenbol 307
 Ergani 109
 Erkân-ı Harbiye 236
 Erkilet 255
 Ermenice 89
 Ermeniler 35, 69, 208, 229, 244, 245, 247,
 248, 275, 285, 301
 Ertuğrul Sancağı 255
 Erzberger 76, 103, 110
 Erzurum 109, 246, 248, 249, 250, 255,
 285
 esir gazetesi 79, 82, 170, 171, 176
 Eskişehir 109, 195, 246, 255, 263, 264,
 267, 271, 287, 288, 290, 291, 303,
 305-307
 Esrafi 307
 Eşref Edib 134, 200, 201
 Evkâf-ı İslâmiye Müzesi 223
 Ezzatullah Khan Hedayet 80
 Falkenhayn, General 77, 232
 Fas 26, 29, 30, 32, 42, 48, 54, 64, 71, 72,
 82, 116, 122, 137, 175, 197, 281
 Fas Sultanı 32
 Fatih Medresesi 244
 Fatih Üserâ Garnizonu 291
 Feke 255
 Feluce 243
 Ferdinand, Avusturya veliahtı Arşidük
 Franz 28
 Fergana halkı 68
 Ferid Bey, başkonsolos 188
 Ferizli köyü (Adapazarı) 290, 305
 Fes şehri 137
 Fethiye karyesi (Bursa) 290
 Fırat 55, 244
 Finlandiya 48, 101
 Fischer, Fritz 17, 21, 40, 42
 Fitzner, Prof.Dr. 81
 Flemenk Sefareti 269
 Flottengesetz 25
 Frankfurt a/M 82
 Fransa 23-27, 29, 30, 34, 36, 44, 45, 47,
 48, 57, 64, 76, 94, 100, 103, 108, 114,
 116, 117, 119, 122, 126, 130, 150, 161,
 165, 175, 196, 197, 203, 205, 210, 216,
 221-233, 241, 242, 243, 266, 269, 279,
 281, 296, 297
 Fransız Afrikası 72, 116
 Fransız konsolosluğu 222
 Fransız Yüksek Komiserliği 270
 Fransız-Türk İttifakı 45
 Frobenius, Leo 149, 156, 157, 205
 Fuad Paşa, müşir 186, 187, 191, 193, 279
 Fuad Şerafeddin (Şehzade) 188
 Fuzuli 135
 Fürst Bülow 24
 Galiçya 130
 Galsenapp, Dr. A. V. 81
Gazette de Lausanne 91
Gefangenezeitung, esir gazetesi 170
 Genelkurmay Başkanlığı Arşivi 18, 284
 Gerlachshof 141, 153, 207
 Gesandter II. Klasse 99
 Gina 244
 Glaubenskrieg, Şeyh Salih'in broşürü
 107, 127, 198, 201
 Gleich, Gerold von 240
 Goeben (Yavuz) gemisi 39
 Goltz, Colmar von der 26, 45, 49
 Gökalp, Ziya 111, 200, 211, 212
 Gölpaazarı 290, 306

- Gössling (Kalkuta'dan ticaret uzmanı) 82
- Göttingen 54, 105
- Gözleve 306
- Graetsch, Ferdinand 81, 105, 166, 170, 212
- Graf, Rantzau 172
- Grobba 157, 207, 236, 282
- Gronefeld 204
- Grossenbaum 152
- Grosser Krieg in Bildern 104
- Grünthal Kamp 144
- Guben 143
- Gurdschi, Salem 81
- Gül Baba Türbesi 191
- Güney Afrika 23
- Haas, Dr. Willy 82
- Hacı Ali Bey mahallesi, Eskişehir 290, 306
- Hacı Ulya Efendi 224
- Hacı Wilhelm 31
- Haçın Kazası 255
- Hadeln, kamp komutanı 148, 166, 168
- Hadsch Muhammed bel Arabi 197
- Hafız Mehmed Efendi 163
- Hafız Ömer Efendi 163
- Hafız Tahsin 163
- Hakkı Paşa 152, 177, 183, 184, 186, 205, 209, 215, 250, 282
- Halbe 143
- Halbmondlager kampı 133, 141, 142, 144-146, 148, 149, 151-156, 158, 159, 161-163, 165-169, 173, 176, 178-182, 202, 204, 205, 207, 208, 212, 214, 225, 227, 230, 232, 233, 239, 268, 280, 282, 291
- Halep 109, 285
- Halide Edib 132
- Halil Bey, Edirne vali-i sabıkı 279
- Halil Bey, Hariciye Nazırı 155, 236
- Halil Halid 80, 85, 86, 99, 107, 108
- Halil Paşa, Hariciye Nazırı 188
- Halim Sabit 16, 164, 174, 175, 184, 188, 211, 212
- Halkalı Ziraat Mektebi Müdüriyeti 291
- Hama 109
- Hamburg Sömürge Enstitüsü 126
- Hamburg'daki Kolonyal Enstitüsü 78
- Hamburger Fremdenblattes 154
- Hamidü'l Asar, Eskişehir'in Sivrihisar kazası 290, 306
- Harb Mecmuası* 190, 192, 217
- Harbiye Nezareti 65, 68, 90, 134, 162, 186, 191, 192, 193, 195, 204, 209, 210, 211, 217, 218, 227, 228, 235, 239, 241, 246, 250, 261, 262, 264, 267, 268, 269, 274, 277, 282, 283, 284, 288, 289, 292, 302
- Hardenberg, B.H. Gustav von 202, 279
- Hariciye Nezareti 18, 109, 155, 177, 183, 184, 194, 195, 196, 198, 199, 214, 215, 218, 220, 222, 227, 228, 236, 245, 246, 259, 261, 265, 268, 269, 270, 273, 274, 275, 279, 292
- Harput 109
- Hartmann, Martin 106, 107, 127, 128, 131, 132, 135, 136, 198, 199, 200
- Hasan Fehmi Efendi, Sinop mebusu 183, 185, 186, 215, 216
- Hasan Rıza Paşa 187
- Haşim Bey 187
- Hatzfeldt, Almanya'nın Londra Büyükelçisi Kont Paul von 57, 97, 98
- Hausarchiv des Bankhauses Sal. Oppenheim jr.&Cie 95, 100, 101
- Havas 109
- Haymana 288, 290, 291, 305, 306, 307
- Hekimbaşı 291
- Hendek (İzmit) 290, 305
- Herold, Karl 164
- Hristiyan 50, 69, 78, 108, 127, 136, 152, 196, 202
- Hristiyan Gürcüler 69, 144, 160, 186, 219
- Hristiyan misyonerleri 78
- Hilal Kampı 141, 282, 202, 291
- Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Üserâ Şubesi 261, 288
- Hilâl-i Ahmer kampı 186
- Hilfsspahis 142, 203
- Hindçe bölümü 81

- Hindistan 13, 14, 25, 33, 48, 49, 50, 51, 55, 63, 64, 65, 67-71, 73, 74, 81, 82, 85, 95, 121, 122, 124, 149, 165, 170, 196, 197, 199, 200, 205, 207, 210, 244, 266, 281, 297, 304
- Hindistan Bağımsızlık Komitesi 149
- Hindistan Müslümanları 70, 71, 115, 279
- Hindistanlı Savaş Esirleri 72, 116
- Hindistanlılar 71, 151
- Hindu 70, 121, 141, 148
- Hintçe 78, 175
- Hizbü'l-Vatanî 58
- hizmet-i vataniyye tertibi 130, 199
- Hoca Alaaddin Efendi 154
- Hohenlohe, Şansölye 100
- Hollanda 85, 92, 94
- Hollweg, Bethmann, Alman başbakanı 39, 47, 93, 94, 231, 264
- Hoşnudiye 290, 305, 306, 307
- Höpp, Gerhard 18, 22, 96, 105, 106, 196, 197, 198, 200-205, 207-210, 212-214, 216, 217, 236, 238-284, 287
- Humus 109
- Hüdavendigâr 246, 255, 262, 263, 271, 275, 283, 285, 287, 290, 292, 306
- Hülßen, von (Binbaşı) 104
- Hürmetullah, Perimli Şeyh 164, 168, 193
- Hüseyin Hilmi Paşa, Viyana sefiri 194, 195, 217
- Hüseyin Rauf Bey, Bahriye Nazırı 274
- Hüseyinzâde Ali 188
- Hüsnüllah 280
- İbn Haldun 166
- İkdam* 19, 85, 106-108
- İkinci Balkan Savaşı 27
- İkinci Dünya Savaşı 15, 17, 21, 295
- İlyan ibn Ahsan Efendi 163
- İmparatorluk; Denizcilik Bakanlığı 24; ~ Elçiliği İstihbarat Birimi 87; ~ Matbaası 171, 175, 213; ~ Posta Kurumu 78; ~ Sömürge Bakanlığı 78
- İngiliz İmparatorluğu 51
- İngilizce 16, 21, 22, 92, 108, 110, 159, 187, 209
- İngiltere 23-25, 27-30, 33-37, 42, 44, 48-51, 57, 59, 63, 64, 66, 70, 73, 74, 76, 99-101, 108, 122, 126, 150, 165, 208, 266, 274, 281, 295, 296, 297, 306, 307
- irade-iseniyye 265, 276
- İran 25, 48, 55, 56, 66, 69, 70, 73, 74, 80, 105, 107, 188, 200, 208, 240, 281, 297; ~ büyükelçisi 188; ~ elçisi (Berlin) 69; ~ Körfezi 55, 56
- İskandinav 85
- İskenderun 109
- İslahiye 239
- İslâm; ~ alemi 134; ~ Bilimi Alman Topluluğu 146; ~ dünyası 13, 15, 17, 29, 30, 31, 36, 42, 43, 47, 48, 50-53, 57, 59-61, 65, 66, 73, 74, 117, 119, 127, 128, 134, 135, 138, 167, 182, 220, 245, 295-300; ~ kartı 30, 95; ~ kozu 61; ~ politikaları 17; ~ stratejisi 15, 16, 20, 21, 49, 52, 60, 77, 115, 297, 299, 300; ~ ülkeleri 159
- İslamcılar 35
- İslamcılık 13, 14, 15, 16, 20, 32-35, 43, 49, 100, 200, 216
- İsmail Kara 14, 33, 43, 44
- İsmailiye tarikatı 71
- İsmakşah Mahallesi (Bursa) 290, 306
- İsmedullah 271
- İspalanda Otel 199
- İspanya 23, 54
- İsparta 255
- İstanbul Muhafızlığı 274
- İstanbul'daki Alman elçisi 37, 86, 137, 168, 169, 240, 251, 296, 300
- İstihbarat Salonları 87, 89, 90
- İstihbarat/Enformasyon Birimi 92
- İstinyeNekâhathânesi 291
- İsviçre 71, 82, 83, 85, 91, 92, 94, 110, 137, 149, 193, 209, 210, 213, 217, 283
- İtalya 23, 24, 27, 29, 30, 37, 44, 94, 114, 120, 165, 196, 210
- İtilaf Devletleri 16, 39, 40, 84, 86, 87, 91, 108, 115, 121, 123, 124, 127, 134, 146, 159, 202, 203, 225, 232, 270, 274, 284, 299, 300

- İttihad-ı İslâm 32, 297
 İttihat ve Terakki 19, 21, 35, 44, 87, 90,
 111, 135, 138, 211, 213, 223, 279, 283,
 285, 296
 İzmir 43, 54, 109
 İzmit Mazharbey 290, 305
 İzmit mutasarrıflığı 260, 262, 263
 İzzet Paşa 56
- Jagov, von 130
 Jakoby, Heinrich 82, 91, 105
 Japonya 23, 26, 31, 210, 211, 278
 Jäschke, Gotthard 82
- Kadiri(ye) tarikatı 72
 Kafkas cephesi 228
 Kafkas halkları 68, 208
 Kafkaslar 48, 68
 Kafkasyalı Zahid 280
 Kahire 31, 49, 54, 57-60, 62, 97-99, 211
 Kaiser II. Wilhelm 30, 49, 101, 179
 Kalisch 171
 Kalküta 59
 Kamerun 56
 Kanun-i Esasi 220
 Karadeniz 40, 48, 52, 64, 65, 68, 243
 Karahisar-ı Sahib 246, 255, 267, 285,
 288, 290, 305
 Karesi (Balıkesir) 246, 247, 249, 285
 Karl Emil von Schabinger von Schowin-
 gen 95, 122, 164
 Kasakoff 81
 Kataram 166
 Katolik 57, 96, 97, 127, 201, 285
 Katoliklik 54
 Kaufmann, M. R. 80, 91
 Kazakoff 163
 Kazan 194, 258; ~ Tatarı 163
 Kazanbay 305
 Kazimen 109
 Kefe 305, 306
 Keleşylmaz, Vahdet 21, 210, 213, 280
 Kemal Bey 261
 Kemaleddin Bedri 157, 207
 Kemerburgaz Nahiyesi 255
 Kerbela 67, 109
- Kerkük 109
 Kırgız 189
 Kırgızlar 141, 208
 Kırım; ~ Murahhaslığı 274; ~ Tatarları
 163, 257, 258
 Kırşehir Kazası 290, 305
 Klippel 164, 212
 Klopfer, Fritz 202
 Koçhisar 290, 307
 kolera 148
 Kolonyal Enstitüsü 78
 Konya 109, 246, 255-258, 262, 263, 267,
 268, 271, 285, 288, 290, 292, 303, 307
 Kopenhag 82
 Korrespondenzblatt 19, 80, 84, 85, 105,
 107, 200
 Köln Üniversitesi Şarkiyat Semineri Bö-
 lümü 19
 Kölnische Zeitung 283
 Königsstein 143
 Kröger, Martin 17, 22, 93, 97, 101
 Kuang-Wu, Tim 81
 Kudüs 42, 105, 109, 209
 Kulturislam 136
 Kurban Bayramı 182, 184, 186, 188, 217
 Kutterheim 204
 Kuzey Afrika 36, 81, 116, 119, 130, 165,
 166, 171, 176, 203, 208, 213, 220, 278,
 300
 Kuzey Hindistan 71
 Kuzey Ren Westfalya 152
 Kuzey Rusya Tatarları 258
 Kühlmann 240
 Küstrin 143
 Kütahya 109, 246, 285
 Kütüb-ı Diniyye 154
- La Bassée cephesi 126
La Défense 154
La Paix 154
 Lahey Kara Savaşları Düzenlemesi 142,
 150, 202, 221, 278
 Lahey Savaş Hukuku Düzenlemeleri 245
 Lahor 122
 Lausanne 91, 110, 137, 283
 Lawrence 16, 97

- Legationsrat (Elçilik Müşaviri) 104
 Lehmann, Walter 82
 Levantenler 90
 Librairie Nouvelle 91
 Libya 30, 56, 92, 119, 131
 Limni adası 274
 Lossow, Otto v. 228, 232, 240, 246, 251, 281
 Loytved, Yafa'daki Alman konsolosu 138
 Lüders, Heinrich 157
 Lüleburgaz 268
- Ma'an 67
 Maarif Nezareti 155, 177
 Maarif-i Umumiye Nazırı (Mithad) Şük-rü Bey 155
 Maens, yüzbaşı 168
 Magnus 164, 212
 Mağrib 54, 176
 Mahmud Muhtar Paşa, Osmanlı Dev-leti'nin Berlin sefiri 58, 101, 130, 181
 Malade, Theo 240, 284
 Mann, O. 80
 Mansur Ahmed 170
 Mansur, Trablusgarb Naib-i Sultanlığı başkâtibi 279
 Manzaliye 307
 Marekeş 164
 Martini tüfekleri 236
 Marx 164, 212
 Matthias Erzberger, Alman Merkez Par-tisi milletvekili 94, 103
 Meclis-i Mebusan 85
 Meclis-i Vükelâ 130, 215, 266, 290
 Meerut 122
 Mehmed Emin 132, 136
 Mehmed Rifat Paşa, Berlin Elçisi 184
 Mehmed Saadi 104, 106
 Memun Ebu'l Fadl 163, 172
 Merkez Devletleri 39, 52, 91, 136, 166, 196, 203, 270, 283, 291, 300
 Merkez Güçleri 91, 138, 299
 Meşihat Dairesi 155
 mevlit kandili 151
 Meyavin 244
 Mezopotamya 25, 98
- Mısır 13, 22, 30, 33, 48-51, 57-59, 63-65, 67, 68, 72-74, 80, 81, 92, 95, 98, 99, 107, 109, 119, 120, 121, 138, 177, 205, 209, 210, 216, 228, 273, 279, 281, 295, 300, 304
Mısır ve Savaş 107, 209
 Militärische Abteilung des Auswärtiges Amtes (MAA) 77, 103
 Mirzato 280
 Mithad Şükrü Bey 224, 279
 Mittwoch, Eugen 79, 80, 105, 107, 170, 199, 200
 Moğolistan 188, 210
 Moltke 27, 38, 51
 Mondros
 Mondros limanı 274
 Mondros Mütarekesi 275, 276
 Moskova 305
 muhafız müfrezesi 233
 Muhammed Abduh 58
 Muhammed el-Beşir Zarruk Es-Susî 163
 Muhammed el-Ruşdi 177
 Muhammed Fehmi 188
 Muhammed Ferid 58, 82, 92, 99, 204
 Muhammed ibn Said et-Tunusî 175
 Muhammed Sadık 163
 Muharebât-ı Berriyye 221
Mukaddime 166
 Mustafa Fehmi 82, 92
 Mustafa Nedim Bey 187
 Musul 109, 243
 Müdafaa-i Milliye Cemiyeti 231, 279
 Müller, Herbert 22, 42, 83, 101, 104-107, 110, 124, 172, 173, 175, 202, 209, 210, 213, 278
 Münir Paşa, Paris elçisi 37
 Müslüman Esirler 15, 120, 122, 182, 216, 219, 261
 Mütâreke Komisyonu 275
- Nachrichtenabteilung des Auswärtigen Amtes (Dışişleri Bakanlığı İstihbarat Kurumu) 76
 Nachrichtenstelle für den Orient (Şark İstihbarat Birimi) 16, 22, 53, 77, 87, 89-92, 94, 95, 105, 106, 109, 110, 212

- Nadolny, Rudolf 103, 104, 139, 140, 145, 147, 151, 156, 160, 171, 203, 219, 227, 251, 280
- Nail Bey 244
- Nalluhan 307
- Napoli 54
- Nazım Bey, Hicaz vali-i sabıki 279
- Negerislam (Zenci-ilkel Müslümanlık) 136
- Neşr-i Maarif Cemiyeti 153, 154, 206
- Neuenhofer, Karaçi Konsolosu 82, 105
- Neurath, von 231, 264, 289
- Nezre 305
- Nfo (Nachrichtenstelle für den Orient) 18-20, 22, 53, 75, 77-80, 82-86, 90-93, 95, 96, 104-108, 110, 111, 123-126, 129, 136, 143, 154, 156, 159, 161-164, 166-168, 170-172, 174-178, 198, 199, 200, 209, 212, 213, 280
- Nier, Emil 164, 212
- Nigde Mutasarrıflığı 248
- Norddeutsche Allgemeine Zeitung* 19, 217
- Nordhausen 152
- Numbers
- Nusaybin 109
- Obst 164
- Oesfeld, von. 181, 204
- Ofaniye 306
- Ofir 306
- Ofkan 306
- Ondördüncü Fırka 236
- Oppenheim, Albert von 54
- Oppenheim, Max von 16-22, 49, 51, 52, 54, 55, 57, 62, 79, 86, 91, 92, 94-97, 99-101, 104-106, 108-110, 114, 115, 280, 197, 198, 289, 299
- Orenburg 69, 194, 305, 306, 307
- Orhangazi 255, 288
- Orta Afrika 56, 94, 145, 149, 205, 208
- Orta Asya Türkleri 35
- Orta Asya'daki Rus yayıncılığı 33
- orta elçi 99
- Orta Elçilik 59
- Osman Kadı 163, 210, 286
- Osmanlı; ~ arşivleri 16; ~ Birinci Ordusu 26; ~ devleti 13, 14, 17, 18, 20, 23, 24, 26, 27, 29, 30, 32-44, 50-52, 58, 62, 72, 84-87, 89, 90, 92, 93, 96-98, 101, 104, 106, 108, 109, 115, 125, 127, 130-133, 134, 136, 137, 139, 140, 145, 161-164, 169, 175, 176, 177, 182-188, 190-193, 209, 210, 212, 213, 217-222, 224-229, 231, 232, 235, 238, 239, 242-247, 250-254, 256-261, 264-271, 273-275, 277, 279, 280, 282, 283, 285, 286, 288, 289, 291, 296-303; ~ Tabiiyet Kanunu 259, 276; ~ Türkçesi 171, 258; ~ ülkesi 20, 74, 109, 231, 245, 246, 252, 269; ~ - Alman ittifakı 63, 75, 86, 115; ~ - Rus savaşı 61
- öğretici koloni (Lehrkolonie) 170
- Ömer Şevki, Dr. 187
- Padel, Konsolos 80
- Paderborn 122, 143, 195
- Panislamizm 21, 30, 32-35, 50, 56, 62, 66, 111, 213, 216
- Pantürkizm 35, 111
- Pasifik 81
- Pencap 306
- Penzi 306
- Pepers 305
- Pera Kışlası 242
- Perim 305, 306, 307
- Permiye 305
- Pertev Paşa 195
- Perzynski, Fr. 81
- Petrin 305
- Polyak, Dr. Stefan v. 190
- Popp, yüzbaşı 176
- Potsdam 207, 285
- Pravad 163
- Pröbster, Dr. 105, 164
- Pröbster, Edgar 166
- Prusya 23, 103, 116, 143, 144, 146, 150, 151, 196, 208, 226, 230, 236, 237, 253; ~ Krallığı Ordusu 179; ~ Muhafız Birliği (Gardekorps) 146; ~ Muhafız Birliği Genel Komutanlığı 143;

- Savaş Bakanlığı 144, 226, 230, 236,
253; --Fransa savaşı 103
- Prüfer, Curt (Dr.) 82, 91
- Punjabîler 197
- Qartuli Gaseti 178
- Ramazanof 238, 283
- Rawab, İran büyükelçisi 188
- Re'sü'l 'Ayn 235
- Rebat 305
- Refahiye 290, 306
- Remadiye 243
- Rescher 157, 207
- Reuter 99, 109
- Revolütienierungsprogramm (İhtilaller
Programı) 48
- Rizel 305
- Rodosto (Tekirdağ) 109
- Romor 306
- Ru Shu-hua 81
- Rubindabi 305
- Rum Nahiyesi 255
- Rus-Japon savaşı (1905) 103
- Rusya; - Çarlığı 113; - Müslümanları
68, 69, 134, 144, 145, 163, 184, 186,
188, 191, 210, 211, 226, 228, 232, 235,
273, 280, 301; - Tatarları 258
- Rusyalı Tatarlar 238
- Saadi, Dr. 104
- Sabah* 19, 85, 107, 108
- Sabit, Halim 16, 174, 175, 184, 188, 211,
212
- Sadi Bey 85
- Sadyanski 306
- Safarov 166, 167
- Sağërka 305
- Said Halim Paşa 39, 227, 280
- Saida 109
- Saksonya 152
- Salih Cemilî 163
- Salih Cimcoz Bey 187
- Salmerkof 305
- Samara 109, 258, 305, 306, 307
- Samarkaya 307
- Samatya 269; - Garnizonu 267
- Samaz 305
- Samir 305
- Sammar 305
- Samsun 109
- Sanders, Liman von 26, 38, 45, 50
- Sapanca 290, 305
- Sarato 305
- Saratof 305, 306, 307
- Saraybosna 28
- Scharfenberg, von 87, 108
- Schröder, Dr. 82, 105
- Schulze, Wilhelm 157
- Schüler, Dr. 81, 105
- Sebilürreşad* 85, 134, 135, 199, 200, 201
- Sebizk 305
- Sedbaşı Üserâ Misafirhânesi 290, 305
- Sekirtet 305
- Sektion Politik 77, 78, 140, 212
- Selanik 26
- Selimiye Kışlası 244
- Semerikand 68
- Semir 305, 306, 307
- Semiriski 307
- Semper 305
- Senegalli 116, 120, 158
- Senne Lager kampı 119, 122
- Senper 307
- Septemberprogramm 1914 47
- Seyidoğlu 305
- Seyyid Bey 187
- Seyyidgazi 290, 306
- Sırat-ı Müstakim* 134, 200, 211
- Sırbistan 27, 28, 29, 41, 42, 210, 224, 226
- Sibirya 210, 217, 258
- Sicer 305
- Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiyesi 260
- Sih 141
- Sina 99, 109
- Sirato 307
- Sivas 109, 196, 246, 260, 271, 285
- Sivastopol 274
- Siverek 109
- Sofya

- Sofya Sefareti 262
soğuk savaş dönemi 14, 15
Souchon, Amiral 40
Söğüd 255, 290, 306
Spatz, Profesör 105, 172
Stammlager 145
Stiehl, Otto 156, 157, 283
Stockholm 92
Stuermer, Harry 238, 242, 283, 284
Süleyman Askeri 68, 111
Süleyman Sırrı Efendi 163
Swahili/Kisuaheli 78
- Şam 25, 30, 49, 55, 67, 72, 109, 116, 118, 119, 128, 137, 198
Şark; - Basın Bürosu 132, 133; - basını 83, 84, 125, 200; - Bürosu 78, 104, 177, 197; - dilleri 78, 79, 80, 84, 105, 159, 174; - İstihbarat Birimi, NFO 16, 20, 53, 75, 77, 78, 82, 92, 93, 96, 99, 105, 170, 174, 300
şarkiyatçılar kongresi 99
Şattü'l Arab 55
şehbenderhane 227
Şerif Hüseyin 66, 109, 175, 177, 242, 284
Şeyh Abdülhüda 56
Şeyh El-Hıdr (Muhammed el Hıdr Hüseyin) 163, 171
Şeyh Hürmetullah, Perimli 164, 193
Şeyh Salih Tunusi 20, 93, 129, 133, 139, 172, 304
Şeyh Sedat 58
- Tabiiyet Müdürlüğü 265
tâbiyet-i Osmaniye 222
Tagiyev, Hacı Zeynel Abidin 68, 69
Tahsin, Erzurum Valisi 248
Takizade 80
Talat Bey 39, 108, 109, 227, 245, 283
Talat Paşa 9, 188, 189, 200, 217, 253, 254-256, 261, 262, 264, 273, 287, 288, 302
Talat Paşa'nın defteri 256, 261, 262, 287, 288, 302
Tan 178
Tanin 19, 107, 131, 144, 153, 154, 180, 185, 186, 197, 199, 203, 206, 207, 214, 216, 218, 223, 268, 279, 280, 288, 291
Tanzimat 32, 279
Tara 210
Tatar 5, 21, 79, 82, 83, 143, 145, 152-154, 157, 163, 164, 169, 170, 178, 186, 187, 189, 193, 204, 207, 208, 210, 226, 227, 232, 236, 238, 239, 243, 244, 253, 257, 264, 277, 280, 284, 292, 303
Tatar Taburu 21, 243, 284
Tatarlar 12, 141, 153, 154, 157, 169, 170, 184-186, 214, 230, 254, 257, 258, 267, 287, 288
Tauentzienstrasse 19a III 78
Tehcir 244, 285, 301
Teichmann, Gabriele 18, 22, 96, 97
Tell-Halef harabeleri 53, 96
terk-i tabiiyet 258, 276
tervic 248
Teşkilat-ı Mahsusa 20, 21, 42, 93, 101, 110, 111, 162, 164, 209-211, 217, 257, 280, 287
Tevfik Paşa (Londra elçisi) 37, 44
Thyssen 94
Ticaniye (tarikatu) 72
Ticaret ve Nafia Nezareti 231
Tilmiz 210
Tirpitz 24
Tokatlıyan Oteli 197
Total War (Topyekün Savaşı) 48, 94
Trablusgarb 211, 279, 281
trahom 148
Transocean GmbH 104
Tripolis 72, 109
Tseretheli 81, 171
Tuckel üserâ karargahında 270
Tunus ve Cezayir İstiklali Komitesi 131
Turan 187
Turkos 72, 116, 137, 187, 196
tüberküloz 148
Türk; - İstiklal Savaşı 15; - misyonu 70; - ordusu 26, 38, 52, 64, 68, 94, 95, 119, 281; --Alman ilişkileri 20; --Alman İttifakı 5, 6, 13, 16, 20; --Bulgar İttifakı 39
Türkçe 16, 17, 19, 21, 22, 78, 80, 82-85, 89, 92, 104, 106-108, 125, 133, 170, 182, 183, 186, 206, 207, 211, 219, 189

- Türkçü 132, 211; - ler 35; - lük 35
 Türkistan 194, 210
 Türkiye 2, 5, 13-15, 18, 19, 21, 27, 29-31, 34, 35, 37-40, 43-45, 48-52, 59, 63-70, 73, 74, 76, 80, 85, 87, 90, 103, 106, 107, 109, 117, 119, 121, 132-138, 140, 149, 160, 161, 170, 180, 187, 191, 199, 200, 202, 207, 210, 211, 217, 219, 225, 226, 227, 228-232, 234, 237, 239, 251-254, 264, 267, 268, 270, 273, 278, 280, 282-285, 287, 289, 290, 293, 298, 299, 306
 Ubach, Ernst 157
 Ufa 69, 258, 305, 306, 307
 Umur-ı Şarkıyye Müdüriyeti/Dairesi 93, 111, 195
 Urdu 85, 173
 Uzakdoğu 33, 81, 83, 84
 Überseedienst GmbH 90, 104
 Üçlü İttifak 24, 29, 37, 38, 44, 70
 Ülfet 210
 üserâ 144, 154, 155, 180, 181, 183, 184, 186-188, 192, 193, 194, 195, 203, 214, 215, 217, 221, 223, 226, 232, 235, 236, 239, 241, 246-250, 256-261, 267, 270, 271, 272, 274, 275, 278, 282, 285, 286, 288-293, 305
 Üserâ Garnizonu 260, 267, 291
 Üserâ Muamelât Şubesi 239, 267
 üserâ-yı harbiye 226
 Üserâ-yı İslâmiye 154, 155, 248, 249, 271, 291
 Üserâ-yı Müslime 180
 Vadiki 305
 Vassar 306
 Vassel, Philip (eski Fas konsolosu) 116, 137, 138
 Veleşkafkas 307
 Venize 305
 Verdun Savaşı 197
 Versailles Barış Anlaşması 159, 298
 Veyanko 305
 Veyanski 307
 Veyat 306
 Veyayin 305
 Veyeta 306
 Vezat 306
 Viyana Konvansiyonu 99
 Viyanef 305
 Volga 68, 208
 Vom Mittelmeer zum Persichen Golf 56
 Vossische Zeitung 279
 Vögler, Gisela 18, 22, 96, 97
 Wangenheim, İstanbul'daki Alman elçisi 37, 38, 65, 86, 87, 116, 137, 138, 199, 219, 220, 228, 278, 286, 296, 300
 Weil, Gotthold 157
 Weinberge 141
 Weinberglager Kampı 141, 142, 144, 145, 148, 151-155, 160, 164, 165, 166, 168, 169, 173, 181, 182, 185, 188, 193, 203, 204, 207, 210, 214, 217, 219, 226, 227, 230, 232, 238, 239, 181
 Welt im Bild 154
 Weltmacht 8, 21, 25, 41, 47, 53, 296
 Weltmachtropolitik 48
 Weltpolitik 25, 40, 42, 101
 Wesendonk, Otto Günther von 104, 105, 108, 139, 144, 169, 177, 197, 202, 213, 214, 226, 252, 279, 280, 282
 Wetzel 146, 204, 282
 Wiesbaden 54, 97, 103
 Wolf-Metternich, İstanbul'daki Alman elçisi 168, 213, 240, 251, 252
 Wünsdorf 18, 22, 96, 95, 114, 133, 141, 142, 146, 153, 157, 158, 176, 179, 189, 196, 204, 207, 229
 Wünsdorf Hilal Kampı Esirleri Gazetesi 176
 Yahudi 54, 57, 78, 97, 105
 Yakındoğu 29, 104
 Yalçın, Hüseyin Cahit 187
 Yalova 267, 290, 303, 305
 Yana Turmus (Yeni Yol) 178
 Yani Suz (Yeni Söz) 178
 Yeğenzâde Hüsnü Bey 279
 Yeni Osmanlılar 32, 42, 43
 Yenişehir 255, 290, 306

Yunanistan-Osmanlı Savaşı (1897) 61

Yusuf Akçura 188

Yusuf İzzeddin Efendi 291

Zeitgeist 53

Zenci-ilkel Müslümanlık 136

Zentralstelle für den Auslandsdienst
(ZfA) 9, 76

Zentrum Moderner Orient 6, 9, 19, 22,
106, 208

Zeytuniye Medresesi 128

Zimmermann, Arthur 75, 78, 171, 199

Ziya Bey Kubanin 92, 91

Zor sancağı 243

Zor Sancağı 55, 244

Zossen kampı 139, 144

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA ALMANYA'NIN İSLAM STRATEJİSİ KADİR KON

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDAKİ TÜRK-ALMAN MÜTTEFİKLİĞİ-
NİN TÜRKİYE'DE AZ BİLİNER BİR VEÇHESİNİ ORTAYA KOYMA-
YI HEDEFLEYEN BU ÇALIŞMA, ALMANYA'NIN 1914-1918 YILLARI
ARASINDA SÜREN SAVAŞTA UYGULADIĞI İSLAM STRATEJİSİNİN
SİVİL YÖNÜNÜ VE BUNUN TÜRK-ALMAN İTTİFAKI İÇİNDEKİ
UYGULAMALARINI ELE ALIYOR. BU UYGULAMALARIN İLKİ, İS-
TANBUL'DA DA BİR YAPILANMAYA GİDEN VE İÇERİSİNDE OS-
MANLI DEVLETİ TARAFINDAN GÖREVLENDİRİLEN MEHMED
AKİF, ŞEY SALİH TUNUSİ, ABDÜRREŞİD İBRAHİM VE HALİM SA-
BİT GİBİ ÖNEMLİ ŞAHSİYETLERİN DE YER ALDIĞI ŞARK İSTİHBA-
RAT BİRİMİ'NİN TEŞKİLİDİR. BİR DİĞERİ İSE İTİLAH DEVLETLE-
Rİ SAFINDA SAVAŞIRKEN ESİR EDİLEN MÜSLÜMAN ASKERLERİN
MÜTTEFİKLER SAFINDA SAVAŞMASINI TEMİN ETMEYE YÖNELİK
OLARAK OLUŞTURULAN MÜSLÜMAN ESİR KAMPLARIDIR.

TÜRK VE ALMAN ARŞİV KAYNAKLARINDAN YARARLANILARAK
KALEME ALINAN BU ESER, BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN ÇOK
AZ BİLİNER BİR YÖNÜNÜ AÇIĞA ÇIKARIYOR VE OSMANLI SUL-
TANININ HALİFE SIFATIYLA İLAN ETTİĞİ CİHAD-I EKBER VE
CİHAD İLANININ BİR SONUCU OLARAK UYGULANAN İSLÂM-
CILIK POLİTİKALARI İLE İLGİLİ YENİ ÇIKARIMLAR YAPMAYA İM-
KÂN SAĞLIYOR.

Kadir Kon 1998'de Marmara Üniversitesi Tarih Bölümü'nden mezun olan Kon, aynı bölümde yüksek lisans çalışmasını tamamladı. Halen Ruhr Üniversitesi'nde doktora çalışmalarına devam etmekte olan Kon'un Birinci Dünya Savaşı, İslamcılık, Türk Kurtuluş Savaşı ve Erken Dönem Cumhuriyet Türkiye'si gibi konularda telif ve tercüme bulunmaktadır.

